

*Srđa M.
Popović*

Put u varvarstvo

Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji

Beograd , 2000. godine

HELSINŠKI ODBOR ZA LJUDSKA PRAVA

Biblioteka SVEDOČANSTVA No 4

**Srđa Popović
Put u varvarstvo**

**Izdavač:
Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji**

**Za izdavača:
Sonja Biserko**

**Urednik i priređivač:
Zoran Purešević**

**Prelom:
Nebojša Tasić**

**Korice:
Ivan Mesner**

**Štampa:
“Zagorac”
Beograd, 2000.**

**Tiraž:
400**

ISBN – 86-7208-001-7

Sadržaj:

PREGOVOR PRIREĐIVAČA.....	5
AKO JE OVO LIBERALAN REŽIM MOGU GA ZADRŽATI.....	7
IZUZETAN SLUČAJ SRĐE POPOVIĆA I SLOBODE DA SE GOVORI ISTINA.....	10
PITANJA PRAVDE SU VRLO LUKSUZNA PITANJA	14
PETICIJA PREDSEDNIŠTVU SFRJ ZA UKIDANJE ČLANA.....	49
133. KZ SFRJ, 1980. GODINE	49
ZAHTEV SAVEZKOM SUDU ZA VANREDNO PREISPITIVANJE PRESUDE PROTIV GOJKA ĐOGA	57
NISAM SRBIN NEGO ADVOKAT	72
NOVE NEOKONZERVATIVNE STRANKE	103
LJUDI VIŠE NE VERUJU INSTITUCIJAMA SISTEMA.....	109
IZ IZVEŠTAJA NEZAVISNE KOMISIJE O KOSOVU – UJDI.....	115
IDEJA SUVERENITETA JE LUDA	119
PAD U BARBARSTVO	129
POŠTENI IZBORI NISU UNUTRAŠNJA STVAR	136
RUGANJE S JAVNOŠĆU.....	143
CAR JE GO.....	148
APEL JAVNOSTI INTELEKTUALACA SRBIJE	153
PRIGODNA BESEDA PREDSEDNIKA EVROPSKOG POKRETA U JUGOSLAVIJI, G. SRĐE POPOVIĆA.....	154
ODGOVORNOST SNOSE SRPSKI INTELEKTUALCI	160
U JUGOSLAVIJI JE STRAŠNO BITI MANJINA	169
ŠTA ZAPAD MORA DA URADI U BOSNI.....	175
OPET BIH POTPISAO!	180
TAJ SE KLIN KLINOM NE IZBIJA	185
NESREĆA NIJE REZERVISANA ZA DRUGE	187
IZ PERA JEDNOG KOLUMNISTE.....	190
KRIZA MODERNIZMA	193
POLITIČKA OPOZICIJA U SRBIJI.....	198
I TREĆI REICH JE BIO PRAVNA DRŽAVA.....	209
RUGANJE MRTVIMA	224
PROIZVOĐAČI MRŽNJE, STRAHA I SMRTI NEĆE STIĆI U HAG.....	228
MILOŠEVIĆEVA ZAVERA	236

INTERVJU ZA "FERAL TRIBUNE", 1998. GODINA.....	240
SRPSKI SPAS ZOVE SE HAAG.....	246
U KAOSU ĆE PROFITIRATI ŠEŠELJ.....	252
OD NACIONALNE EUFORIJE NIJE OSTALO NIŠTA	258

Predgovor priređivača

Razumevanje i poznavanje događaja u SFRJ, pogotovu tokom sedamdesetih i osamdesetih godina, ne bi bilo potpuno ako se ne bi podsetili ili upoznali sa profesionalnom i javnom aktivnošću Srđe M. Popovića u tom periodu.

Smatram njegov doprinos u artikulisanju osnovnih političkih prava gradjana u Jugoslaviji vrlo značajnim. Ta artikulisanje i edukacija vršilo se i kroz njegove, tada, retke javne nastupe, odbrane i završne reči na političkim sudjenjima, peticijama (protiv državne represije i pojedinačnih političkih procesa, zabrana i kršenja ljudskih prava i za liberalizaciju krivičnog zakonodavstva), čiji je autor bio i koje su se kopirale, širile i preporučavale.

Iz toga je osamdesetih godina nastao dosta širok pokret za zaštitu ljudskih prava. Nova politička kultura prethodila je i nastanku opozicije krajem osamdesetih godina.

Od sredine 89. - do 91. godine učestvovao je, zajedno sa intelektualcima iz svih delova bivše SFRJ, u pokušajima sprečavanja krvavog raspleta jugoslovenske drame. Marta 1991. osnovan je Evropski pokret u Jugoslaviji čiji je bio prvi predsednik. Od leta 1991. godine živi u SAD i sa pažnjom prati događaje na ovim prostorima.

Dok je rat u Bosni uveliko trajao, 93. godine, napisao je da je, pre svega za Srbe, preko potrebno da Miloševićeva Srbija bude vojno poražena: "Za Srbe je dobro da njen istorijski slobodni pad bude prekinut, da se odrekne iluzija, da doživi svoju katarzu, da fokusira svoju svest na ono što jeste i što može. Takav 'poraz' bio bi možda najkonstruktivnije istorijsko iskustvo srpskog naroda". Ove reči odjeknule su tada u Beogradu kao bomba. Sedam godina kasnije u ovim stavovima malo ko vidi nešto sporno.

U tekstovima koje sam odabrao za objavljivanje u ovoj knjizi u okviru prestižne biblioteke "Svedočanstva" Helsinškog odbora za ljudska prava u Beogradu čitaoci će moći da se upoznaju ili podsete na Popovićeve odbrane, javne nastupe, inicijative, stavove, analize – svega onoga što ga već decenijama čini intelektualcem par excellence. Čitaoci će moći i da se uvere u tačnost njegovih analiza i predviđanja.

U knjizi se nalaze i tri članka o Srđi Popoviću stranih autora. Novinar lista The Times, Bernard Levin, objavio je dva teksta o Srđi tokom 1976. godine. Povod je bio represija režima prema političkim protivnicama koja se

tada okrenula i prema Srdji. Treći tekst je članak Cristophera Heatchinsa iz američkog časopisa The Nation iz 1993. godine, a povodom intervjua koji je Popović dao Našoj borbi u vezi peticije “Šta Zapad mora da učini u Bosni” čiji je potpisnik bio i on.

Na kraju razgovora koji smo prošlog leta vodili za ovu knjigu, govoreći o budućnosti Srđa Popović mi je rekao da ovoj zemlji predstoji teško puzanje iz crne rupe u koju se ukopala tokom poslednje decenije.

I dalje:

Ovde je doživeo krah čitav jedan istorijski kulturni obrazac, patrijarhalan, epski, ksenofobičan, tradicionalistički, anahron, slep i gluv za drugog i za vreme u kome živi. Pokazalo se da je strategija ovog obrazca stvorenog još tokom nacionalnog oslobođenja u devetnaestom veku, sasvim nepodesno, u stvari katastrofalno kontraproduktivno sredstvo za rešavanje problema nacije danas, u ovom svetu.

Početkom oktobra Miloševićev režim je srušen, delom se i sam urušio. Srbiji i Srbima sada predstoji istorijsko otrežnjenje. Komentarišući već pomenuti intervju “Našoj borbi” iz septembra 1993. godine, Christopher Heatchins piše

“Popović je završio intervju tako što je poželeo svojoj ‘sopstvenoj’ vladi ‘vojni poraz i zarobljeništvo’. Za tako nešto je potrebna moralana i fizička hrabrost, kao što su to otkrili i Karl Liebkneht i Vili Brant kada su insistirali da je ‘glavni neprijatelj onaj u sopstvenoj kući’. No čast Srbije su u međuvremenu spasli ljudi poput Popovića, koji su bez bilo kakvog zapadnog podsticaja ili ohrabrenja, progovorili protiv vojnog fašizma.”

Ovim rečima nema se šta dodati.

Zoran Purešević

Ako je ovo liberalan režim mogu ga zadržati

U poslednje vreme je bilo dosta radikalnog ispraznog govora o prednostima jugoslovenskog načina života i neobrične liberalne raznovrsnosti komunizma koja ovde postoji; čak je bilo sugestija da se Britanija “ugleda” na drugu Jugoslaviju, u uslovima koji znače gašenje svake slobode i pravde, ali bi to bio dokaz dokle smo stigli kao i uzor kome treba da težimo. Tako da mislim da je jedan aspekt stvarnosti u Jugoslaviji, naročito od kada se represija u zemlji nezaustavljivo pogoršavala, ima više od godinu dana, kao da je Tito pratio korak po korak finalni put svog političkog blizanca Franka. Očigledno očekujući (plašeći se) sopstvene smrti, postao je odlučan da ničim ne ospori prirodu sopstvene vladavine, ne očekujući drugo zadovoljstvo osim produžetka sopstvene vladavine.

Kao i Franko, isto tako, on je reagovao sa sve većom surovošću u odnosu na one koji su posegli za pravim političkim rešenjima ne čineći ništa drugo osim što su obratili veću pažnju na ograničenja u kojima jugosloveni danas žive; može se poverovati u to da Jugoslavija ima više političkih zatvorenika nego bilo koja druga istočno-evropska zemlja izuzimajući Sovjetski Savez. Parnica koja se očekuje pred samim jugoslovenskim sudom ilustruje razliku između neospornog ugleda Jugoslavije i stvarne situacije. Godine 1974. jugoslovenski pisac i filozof Dragoljub Ignjatović osuđen je na tri i po godine zatvora zbog izlaganja na simpoziju koje su zajedno organizovali Katedra za filozofiju (Odeljenje za filozofiju) na beogradskom Univerzitetu i Filozofsko društvo Srbije, u kome je kritikovao jugoslovenski sistem i način života: bilo koja karika je naravno kriminalni prekršaj u zemlji koja od nas traži da joj se divimo i podržavamo. Ignjatović je nakon međunarodne kampanje protesta bio oslobođen pre roka na osnovu službenog obrazloženja zbog ugroženog zdravlja (dok se ovakva popustljivost nije pokazala prema bolesnom Mihajlu Mihajlovom osuđenom pre godinu dana na sedam godina zbog kritikovanja Titove vladavine sada veoma bolesnom koji se nalazi u samici sa podgrejanim podom. Sada dok referat zbog koga je Ignjatović zatvoren ima javnog uticaja neophodno je da ga citiram pre nego što opišem šta se sada događa. Ignjatović je rekao: naša diskusija pada u zao čas, duhovnim životom ljudi manipuliše se zbog banalnog pitanja moći, danas imamo zaostalu poljoprivredu, jednu industriju koja nije u stanju da se takmiči sa drugim industrijama, nisku produktivnost koja pada sve niže i niže, inflaciju, bednu i neorganizovanu zdravstvenu službu, masovnu nepismenost, nezaposlenost, brz razvitak individualnog bogaćenja nekolicine, siromašenje najširih slojeva populacije, zločine i delikvenciju,

prostituciju i korumpiranost koji predstavljaju jedini oblik komunikacije, jedan lažan informacioni sistem, moćnu birokratiju koja se boji svega, reagujući panično na bilo koji oblik života, dopuštenje slobode misli samo onima slabe kreativne moći i apologetima, tendencija da se transformiše i proširi seljački, nacionalistički pokret u socijalnu revoluciju, ekonomska i politička jednakost, javna kontrola administracije i slobodni izbori su potpuno onemogućeni... Kreativni intelektualci su danas u ovoj zemlji suočeni sa politički usmerenom akcijom koja osporava njihova legalna i građanska prava, zlu se mora odupreti.

Postoje dva načina ovog otpora – legalna odbrana zakonskih prava i stvaralaštva ili široko područje ileglane stvaralačke akcije, *underground art-a*. Treba ovde zastati i pomisliti na posledice činjenice da svaki izraz neslaganja sa ortodoksnim lažima može imati za posledicu mogućnost zatvorske kazne što nas opet podseća na to da je to zemlja koja ima još mnogo toga da nas nauči. Ali, ono što me sada zabrinjava nije sam Ignjatović nego advokat koji ga je branio na suđenju. Za sada Srđa Popović je pod optužbom za “širenje lažnih vesti zbog odbrane svog klijenta u sudnici, suočen sa krivičnim gonjenjem. U slučaju da je to teško svariti čak i od jedne komunističke diktature navodim tačne reči samog Srđe Popovića koji je rekao u završnoj reči na suđenju Dragoljubu Ignjatoviću, da su činjenice okvalifikovane od Okružnog javnog tužioca kao neprijateljska propaganda i stvari istinite činjenice. Treba primetiti da “lažne vesti” zbog čijeg je širenja kažnjen gospodin Popović (i slučajno udaljen iz advokatske komore) sadrže samo ono što je rekao u svom govoru u odbrani Ignjatovića: optužnica se specifično poziva na to da će jedina evidencija na koju se poziva biti zapisnik sa suđenja. Ali, neobelodanjena je istina da je g. Popović već dugo žigosan čovek u Jugoslaviji, jer on je jedan od onih hrabrih muškaraca i žena u totalitarnim režimima koji brane progonjene zbog njihovih uverenja. G. Popović ima obiman i drastičan dosije. Istupajući na političkim suđenjima kao branilac u Jugoslaviji, njegovo gonjenje je samo deo rastuće tendencije u delu režima koji nastoji da šikanira i zaplaši advokate koji se usuđuju da brane političke žrtve, iz njegovog dosijea je jasno da bi Tito neizbežno reagovao protiv njega. Još od 1966. godine, na primer (a g. Popović je tek sada napunio četrdesetu), branio je dvoje od sedam intelektualaca, predvođenim Mihajlovim, koji su bili optuženi “za kovanje zavere zbog osnivanja Demokratske partije”. Godine 1969. branio je studente koji su demonstrirali, godinu dana ranije, zbog sovjetske invazije na Čehoslovačku. Godine 1980. branio je izdavače novina koji su objavili članak o sovjetskim disidentima. Godine 1971. branio je u nekoliko zasebnih slučajeva studente optužene zbog kritikovanja režima. Godine 1972. branio je jednog saradnika advokata optuženog za “neprijateljsku propagandu” koji je razgovarao sa dopisnikom “Der Spiegel-a” o političkom procesu na kojem

je on branio neke studente. (Utvrđeno je da je advokat kriv, trajno udaljen iz Advokatske komore u pritvoru). Iste godine branio je izdavača časopisa "Filosofija" zbog objavljivanja članka u kome je kritikovao amandmane na Ustav Jugoslavije. Godine 1974. zastupao je profesora koji je organizovao građansku akciju zbog zaustavljanja (zabrane) prodaje knjige pod političkim pritiskom. Iste godine zastupao je slikara koji je tužio Umetničku galeriju koja je nepoštujući ugovor zatvorila izložbu zato što su njegove slike bile "politički nepodobne". Iste godine branio je studenta koji je bio gonjen zbog javnog čitanja sudske odluke na procesu studentskim novinama. Iste godine branio je nastavnika optuženog za neprimereno govorenje o Titu. Godine 1975. zastupao je profesora koji je bio optužen zbog klevete u jugoslovenskoj štampi koje su objavile da je on bio strani plaćenik, jer je kritikovao predložene amandmane na Ustav (zbog čega je bio pritvoren). Iste godine je branio i Dragoljuba Ignjatovića, optuženog za širenje neprijateljske propagande i za otkrivanje malog dela istine o Jugoslaviji, zbog završnog govora u odbrani zbog čega je i sam bio proganjan. Suđenje g. Popoviću se očekuje sledećeg meseca. Javni protesti, naročito Udruženja advokata u slobodnim zemljama mogu biti od pomoći. Ali, čak i ako je tužba protiv njega odbačena ili su sa njim postupali blago, treba da zapamtimo njegov slučaj dok čitamo članak koji hvali Jugoslaviju zbog njenog jedinstvenog demokratskog komunizma i tolerantne atmosfere u njenom političkom životu.

Razlika između Sovjetskog Saveza i Jugoslavije je ogromna, ali nije tako velika kao razlika između Jugoslavije i najnesavršenije države slobodnog sveta.

Bernard Livajn,
The Times – London,
30 januar 1976
(Prevela Ivana Damnjanović)

Izuzetan slučaj Srđe Popovića i slobode da se govori istina

Pre nekoliko meseci sam ovde pisao o slučaju Srđe Popovića, jugoslovenskog advokata koji se onda suočavao sa suđenjem pod optužbom da je “širio lažne vesti”; unikatni kvalitet ovoga slučaja (mada naravno ne postoji ništa unikatno u tiranijama kao što je Jugoslavija kada su ljudi optuženi za neki takav lažan prekršaj, kao što je neka blago kritična opaska u vezi režima) je da se gospodin Popović krivično goni zbog onoga što je rekao *u svojoj ulozi advokata odbrane* u jednom ranijem političkom “insceniranom slučaju.”

Reč je o suđenju istaknutom jugoslovenskom piscu, pesniku i filozofu, Dragoljubu Ignjatoviću, koji se odvažio da na jednom akademskom seminaru ispriča mali deo istine o stanju na koje je pre tri decenije Titov diktatorski režim sveo jugoslovenski narod. Gospodin Ignjatović je govorio o zaostaloj poljoprivredi, nekonkurentnoj industriji...o niskoj produktivnosti koja se sve više opada, inflaciji, slaboj i dezorganizovanoj zdravstvenoj službi, masovnoj nepismenosti, lažima kao jedinoj vrsti komunikacije, lažnim informacionim servisima...

On je isto tako opisao političku pozadinu svih ovih okolnosti:

...vlast birokratije, bez podrške i tako uplašena od svega, sklona da nervozno reaguje na bilo kakav zvuk života... koja dozvoljava slobodu misli i kreativnosti samo onima koji imaju slabu kreativnu moć i apologetima.. tendencija da se uglavnom seljački nacionalno oslobodilački pokret transformiše u socijalnu revoluciju (...ekonomska i politička jednakost...slobodni izbori) je potpuno anulirana...zlu se mora pružiti otpor...ovo nije ni kapitalizam ni socijalizam. To je polu-varvarizam.

Zbog ovakve izjave gospodin Ignjatović je osuđen prošlog oktobra na tri i po godine zatvora, ali ovaj slučaj je izazvao proteste ne samo u celom svetu (Ignjatovića je Amnesti Internašional na primer nazvala “zarobljenikom savesti”, već čak i u Jugoslaviji gde se čak Udruženje pisaca pozabavilo sa njima. Shvativši da ceo slučaj postaje veliki izvor neprijatnosti po njih jugoslovenske vlasti su vrlo brzo pustile Ignjatovića na slobodu, i to navodno zbog ‘njegovog lošeg zdravstvenog stanja’ (što su odbijali da učine čak i u manje neprijatnim slučajevima kada su njihove žrtve bile ozbiljno bolesne, jer, recimo, Mihajlo Mihajlov još uvek leži u zatvoru zbog toga što je kritikovao Tita.) No za vreme Ignjatovićevog ‘suđenja’, gospodin Popović, koga je Ignjatović angažovao zbog velikog ugleda koji advokat uživa na osnovu svoje mnogo puta, i u nizu godina dokazane spremnosti i

hrabrosti da brani jugoslovenske političke žrtve, rekao je i uradio stvari koje će Titu i njegovom režimu nauditi više nego bilo kakva kritika sa Zapada. Veći deo teksta koji sledi zasniva se na intervjuu koji je gospodin Popović dao televizijskoj ekipi programa “Svet u akciji”, Granada televizije. Oni su u tajnosti boravili u Jugoslaviji i snimili relevantni materijal kao turisti, sa običnom kamerom.

U svojoj odbrani Ignjatovića, gospodin Popović je pažljivo razdvojio, u razmatranju reči koje su izazvale optužbe, stvarne izjave od mišljenja. Po jugoslovenskom zakonu (koji režim naravno ignoriše) optuženi je imao pravo da izrazi ova mišljenja, a što se tiče činjenica o ekonomskoj situaciji, zdravstvenoj službi, nepismenosti i nezaposlenosti, itd.- u svojim argumetnima odbrane gospodin Popović je stvorio jednu od onih farsičnih situacija neodvojivih od onoga što se naziva vršenjem pravde u komunističkoj zemlji. Evo kako on objašnjava šta se desilo:

“Ja sam smatrao da optužba mora da dokaže da su činjenice lažne, a pošto optužba ni to nije uspela da učini, gospodin Ignjatović i ja zamolili smo sud da pribavi zvanične izveštaje od državne administracije. Ova molba je odbijena sa obrazloženjem

da se više manje zna da su te činjenice tačne.”

Gospodin Popović koji godinama brani političke optuženike u Jugoslaviji, odavno je “obeležen čovek,” a sada je režim krenuo direktno protiv njega, pod izgovorom da je “pokušavajući da utvrdi da li su činjenice u vezi suđenja Ignjatoviću tačne, sam Popović počinio prekršaj... jer je širio lažne glasine.” Takva optužba (osuđujuća presuda bi se naravno mogla aranžirati unapred) imala bi dupli efekat: odstranila bi samog gospodina Popovića sa scene (zatvorska kazna bi automatski značila njegovo izbacivanje iz advokatske komore i zabranu daljeg vršenja te profesije), a prilično bi zastrašila i bilo kojeg advokata koji se bavi mišlju da brani političke žrtve režima (no jedan se ipak nije dao zastrašiti, jer je sam gospodin Popović uspeo da nađe advokata spremnog da ga brani.)

Kada je slučaj počeo Popović je ustvrdio da je u svojoj odbrani gospodina Ignjatovića bio primoran da pobije tvrdnje optužbe (on je u stvari optužen da je rekao da su “činjenice proglašene od strane glavnog tužioca kao neprijateljska propaganda, u stvari tačne činjenice”) i tužba je pozvala dva svedoka koji su prisustovali Ignjatovićevom suđenju da potvrde baš ono što je gospodin Popović i rekao u sudu. Jedan od tih svedoka prilikom svog svedočenja u potpunosti je podržao odbranu gospodina Popovića; drugi je samo rekao da ima utisak da je advokat bio u saglasju sa mišljenjima svog klijenta. Uprkos (ili pre baš zbog) ovog fijaska optužbe, advokatu gospodina Popovića nije bilo dozvoljeno da pozove bilo kakvog svedoka odbrane (a imao je devetoro ljudi spremnih da svedoče.) Onda je branilac gospodina Popovića počeo da upada u istu situaciju u kojoj se našao Popović dok je

branio Ignjatovića-to jest dok je govorio u ime svog klijenta on je osporavao navode optužbe, te je sebe time učinio ranjivim na mogućnost da se protiv njega pokrene postupak za isti prekršaj “širenja lažnih glasina sa zlim namerama.” (no optužba do sada protiv njega nije podneta.)

“Sud” je sproveo ono što mu je bilo naloženo i gospodin Popović je proglašen krivim, osuđen na godinu dana zatvora i zabranjeno mu je bavljenje advokaturom. On je podneo žalbu na ovu odluku višem sudu (i dok se pitanje te žalbe rešavalo tim *Sveta u akciji* oputovao je u Jugoslaviju gde je razgovarao sa njim. Njegova iskrenost dok govori na filmu jasno ukazuje da je reč o čoveku velike hrabrosti, maltene slične Solženjicinovoj.) Popović je zamolio Jugoslovensku advokatsku komoru za pomoć, ukazujući na implikacije koje njegov slučaj može da ima na sve članove komore. No komora je odbila da mu pomogne. (Uporedite sličnu razliku između *individualne* hrabrosti i poštenja onih južnoafričkih advokata koji su se usudili da brane žrtve režima i kukavičko i jadno *kolektivno* ponašanje Južnoafričke advokatske komore). No u slučaju Srđe Popovića grupa od 32 jugoslovenska pisca i akademika potpisala je snažno intonirano prtotestno pismo. Ono zavređuje neke navode:

Logično nemoguć, legalno zapanjujući i politički štetan zaključak suda zasniva se na fikciji...

Kao građani i javne ličnosti mi snažno protestujemo protiv ove presude....koja je bez presedana u istoriji pravnog sistema Jugoslavije. Ako ova odluka postane izvršna ona će proglasiti za ilegalnu instituciju odbrane u našem sistemu krivičnog zakona.

Kao što je i logično ovo pismo nije moglo da bude objavljeno u Jugoslaviji, ali je poslato jugoslovenskim vlastima; u isto vreme javni protesti, gnušanje i zgražavanje su se nastavili širom sveta. I prošle nedelje sud je razmotrivši Popovićevu žalbu, odlučio da mu suspenduje kaznu zatvora i da zabranu vršenja advokatske profesije ograniči samo na godinu dana. Popović je ubeđen da ga je samo kampanja međunarodnih protesta spasla od zatvora i totalnog uništenja karijere. No pošto *njegova presuda* stoji, uvreženi princip jugoslovenskog zakona postao taj da advokat koji dosledno brani nevinost svog klijenta u političkom suđenju, vrši krivični prestup.

Važno je istaći još jednu stvar. Jugoslavija zvanično opravdava svoje pribegavanje političkim suđenjima, čiji broj stalno raste, navodnom činjenicom da su oni upereni protiv sovjetskih agenata i simpatizera koji pokušavaju da vrata zemlju u sovjetsku imperiju; Tito je prilikom nedavne posete Stokholmu ponovo izneo ovu tvrdnju. No ona ne samo da je lažna- u Jugoslaviji možda postoji samo šaćica “Staljinista” (kao što je Popović izjavio u intervjuu: “Oni uopšte nemaju podršku u Jugoslaviji - među ljudima koje znam ni jedna jedina osoba ni za trenutak ne bi podržala

staljinističku politiku”) ali Titu je tu laž već preneo njegov Ministar unutrašnjih poslova, koji je početkom godine priznao da od 200 Jugoslovena koji čekaju na suđenje na osnovu političkih optužbi, samo nekih tridesetak su navodno pristalice Sovjetskog Saveza; ostali su kritičari režima koji dele mišljenje gospodina Ignjatovića, gospodina Popovića i 32 potpisnika protestnog pisma-to jest oni koji traže više sloboda u Jugoslaviji. Ili kao što je organizator Peticije 32 to rekao: “Nama je potrebna sloboda da govorimo istinu.” Da, zaista: ali baš tu slobodu komunističke tiranije kao što je Titova ne žele da daju. A Popovićev slučaj je naglasio nespremnost režima da popusti u tom pogledu.

Bernard Livajn,
The Times – London,
2 juni 1976
(Prevela Ivana Damjanović)

Pitanja pravde su vrlo luksuzna pitanja*

Gospodine Popoviću, advokaturom se bavite već dvadesetpet godina . Šta je uticalo na Vašu odluku da se bavite baš ovim pozivom ?

Kao i obično sticaj raznih okolnosti. Ako čovek nije “bogomdani” za neki posao, a obično nije, motivacija se razvija kasnije, tokom rada ili se ne razvija, pa čovek menja posao ili ga samo otaljava. Mene su, čini mi se, motivisale teškoće, spoljne i unutrašnje. Naime, ako u nekom poslu nailazite na mnogo otpora, možete biti sigurni da radite koristan i potreban posao. Unutrašnja teškoća se sastoji u tome što se nikada nisam mogao navići na prizor vezanog čoveka. Ne radi se ni o kakvoj metafori. Vezan čovek je vrlo usamljeno i patetično biće, koje izaziva stid. Ljudi su skloni da od tog prizora odvrte pogled, jer je on u stvari nepodnošljiv. Kada takvu sklonost otkrijete u sebi, osetite odgovornost da joj se oduprete.

Kako je došlo do toga da se specijalizujete za dela političke delikvencije?

Prvo, ovi poslovi ne predstavljaju ni jedan posto predmeta u kojima zastupam, oni su samo vidljiviji usled razumljivog interesovanja javnosti za njih. Ipak, tačno je da možda branim češće u ovakvim predmetima od ostalih kolega. Ne znam kako je do toga došlo. Ako je klijent zadovoljan on vas preporučuje drugom. Možda su moji branjenici bili zadovoljni, a možda je i konkurencija manja, jer se ovakvi predmeti baš ne uzimaju rado.

Inače advokaturom sam počeo da se bavim u očevoj kancelariji. On je i sam branio u političkim procesima, od onih pre rata, komunistima, pa sve do “belih orlova”, informbirovaca, neprijateljske propagande itd. Vrlo rano sam slušao o tim suđenjima na kojima je publika skandirala, tražila stroge kazne, priređivala ovacije tužiocu. Svideo mi se taj nezavisni položaj branioca: “Bogovi su bili na strani pobednika, Katon na strani pobeđenih”.

U političkim procesima odnos snaga je jako neravnotežan, zato je odbrana tako važna. Ona ima značajnu funkciju za mentalno zdravlje društva, pomaže da se sačuva u svim uzbuđenjima, strastima, poklicima, zrno zdravog razuma, da se makar i najtiše, čuje druga strana. Što je to teže,

---

* Ovo je integralna verzija razgovora koji sam vodio sa Srđom M. Popovićem tokom 1986. godine, zajedno sa Svetlanom Vasović, urednikom “Studenta”.

Veći deo ovog intervjua objavljen je u listovima “Katedra” (Maribor), br.3 od 01.12.1986., “Mladina” (Ljubljana), br.8 od 08.-27.02.1987., “Mladost” (Beograd), br.34 od 02-15.02.1987. Drugi, neobjavljeni deo objavljuje se prvi put sada (Z. Purešević).

to je potrebnije. A kada se oštrica okrene i protiv samog branioca, onda je stvar elementarnog ponosa ne uzmaći.

Jedan ste od retkih advokata u Jugoslaviji kome je kasnije suđeno, tj. na teret stavljeno isto delo za koje je predhodno suđeno njegovom klijentu.

Da li biste rekli nešto više o tom slučaju?

Aprila 1974. godine branio sam pred Okružnim sudom u Valjevu beogradskog pesnika Dragoljuba Ignjatovića zbog krivičnog dela neprijateljske propagande. U govoru koji je održao na jednom skupu na Divčibarama, organizovanom od strane "Filosofskog društva Srbije", Ignjatović je na pet-šest strana teksta izneo svoje viđenje društveno-političkih prilika. Valjevsko javno tužilaštvo ocenilo je da su stavovi Ignjatovića neistiniti i zlonamerni i podiglo optužnicu.

Zamislio sam odbranu Ignjatovića ovako: razdvojiću u njegovom izlaganju tzv. činjenične iskaze od vrednosnih stavova. Budući da vrednosni sudovi ne podležu pouzdanoj verifikaciji u sudskom postupku, oni ne mogu predstavljati ni delo propagande jer niti su istiniti, niti neistiniti. Što se tiče činjeničnih sudova – oni podležu dokazivanju i tražićemo da se na Sudu utvrdi neistinitost tih sudova.

Radilo se o ovakvim tvrdnjama : da imamo visoku stopu inflacije, nekonkurentnu industriju, zaostalo školstvo i poljoprivredu, siromašno zdravlje, veliku nepismenost, nezaposlenost, ekonomsku emigraciju, da široki slojevi stanovništva siromaše itd. U dokaznom postupku predložio sam Sudu, budući da javni tužilac nije ni pokušao da dokaže neistinitost ovih tvrdnji, da Sud po službenoj dužnosti pribavi preko 80 raznih dokaza od nadležnih državnih institucija koje po službenoj dužnosti vode ove evidencije iz kojih bi se moglo zaključivati jesu li Ignjatovićeve tvrdnje istinite ili nisu. Sud je svih 80 predloga odbio. U takvoj situaciji, u završnoj reči sam rekao da je na taj način činjenično stanje ostalo neutvrđeno, pa da se u skladu sa načelom da je svako nevin dok se suprotno ne dokaže ima smatrati da su njegovi iskazi – istiniti. Nisam ni sanjao toga trenutka da ću za te reči biti kasnije optužen.

Ignjatović je osuđen na 3,5 godine zatvora i pušten da se brani sa slobode. Sticanjem prilika, upoznao sam se posle suđenja sa nemačkim nobelovcem Hajnrihom Belom, velikim prijateljem Jugoslavije i tadašnjim predsednikom Međunarodnog PEN-a. On se veoma zanimao za Ignjatovićev slučaj i zgražao se nad tom osudom. Kada je iste godine dolazio u Jugoslaviju na sastanak PEN-a u Ohridu , založio se za Ignjatovića i dobio uveravanja sa vrlo visokog mesta da Ignjatović neće ići u zatvor. Napisao mi je o tome pismo.

Međutim, Ignjatović je odbijao da piše molbu za pomilovanje smatrajući da bi time priznao nekakvu svoju krivicu, koju on nije video. Pozvan je na izdržavanje kazne. Posle nekoliko dana provedenih u zatvoru pozvan je na lekarski pregled, utvrđeno je da je lošeg zdravstvenog stanja i da mu se prekida izvršenje kazne i pušten je kući, s tim da se jednom mesečno javlja na lekarski pregled. On je pismeno odbio da se javlja na te preglede, ali u zatvor više nije išao.

Mnogo kasnije sam tek utvrdio da je Ignjatović, što je po Zakonu moguće ali što ja nisam ranije doživeo, pomilovan po službenoj dužnosti, dakle, bez molbe, a da o tome nismo bili obavešteni ni on, ni ja. Da bi Vam bilo jasno koliko je to čudno imam klijenta u zatvoru, koji ima skoro osamdeset godina, koji boluje od teške arterioskleroze, dijabetesa, kome je izvršen bajpas, amputirana noga, verovatno će i druga i koji izdržava kaznu. Zove se Vidović.

Nakon skoro dve godine, decembra 1975. poštom sam dobio optužnicu zbog širenja lažnih vesti kojima sam izazvao uznemirenje građana, time što sam se u završnoj reči identifikovao sa stavovima branjenika, tvrdnjom da njegovi inkriminirani stavovi nisu neistiniti.

Odmah sam se obratio komori i upozorio kolege da po mome shvatanju ovakva optužba ugrožava pravo na odbranu naših klijenata, pa tek onda i naše pravo na slobodno vršenje poziva. Obratio sam se takođe i međunarodnim profesionalnim organizacijama kojima pripadam, kao što je Međunarodna Unija advokata, Međunarodna komisija pravnikâ u Ženevi itd. Počeli su da pljušte pojedinačni i kolektivni protesti advokata iz celog sveta od Japana, preko Norveške do SAD-a, a beogradska advokatska komora je povelâ protiv mene disciplinski postupak jer sam obraćanjem međunarodnim organizacijama “ugrozio ugled jugoslovenske advokature”. Kako? Pa, “stvorio sam utisak da su u Jugoslaviji ugrožena prava odbrane”.

Valjevski sud me je osudio na godinu dana zatvora. Źalio sam se. U međuvremenu se spremao Kongres Međunarodne unije advokata, koji je 1977. godine trebalo da se održi u Zagrebu. Unija se zauzimala za mene. Visoki državni funkcioneri su im objašnjavali da sam ja, u stvari, “staljinista” i da ne zasluŹujem njihovo zauzimanje. Ipak, četiri evropske delegacije zapretile su bojkotom Kongresa. Kazna mi je uslovljena, ali sam odlukom drugostepenog suda kaŹnjen sporednom kaznom vršenja advokature u trajanju od godinu dana, a odlukom SUP-a, “u interesu bezbednosti zemlje”, oduzet mi je pasoš. Nisam mogao da odem na osnivački kongres Svetskog udruŹenja pravnikâ na kome sam trebao da čitam referat o slobodnoj cirkulaciji ljudi i ideja po Helsinškim sporazumima. Moj referat je samo pročitâ sa objašnjenjem da “ne mogu da cirkulišem lično”.

Ni dan-danas ne mogu da shvatim: kako je uopšte moguće braniti čoveka od optužbe da je lagao, ako se ta činjenica ne može u dokaznom postupku ispitivati i od strane odbrane braniti teza da inkriminirani stavovi ne predstavljaju krivično delo neprijateljske propagande? Povodom toga suđenja pojavila se, na primer, čudna krilatica i to među advokatima, kako branilac navodno, “brani čoveka, a ne delo”. Šta bi to trebalo da znači? Da ne smemo da tvrdimo da javna tužba pogrešno kvalifikuje neko ponašanje kao krivično delo? Da se moramo ograničiti na iznošenje olakšavajućih okolnosti. To je čista besmislica.

Na ovome suđenju rekao sam samo jednu rečenicu: “Postupao sam u interesu svoga klijenta u skladu sa Ustavom i zakonom i da se sutra nađem u istom položaju postupio bih identično”. Danas bih mogao samo to da ponovim. Priznajem da kazna na mene nije popravno delovala. Priznaću Vam još nešto, ovakvo “delo” ponovio sam kasnije više puta, ali bez ikakvih posledica. Izgleda da postoje neujednačeni kriterijumi u pogledu interpretacija krivičnog dela širenja lažnih vesti.

Na koje sve teškoće nailazi branilac u krivičnom postupku ?

Postoje dve vrste teškoća. Jedne imaju izvor u neshvatanju samog krivičnog postupka i uloge branioca, a druge u neshvatanju advokature i njenog *dvojnog* zadatka. Objasniću to. Često, to mi se, recimo, dogodilo kod jednog nedavnog suđenja, ljudi pitaju: “Kako možete da branite takvog čoveka?” ili “Kako možete da branite čoveka optuženog za takvo delo?” I to pitaju ne samo laici, već i pravnici koji bi morali razumeti da odbrana postoji, ne samo u interesu optuženog, već u *javnom interesu*. Ljudi koji me to pitaju izgleda misle da bi bolje bilo da neki optuženi nemaju branioca ili možda da imaju vrlo lošeg branioca. Poražavajuće je kada to dolazi od pravnika.

Krivični postupak je zamišljen kao dijalektički proces. Ljudsko iskustvo je pokazalo da se do istine o činjenicama i pravilne primene zakona, najlakše dolazi u kontradiktornom postupku, gde jedna strana (optužba) zastupa jednu tezu, a druga (odbrana) kritikuje tu tezu svim raspoloživim argumentima. Sud nepristrasno onda prosuđuje koja je od dve teze verodostojnija. Što savesnije stranke zastupaju svoje teze stvar će bolje biti ispitana, a da tako bude ispitana u javnom je interesu. Energična i savesna odbrana, prema tome, u javnom je interesu, čak, naročito onda kada se radi o najtežim delima, za koje je i javnost najviše zainteresovana. Ako je odbrana ponekad “suviše uspešna”, ne treba to zameriti braniocu, već tužiocu koji nespretno ili nestručno zastupa svoju tezu ili jednostavno zastupa pogrešnu tezu.

Do drugog nesporazuma dolazi odatle što se često (pa i među samim advokatima) ne shvata dovoljno ozbiljno da advokatura nije samo pružanje

pravne pomoći pojedincu, već i jedna služba, zaštita ustavnosti i zakonitosti na koju se mi zaklinjemo kada stupamo u poziv. Ta zakletva nije nikakva formalnost, tu je založena ljudska čast svakog čoveka koji se bavi advokaturom. Pojedinaac može računati na našu stručnu zaštitu, samo u tom okviru.

U čemu se sastoji pomoć advokata branjeniku? Koliko je Vaša stručna pravna zaštita pomogla Vašim branjenicima u slučajevima političke delikvencije?

Ako Vaše pitanje cilja samo na meru kazne izrečene u tim slučajevima, stvarno – ne znam. Pomoć branioca se, međutim, u tom ne iscrpljuje. Kada prvi put vidim branjenika, obično je to u zatvoru, pokušam da shvatim kakvu “pomoć” on od mene očekuje. Naime, branilac je vezan odbranom svoga branjenika. Branilac u izboru odbrane može savetovati branjenika, ukazivati mu na moguće posledice usvojene odbrane, ali suštinski, branjenik sam odlučuje u svojoj odbrani u skladu sa svojim ličnim sistemom vrednosti. Jednima je najvažnije “spasti kožu”, drugima je najvažnije da sačuvaju čast i dostojanstvo, trećima neki princip, nekima i taština, nekima reagovanje njihovog socijalnog miljea... Štogod klijent odluči da stavi na prvo mesto – opredeljuje njegovu odbranu, a njegova odbrana – našu. Onda se pomoć branioca sastoji u tome da pronade sve činjenice, kao i sve valjane pravne argumente koji potkrepljuju izabranu liniju odbrane branjenika. Većini klijenata, optuženih za politička dela, bilo je bitno da odbrane svoje ljudsko dostojanstvo i pravo na slobodu savesti, izražavanje svog (nekada – vrlo dubokog) uverenja. Naravno, bilo je i drugih, koji su želeli po svaku cenu da se izvuku, makar se i javno odrekli svojih pravih uverenja. Trudio sam se da i jednima i drugima najsavesnije pomognem i, naročito, da im ne sudim oko izbora koji čine. To nije zadatak branioca.

Uvek sam se svojski trudio, a taj trud sam po sebi i kada je uzaludan – predstavlja možda najdragoceniju pomoć koju branilac može (a uvek bar to može) pružiti čoveku u situaciji kada je izolovan i okružen neprijateljstvom.

Advokatima, naročito onima koji se bave odbranom ljudi, optuženih za “političku delikvenciju”, pripisuje se određeni politički aktivizam. Šta mislite o tome ?

Budući da je advokatura i javna služba, idući za svojim svrhama ona neminovno zadire u sferu političkog. Lično sam vrlo svestan ove dimenzije advokature kao poziva. Stran mi je ciničan odnos pragmatičara prema ovoj strani našeg posla.

S druge strane, nemam nikakav politički program za koji bih se zalagao, sem ako to ne bi bio program zalaganja za pravnu državu. Čak priznajem da nemam pojma kako bi trebalo da izgleda “idealna država”,

“idealno društvo” i njihova organizacija i vrlo sam sumnjičav prema onima koji tvrde da to znaju.

Osećate li se “obeležen” kao “neprijatelj ovog društva” naročito onda kada se prihvatate nekog novog slučaja tzv. političke delikvencije?

Ne osećam se kao markirani “neprijatelj”. Doduše, doživeo sam pre nekoliko godina, da za mene tadašnji predsednik Saveznog suda pred milionskim TV gledalištem postavi dramatično kontraobaveštajno pitanje: “Ko to plaća?”, što je svakako žalosno za tog predsednika ali me iskreno rečeno, ustvari, ne pogađa. Nagovarali su me da ga tužim. Jednostavno nisam mogao, nisam bio uvređen. Razumem da nekim ljudima ne ide u glavu da iza svakog zalaganja za načela ne mora stajati nikakav niski, koristoljubivi i prljavi motiv. Mada je sada i ovde takvo sumnjičenje prava pošast, toga je bilo uvek i uvek će ga i biti. To je politika. Ne znam zašto bih to ozbiljno uzimao kada odlično razumem, kao i većina drugih Jugoslovena, o čemu se tu radi.

Kakva sve značenja ima termin “neprijatelj” u našoj sudskoj i zakonodavnoj praksi?

Izraz “neprijatelj” u našem zakonodavstvu upotrebljava se da označi pripadnika strane zemlje sa kojom se SFRJ nalazi u ratnom stanju. Jedini izuzetak od ovakve upotrebe nalazi se u nazivu krivičnog dela iz člana 133. KZ SFRJ, “neprijateljska propaganda”. Ovo je tim čudnije, što pravila normalne zakonodavne tehnike zahtevaju da se termini ne upotrebljavaju dvosmisleno, bar ne u okviru jednog istog zakonskog propisa.

Mislim da je uzrok tome u težnji da se na ovaj sugerise samim nazivom dela, da se učinilac stavi “s onu stranu barikade”, među “izdajnike” koji su u sprezi sa silama koje napadaju na suverenitet, nezavisnost i samu egzistenciju SFRJ (iako oni, recimo, samo u četiri oka netačno prikazuju društveno-političke prilike pričanjem viceva).

Izraz, čini mi se, otkriva veliku dozu netolerancije prema drugačijoj oceni društveno-političkih prilika. Na jedan čudan način iz ovog neadekvatnog naziva provejava jedna emocija: mržnja prema učiniocu ovakvog dela. Naime, budući da izraz netačno označava učinioca, prema usvojenoj terminologiji samog Zakona, on i nema svrhu da intelektualno (objektivno) odredi sadržinu zabranjenog ponašanja, već joj “izdeva ime”, dopisuje joj pežorativne attribute, kao kada bi smo krivično delo krađe označili, recimo, kao “gnusni lopovluk”. Zakonodavac se, neadekvatnom upotrebom reči, emocionalno odredio prema ovakvom delu.

Funkcionisanje demokratije je nemoguće sve dok ljudi ne budu naučili da slobodno i odgovorno koriste svoja prava. Koliko smo, kao pojedinci i kao društvo, odmakli u ovom procesu?

Vi, u stvari pitate kakav je nivo pravne svesti u našem društvu. Mislim da je prilično nizak. Šteta je što koliko mi je poznato, o tome ne postoje empirijska istraživanja. Verujem da bi pokazala da prosečni Jugosloven slabo poznaje jugoslovenske zakone, pa i jugoslovenski Ustav, da nema mnogo poverenja u pravni sistem i da ne interiorizuje njegove pravne norme.

Šta je razlog tome ?

Uslovi za razvoj pravne svesti su bili nepovoljni. Poznato je da nakon svake revolucije na mesto pravnog sistema starog režima dolazi revolucionarni pragmatizam. Idući za svojim ciljevima revolucija ne hita da sebi veže ruke formalnim i apstraktnim pravilima ponašanja. Konkretno situacije zahtevaju *ad hoc* rešenja, zato se ispoljava prezir prema pravnim tradicijama kao praznim formama, i norme, ukoliko se donose, imaju elastičnu formu, koja dozvoljava arbitrarnu primenu, obzirom na političke efekte koji se žele.

Kakve su posledice takve prakse ?

Vremenom se stvara nekakav pravni sistem, ali se i onda norme dedukuju iz političko-programskih premisa, umesto da polaze od realnih životnih odnosa. Adresati takvih normi imaju teškoća da ovakve norme interiorizuju, a nijedna norma se ne može sprovesti isključivo sankcijama. Kada se pri tom još ima u vidu i da je adresat norme nepostojeći, idealizovani “novi čovek”, koji je, u stvari, anđeo u ljudskom obliku, biće koje podređuje svoje lične i egoistične interese i potrebe opštem cilju posredstvom “nove svesti”, onda je jasno da takav pravni sistem mora biti neefikasan. Niti je norma dedukovana iz stvarnosti, niti je upućena stvarnom subjektu pravnog odnosa. I stvarnost i subjekt projekcija su revolucionarnog ideala. Pravni sistem dobija element propagande. On implicitno tvrdi ono što želi da ostvari i tvrdi da bi to ostvario.

Neefikasnost ovakvog pravnog sistema, sa svoje strane, dovodi do gubljenja poverenja u pravni sistem, a gubljenje poverenja u pravni sistem do njegove dalje neefikasnosti i tako se stvara jedan začarani krug, koji u ekstremnom slučaju može dovesti i do raspada pravnog sistema a u svakom slučaju dovodi do toga da život počinje da se odvija mimo i izvan pravnog sistema. Stvara se jedna šizofrena svest, po kojoj smo svi mi ZA zakonitost, ali, s druge strane, znamo da je “život nešto drugo”, da u njemu postoje razni interesi, koje javno ne priznajemo ili ih minimiziramo – i postoji pravni sistem koji postulira neke idealne i nedostižne odnose između idealnih i nepostojećih subjekata.

Tu, naravno, uvek strada socijalno slabiji, pa i fizički slabiji, ako hoćete, budući da je alternativa pravnom sistemu tzv. “prirodno stanje” u kome socijalno jači neposredno zadovoljava svoj interes na način na koji mu u konkretnoj situaciji najbolje odgovara, uz ili čak i bez privida zakonitosti.

Naime, jači se poziva na zakon kada mu to odgovara, a na viši interes kada mu zakon ne odgovara.

I to tako funkcioniše...

Pa i ne funkcioniše. Svakodnevno slušamo o pojavama raširene nezakonitosti u društvu. Čitamo da ima slučajeva da građani ne plaćaju stanarinu, račune za električnu energiju, prevoz, da ne pominjemo informacije o širenju mita i korupcije, ili masovnu obespravljenu građana na Kosovu. Namerno kažem – građana, jer je njihova nacionalna pripadnost za naš predmet potpuno irelevantna. Ili – izigravanje propisa u privredi... Takvo stanje ne može trajati u nedogled. Ono onemogućava normalan život, društveni organizam brani se od neekonomičnog trošenja društvenih snaga težnjom da se konačno slegne u pravni sistem. Međutim, našim društvom, našim svestima i našim pravnim sistemom još uvek dominira načelo celishodnosti nad načelom zakonitosti.

Šta znači dominacija načela celishodnosti ?

To je davanje prednosti nekim interesima nad zakonom. Kada je ovo načelo ugrađeno u sistem, ono ima tendenciju da kao rak iznutra razara sistem, a ne samo da ga relativizuje. Mi, recimo, imamo zakone koji propisuju da će se norme toga zakona primenjivati u onoj meri u kojoj to odgovara nekom interesu, koji se recimo naziva “opštim društvenim interesom” ili “interesom jugoslovenske privrede” ili sl. Od ocene organa koji zakon treba da primeni zavisi da li će biti primenjen ili ne i kako će biti primenjen. Zakon se time, u stvari, sam sobom ukida. Hteli – ne hteli u takav zahtev se projektuju, najnormalnijim psihološkim mehanizmima, ako već ne i sasvim cinično, svakojaki interesi, pa je takva “norma” lišena svake opštosti. Pod vidom opšte pravne norme pojavljuje se individualna administrativna mera.

Istu stvar imate i u samom Ustavu, koji takođe sadržinu izvesnih prava pokušava da definiše interesima. Ustav i zakon treba upravo da formalnim i univerzalnim, apstraktnim pravilima ponašanja regulišu sukobe interesa. Ako se to izbegne, sukobi se moraju rešavati *ad hoc*, izvan pravnog sistema, političkom raspravom o interesima sukobljenim u datom slučaju i administrativnim merama koje se samo prividno pozivaju na neku normu, budući da je ona lišena svoje prave sadržine. To je negacija pravnog sistema.

To je dominacija *načela celishodnosti*, rudiment revolucionarnog pragmatizma, sonda ugrađena u pravni sistem pomoću koje se može isisati sva sadržina norme.

Prava se ne mogu definisati interesima. Zamislite, na primer, pravnu normu koja bi propisivala da će poverilac imati “prava” da zahteva povraćaj duga, ako je to u interesu dužnika! Kakva prava tu ima poverilac? Nikakva.

Realna situacija je ista kao da pravne norme ni nema. Ako dužnik želi da vrati dug, on će ga vratiti, ako mu “nije u interesu”, on ga neće vratiti. Za to nije potrebno donositi “pravnu normu”.

Diskusija o interesima mora se završiti u zakonodavnom procesu, a ne može se protezati na proces primene zakona. Zaštićeni interes mora biti definisan apstraktno i onda mora biti konkretizovan u normi od strane samog zakonodavca.

Samo je naizgled paradoksalno da čak i krajnji interes socijalno jačeg zahteva da svoje interese konkretizuje i time se preko pravnog sistema samoograniči. Uostalom, da nije tako još bismo živeli u “prirodnom stanju”. To se čini, ako ništa drugo, da se sistem učini efikasnijim, stabilnijim i legitimnijim. Ali ljudi se često ponašaju i iracionalno. A onda tu nikakvi argumenti ne pomažu, možete samo da gledate i da se čudite.

Možete navesti neki primer ?

Recimo – osmorica profesora Filozofskog fakulteta u Beogradu su sedamdesetih godina uklonjeni sa nastave po Zakonu koji na takav potez ovlašćuje izvršne organe kada je to u “opštem interesu”. Propisana je čitava jedna složena samoupravna procedura kojom se ispituje da li nastavnik može ostati u nastavi ili ne, pod kojim uslovima može pod kojima ne može itd., a nezavisno od toga zakon dozvoljava izvršnoj vlasti da dođe nakon te procedure i u ime “opšteg interesa”, donese odluku kakvu nađe za shodno. O pravu tih nastavnika na vršenje poziva odlučila je nečija percepcija “opšteg interesa” a njihovo pravo na rad, pravo na vršenje profesije nije nikakvo **pravo**, ako u krajnjoj liniji sadržina tog prava može biti ograničena nekim interesom, makar se on zvao i – opšti! Sve se može proglasiti za opšti interes, to građanima ne daje nikakve garantije o sadržini njegovog prava.

Pravo, pak, koje nije jasno definisano i nije pravo, jer odlukom izvršne vlasti uvek može biti opozvano. Pravo se tako svodi na **opozivu** dozvolu izvršne vlasti.

Ali, da pustimo tu oblast, uzmimo privredu. Zakon o dugoročnoj proizvodnoj kooperaciji sa stranim partnerima propisuje, na primer, u deset tačaka šta sve ugovor o takvoj saradnji mora da sadrži da bi bio registrovan od strane izvršne vlasti, dakle, da bi stupio na snagu. A onda, odjednom, posle svih tih propisanih uslova, kaže se da, naravno – “izuzetno”, izvršna vlast može ugovor da odobri iako nije ispunjen nijedan od propisanih uslova, pod uslovom da to nije “štetno” po oceni izvršne vlasti. Pa, čemu onda Zakon?! Kada vi stranom partneru prevedete takav zakon, on se zgrane. Kakvu pravnu sigurnost daje takvo zakonodavstvo koje izvršnu vlast ne obavezuje ninašta?! “Mora”, a “izuzetno” i “ne mora”, to znači da ne mora ništa, može ovako a može i onako kako odluči izvršna vlast.

Za privredu je to pogubno. Prvi uslov, nužni uslov zdravog privređivanja je jasno definisanje pravila igre, poštovanje načela pravne sigurnosti, a nje nema kada je izvršna vlast ovlašćena da donosi odluke u skladu sa nekim nedefinisanim interesima.

Koliki je (ne)sklad između pravne sigurnosti čoveka u svakodnevnom životu i onoga što mu Ustav garantuje ?

Pogrešno shvatate naš Ustav ako smatrate da on garantuje nekakvu apsolutnu pravnu sigurnost. Upravo, suprotno tome, naš Ustav na više važnih mesta daje načelu celishodnosti primat nad načelom pravne sigurnosti. Ustav, na primer, ovlašćuje zakonodavca da oceni kada će korišćenje Ustavom garantovanih sloboda i prava građana štetiti interesima, recimo, radničke klase, i da u tom slučaju zakonom ograniči te slobode i prava. Zakonodavac, pak, čini to na jedan neodređeni način, formulacijama u koje se moraju naknadno (zbog prirode samog propisa) učitavati političke ocene, tako da se sa promenom političkih ocena menja i sadržinski supstrat norme i domen kašnjevog ponašanja. Ovakva situacija dovodi do postojanja normi koje su u suštini retroaktivne (učitavana ocena dolazi nakon ponašanja), a to je, naravno, suprotno ideji pravne sigurnosti.

Hoćete navesti neki primer ?

Recimo krivično delo kontrarevolucionarnog napada iz člana 114 KZ SFRJ. To delo je definisano isključivo posledicom, jer počinje rečima: “Ko učini delo upravljeno na...”, pa se ređaju zaštitni objekti, koji bi trebalo da budu ugroženi: bratstvo i jedinstvo, vlast radničke klase... itd. Šta je konkretno ugrožavajuće za ove vrednosti, odlučuje se od slučaja do slučaja. Ako jedno ponašanje bude politički ocenjeno kao ugrožavajuće i tek kada bude tako ocenjeno, ono postaje krivično delo. Kako ocena, naravno, dolazi posle ponašanja, ono se takoreći naknadno inkriminiše. Uzmite maspok. On je bio to što je bio i pre nego što je označen od strane vrhunskog političkog autoriteta kao “kontrarevolucija”. Logično, prvo se jedno ponašanje mora dogoditi pa tek onda biti ocenjeno. Ali tek nakon te ocene je postao krivično delo.

Zahtevi “Kosovo – republika” mogli su se čuti i pre 1981. godine, ali tek pošto su od strane političkih mesta ocenjeni kao kontrarevolucionarni, postali su i krivično delo. Načelo pravne sigurnosti bi to isključivalo, ali načelo celishodnosti to zahteva, a ono je ugrađeno i u sam Ustav. To što se pravna sigurnosti ugrožava i neustavnim ponašanjem, druga je stvar. Sve norme se krše, zato i postoje. O tome smo već govorili.

Još jedan primer – Vojislav Šešelj. On je bio prvobitno optužen za krivično delo kontrarevolucije iz pomenutog člana 114., a takođe i grupa *šestorice* u Beogradu. Zašto?! Pogledajte novine iz tog vremena, politički faktori su bili ti koji su viknuli “kontrarevolucija”, a tek kada su se počeli

međusobno oko toga sporiti – da li se radi o kontrarevoluciji ili ne, kvalifikacija je izmenjena na neprijateljsku propagandu. Postala je sporna politička ocena, a od nje zavisi primena zakona. Pošto se te ocene kolebaju, koleba se i praksa, a tako ne bi smelo biti, moralo bi se valjda znati šta je kažnjivo na osnovu samo poznavanja zakona.

Član 10 ZKP SFRJ glasi: "zabranjeno je i kažnjivo od okrivljenog ili od drugog lica koje učestvuje u postupku iznuđivati priznanje, odnosno kakvu drugu izjavu". Iako je Zakon u ovom smislu jasan - povremeno čujemo i pročitamo da su organi SUP-a tukli, maltretirali i zlostavljali nekog. Kako bi to komentarisali i da li je i koliko sud uporan da utvrdi prekršioaca?

Nema tu ničeg čudnog. Iako su svi zakoni jasni mi povremeno čujemo i čitamo da se krše. Mi imamo čudne predstave o zakonu. Zakonodavni voluntarizam izazvao je promene i u svesti građana. I sami građani su počeli nekako da veruju da donošenje nekog zakona može izmeniti svet. Kod nas se često čuje: "treba doneti zakon", "treba zabraniti", "treba kažnjavati" itd. Zakon je, konačno, samo papir. Sam po sebi, zakon ne može ništa, ne menja ništa. Uzmimo Vaš primer: zašto Ustav i zakon zabranjuju iznuđivanje iskaza? - Zato što iskustvo pokazuje da postoji realni interes, pa tek otuda i tendencija, da se iskazi iznuđuju. Da nema tog interesa i te tendencije, zakon bi bio suvišan.

Ali Vi pitate još i nešto drugo: da li je taj konkretni zakon efikasan, da li on efikasno suzbija ponašanje koje zabranjuje?

Načelna pretpostavka za efikasnost jedne norme je: a) da je deo efikasnog pravnog sistema i b) da njenu sadržinu intimno prihvata većina adresata, pa se voljno uzdržava od zabranjenog ponašanja. Konkretna norma koju citirate sigurno ne zadovoljava prvi uslov. I to mislim da je vrlo bitno, jer ova činjenica može da kompenzira i eventualno nepostojanje drugog uslova. Naime, motiv za prihvatanje neke pravne norme može se nalaziti i van sadržine konkretne norme, u činjenici da je njen adresat ne prihvata po konkretnoj sadržini, ali je usvaja budući da prihvata globalno pravni sistem, pa onda u okviru njega i konkretnu normu koja ograničava njegov neposredni interes, kao nužno zlo, kompenzirano zaštitom njegovih drugih interesa kroz globalni pravni sistem.

Posebno kada se radio o organima gonjenja treba znati da je na njima veliki pritisak da efikasno rade. Ovaj zahtev za efikasnošću veoma je opasan, ako istovremeno nije praćen zahtevom za zakonitim postupanjem i razrađenim mehanizmom sankcija za nezakonito ponašanje. Međutim, kod nas uopšte prevladava načelo celishodnosti, pa se čak i od najviših političkih autoriteta mogu ponekad čuti javni zahtevi da se, na primer, pravosudni

organi "ne drže zakona kao pijan plota", a mehanizmi sankcija nisu praktično razrađeni.

Imao sam, na primer, priliku da vidim zapisnik o saslušanju radnika SDB koji je, mimo postupka propisanog zakonom, otvarao poštu građana. Supstrat njegove izjave je da je morao tako činiti ako se želi da se efikasno suzbija neprijateljska aktivnost! Načelo celishodnosti.

Kakav efekat na suđenju ima izjava optuženog da mu je priznanje iznuđeno? Da li se nešto slično dešavalo i vašim branjenicima?

Kako da ne. Imao sam devetnaestogodišnjeg klijenta, optuženog za stupanje u vezu sa neprijateljskom grupom iz inostranstva, radi neprijateljske delatnosti. Potpisao je priznanje pred organima unutrašnjih poslova, ponovio to priznanje pred istražnim sudijom i na sledećem saslušanju - povukao priznanje. Nikakvih drugih dokaza nije bilo za to "stupanje u vezu", niti ih je po prirodi stvari moglo biti. Na suđenju je optuženi tvrdio da je bio držan kod organa unutrašnjih poslova pet dana bez vode i hrane, da mu je prećeno, da je prećeno njegovoj porodici, da je bio podvrgnut dugotrajnim saslušanjima, da mu je bilo prećeno da će biti optužen za terorizam ako ne potpiše izjavu, itd. Sud je odbio ovakvu njegovu odbranu iz dva razloga, prvo, sam priznaje da nije bio tučen i drugo, ponovio je to priznanje pred istražnim sudijom koji se ponašao, kako i sam optuženi priznaje - korektno.

E, sada je to posebna priča. Najčešći argument koji upotrebljavaju sudovi kada odbacuju ovakave odbrane svodi se na to što sud kaže: "dobro, recimo da su mu organi unutrašnjih poslova iznudili priznanje, mada to nije tačno, ali - zašto je onda ponovio to priznanje i pred istražnim sudijom?" Ta logika je pogrešna, ona ignoriše notorne činjenice. Svaki čovek koji je pritiskom nateran na lažno priznanje ponoviće ga i kada neposredni pritisak prestane, recimo - sutradan. Otpor je slomljen i iznuđeno priznanje se ponavlja, jer je čovek ponižen, duboko deprimiran, u šoku, bespomoćan, izolovan, napušten, svejedno mu je šta će sa njim biti. Međutim, vrlo brzo se oporavlja, ali tada je već kasno.

Dalje, optuženi ne zna da izjava koju je potpisao kod organa unutrašnjih poslova nema nikakvu dokaznu snagu i ne vidi nikakve svrhe u opozivanju priznanja koje misli da je već dao.

Treće, mnogi optuženi i ne prave nikakvu razliku između saslušanja pred organima unutrašnjih poslova i pred istražnim sudijom, niti znaju ko ih saslušava, oni se, i kada dođu pred istražnog sudiju smatraju u vlasti organa unutrašnjih poslova.

Četvrto, istražni sudija drži pred sobom potpisanu izjavu i ukoliko on odstupa od nje, upozorava ga na odstupanje itd.

Za lažna priznanja je karakteristično da su data potpuno nemotivisano, tj. da optuženi nije dao priznanje pritešnjen nekim dokazima, već praktično sam sebe prijavljuje. Tu odmah treba biti oprezan, jer ljudi to od svoje volje ne rade. Zatim, karakteristično je za iznuđena priznanja da se ne proveravaju i kada je to moguće. Ona sadrže minimum činjenica, ograničavajući se na činjenice nužne za optuženje. Inače u stručnoj literaturi je već ukazano na činjenicu da se optuženi žale na iznuđivanje priznanja najčešće u onom trodnevnom periodu kada ih “zadržavaju” organi unutrašnjih poslova, bez iniciranja ikakvog postupka. Imao sam dosta prilike da vidim da su i svedoci tako “zadržavani”. Na primer, krunski svedok protiv Veselice bila je starija žena, obolela od raka, koje je tako držana osam dana, a osmog dana je potpisala izjavu. Na suđenju grupi Muslimana u Sarajevu svedoci su listom povlačili iskaze i tvrdili da su bili terani da iskaze uče napamet, pominjali su se čak i pištolji. Na tzv. “bombaškom procesu” u Zagrebu pominjane se čak, i elektrode, a optuženi su konačno oslobođeni optužbe za delo koje su “priznali”.

Dakle, kada se neki optuženi na suđenju žali da mu je priznanje iznuđeno, sudovi takve žalbe energično odbijaju ovakvim rezonovanjem: kakav bi interes imali organi koji učestvuju u postupku da to čine?! Ili, čak, odbacuju takve žalbe uz obrazloženje da bi takvo ponašanje bilo nezakonito, *ergo* – nije se dogodilo. Optuženi i njegova odbrana ovde obično zastaju, jer razgovor postaje osetljiv. Međutim, tu razgovor tek počinje. Naravno od organi koji vode postupak imaju običan, lako shvatljiv interes da svrše posao, ispune zahtev za efikasnošću, recimo – dobiju priznanje optuženog, naročito onda kada su intimno uvereni u krivicu, a sa dokazima slabo stoji. To se uverenje obično čak zasniva i na materijalnim osnovama, na tzv. operativnim podacima koji se ne mogu javno upotrebiti. To je veliko iskušenje. U interesu onoga što vide kao istinu, u interesu zaštite društva od napada na “važnije” vrednosti, žrtvuje se ona ili ova “forma”, jer to i sistem, gledano u celini, neretko čini.

Ne vidim u tome ničeg neobičnog. Nevolje počinju kada se ovakva realna situacija negira, kao da se radi o anđelima, a ne o ljudima, kao da samo postojanje zabrane iznuđivanja iskaza ne pokazuje da organi imaju i interes da “svrše posao”, budu efikasni, itd. Tu počinju problemi, jer se u skladu sa već opisanom filozofijom sistema, udaljavamo od realnih životnih odnosa i namesto njih postavljamo sliku jedne idealne situacije koja ne odgovara stvarnosti.

Vidite li neko rešenje ?

Izlaz, ipak, postoji. Po meni, on se nalazi u jačanju opšte primarne efikasnosti čitavog pravnog sistema, dakle, kroz takvu reformu pravnog sistema koja bi ga približila realnim odnosima u društvu. To je opet moguće

samo što većom demokratizacijom zakonodavnog procesa i jačanjem uloge javnog mnjenja u tom procesu. Da bi bili identifikovani svi realni interesi, mora se dozvoliti da se artikulišu svi realni interesi. Tek onda se može uočiti gde se ovi interesi sukobljavaju i propisati pravila razrešavanja takvih sukoba. Ne vidim početke takvih procesa, sem na makro nivou, u međurepubličkim diskusijama o promeni Ustava SFRJ. Naprotiv, još uvek se sa velikim nepoverenjem gleda na sve zakonodavne inicijative “odozdo”, bez obzira na njihovu sadržinu.

Koliko je sudstvo nezavisno u svom radu ?

Nezavisno u odnosu na koga? Jer tu odmah nasupa ono što ja zovem “zagrljaj” i što je efikasnije od svih oblika ugrožavanja koje pominjete. U skladu sa načelom celishodnosti odmah se postavlja pitanje – nezavisan u kom cilju? Ako si “naš” šta će ti da budeš nezavisan od NAS?! To su prazne forme, važna je suština. A suština je ljubavna – da li nas voliš ili ne.

Načelo nezavisnosti suda izraz je skepse, nepoverenja u ljudsku prirodu, iskustva da “vlast kvari”, a ta je skepsa neprimerena “novom čoveku”, itd. Sam koncept nezavisnosti je sumnjiv, a ta atmosfera stvara se pomenutim “zagrljajem”. To je mnogo opasnije od puke egzistencijalne zavisnosti, mada ona nije za potcenjivanje. Na primer, sudija koji bi bio isključen iz SK teško bi se održao kao sudija. Međutim, suština je u tome da zakon, naravno, ne propisuje nikakav postupak za njegovo isključivanje, niti postoji sudska zaštita od takvog neosnovanog isključivanja, a proizvodi nesumnjive posledice na pravo takvog čoveka da obavlja sudsku funkciju. S druge strane, konkretna odluka sudije može biti povod za utvrđivanje njegove partijske odgovornosti. Do takvog slučaja je došlo, na primer, u Okružnom sudu u Beogradu, povodom zabrane “Anala” i “Filosofije”, jer su odluke suda nanele “političku štetu”. Jedan od sudija, sada advokat, tada je predložio da sude članovi CK umesto sudija.

Da li se i koliko naše pravosuđe kompromitovalo slučajem Mastnak* i uplitanjem kabineta Branka Mikulića u ishodište ovog procesa ?

Nisam imao prilike da se upoznam sa spisima predmeta, sem iz štampe. Međutim, u načelu je jasno, ako to iko i spori, da član 157. KZ SFRJ ne štiti ličnost nosioca funkcije, već samu funkciju. Zato se ovo delo i goni po službenoj dužnosti, a ne po privatnoj tužbi, i zato nosilac funkcije ne može, kako pravnici to kažu, nikako raspolagati zahtevom za kažnjavanje,

---

* Protiv Tomaža Mastnaka, sociologa iz Ljubljaneu leto 1986. godine Javni tuilac u Ljubljani je podigao optužnicu. U njoj se Mastnak teretio da je iznošenjem neistinitih tvrdnji povodom kandidature Branka Mikulića za predsednika SIV-a izvršio krivično delo klevete iz čl. 114 KZ Slovenije. U tajnom pismu koje je Javnom tužiocu Slovenije, pred suđenje Mastnaku, upućeno iz kabineta Branka Mikulića, a koje je kasnije objavljeno, kaže se da: “B. Mikulić smatra da ne bi trebalo voditi krivični postupak protiv Tomaža Mastnaka.” Posle ovoga, postupak protiv Mastnaka je obustavljen.

dakle, niti ga postavljati, niti odustajati od njega. To je i logično: ličnost je razdvojena od funkcije.

To najbolje možete videti u bitno drugačijem zakonskom rešenju koje je imala, na primer, Kraljevina Jugoslavija. Za uvredu kralja nije se moglo goniti bez odobrenja dvora. Ako bi odobrenje bilo dato i kasnije povučeno postupak bi se morao obustaviti. Zašto? Zato što je ličnost kralja u monarhiji srasla sa funkcijom, kralj lično otelotvorava državni suverenitet, napad na kralja i napad na državu je jedno te isto. Naravno, da je sve drugačije u republici gde je nosilac funkcije izabran, smenjiv, opoziv, privremen.

Poznato je da u različitim republikama i pokrajinama za isto delo političke delikvencije sudovi izriču različite presude, od oslobađajućih ili minimalnih do ekstremno visokih. Kako to objašnjavate?

Zakon to dozvoljava, jer propisuje široke raspone kazni. Recimo za neprijateljsku propagandu od 1 do 10 godina. To je, pak, posledica široke zakonske formulacije samog dela, koje obuhvata veoma različita ponašanja, nesamerivih stepena društvene opasnosti. Recimo, u navedenom primeru neprijateljske propagande, istim delom se inkriminiše i pozivanje na nasilnu promenu društveno političkog uređenja, recimo proglasom koji bi emitovala televizija i pričanje političkog vica u četiri oka. Nikakvo čudo da se za isto krivično delo izriču nesrazmerne kazne. Međutim, Vi verovatno imate na umu da se različito kažnjavaju i iste *radnje*, tj. da se različito ocenjuje konkretna društvena opasnost samog ljudskog ponašanja. Pa, i sudije su samo ljudi koji kao i svi drugi usvajaju merila svoje okoline. Zašto su ta *merila* u različitim republikama i pokrajinama, različita – to ja ne mogu znati.

Upoznali ste mnoge sudove širom naše zemlje. Gde Vam je bilo najteže da sročito prihvatljivu odbranu? Da li je bilo apsurdnih slučajeva zbog kojih ste se dobro namučili sa lokalnim začkoljicama u primeni zakona ?

Nema takvih “začkoljica” jer je krivični postupak jedinstven za celu zemlju, a i odredbe zakona o političkoj delikvenciji – jer spadaju u nadležnost Federacije. Primena materijalnog i procesnog zakona, međutim, nije jedinstvena. Postupak se slabo poštuje u svim “sredinama”, mogu Vam navesti bezbrojne primere, a primena materijalnog zakona je (mislim na neprijateljsku propagandu, kao primer) vrlo neujednačena. Po mom ograničenom iskustvu, najteže je u malim mestima, bez obzira u kom se kraju Jugoslavije radi. Tamo gde su ovakva suđenja ređa, oko optuženog se stvara jedan kužni prostor. Počinje šaputanje, širi se strah spletke, mešaju se lični motivi, šire se glasine, svi se nalaze u nekim zapletenim odnosima. Slučaj se komplikuje, predimenzionira, sve dobija neprirodne razmere, pa onda njih često poprma i kazna.

Prvi zadatak odbrane je da “spusti loptu”, kako se to kaže. Da postavi stvar u razumne granice. To se doživljava kao šok u maloj sredini, ali se često i balon izduva. Opet, ponekad mi se čini da dovođenje advokata “spolja” biva doživljeno u malom mestu takoreći kao dokaz “krivice”, kao otežavajuća okolnost, drski metod odbrane, “mešanje u unutrašnje stvari”, pa i sami optuženi odlučuju se na ovaj korak tek kad se uvere da je vrug odneo šalu. Branio sam jednog tzv. nacionalistu u Zagrebu. Sudija me je dočekaо rečima: “A vi čak iz Beograda?!”

Koji Vam je slučaj bio najteži i zbog kog ste najviše trpeli?

Svakako Artukovićev. Zbog njega sam najviše i trpeo, mada sam zbog odbrane u Valjevu bio čak i krivično suđen, sudskom odlukom lišen prava na vršenje advokature godinu dana itd., o čemu sam Vam već govorio. Naime, navikao sam na sve moguće i nemoguće neprilike koje odbrana u političkim procesima povlači i smatram ih prirodnim u okolnostima u kojima radim, jer su to one iste okolnosti koje i dovode do takvih suđenja. Ne žalim se. To ide u paketu. Kritike dolaze sa mesta sa koga i moraju dolaziti. To mi je svejedno. Ali u Artukovićevom slučaju kritike su dolazile i od onih čije mišljenje inače cenim, od onih koji su ranije govorili da svako ima pravo na odbranu, da je to civilizacijska tekovina. Šta bi odjednom sa civilizacijskim tekovinama?! Zar nema slobode za neprijatelja slobode?

Da se vratim na prvi deo Vašeg pitanja. Taj slučaj jeste bio težak jer je bio paradoksalan. Teškoću mi je predstavljalo upravo to što je odbrana bila suviše laka. Uzimajući ovaj slučaj nisam ni sanjao da se on može tako dobrim argumentima braniti. Mislio sam da neće biti nikakvih šansi da se ospori bilo činjenično stanje iz optužbe, bilo kvalifikacija. Na kraju krajeva, radilo se o visokom funkcioneru NDH. Pokazalo se da stvari stoje sasvim drugačije. Čitava optužnica je praktično bazirana na iskazu jednog jedinog svedoka. I to kakvog?! Shvatio sam to tek usred suđenja. Protiv Artukovića je vođen jedan ekstradicioni postupak između 1951. i 1959. godine, koji je okončan odbijanjem Zahteva za izručenje. Kada je osamdesetih godina klima izmenjena i SAD pokazale spremnost da Artukovića izruče, jednostavno se više nisu mogli upotrebiti dokazi koji su već jednom upotrebljeni pedesetih godina, već su morali biti predočeni novi dokazi o njegovoj krivici. Šta sada? Poteglo se sa dokazima koji su kao neupotrebljivi odbačeni od Okružnog tužilaštva u Zagrebu još pedesetih godina. Nađen je taj iskaz iz pedesetih godina, ali ni on nije poslat u Ameriku, već je svedok ponovo saslušan 1984. godine. Na sudu sam tražio da se spisu združe raniji iskazi ovog svedoka, jer oni po Zakonu i moraju biti u spisu, ali je sud to odbacio. Tražio sam da vidimo zašto je pedesetih godina Tužilaštvo ocenilo njegov iskaz kao neupotrebljiv. Ali, odbrani jednostavno nije dozvoljen uvid u taj iskaz. To je vrlo nezgodno, kada znamo da se radi o krunskom svedoku. To nisam očekivao.

Drugo na Artukovića je retroaktivno primenjen zakon, a naš Ustav i zakon to ne dozvoljavaju, štaviše, izričito to zabranjuju. I gde je teškoća za odbranu, pitate?! Teškoća je upravo u tome što vi branite čoveka samo do onoga za šta je tužen. Artuković može biti sam crni đavo, ali od onoga za šta je tužen i kako je tužen, mislim da se mogao isuviše lako braniti, bez obzira na poznat ishod te odbrane. Slažem se sa dr Šeparevićem da će se o tom slučaju tek raspravljati, on možda čak i ne zna koliko je u pravu. Za mene je, ukratko, nastala teškoća onog časa kada sam stekao uverenje da je optužnica neosnovana, pa sam morao da tražim oslobađajuću presudu za “crnog đavola”. Rekao sam to i na sudu: “Ne možemo Artukovića stavljati van zakona, zato što je on van zakona stavljao druge”.

Ipak, Artuković nije odgovarao zbog “političke delikvencije”. Šta Vas je opredelilo da se latite tog procesa? Imam utisak da ste tom odlukom razočarali mnoge koji su Vam ranije aplaudirali...

Slažem se sa Vama da Artuković nije odgovarao za politički delikt, ali se ne bih složio da to nije bilo političko suđenje, kako ga ja shvatam. Političko je svako ono suđenje kojim se žele postići i druge svrhe osim utvrđivanja konkretne krivice konkretnog optuženog i izricanja kazne. Tužilac je na ovom suđenju “proširio optužnicu” na NDH, ustaštvo, fašizam, što prevazilazi postupkom određen zadatak suda i tužioca. Politički govori u sudnici, po meni, ukazuju na političku prirodu suđenja. To mogu činiti novinarski izveštači, komentatori, ali ne i učesnici sudskog postupka. Bez obzira da li inače odobravate ili ne smisao tih političkih govora.

Prihvatio sam se odbrane jer je nepopularna. To je najviši princip naše profesionalne etike. Bio sam zadovoljan da sam stavljen na takav ispit, jer dok na njega niste *praktično* stavljeni, nikada ne znate kako biste postupili. I ne kajem se. Prigovori kojima sam bio zasut pokazali su da je ta odluka bila korisna, ljudi su se bavili tim pitanjem, mislili o njemu, delili se u mišljenjima... To je dobro, to diže pravnu svest. Svi se slažu da Gojko Đogo ili Šešelj treba da imaju odbranu, to je lako. Ali – Artuković, e, to je već tvrdi orah.

Na suđenju u Zagrebu, u jednoj pauzi prišao mi je čovek vidno uzbuđen i zasuo me uvredama. Predstavio sa kao *kozaračko dete*. Kaže: da ja imam njegovo iskustvo žrtve, nikada ne bih mogao da branim Artukovića. Morao sam da se složim – naravno da ne bih mogao. Ali pokušao sam da mu objasnim da se Artukoviću sada ne sudi da bi se nad njim izvršila odmazda. Emocije žrtava razumem, one je javljaju u svakom krivičnom premetu. Razumljivo mi je, potpuno, na primer, da čovek može želeti smrt drugom čoveku, ako mu je ovaj silovao dete. Ali, sud, ipak, samo primenjuje zakon, jer se ne sudi u ime žrtve. Zadatak suda je ograničen, on nikada ili skoro nikada ne zadovoljava emocije žrtve, niti tome služi sud. Zato žrtva, po

zakonu, ne može ni da se pojavi recimo kao sudija, branilac ili tužilac. Njoj je dodeljena uloga jedne strane u postupku, stranke, njen interes je u pravosudnom postupku zamišljen kao parcijalan, a sudi se u opštem, javnom interesu. Naravno da ga nisam ni u šta uverio... To se mora ponavljati stolicima da bi bilo manje-više prihvaćeno. Ali se mora ponavljati. Na žalost, odgovor je obično: “Ma Balkan je ovo bato, šta ti tu pričaš! Ovde je ko će koga” itd.

Osećate li se gubitnikom u slučaju Artuković?

Taj slučaj nije dovršen čak ni što se tiče mogućnosti koje pruža krivični postupak. Kažem *čak*, jer ovakvi slučajevi nisu nikada dovršeni. Oni se preispituju decenijama, pa i stolicima, jer predstavljaju istorijsku građu.

Što se tiče sudskog postupka odbrana još ima na raspolaganju značajne pravne lekove kao što su zahtev za zaštitu zakonitosti, vanredno ublažavanje kazne, pa i zahtev za ponavljanje postupka. Postoje izvanredno značajni dokumenti koji u dosadašnjem toku postupka nisu bili predmet sudske ocene, o kojima ne mogu za sada više da govorim. U svakom slučaju, ne vidim nikada sebe ni kao “gubitnika” ni kao “dobitnika”. Moje je da izvršim zadatak na najbolji mogući način. Odlučuje sud.

U poslednje vreme se mnogo govori o “nezgodnoj” ideji Spomenke Hribar da se negde u centru Ljubljane podigne zajednički spomenik svima poginulima u Drugom svetskom ratu. Ima li pravnog osnova da Hribarova nakon toga bude toliko napadana zbog proklamovanja jedne takve ideje?

Nema osnova da se bilo kome sudi za proklamovanje bilo kakve **ideje**. Konkretno, takvo suđenje ne dolazi u obzir i iz drugih razloga. Kada se članak Spomenke Hribar pojavio, svi su skočili: “Nema pomirenja”, “Ne može se zaboraviti”, itd. Međutim, bar kako ja vidim tu stvar – mi smo se jednom, kao država, rešili da zaboravimo i da se pomirimo. Amnestija koja je data još 21. novembra 1944. godine između ostalog i slovenačkim domobranima, znači odluku da se zaboravi. **Amnestija** ima isti koren kao **amnezija**, zaborav. Njome nisu obuhvaćena samo lica koja su neposredno vršila zločine, ali i ta su lica u međuvremenu suđena, davno izdržala kaznu i sada su u svojim pravima po zakonu izjednačena sa drugim građanima. Šta onda znači poklič: ne sme se zaboraviti?!

Nad rečju **pomirenje** prosuo se takođe neobuzdan bes, a sve jugoslovenske novine donele su 22. novembra 1944. godine Titovu izjavu da se svima onima koji su obuhvaćeni amnestijom pruža **ruka pomirnica**: “Ova amnestija treba da pokaže da mi nemamo namjeru da se svetimo i da smo spremni pružiti ruku pomirnicu svakom onom koji nije okrvavio svoje ruke nedužnom narodnom krvlju.” Ne razumem, je li sada, posle četiri decenije (i više) – ta ruka povučena?!

Šta mislite o deliktu mišljenja utemeljenom u članu 133.KZ SFRJ kao “neprijateljska propaganda”, sve češćem zahtevu političke javnosti za ukidanjem ovog člana i snažnom otporu političke birokratije i jednog dela pravnika?

Sve što o tome mislim napisao sam u zakonodavnoj inicijativi za brisanje ovog člana iz našeg Krivičnog zakona, koju smo 1980. godine potpisali nas stotinak građana. Zakonski naziv za takvu predstavku je inicijativa, ali je možete nazvati i peticija. Nema u toj reči ničeg pogrdnog. “Peticija” je još jedan slučaj “kvarenja reči” od strane onih koji ne žele da probleme racionalno razrešavaju nego da komunikaciju onemoguće. Sličan je slučaj sa časnom rečju “pamflet” koja označava jedan književni rod, a naređeno joj je da znači “gnusna laž” ili nešto slično. Peticija znači molba od latinskog “petitio”, a samo joj je naređeno da znači “zavera sračunata na kompromitovanje našeg sistema”. Teško je razgovarati kada se značenja reči neprestano pomeraju.

Od tada sam uglavnom iz reakcije na našu inicijativu, otpora i podrške, shvatio mnoge stvari. Shvatio sam da smo darnuli u osetljivo mesto. Naime, pitanje člana 133. KZ SFRJ samo je naliče tako akutnog pitanja odgovornosti i političkog monopola. Tačka iz koje se iznenada otvaraju veoma pregledne perspektive na ceo sistem. To sam shvatio tek naknadno. Prvo, svi smo bili zapanjeni vehementnim reakcijama na ovu inicijativu: neprijateljska peticija, napad na osnove sistema, zavera. Ničeg u toj peticiji nije bilo (ona je objavljena), ni u tonu, ni u sadržaju što bi objasnilo ovakve reakcije. S druge strane, počeli su se javljati i drugi glasovi, sve učestaliji i brojniji, koji su se zalagali za ukidanje ovog propisa, uglavnom iz redova inteligencije.

Da li ovaj član stvarno štiti “osnove socijalističkog samoupravnog društvenog uređenja”?

Nekoliko decenija postoji ovaj propis, ljudi su izdržali hiljade godina zatvora zbog njega, svi su u tome bili uredno obaveštavani i sada (ulaskom u krizu) odjednom su svi počeli da misle: da li je to bilo potrebno? Počelo je da se razmišlja i o odgovornosti i uočeno je, manje ili više svesno, da ovaj propis, u stvari, ne štiti osnove sistema, nego štiti nosioce javno-pravnih ovlašćenja od odgovornosti.

Naravno, polemika je onda odmah okupila na jednoj strani one koje insistiraju na konceptu odgovornosti nosilaca javno-pravnih ovlašćenja i na drugoj strani same nosioce javno-pravnih ovlašćenja koji, sasvim prirodno, ne žele da budu odgovorni. Objasniću to malo. Član 133. KZ SFRJ inkriminiše (u svom “drugom obliku”, o kome je ovde stalno reč) neistinito i zlonamerno prikazivanje društveno-političkih prilika. Jasno je da svako prikazivanje društveno-političkih prilika u zemlji, ako je kritičko, (a drugo i

ne podleže gonjenju), sadrži u sebi implicitnu kritiku onih koji su po prirodi stvari odgovorni za te prilike, a to su nosioci javno-pravnih ovlašćenja ili kako se to prostije kaže “nadležna vlast”. Kod ocene da li je jedna kritika “neistinita” ili nije, sudovi ne traže da “neistinitost” bude dokazana od strane optužbe. Sudovi se zadovoljavaju da kažu da je kritika notorno neistinita pozivajući se na tzv. **consensus omnium** (slaganje svih), na “očiglednost” koja proizilazi, citiram, na primer, presudu “beogradskoj šestorici:” “iz čitanja novina, slušanja radija i gledanja televizije”!

Šta to znači ?

Prvo, očigledno je apsurdno da se sud istovremeno poziva na javno mnjenje i generalnom prevencijom, prinudom državne sile odlučujuće utiče na to isto javno mnjenje. Naravno, da se u javnom mnjenju ne mogu pojaviti drugačija mišljenja ako su ona kažnjiva. Ili, ako se čak i pojave, da će biti u manjini, a onda opet kažnjiva.

Drugo, ocene društvenih prilika nikada ne mogu biti “notorne”. Notorne su u pravnoj teoriji jedino činjenice koje u našem društvu “svaki normalni čovek poznaje” (Perelman). U empirijskoj koncepciji saznanja, jedino nam čulni utisci daju taj nesumnjiv osnov. Ocene, naprotiv, nikada nisu “notorne”, jer su rezultati složenih misaonih procesa u koje se upliću i predrasude, iskustvo, znanje itd. i one su **uvek sporne**.

I uzgred, kakva bi bila društvena opasnost od takve “propagande”, koju svaki normalni čovek smesta ocenjuje kao notornu neistinu? Nikakva. A onda nema ni krivičnog dela, jer krivičnog dela nema bez društvene opasnosti, itd. U takvoj situaciji čini mi se logičnijim sovjetsko rešenje, mada ga ne zagovaram, naravno, po kome se čovek koji iznosi takve laži o sovjetskom sistemu koje su notorno neistinite, tj koje svako normalan percipira kao laži, smešta u psihijatrijsku instituciju gde se leči od takvih shvatanja, od tzv. “Andropovljeve bolesti”. To je zaista logičnije nego hapsiti čoveka zato što bunca.

Međutim, nema smisla da se pravimo ludi, kao da ne primećujemo o čemu se zapravo radi. Radi se, naime, o tome da inkriminirani iskazi nisu uopšte “notorno neistiniti” kako se tvrdi, da se, čak, obično goni upravo za one iskaze koje mnogi normalni ljudi u svakodnevnim razgovorima, recimo po kafanama, izriču, da su inkriminirane ocene raširene, te da se upravo zbog toga suzbijaju na ovaj način, upravo zbog toga što nisu “notorno neistinite”, jer su upravo zbog toga i “društveno opasne”, tj. relevantne za formiranje javnog mnjenja. To se ne želi priznati, pa da bi se izbegla potreba dokazivanja njihove neistinitosti pribegava se konstrukciji o “notornim” činjenicama. Ujedno, time se kažnjena ocena o društveno-političkim prilikama proglašava za pojedinačnu, usamljenu.

Ali to nije ono najvažnije. Najvažnije je da, kao što vidimo, nosioci javno-pravnih ovlašćenja, dakle, oni koji su implicitno kritikovani negativnom ocenom prilika, imaju i odlučan uticaj na formiranje javnog mnjenja (usled svog autoriteta, olakšanog pristupa sredstvima komunikacija, tehničkog, ljudskog, finansijskog, organizacionog itd. potencijala koji im stoji na raspolaganju). U takvim je okolnostima nezamislivo da bi se osnovanost kritike (“istinitost” ocena o prilikama) smela prosuđivati upoređivanjem tih kritika (ocene) sa kritikom i ocenama tako formiranog javnog mnjenja. Ako to činimo, onda kao meru dozvoljene kritike postavljamo meru samokritike nosilaca javno-pravnih ovlašćenja koji su i odgovorni za dato stanje, a koji po psihološkoj nužnosti te prilike ocenjuju manje kritično (“dobronamerno”). Time se ugrožava sam koncept odgovornosti o kojoj toliko govorimo, jer je odgovornost (od “odgovoriti”) uvek odgovornost **pred drugim**.

Da je to tako otkriva vam čudna činjenica da jedan isti iskaz može biti kažnjiv **pre** samokritike nosilaca javno-pravnih ovlašćenja, a nekažnjiv **posle** te samokritike (recimo, ocena prilika na Kosovu pre 1981. godine i posle, ocena prilika u Hrvatskoj pre i posle 1971. godine, ocena naših odnosa sa SSSR-om pre i posle 1948. godine itd.), da pomenemo samo one važnije situacije kada je dolazilo do naglih promena u oficijelnim odnosima. **Tekuće** oficijelne političke ocene, “učitavaju se” naknadno u elastične zakonske formulacije (istinito/neistinito) i kod svake promene tih ocena menja se konkretna sadržina dozvoljene kritike, odnosno domen kažnjivog ponašanja.

Šta je onda tu, ustvari, zabranjeno ?

Zabranjeno je pozivanje na odgovornost nosilaca javno-pravnih ovlašćenja, oni se mogu, periodično, pozivati na odgovornost samo uzajamno, između sebe, ali ne i “odozdo”. Ovde tek počinju pravi razgovori. Naime, ne slažem se sa ocenama da je postojanje ovog dela u Zakonu protivustavno, kako neki autori smatraju. Mislim, čak, da ono dosta logično proističe iz drugih, za mene lično, diskutabilnih ustavnih rešenja i, čak, načela. Recimo, iz činjenice da jugoslovenski građani, po našem Ustavu (član 154. Ustava) nisu jednaki pred zakonom bez obzira na svoja politička mišljenja i ubeđenja, kako inače to predviđa Povelja UN o slobodama i pravima ljudi.

Dakle, jednostavno mislim da oni koji, bez ikakvih daljih kvalifikacija, tvrde da naš Ustav garantuje slobodu izražavanja, mišljenja i slobodu savesti, da kod nas vlada demokratija, da su svi pred zakonom jednaki itd. svesno ili nesvesno izazivaju zabune. Treba čitati Ustav. Demokratija o kojoj se govori bez kvalifikacija je u Ustavu definisana kao oblik diktature. Naravno, proletarijata. Slobode i prava građana ograničene su interesima socijalističkog društva, koji su pre svega interesi radničke

klase, a svestan nosilac tih težnji i interesa je SKJ zakonitošću istorijskog razvitka, koji je ujedno i osnovni nosilac političke aktivnosti u uslovima socijalističke demokratije kao oblika diktature proletarijata.

Postojanje “neprijateljske propagande” u KZ SFRJ predmet je polemike “za” ili “protiv” postojanja ovog dela u navedenom zakonu. Koju argumentaciju koriste zastupnici ovog člana u krivičnom zakonu?

Za zadržavanje ovog propisa u zakonodavstvu navode se, koliko sam uočio, četiri osnovna argumenta:

Prvi, zakon je dobar ne valja tumačenje u praksi (dr Bačić, dr Perović),

Drugi, ovakvo delo postoji i u drugim zakonodavstvima na svetu (dr Bačić, dr Perović),

Treći, ovaj propis je nužan radi borbe protiv agresivnog nacionalizma, naročito na Kosovu (Bakić, dr Kukolj, Ivo Korać, Šuvar) i

Četvrti, postavljen u obliku pitanja “kome to ukidanje treba”, svodi se na otvoreno isticanje određenog političkog interesa da se propis zadrži (Dolanc).

Šta mislite o ovim argumentima ?

Mislim da su ovi argumenti slabi.

Prvo, ne može biti dobar propis koji dozvoljava tako naopaka tumačenja. Svi slučajevi neprijateljske propagande, u krajnjoj instanci, dolaze pred Savezni sud, koji unifikuje praksu svojim odlukama. Ne radi se, dakle, tu o nekakvom lokalnom slabom kadru koji se ne snalazi u tumačenju propisa. Sve odluke o neprijateljskoj propagandi imaju verifikaciju najvišeg suda u zemlji. Ako i praksa Saveznog suda ne valja, onda znači da ne valja propis koji takvu praksu omogućava. Pored toga ta “pogrešna praksa” je, bar u mom iskustvu, pravilo, a ne izuzetak.

Drugi argument, slab već načelno, pobio je uspešno dr Kosta Čavoški u jednom radu u kome je pokazao da ova tvrdnja, da ovakvo delo postoji i u većini drugih zakonodavstava – jednostavno nije tačna. Čavoškog nije mrzelo da je proverio detaljnom analizom stranih zakonodavstava. Naveo je propise koji pokazuju da je ovakva paušalna tvrdnja jednostavno netačna.

Treći argument predstavlja zamenu teze. Naime, izazivanje nacionalne mržnje, razdora i netrpeljivosti uopšte se i ne goni po članu 133., već po specijalnom propisu, člana 134. KZ SFRJ. Primeri koje navode, u odbranu svoje teze Šuvar, Bakić i drugi, kao zar se može ne kazniti poklič “Srbe na vrbe!”, i sl., pogrešni su primeri – oni potpadaju pod član 134., a ne pod neprijateljsku propagandu, a za ukidanje člana 134. KZ SFRJ niko se i ne zalaže.

Četvrti argument koji ocenjuje da je postojanje ovakvog dela naprosto politička potreba, ustvari je najotvorenija i najjasnija odbrana ovog propisa. Slažemo se čak sa ocenom Dolanca da određeni čisto politički interes zahteva postojanje ovog krivičnog dela. Radi se, međutim, o tome da se identifikuje taj politički interes i što je još važnije da se vidi treba li prava građana ograničavati bilo kakvim interesom, tj. šta uopšte ostaje od prava ako ga definišemo nekim interesom. Ja mislim, ništa. Ali o tome smo već govorili.

Zašto se sudske presude, kada je reč o “neprijateljskoj propagandi”, vrlo retko objavljuju ?

Verovatno zato što se svi slažu u tome da praksa ne valja, a treba je zadržati. Bude li objavljena, biće to teško. Ako bi pokušali da sami objavite takvu “praksu” naleteli biste na sudsku zabranu ili čak osudu na zatvor. Beogradski novinar Dragan Antić je pokušao da objavi dokumenta sa suđenja Gojku Đogu, sud je izrekao zabranu rasturanja knjige, sa obrazloženjem da se time i objavljuje sadržaj Đogovih pesama, koje predstavljaju krivično delo. Naravno, to je skroz pogrešno. Sadržina informacije je upravo suprotna. Informacija nije u sadržaju Đogovih pesama, već u tome da je sud te pesme proglasio za krivično delo.

Postoji javni interes da presude sudova dospeju do što većeg broja građana jer se tako postiže svrha generalne prevencije. Građani moraju i treba da znaju šta je sud osudio i zašto, a mora im biti data i prilika da vrše svoje pravo na demokratsku kontrolu rada pravosudnih organa. Zato su i suđenja javna, i što je šira javnost to bolje za pravni poredak. Kako će građani ostvarivati ovo svoje pravo ako sud krije svoje odluke? Dejstvo samog eventualnog krivičnog dela citiranog u presudama anulirano je ubedljivom, ako je ubedljiva, argumentacijom suda i njegovim visokim autoritetom. Ovako ispada nezgodno, kao da se ti argumenti kriju od javnosti. Ako argumentacija nije ubedljiva, treba građani i to da vide, da iskritikuju sud pa će idući put valjda biti bolje.

Ali ta stvar tera se i dalje. Ako bi sada neko objavio sudsko rešenje o zabrani, to bi predstavljalo krivično delo. Imao sam branjenika koji je takvo jedno sudsko rešenje javno pročitao na skupštini organizacije kojoj pripada. Dobio je deset meseci, jer je “rasturao zabranjeni sadržaj, pod vidom” čitanja sudske odluke! A suđenje na kome je doneta odluka bilo je javno.

Pažnju naše i evropske javnosti per nekoliko godina privlačilo je suđenje šestorici beogradskih intelektualaca. Kako ocenjujete ovo suđenje i njegovo okončavanje?

Tu se dogodila jedna čudna stvar. Vlada veliko zadovoljstvo u javnosti što su od šestorice osuđena “samo” dvojica i što se izduvala teorija o

zaveri za obaranje postojećeg društveno-političkog uređenja. To zadovoljstvo izgleda opšte.

Lično, ne vidim razloga za zadovoljstvo. To suđenje je ostavilo jedan gorak ukus, pre svega zato što je takvo optuženje bilo moguće. Radilo se o akciji velikih razmera koja je morala biti odobrena sa visokog mesta. Počelo se sa hapšenjem 28 ljudi, saslušano je stotinak svedoka, izvršeno na desetine pretresa, dogodila se smrt jednog od hapšenih, zaplenjene su stotine kilograma štampanih stvari koje su kasnije vraćene, najviši izvršni ograni pokušali su da prejudiciraju ishod oglašavajući okrivljene krivim pre suda – zar je to razlog za zadovoljstvo, samo zato što se nije išlo dalje i što je u zatvoru danas “samo” jedan od optuženih? Izgleda mi da su nam standardi opasno sniženi.

S druge strane, što je za mene kao pravnika mnogo važnije, ovo suđenje rezultiralo je u jednoj presudi Vrhovnog suda Srbije koja predstavlja vrlo nepoželjan presedan.

O kavom je presedanu reč?

Dobili smo jedno novo tumačenje člana 133. KZ SFRJ o neprijateljskoj propagandi koje ima nesagledive posledice, a to je u opštoj euforiji ostalo potpuno nezapaženo. Ovom presudom Vrhovnog suda **otvoreno se kažnjava izražavanje mišljenja**. To je potpuna novost u sudskoj praksi. Do sada su sudovi uvek nastojali da obrazlože da se mišljenje ne kažnjava, da se kažnjava svesna i zlonamerna laž koja ide za posrednim pozivanjem na obaranje vlasti radničke klase itd. Presuda Miodragu Miliću tu čini značajan pomak. Vrhovni sud Srbije otvoreno i jasno kaže da se sloboda misli kao ustavna kategorija ima shvatiti samo kao sloboda građana na “intimni psihički proces”, a ne i na “izgovorenu reč”. Treba li uopšte govoriti koliko je duboko pogrešno ovakvo pravno shvatanje ustavne slobode mišljenja na slobodu čoveka da misli šta hoće “u svojoj glavi”. Međutim, ta “sloboda”, po prirodi stvari ni može biti uopšte ograničena i ne spada u domen pravne regulative, budući da nije **ponašanje** (pravo reguliše ponašanje) već neizbežna funkcija korteksa homo-sapiensa. Vrhovni sud smatra da građanin SFRJ ima slobodu mišljenja koja se sastoji u tome da mu nesmetno može funkcionisati korteks, bez uplitanja državne prinude. To bi bilo isto što i proklamovati slobodu funkcionisanja jetre ili bubrega, pluća (sloboda disanja). Vrhovni sud, dakle, sužava slobodu mišljenja na pravo na život. Pravo na život, međutim, razlikuje se od prava na iznošenje svoga mišljenja i ustavotvorac je zato na drugom mestu, kao posebno pravo, garantovao i pravo na život.

Sužavajući slobodu mišljenja na intimni psihički proces, na funkciju korteksa koja se u spolnjem svetu nikako još nije manifestovala, Vrhovni

sud praktično ukida slobodu mišljenja u onom smislu u kome je Ustav garantuje.

Da li ste se žalili na tu presudu i kakav je bio ishod?

Da, žalio sam se Saveznom sudu. Savezni sud je potvrdio takvu presudu, tako da je to sada stanovište i najvišeg suda u zemlji koji kreira praksu. Štaviše, Savezni sud ide još dalje u ekstenzivnom tumačenju člana 133. Pa kaže da “nije bitno da li je učinilac odgovoran pri izvršenju radnje izražavao lično uverenje” tj. da je i u tom slučaju učinilac odgovoran ako je po oceni suda prikazivanje prilika u zemlji neistinito. Time je Savezni sud dezavuisao sve one pravnike u SFRJ koji se zalažu za zadržavanje ovog propisa u Krivičnom zakoniku. Naime, argumentacija pobornika ovoga člana svodi se uvek na to da se tvrdi da se njime ne kažnjava niko ko iznosi svoja uverenja ili mišljenja, već samo onaj koji svesno pronosi laži s namerom da potkopa postojeće uređenje. Savezni sud određuje upravo suprotno.

Dakle prema Vrhovnom sudu Srbije i Saveznom sudu građanima se Ustavom garantuje samo “slobodna funkcija korteksa”, koju uostalom još niko i nikada nije ni pokušao da zakonom ograniči, a sve drugo potpada pod zakonsku regulaciju. Dakle, celokupna sfera iznošenja mišljenja izložena je oceni, pa ako bi građanin izrazio uverenja koja su “neistinita”, makar bio uveren u njihovu istinitost, mogao bi biti kažnjen sa 1 do 10 godina zatvora, gde bi trebalo da bude “resocijalizovan”, tj. naučen da uvidi greške u svome mišljenju i koriguje svoja uverenja. Na planu generalne prevencije svi drugi građani bi morali da se uzdrže od iznošenja svojih uverenja, makar bili ubeđeni u njihovu istinitost, jer sva uverenja podležu oceni organa gonjenja i suda, pa ukoliko sud ima drugačija uverenja, građanin se izlaže krivičnom progonu. To je tipičan delikt mišljenja.

Ovakvo tumačenje ustavne slobode mišljenja i dometa inkriminacije iz člana 133. KZ SFRJ od najviših sudova u zemlji – najteža je posledica suđenja o kome ste me pitali. U sudskoj praksi najviših sudova došlo je do krajnje ekstenzivnog tumačenja ovog propisa. Paradoksalno je, pri tome, da je javnost dočekala ishod sa zadovoljstvom. Verovatno zato što su četvorica optuženih bilo oslobođeni optužbe. Međutim, daleko je važnije da je inaugurisana jedna sudska praksa kojom se dalje ograničava, ako ne i sasvim ukida ustavna kategorija mišljenja i savesti. Naravno. javnost o tome malo zna, pa paradoksa možda i nema.

Kako ocenjujete pisanje štampe o ovom procesu? Nije li prejudiciranje krivice optuženih od strane štampe svojevrsan pritisak na sud?

Pisanje štampe nije se mnogo razlikovalo od pisanja u drugim, sličnim prilikama. Takvo pisanje je prosto pravilo: čim se digne optužnica nastaje nadmetanje u tome ko će bolje ispljuvati čoveka. Javna glasila su teško

klevetala okrivljene i ne samo njih jer su na to bila ohrabrena od strane izvršne vlasti. Obzirom na načelo prezumpcije nevinosti koje je kod nas dignuto na stepen ustavnog principa, takvo pisanje je jednostavno – kriminalno. Čak i ako bi sud utvrdio kasnije da je optuženi kriv, takvo pisanje predstavlja krivično delo.

Međutim, naš KZ sadrži jedan elastično formulisan osnov isključenja odgovornosti na strani novinara i urednika. Naime, novinar treba samo da dokaže da je imao “osnovanog razloga da poveruje u istinitost onog što je iznosio ili pronosio”, pa da bude oslobođen odgovornosti što je za nekog neistinito tvrdio da je izvršio krivično delo. Mislim da je takvo zakonsko rešenje neodrživo. Svakako da to predstavlja “ptitisak na sud”.

Ipak, to nije ono najgore. Kod nas se dešava da sam vrh izvršne vlasti prejudicira krivicu. Dešava se i da SUP izdaje zvanična saopštenja u kojima se utvrđuje krivica i sve sporne činjenice pre svih sudskih instanci. Branio sam u predmetu u kome je štampa dva meseca obavestavala javnost o suđenju pod naslovom: “suđenje ubicama...X.Y.-a”.

“Osnovni razlog da se poveruje” da je neko izvršio krivično delo može biti samo pravnosnažna sudska presuda. Pre presude takav “osnovani razlog” ne može postojati.

Smeta li Vam publicitet?

Ako mislite na publicitet koji okružuje postupke u kojima učestvujem ponekada, on mi smeta onda kada je površan, kada uprošćava i kada je navijački. A to je gotovo uvek slučaj, bez obzira navija li za ili protiv moje stranke. Ono što je u postupku bitno i važno, obično je dosadno za čitalačku publiku. Čak i naša javnost nekako je naučila da gleda na to kao “ko će koga”, aplaudira se “driblinzima”. Taj “fudbalski aspekt” publiciteta utiče i direktno na kvalitet postupka. Izveštači su često vrlo nestručni, ne razlikuju bitno od nebitnog, formiraju svoju tezu pre suda i zastupaju je tokom postupka, čuvaju se da javnosti ne pruže odveć činjenica, ironišu iskaze svedoka i optuženog, predlozi odbrane su uvek “neumesni” ili bar “čudni”, “neočekivani”, “iznenađujući” itd. Što su sve eufemizmi za besmisleni. Branioци uvek nešto “pokušavaju”, razvijen je pravi mali rečnik izraza kojima se optuženi i odbrana diskredituju, ako se to već ne čini otvoreno.

Ako, pak, mislite na publicitet koji mi Vi sada dajete, ambivalentan sam. Drago mi je da imam priliku da kažem ono što drugi neće, a više bih voleo da je to, ipak, učinio neko drugi. Advokatura je javna služba i mi ne branimo nikada samo konkretnog branjenika, već samu ustanovu odbrane, načela na kojima ona počiva, čak civilizacijske vrednosti koje su u osnovi tih načela. Advokatura nije servis, to je poziv. Ako mi Vi pružate priliku da to kažem, svakako da sam Vam zahvalan.

Postoji i treća vrsta publiciteta na koji ste mogli misliti. To je onaj publicitet koji mi pruži Predsednik Saveznog suda kada me nazove “plaćenikom” pred milionima TV gledalaca. Prema toj vrsti publiciteta sam ravnodušan.

Kada Vam je prejudiciranje krivice od strane medija najviše odmoglo u vođenju, odnosno odbrani nekog klijenta?

U slučaju jermenskog atentata na turskog ambasadora Galipa Balkara. SUP je smesta po događaju izdao tzv. “zvanično saopštenje”, prekoračujući svoje ovlašćenje (kao, npr. i u slučaju Martinović) u kome je prejudicirao sva činjenična pitanja, među kojima i jedno kasnije na sudu vrlo sporno – ko je ubio studenta Milivojevića? Sva sredstva informisanja su prenela ovo “saopštenje”, iako to nisu smela učiniti.

Brojni svedoci, većinom taksisti, sud, tužilaštvo, odbrana - čitali su ovo “saopštenje” i dolazili u vrlo nezgodnu dilemu: da li mogu posredno ili neposredno da osporavaju ovakvo “zvanično saopštenje” i, posredno ili neposredno, diskredituju njegov izvor, koji je i sam bio učesnik događaja i pucnjave po Bulevaru revolucije.

Da li se štampa do sada izvinila nekom od Vaših branjenika (koji je bio oslobođen krivice koja mu je stavljena na teret) zbog prejudiciranja presude?

Ma, kakvi! Uostalom, zašto bi to činila kada to nije učinio ni Gradski komitet SK Beograda, koji je usred suđenja beogradskoj “šestorici” razaslao tzv. “materijal”, čitan po partijskim sastancima 13-og novembra 1984. godine, u kome se, recimo, za jednog od optuženih kaže da radi po nalogu stranih nalogodavaca, što čak ni optužnica nije tvrdila! Taj je čovek kasnije bio oslobođen, ali ono što je čulo hiljade komunista u Beogradu – nije nikada demantovano. Zašto bi, onda, to činila štampa?!

S vremena na vreme javnost se upozna sa ponekom zabranom časopisa ili neke knjige (“Student”, “Filosofija”, “Theoria”, knjiga “Društveni sukobi – izazov sociologiji” dr Nebojše Popova itd.). Dobru ilustraciju logike i prakse tužilaštava, kada je reč o zabranama, predstavlja iskaz Okružnog javnog tužioca u Beogradu, Miloša Aleksića: “...Mi dosta dobro znamo u kojim časopisima možemo naći sumnjive stvari. Jedan naš, nepogrešiv osećaj imamo mi unapred u 80 odsto slučajeva. Razlikujemo mi šta je dobra literatura, a šta nije.”

Šta mislite o ovakvoj praksi i uopšte o tumačenju umetničkih i naučnih dela od strane pravosudnih organa?

Javni tužilac samo parafrazira ono što je još Kardelj rekao na III Kongresu SK Srbije, otprilike da se veliko kulturno stvaralaštvo uopšte, dobra literatura, poklapa sa komunističkim ciljevima i doprinosom progresu.

Prema tome, tužilac samo kaže da on neposredno i ne ocenjuje delo po literalnim kriterijumima, već po ideološkim, što je po tužiocu i Kardelju, ustvari, isto. Delo koje je ideološki “neprihvatljivo” je samim tim “loše” literalno delo.

Ovo stanovište je direktna posledica jedne mnogo šire svesti koja se ravnopravno manifestuje u pravu, nauci, kulturi, politici, a koja vidi čitav svet isključivo kao poprište borbe interesa. Država je, naravno, za tu svest samo instrument ostvarivanja tih interesa.

Ništa logičnije za tu svest nego da i celokupnu umetnost vidi kao irelevantnu igrariju, zabavu, detinjariju, ili kao instrument borbe interesa. Politiku ona prva ne interesuje, a ova druga se, logično, deli na “korisnu” i “štetnu”. “Korisna” je ona koja se bori za “naše ciljeve”, a “štetna” ona koja ometa ostvarenje tih ciljeva. A ako je nešto štetno, to treba sprečiti, makar i silom. Pošto su i država i pravo za tu svest samo instrumenti ostvarivanja interesa, sasvim je, dakle, legitimno primeniti državnu prinudu.

Nezgodno je u tome što Ustav proklamuje slobodu umetničkog i naučnog stvaralaštva. Šta se onda čini? Pa onda se naučnom ili umetničkom delu jednostavno ODUZIMA svojstvo naučnog ili umetničkog dela.

Kako to izgleda u praksi?

Tu nije potrebna nikakva argumentacija, jer su i logika i estetika i naučna kritika takođe samo instrumenti borbe interesa. Dovoljna je jedna agresivna i bizarna retorika puna podsmeha prema “štetnom delu”. “Štetna nauka i štetna umetnost” proglašavaju se za privid nauke i umetnosti. Prozire se suština!

Tako se, na primer, govori da autor samo “nastupa pod vidom nauke”, “pod firmom umetnosti”, “pod vidom poezije”, “pod maskom”, “pod plaštom”, a u stvari njegova umetnost i nauka su “lažni”, “tobožnji”, “nazovi”, “kvazi”. “nadri”, dok je sam umetnik ili naučnik “samozvani”, a njegove pretenzije “nadobudne” i “umišljene”. Vehementnost ovih izraza je posledica činjenice da ta svest “oseća da je u pravu”, samo “ne može to da izrazi”. Njoj je beskrajno daleka misao da možda ne može da se izrazi, jer nije u pravu.

Vraćajući se pravnom aspektu ovih zabrana treba reći da se one izriču redovno iz jednog jedinog razloga tzv. “uznemiravanja javnosti”. Taj zakonski osnov zabrane je jednostavno rečeno protivustavan. Ustav, naime, određuje iz kojih razloga se može ograničiti sloboda štampe i nigde ne pominje uznemiravanje javnosti. Zakonodavac je jednostavno prekoračio svoja ustavna ovlašćenja kada je formulisao “uznemiravanje javnosti” kao zakonski osnov zabrane rasturanja štampane stvari.

Sama formulacija je tako “bezobalna”, kako je govorio Lenjin zagovarajući ovakve formulacije kao nužni atribut revolucionarnog prava, da se pod nju može podvesti apsolutno bilo šta. Svako jutro kada otvori dnevne novine, čovek se bezmerno uznemiri: krađe, ubistva, požari, inflacija, poskupljenja, nezakonitost, privredne teškoće, psihološki rat, zavere za obaranje poretka, nezaposlenost..., sve to uznemirava javnost. Ako se sve ne zabranjuje, to je samo zbog toga što, opet, postoje izgleda korisna i štetna uznemirenja. Na delu je, opet, princip celishodnosti.

Jednu od tekovina političkog društva predstavljaju i peticije – pismene predstavke ili zahtevi građana upućeni, po pravilu, organima predstavničke vlasti. U nas se vrlo često ovakim predstavkama i predlozima pridaje negativna konotacija. Šta mislite o peticijama i strahu političkih struktura od njih?

Peticijama se daje negativna ocena, iako je ona ustavno pravo građana SRFJ, jer je to politika uzela pod svoje pravo. Najčešće, te negativne ocene svode se na jednu formalnu i jednu suštinsku primedbu.

Formalna primedba glasi – zašto ne idete redovnim samoupravnim putem, kroz predviđene mehanizme?! Ta primedba je, naravno, neumesna jer je peticija i istorijski (ako hoćete) nastala kao pravo građana da ne idu redovnim putem, koji se pokazuje neefikasnim, već da se neposredno obraćaju kralju, tj. vrhovnoj vlasti. To je tekovina *Magna Charta*. Peticijom građani obaveštavaju vrhovnu vlast o postojanju problema, ali istovremeno i o tome da redovni putevi rešavanja problema ne funkcionišu ! Kako onda da se ide “redovnim putem”?! Kada je ustavotvorac dozvolio ovakvo sredstvo, a dozvolio ga je, onda je on upravo dozvolio da se ne ide redovnim putem. To je bit prava na peticiju.

Suštinski, adresat peticije uzima sebi pravo da peticije deli na “prijateljske” i “neprijateljske”, pa “neprijateljske”, umesto da na njih argumentovano odgovori, kako mu nalaže Ustav, politički diskvalifikuje. To sa pravom nema nikakve veze. “Neprijateljska peticija” je politička, a ne pravna kvalifikacija. Ako vi, na primer, podnesete sudu tužbu koja je uvredljiva za tuženika, zakon predviđa šta bi trebalo činiti. Za uvredu tužilac može odgovarati, ali se tužbeni zahtev mora rešiti, to su dva odvojena pitanja. Ako je peticija “neprijateljska”, onda podnosioci treba da odgovaraju za neprijateljsku delatnost učinjenu peticijom, a na njihov zahtev treba da usledi argumentovan odgovor adresata, kako Ustav naređuje. Politika o tome nema šta da kaže. Ili može da kaže nešto tek onda kada nadležni organi u zakonom propisanom postupku postupe u skladu sa svojim ustavnim dužnostima. Ništa slično se ne dešava. Ti organi čute, protivno Ustavu, a politika deli lekcije i packe...

Zašto se neke peticije proglašavaju neprijateljskim?

Uglavnom zato što pozivaju nosioce javno-pravnih ovlašćenja na odgovornost. Naravno da se to adresatu ne sviđa, ništa prirodnije. Kada počnu političke diskvalifikacije peticije, ništa se obično ne kaže o njenim argumentima. Ona se odbija *a priori*, obično onim poznatim: “Znamo mi njih!” Postoje neki “oni” koji nemaju prava drugih građana. A zašto nemaju? Je li im to pravo sud oduzeo? Ne, na gubljenje građanske časti osudila ih je politika upravo zbog toga što postavljaju zahteve za odgovornošću, koje politika, logično, nigde i nikada – ne voli. Da li je to odlučujuće da nosioci javno-pravnih ovlašćenja vole ili ne vole da budu kritikovani?! Izgleda da jeste. U jednom nedavnom intervjuu Jure Bilić je to pregnatno izrazio povodom Obrovca: “Pa, drugovi, hoćemo li sada isterivati krivce ili ćemo da idemo napred?” Jasno, svi smo za napred! Nije jasno – zašto bi se utvrđivanje odgovornosti kosilo sa idenjem napred?! Čini se, čak, da je to neophodni uslov kretanja napred.

Šta mislite o legalizovanju prava na štrajk u svetlosti podataka koje je nedavno izneo dr Andrej Frimerman da je Jugoslavija kao potpisnica međunarodnog Pakta o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima obavezna da obezbedi pravo na štrajk?

Po mom mišljenju, nikakva “legalizacija” prava na štrajk nije potrebna. Pravo na štrajk je legalizovano već samim potpisivanjem Pakta kojim se ovo pravo priznaje, budući da prema članu 210. Ustava SFRJ sudovi neposredno primenjuju međunarodne ugovore koji su objavljeni. Taj Pakt je postao deo nacionalnog zakonodavstva objavljivanjem u “Službenom listu SFRJ”. Štaviše, **smatram da je kod nas pravo na štrajk neograničeno**. Naime, Paktom se daje pravo zemljama članicama da zakonom odrede uslove i ograničenja u korišćenju ovog prava, a budući da zakonodavac te uslove i ograničenja nije propisao, kod nas, čak, postoji neograničeno pravo na štrajk.

Izraz u Paktu da se pravo na štrajk ostvaruje “prema zakonima svake zemlje”, ne može i ne znači da se samo pravo priznaje tek donošenjem takvih zakona, već da se članicama daje pravo da zakonima ograniče to pravo i propišu bliže uslove korišćenja tim pravom. Dakle, samo pravo na štrajk postoji već time što je priznato Paktom, što je Pakt objavljen i što sudovi Pakt moraju neposredno primenjivati kao deo nacionalnog zakonodavstva.

Iako se vrlo često na mnogim skupovima čuje kako je “čovek naša najveća vrednost” u saveznom Krivičnom zakonu smrtna kazna je, iako izuzetna mera, predviđena u četrdesetpet slučajeva. Šta mislite i postojanju smrtne kazne i kako objašnjavate ovaj apsurd u Krivičnom zakonu?

Suprotno onom što se često čuje, ni naš Ustav nigde ne proglašava čoveka za svoju “najveću vrednost”. To je jedna vrlo raširena tvrdnja koja,

čini mi se, nema pravnog osnova u hijerarhiji vrednosti zaštićenih Ustavom. Ustav ne stavlja čoveka kao pojedinca na vrh skale vrednosti. Najviša vrednost našeg Ustava je **kolektivna vrednost**: interesi radničke klase. Vrednost čoveka-pojedinca odatle se tek izvodi: iz prirode tih interesa, koji su humani i emancipatorski. Samo buržoaski apstraktni ustavi stavljaju individualnu vrednost čoveka-pojedinca na vrh skale vrednosti. Zato se, po našem Ustavu, što takođe često nije jasno svima, slobode i prava građana podređuju interesima radničke klase, kako ove vidi, tumači i zastupa, po zakonima istorijske nužnosti SKJ.

Što se tiče smrtne kazne smatram da je njeno ovakvo prisustvo u Krivičnom zakonu – protivustavno. Ustav, naime, predviđa postojanje kazne kao izuzetne. Ako, međutim, nju predviđa zakon od stočetrdeset članova u preko četrdeset slučajeva, to nije “izuzetno”.

Inače sam protiv smrtne kazne jer smatram da se njome uništava čovek pre nego što je dokazano da to išemu služi. Naime, preventivno dejstvo smrtne kazne nije dokazano u nauci, ako čak nije dokazano i suprotno. Pogrešno je, međutim, reći da ona “ničemu ne služi”, ili da je apsurdna. Sve na svetu nečem služi. Smrtna kazna ne služi onome čemu se kaže da služi: prevenciji. Ona međutim, objektivno uvek služi nečem drugom – opštem zastrašivanju. Zakon koji sadrži smrtnu kaznu doživljava se kao uopšte strožiji, ili kako kaže Encesberger ona “brutalizira” ceo krivični kodeks: ako te mogu i ubiti, možeš misliti šta ti sve mogu.

Interesantno je ovde napomenuti da je kod nas učinjen pokušaj da se registruje Udruženje abolicionista, ljudi koji se zalažu za ukidanje smrtne kazne, ali je Vrhovni sud Srbije utvrdio da bi ovakva delatnost Udruženja bila “protivustavna”. Logika tog stanovišta je da Ustav **dozvoljava** postojanje smrtne kazne, pa da zalaganje za njeno ukidanje dovodi u pitanje Ustav. Naravno, to je već na prvi pogled pogrešno. Ustav samo određuje da smrtna kazna **može** postojati, ali ne i da **mora** postojati. Ako bi odlučili da je ukinemo, ustavna norma o smrtnoj kazni mogla bi ostati takva kakva je. Mislim da je Vrhovni sud Srbije citiranom odlukom ozbiljno povredio ustavnu slobodu građana na udruživanje. Verovatno opet rukovođen načelom celishodnosti. Kome to treba?

Vrlo angažovana u zaštiti lica kojima su sudi zbog delikta mišljenja u svetu i kod nas, je i međunarodna organizacija AMNESTY INTERNATIONAL, čiji ste i Vi član, a o kojoj šira javnost u našoj zemlji malo zna. Da li nam možete reći nešto više o ovoj organizaciji?

AMNESTY je nepolitička organizacija koja ima oko 500.000 članova u preko stopešest zemalja širom sveta, a osnovna joj je delatnost da se zalaže za tzv. “zatvorenike savesti”(Prisoners of Conscience), tj. ljude koji

su zbog izražavanja svojih uverenja, mišljenja i ideja osuđeni. Pri tome su iz ove definicije isključeni svi koji zagovaraju silu.

Drugi važan cilj organizacije je borba protiv smrtne kazne na temelju jedne Rezolucije Ujedinjenih nacija koja preporučuje svim članicama napuštanje ove kazne. Ovu organizaciju jedni, naravno optužuju da je ispostava CIA, a drugi da je komunistička agentura. AMNESTY sve ove napade savesno objavljuje u svojim glasilima, kao dokaz svoje političke neutralnosti. Kod nas su uglavnom ignorisani, mada njihove predstavnike primaju naši državni funkcioneri, saslušaju njihova mišljenja i na tome se to svršava.

Zanimljivo je da Leksikon bezbednosti, izdat u Beogradu 1986. godine i namenjen "subjektima bezbednosti" opisuje AMNESTY kao antikomunističku međunarodnu organizaciju uključenu u propagandnu kampanju najreakcionarnijih krugova u inostranstvu. Autor ovog leksikona je dr Obren Đorđević.

AMNESTY inače ima savetodavni status pri OUN, a 1977. godine je dobila Nobelovu nagradu za mir.

Šta mislite o tezi da aktivnost ove organizacije predstavlja "neovlašćeno mešanje u unutrašnje stvari" pojedinih zemalja?

Ako jedna zemlja potpiše međunarodnu obavezu da se ponaša na određeni način, onda ne može da se protivi međunarodnoj kontroli izvršavanja tih obaveza. Međunarodne obaveze jedne zemlje nisu njena unutrašnja stvar. Inače bi mogli reći i da nam se sada poverioci mešaju u unutrašnje stvari, kada traže da im vraćamo dugove. Šta se njih tiču **naši** dugovi?!

Kakav je status političkih zatvorenika u SFRJ?

Politički zatvorenici u našim zatvorima nemaju nikakav poseban status, zakon ih izjednačava sa svim drugim zatvorenicima. Druga je stvar što se ponekad, imao sam često prilike da to čujem, politički zatvorenici žale da im je status gori od statusa kriminalaca, u praksi. Međutim, mislim da to nije posledica nikakve "direktive". Do toga dolazi verovatno prirodno i spontano. To je verovatno posledica dva osnovna činioca. Prvo, što se tzv. "politički krivac" ponaša u zatvorskim uslovima na način koji izaziva konflikt sa zatvorskom upravom, i drugo, što se radi o osuđenima koje je osudio ne samo sud (kao klasične kriminalce), već i najviši politički autoritet. Znak je onda lojalnosti prema političkom autoritetu da se takav malo "stegne".

Štampa ne piše sa takvim moralnim gnušanjem o klasičnim kriminalcima kao o "političkim", (razlog tome je upravo u činjenici da "krivica" nije javnosti očigledna, te da "politički" krivac često bar u jednom

delu populacije može uživati i simpatije). Kada se takva “crna ovca” pojavi u zatvoru, ona dolazi sa podebelom, javno izrečenom i često “nakićenom” karakteristikom. Takav zatvorenik dočekuje se sa stavom “znamo mi tebe”.

S druge strane, ponašanje takvog krivca u zatvoru odudara po mnogo čemu. Prvo, on po pravilu ne prihvata svoju krivicu, često poznaje svoja prava i štiti ih energično, nekada po visoku cenu, prkosan je, ne krije da se oseća moralno nadmoćnim nad sredinom... Sve to predstavlja za zatvorsku upravu čisto tehnički problem. Loš primer za druge zatvorenike, izraz otpora, “nepopravivosti”, i tako počinje dugogodišnji rat. Ukratko, radi se obično o tipu ličnosti koji jako odudara od svoje sredine i to u ustanovi gde je zahtev za konformiranjem tako reći osnovni zahtev i gde autoritet ima daleko veću vlast nad ljudima nego u normalnim životnim uslovima. Rezultat je jasan i predvidiv.

Na koji način međunarodna zajednica osigurava primenu sankcija i koje su to sankcije, prema onim režimima koji osporavaju i/ili ne primenjuju Opštu deklaraciju o pravima čoveka i dr., i koliko su one efikasne?

Sankcije međunarodne zajednice su isključivo moralne, što ne znači da one ne mogu imati i teške političke posledice po prekršioca u realnim međunarodnim odnosima. Uzmite samo slučaj Poljske ili Južnoafričke Unije. U svetu velike međuzavisnosti moralne sankcije mogu biti veoma značajne.

S druge strane, nije dovoljno poznato, rekoh već da mi slabo čitamo svoj Ustav, da su svi potpisani i ratifikovani međunarodni ugovori, kao, na primer,, Međunarodna konvencija o građanskim i političkim pravima, koja je izuzetno značajna, i koju je Jugoslavija potpisala i ratifikovala – deo našeg nacionalnog zakonodavstva, prema članu 210. Ustava. Naime, naši sudovi bili bi dužni da neposredno primenjuju odredbe ovih ugovora. To je tako slabo poznato čak i domaćim pravnicima, da ja još nisam čuo da se neko pozvao na ove ugovore kao na jugoslovensko pozitivno pravo, niti sam čuo da je sam sud takve odredbe primenio u nekom konkretnom slučaju.

Recimo, zastupajući profesore Filozofskog fakulteta u Beogradu pred Sudom udruženog rada, pozivao sam se na tzv. Konvenciju br. 111. Međunarodne organizacije rada, koju je Jugoslavija potpisala i ratifikovala, a koja zabranjuje diskriminaciju u poštovanju prava na vršenje poziva zbog političkog mišljenja ili uverenja, ali Sud udruženog rada niti je primenio tu Konvenciju, niti se udostojio da obrazloži kroz ceo postupak – zašto je nije primenio. Umesto toga, počela je na nivou države prepiska o tome da li možda tu **nezgodnu** Konvenciju treba otkazati.

Na osnovu svega rečenog da li se može zaključiti da živimo u državnoj zajednici koja se ravna prema principu pravne države ili smo

možda država koja se upravlja prema nekom drugom principu, na primer, principu političke, ideološke države?

To je pitanje za pravne teoretičare. Lično bih prihvatio stanovište nemačkog teoretičara prava Radbruha, koji smatra da tip države zavisi od hijerarhije vrednosti postulirane u ustavno-pravnom sistemu. Radbruch smatra da pravo ima trostruku sadržinu: ono mora zadovoljiti zahtev za pravnom sigurnošću, pravdom i svrsishodnoću. Dominacija jednog od ovih načela opredeljuje tip države.

Pravnu državu, na primer, određuje dominacija načela pravne sigurnosti. U tom smislu smatram da nismo pravna država, budući da u našem pravnom sistemu dominira načelo celishodnosti. Naglasak je na ciljevima koji se žele ostvariti, a ne na pravilima za njihovo ostvarenje.

Smatram da nismo ni ideološka država, jer ideologija nema taj značaj koji joj se često propisuje. Naime, ciljevi su postavljeni tako visoko (dostizanje carstva slobode, oslobođenje čoveka itd.) da se oni nužno dnevno operacionalizuju u čitav lanac “nižih svrha” koje vode cilju, kako se tvrdi. Te “niže svrhe” menjaju se kod većih političkih zaokreta, kakvi kod nas nastaju. Politički činilac, a to je SKJ, definiše i redefiniše ove svrhe, sredstva koja vode cilju, jer mu je to uloga po Ustavu, a ostali – prate. Svrha za sebe onda postaje da se mase neprestano mobilishu i stavljaju u pokret, čija je sadržina i pravac – promenljiv, kako se to obično kaže “usled dinamike razvoja”. Organizovano kretanje masa time postaje glavna konstanta toga procesa. Ideološko punjenje je u drugom planu. Krajnji cilj je takođe konstantan, ali je postavljen tako visoko da je teško uspostaviti vezu između njega i onoga što predstavlja svakodnevni život. Ne znam kako bih nazvao takvu državu, ali nije ni nužno svemu “izdevati imena”. Sasvim je dovoljno razumeti mehanizme.

Da li verujete u neku pravdu u ovom društvu?

Tim pitanjem ste me stvarno zatekli. Ne stižem tako duboko. Na dnevnom redu je pravna država, poštovanje zakonitosti - već ostvarivanje toga cilja bio bi veliki pomak u našim svakodnevnim životima. Razmišljajući prekoreda o tako visokim ciljevima kao što je pravda možemo izgubiti volju da ostvarujemo ono što je moguće. To se praktično i dešava. U našoj javnosti često možete čuti zahteve da se “ne gleda sve kroz paragrafe”, zahteve da se u ovom ili onom slučaju ne primeni zakon u ime pravde itd. Time se ne postiže ništa, sem što se sistematski razara ionako niska pravna svest. Manite pravdu, neka se prvo poštuje pravo, a onda možemo razmišljati o pravdi. Jedan od ciljeva kojima pravo teži svakako je pravda. Pravo je minimum formalizovanih pravila ponašanja koji predstavljaju aproksimaciju, često daleku, pravde. Sama reč Ustav označava *branu* koja se postavlja

vlasti. Na pravo se može u ovom kontekstu gledati kao na niz negativnih pogodbi, koji određuju od čega ćemo se uzdržati. Čast i dostojanstvo čoveka recimo po zakonu moramo poštediti od omalovažavanja, od vređanja, od klevetanja. Ali time se ni blizu ne iscrpljuje zahtev pravde da se ono što je isto i tretira na jednak način, tj. da se prema čoveku iskazuje pozitivno ponašanje, solidarnost, razumevanje, pa uz rizik da zvučim popovski – i ljubav. Nema pravde bez ljubavi. To su, dakle, vrlo luksuzna pitanja, pitanja pravde. Pred nama je ostvarenje ideala pravne države koja bi bar smanjila količinu mržnje u ovom društvu, a onda dođite da razgovaramo o pravdi.

**Peticija Predsedništvu SFRJ za ukidanje člana
133. KZ SFRJ, 1980. godine**

PREDSIEDNIŠTVU SFRJ
B e o g r a d

Na osnovu člana 157, a u vezi člana 314. Ustava SFRJ podnosimo inicijativu za donošenje sledećeg

ZAKONA O IZMENAMA KRIVIČNOG ZAKONA SFRJ
("Službeni list SFRJ", br. 44/76)

Član 1.

U članu 133 stav 1. Brišu se reči: "ili zlonamerno i neistinito prikazuje društveno-političke prilike u zemlji".

Član 2.

Naziv dela iz člana 133. "neprijateljska propaganda" briše se i zamenjuje nazivom "pozivanje na nasilnu promenu ustavnog poretka".

O b r a z l o ž e n j e :

Član 133, stav 1, koji nosi naziv "neprijateljska propaganda" inkriminiše sledeće delo:

Ko napisom, letkom, crtežom, govorom ili na drugi način poziva ili podstiče na obaranje vlasti radničke klase i radnih ljudi, na protivustavnu promenu socijalističkog samoupravnog društvenog uređenja, na razbijanje bratstva i jedinstva i ravnopravnosti naroda i narodnosti, na svrgavanje organa društvenog samoupravljanja i vlasti ili njihovih izvršnih organa, na otpor prema odlukama nadležnih organa vlasti i samoupravljanja koje su od značaja za zaštitu i razvoj socijalističkih samoupravnih odnosa, bezbednosti ili odbranu zemlje, ili zlonamerno i neistinito prikazuje društveno-političke prilike u zemlji,

kazniće se zatvorom od jedne do deset godina.

Vidimo da delo ima dva oblika: prvi, koji predstavlja, ustvari, klasično delo veleizdaje i drugi, kojim se u okviru istog člana (?) inkriminiše jedan tipično verbalni delikt. Radi se, naravno, o dva potpuno posebna, bitno različita dela. Iz razloga koje navodimo, ovo drugo delo trebalo bi brisati iz

Krivičnog zakona SFRJ, jer se njime inkriminiše tzv. delikt mišljenja (delit d'opinion).

I.

Kao što će se iz dalje analize videti za ovo krivično delo sud može osuditi (takoreći) bilo kojom vremenskom kaznom (1) svakoga ko na bilo koji način (2), makar i pukim saglašavanjem (3), i bez prisustva javnosti (4) i bez ikakvih posledica (5) iznosi makar samo i interpretacije (6) politički relevantnih činjenica (7), ako su ove interpretacije po slobodnoj oceni suda netačne (8), i ako po slobodnoj oceni suda učinilac nema poželjan odnos prema ustavnom poretku (9).

Obrazložićemo svaku od ovih devet tvrdnji.

(1) NEPRIJATELJSKA PROPAGANDA MOŽE SE KAZNITI (TAKOREĆI) BILO KOJOM KAZNOM

Po čl. 133, st. 1 KZ SFRJ sud može kazniti učinioca neprijateljske propagande kaznom od 1 do 10 godina zatvora. Pravilima o odmeravanju kazne sud je ovlašćen da izrekne i kaznu ispod zakonskog minimuma od 1 godine. Dakle, može izreći svaku vremensku kaznu do 10 godina zatvora. Taj raspon pokriva 99.8% svih kazni koje sudovi uopšte izreknu u jednoj godini (Statistički godišnjak Jugoslavije, izd. Savezni zavod za Statistiku, knj. XXII, str. 356-7).

Prema tome, opravdano je reći da sud za ovo delo može izreći (takoreći) bilo koju kaznu od onih koje uopšte izriče.

(2) NEPRIJATELJSKA PROPAGANDA MOŽE SE IZVRŠITI NA BILO KOJI NAČIN

Način izvršenja neprijateljske propagande ovako je definisan:

“Ko napisom, letkom, crtežom, govorom ili na drugi način...”

Drugi, znači bilo koji način.

Prema sudskoj praksi i pravnoj doktrini:

“Neprijateljska propaganda može se vršiti i pevanjem pesama”

(presuda Vrhovnog suda Hrvatske Kz-1355/52)

“Krivično delo (neprijateljske propagande) učinjeno je time što se optuženi slikao u gostionici u koju zalaze ustaški emigranti s podigunutom desnom rukom (na način fašističkog pozdravljanja) u društvu jednog emigranta koji je na prsa stavio ustaške novine”

(presuda Vrhovnog suda Hrvatske Kz-1047/73)

“Letak je uvek namenjen umnožavanju, ali letkom treba smatrati kako original letka tako i njegove primerke”

(Prof. Dr. Nikola Srzentić, sudija Ustavnog suda Jugoslavije, Komentar krivičnog zakona, izd. Savremena administracija, Beograd, 1978., str. 466).

(3) NEPRIJATELJSKA PROPAGANDA MOŽE SE IZVRŠITI I PUKIM SAGLAŠAVANJEM

“Samo saglašavanje sa izjavama ili samo odobravanje izjava kojima se vrši propaganda može se smatrati kao radnja izvršenja ovog dela ako se iz načina ili drugih okolnosti (mesto, prilika i dr.) može zaključiti da saglašavanje odnosno odobravanje ima karakter pozivanja ili podsticanja”.

(Prof. Dr. Nikola Srzentić, sudija Ustavnog suda Jugoslavije, Komentar, str. 467)

(4) NEPRIJATELJSKA PROPAGANDA MOŽE SE IZVRŠITI I BEZ PRISUSTVA JAVNOSTI

“Za postojanje neprijateljske propagande nije potrebno prisustvo javnosti. Propaganda se može vršiti i prema jednoj jedinjoj osobi”.

(PRAVNIK, 1953/2, str.22)

Isto stanovište izraženo je i u Uputstvu Vrhovnog suda SFRJ, koje je obavezno za sve sudove, Su-208/52.

(5) KRIVIČNO DELO NEPRIJATELJSKE PROPAGANDE POSTOJI I AKO JE PROPAGANDA OSTALA BEZ DEJSTVA

“Krivično delo neprijateljske propagande postoji dakle i u slučaju ako je propaganda ostala bez dejstva”

(Presuda Vrhovnog suda Hrvatske KZ-624/52)

“To znači da ovo delo postoji i kada nije došlo do konkretne opasnosti za zaštitne objekte navedene u zakonu, dovoljno je da je postojala samo mogućnost nastupanja ove opasnosti”

(Prof. dr. Nikola Srzentić, sudija Ustavnog suda Jugoslavije, Komentar, str. 468)

(6) NEPRIJATELJSKA PROPAGANDA MOŽE SE IZVRŠITI I NETAČNOM INTERPRETACIJOM (TAČNIH) ČINJENICA

“Neistinito prikazivanje društveno-političkih prilika u zemlji je svako prikazivanje tih prilika koje se ne zasniva na činjenicama. Neistinito je i ono prikazivanje koje se samo delimično zasniva na činjenicama, a isto tako i ono koje sadrži netačnu interpretaciju činjenica”

(Prof. dr. Nikola Srzentić, sudija Ustavnog suda Jugoslavije, Komentar, str.468)

“Naime, stoji činjenica da u diskusiji optuženog ima i određenih više manje tačnih tvrđenja... Međutim, ta se činjenica ne može posmatrati izolovano od zaključaka do kojih pri iznošenju tih istih činjenica dolazi optuženi. Ustvari, a polazeći od određenih i u neku ruku negativnih ali i retkih pojava u našem društvu koje su svima nama poznate i protiv kojih se

ovo društvo organizovanom akcijom bori, optuženi na takvim pojavama zasniva svoje zaključke, koji su očigledno neistiniti...”

(Presuda Vrhovnog suda Srbije, Kz-927/74)

Ovim dokazujemo ne samo tvrdnju da se neprijateljska propaganda može izvršiti i samom interpretacijom (inače tačnih činjenica), već i osnovnu tvrdnju da neprijateljska propaganda predstavlja delikt mišljenja (delit d' opinion).

(7) NEPRIJATELJSKA PROPAGANDA ODNOSI SE NA ISKAZE O POLITIČKI RELEVATNIM ČINJENICAMA

Zakonski tekst člana 133, st. 1 odnosi se na “prikazivanje društveno-političkih prilika u zemlji”. Smatramao da je jasnije reći da se radi o politički relevantnim iskazima (tim pro što prikazivanje obuhvata i interpretacije).

(8) NETAČNOST INTERPRETACIJA UTVRĐUJE SE PO SLOBODNOM SUDIJSKOM UVERENJU

Naš Zakon o krivičnom postupku prihvata teoriju o tzv. slobodnoj oceni dokaza (teorija slobodnog sudijskog uverenja) svojim članom 16:

“Pravo suda... da ocenjuje postojanje ili nepostojanje činjenica nije vezano ni ograničeno posebnim formalnim dokaznim pravilima”

(Ovde pada u oči da zakon stavlja sud pred nemoguć zadatak. Predmet inkriminacija mogu biti iskazi koji se tiču veoma složenih činjenica i još složenije interpretacije tih činjenica (napr. Sociološke, historiografske, filofske, ekonomske i sl. interpretacije). Od suda se zahteva (član 15 ZKP) da “istinito i potpuno” utvrdi konačnu istinu o valjanosti ili nevaljanosti takvih interpretacija.

Sud to ne može učiniti. Sud se, čak, ne može pozvati u tom smislu ni na neki vrhovni autoritet, koji bi presudio sporove koji nastaju u procesu društvenog mišljenja, jer takav autoritet ne postoji.

Sudovi, ipak sude za krivično delo neprijateljske propagande, jer im postojeći zakon tako nalaže).

(9) UČINILAC NEMA POŽELJAN ODNOS PREMA USTAVNOM PORETKU (ZLONAMERAN JE)

Budući da se praksa sudova suočila sa nemogućnošću da utvrdi da li je počinitelj postupao zlonamerno, sudovi se moraju, po preporuci pravne doktrine ograničiti na utvrđivanje da li je učinilac (uopšte, inače) zlonameran.

Pošto se u pravu namera definiše kao “motivišuća predstava cilja”, izraz zlonamernost u članu 133, st. 1 podrazumevao bi dužnost suda da utvrdi: (a) sadržaj predstava sa kojima je učinilac postupao, (b) ulogu koju je taj sadržaj predstava igrao u motivaciji i (c) da li je predstavljeni cilj “zao”.

Pošto to u praksi, naravno, nije moguće postići (čak ni uz pomoć stručnjaka-veštaka), sudovi se moraju prikloniti jedino mogućem tumačenju pojma zlonamernog (prikazivanja) koje daje prof. dr. Nikola Srzentić, sudija Ustavnog suda Jugoslavije u svome Komentaru:

“Iz opisa dela u celini, iz njegovog naziva i s obzirom u koju grupu krivičnih dela je svrstano, proizilazi da u ovoj odredbi zlonamernost treba ocenjivati sa gledišta odnosa učinioca (ne odnosa DELA! – naša primedba) prema ustavom uređenju naše zemlje” (str. 368).

Odnos građanina prema ustavnom poretku deo je njegovih političkih uverenja.

U citiranom Komentaru ne kaže se kakav bi taj odnos trebalo da bude. To je ostavljeno sudu da utvrdi po svom, slobodnom, sudijskom, uverenju i dopuni tako parablanketni propis člana 133, st. 1 KZ SFRJ.

II.

Do istog rezultata može se doći, nezavisno od gornje argumentacije, i na drugi način: analizom samog naziva ovog krivičnog dela.

Pridev neprijateljski, koji se upotrebljava u nazivu ovog dela, izveden je od imenice neprijatelj. U Pravnoj enciklopediji (Savremena administracija, Beograd, 1979) pored neprijateljske propagande postoje još svega tri odrednice koje se odnose na pojmove neprijatelja i neprijateljskog:

NEPRIJATELJSKA IMOVINA – imovina koja predstavlja svojину neprijateljske države;

NEPRIJATELJSKI DRŽAVLJANIN – državljanin države sa kojom se sopstvena država nalazi u ratnom stanju i,

POMAGANJE NEPRIJATELJA – (čl. 120 KZ SFRJ) oblik saradnje sa neprijateljem za vreme rata.

Termin neprijatelj(ski) upotrebljen je u sva tri slučaja u istom značenju: da označi pripadnost državi sa kojom smo u ratnom stanju.

Očigledno je da u izrazu neprijateljska propaganda atribut neprijateljski nema navedeno značenje, dakle značenje koje ima u pravnim propisima, inače.

Dopušteno je, naravno, da pojedini pravni propisi upotrebljavaju pojedine izraze na poseban, specifičan način (mada bi u tom slučaju bilo neophodno da se specifična upotreba definiše u okviru samog propisa u skladu sa opšteprihvaćenim načelima zakonodavne tehnike).

Međutim, Krivični zakon upotrebljava (inače) izraz neprijatelj(ski) u istom, gore navedenom značenju, tj. za označavanje pripadnosti državi sa kojom smo u ratnom stanju. Na primer:

Član 118 Sprečavanje borbe protiv neprijatelja: Građani SFRJ koji su za vreme rata...

Član 120 Gradanin SFRJ koji za vreme rata pomaže neprijatelju...

Član 121 Ko... preda trupe neprijatelju...

Osporeni član 133, st. 1 KZ SFRJ ne upotrebljava izraz neprijateljski u ovom smislu. Neprijateljska propaganda nije delo koje bi se moglo vršiti samo u ratu, to je tzv. "mirnodopsko" krivično delo. Izraz neprijateljski koji upotrebljava osporeni propis, po svojoj sadržini ne odgovara – ni drugim upotrebama ovog termina u pravu, ni specifičnoj upotrebi ovog termina u Krivičnom zakonu.

Ovaj termin se upotrebljava u nazivu neprijateljska propaganda, da označi političkog protivnika, pa i političkog neistomišljenika, u onom istom neodređenom značenju u kome se upotrebljava u dnevnoj politici (npr. "neprijatelji svih boja" i sl.).

Ako dnevna politika i može sebi dozvoliti upotrebu ovakvih dvosmislenih termina – jedan zakonski propis to svakako ne može. Da je termin dvosmislen to je očigledno: dovoljno je posmisliti da je neprijatelja legitimno i ubiti, dok demokratska načela usvojena u ovoj civilizaciji nalažu apsolutno poštovanje svih ljudskih prava političkih protivnika, do poštovanja dostojanstva njegove ličnosti.

Ovako dvosmislena upotreba u Krivičnom zakonu ima za objektivnu posledicu izjednačavanje političkog protivnika, pa čak i neistomišljenika – sa izdajnikom. Prvo, u očima najšire javnosti – koja se skoro nikada ne obaveštava o činjeničnim osnovama osude (šta je optuženi rekao?), već samo o tome da je neko osuđen za neprijateljsku propagandu. Drugo, u očima pravne doktrine i sudske prakse – kod tumačenja neprecizno definisanog dela (v. napr. gore pod I (9) kod tumačenja sadržine pojma zlonamernosti).

I javnosti, i pravnoj doktrini i sudskoj praksi ovaj neadekvatni naziv objektivno sugeriše (na osnovu upotrebe kategorije neprijatelja koja se daje u svom osnovnom značenju u navedenim, drugim, članovima Krivičnog zakona) ni manje ni više nego da se radi o izdaji, o napadu na suverenitet i nezavisnost SFRJ, onde gde se, u stvari, radi o stavovima političkih protivnika, ili čak samo neistomišljenika. Ova sugestija deluje možda samo na nivou iracionalnih, nesvesnih faktora i motiva kolektivne psihologije, ali je onda ova sugestija utoliko opasnija za demokratsku svest društva, jer ne podleže kritičkom preispitivanju. Svojom neadekvatnošću naziv dela (neopravdano) poziva u svesti ljudi praiskonski tabu izdaje (Hans Magnus Encesberger) kod ispoljavanja svake razlike u mišljenjima o politički relevantnom predmetu.

Jezički ispravno formulisan stav dela trebalo bi, dakle da glasi: "propaganda političkih neistomišljenika".

Pri tome mislimo da je izraz “neistomišljenika”, čak, adekvatniji od izraza “političkih protivnika”, jer druga reč iz ovog naziva, propaganda, koju ćemo odmah analizirati, ukazuje da se ni o kakvoj delatnosti toga političkog protivnika ne radi, već o širenju ideja.

Obratimo pažnju na reč propaganda.

Prema Opštoj enciklopediji Leksikografskog zavoda, reč propaganda ima sledeće značenje:

PROPAGANDA – (od lat. propagare – rasprostraniti) planski, organizirano, smišljeno širenje raznovrsnih političkih, religioznih, privrednih i drugih ideja u svrhu pridobijanja javnog mišljenja.

Neadekvatnost upotrebe reči propaganda u nazivu osporenog krivičnog dela je očigledna i dvostruka:

Prvo, videli smo da se delo može izvršiti “i bez prisustva javnosti”, dok se propaganda vrši u svrhu pridobijanja javnog mišljenja.

Drugo, za postojanje krivičnog dela neprijateljske propagande nije uopšte odlučno da se ova vrši “planski, organizirano i smišljeno” dovoljna je svaka sporadična izjava (ili čak saglašavanje) u četiri oka. “Planska, organizirana i smišljena” propaganda predstavljala bi teže, drugo, kvalifikovano delo udruživanja radi vršenja neprijateljske propagande iz člana 136 KZ SFRJ.

Znači, krivično delo nazvano neprijateljska propaganda i ne inkriminiše uopšte propagandu (kako je gore definiše pomenuta enciklopedija) – ono inkriminiše i iskaze učinjene “neplanski, neorganizirano i nesmišljeno”, kao i iskaze date bez prisustva javnosti.

Prema tome adekvatni naziv dela, koji bi verno odražavao granične domete inkriminacije trebalo bi da glasi: “iznošenje ideja političkih neistomišljenika”.

Smatramo da se na ovaj način dolazi do istog zaključka do koga smo došli i u odeljku I ove inicijative: neprijateljska propaganda sankcioniše tzv. delikt mišljenja (delit d’opinion).

III.

Po našoj oceni osporeni propis ugrožava slobodu naučnog i umetničkog stvaralaštva, slobodu savesti, slobodu mišljenja, slobodu javne reči, slobodu štampe, načelo jednakosti građana pred zakonom bez obzira na njihova politička uverenja i prava jugoslovenskog građanina da bude aktivni politički subjekt.

Sva ova prava garatnovana su jugoslovenskim građanima Ustavom SFRJ.

Na poštovanje svih ovih prava obavezna je SFRJ u skladu sa preuzetim međunarodnim obavezama.

Zato mislimo da je u opštem društvenom interesu da se predloži brisanje osporenog propisa iz Krivičnog zakona.

IV.

Napominjemo da se mutatis mutandis izložena argumentacija u bitnom odnosi još na niz drugih propisa iz oblasti saveznog i republičkih, odn. pokrajinskih zakonodavstava, kao npr. na krivično delo širenja lažnih vesti, mogućnost zabrane štampanih stvari zbog iznošenja neistinitih i alarmantnih tvrdnji, koju predviđaju zakoni o javnom informisanju i izdavačkoj delatnosti i savezni zakon o sprečavanju zloupotrebe štampe i drugih vidova informisanja – budući da svi navedeni propisi na ovaj ili onaj način, operišu analiziranim pojmovima neistinitosti i zlonamernosti.

(Slede potpisi 101 građanina)

**Iz knjige “Delikt mišljenja”, Vladimir Šeks,
Beograd, 1986.**

Zahtev Saveznom sudu za vanredno preispitivanje presude protiv Gojka Đoga

K-460/81

OKRUŽNOM SUDU U BEOGRADU

*Na osnovu člana 425., stav 1. u v. člana 426., stav 2. ZKP. osuđeni
GOJKO ĐOGO, književnik iz Beograda, preko branioca po punomoći koju
prilaže, ovim podnosi*

SAVEZNOM SUDU ZAHTEV ZA VANREDNO PREISPITIVANJE

pravosnažne presude Okružnog suda u Beogradu K – 460/81 od 17.IX
1981. godine i presude Vrhovnog suda Srbije KŽ 1167/81 od 16.II 1982.
godine.

I – zbog povrede krivičnog zakona na štetu osuđenog član 427., stav 1.,
tačka 1. u v. člana 365., stav 1., tačka 4. i 1. ZKP;

II – zbog povrede odredaba krivičnog postupka – član 427., stav 1., tačka
2. u v. člana 364, stav 1., tačka 5. ZKP

i predlaže da sud donese sledeću

PRESUDU

UKIDAJU SE presude prvostepenog i drugostepenog suda i predmet
vraća prvostepenom sudu na ili ponovnu odluku,

PREINAČAVA SE pravosnažna odluka tako što se osuđeni
OSLOBADA OD OPTUŽBE,

ili

PREINAČAVA SE pravosnažna odluka tako što se **ODBIJA**
OPTUŽBA,

a u svakom slučaju

stavlja se Sudu, pozivom na član 428., stav 1., tačka 5. ZKP

PREDLOG DA ODLOŽI IZVRŠENJE

pravosnažne presude.

Obrazloženje:

Prvostepenom presudom pesnik GOJKO ĐOGO oglašen je krivim da je objavljivanjem svoje zbirke pesama “Vunena vremena” aprila 1981. godine izvršio krivično delo neprijateljske propagande iz člana 133, stav 1. KZ SFRJ i osuđen na kaznu zatvora u trajanju od 2 (dve) godine.

Drugostepeni sud pravosnažno je rešio da objavljivanjem ove zbirke pesama osuđeni NIJE izvršio krivično delo neprijateljske propagande, već krivično delo povrede ugleda SFRJ iz čl. 157 KZ SFRJ, pa je shodno tome izrekao i blažu kaznu od 1 (jedne) godine zatvora.

Prema stanovištu odbrane osuđeni nije izvršio nijedno od ova dva dela. Međutim, kako princip zabrane *reformatio in peius* obuhvata i kvalifikaciju dela, u ovom zahtevu se neće polemisati sa prvostepenom presudom čija je kvalifikacija pravosnažno odbačena kao pogrešna, jer bi to bilo suvišno. Zahtev će se baviti isključivo stanovištem drugostepenog suda, koji je osuđenog oglasio krivim za delo iz člana 157. KZ SFRJ (povreda ugleda SFRJ).

Pre nego što iznesemo razloge iz kojih smatramo da je i kvalifikacija drugostepenog suda potpuno neodrživa želimo da ukažemo na jedan očigledan paradoks: uprkos sveg publiciteta koji je dat ovom “slučaju”, izgleda da taj “zločin” izmiče jasnoj krivičnopravnoj kvalifikaciji, u toj meri da se oko nje spore sudovi i tužilaštva. (Ustvari, kao i obično, paradoks je prividan: znatan deo tog publiciteta obrazuju mišljenja književne i neknjiževne javnosti kojima se izražava sumnja u bilo kakvu krivičnu odgovornost Gojka Đoga, o čemu svedoče i naslovi tih napisa – “Suvišna presuda”, “Neprimerena presuda”, “Ukinite presudu!”, “Ne” itd.).

I.

“I ne sudite u strahu od carstva mi”

(Dušanov zakonik, 1349. godine)

Drugostepena presuda nalazi da je osuđeni “grubo vređao i omalovažavao” (str. 7, drugi stav), “izlagao poruzi ličnost” (str. 7, treći stav), “škodio časti i ugledu” (str. 7, treći stav), “negirao vrednost ličnosti” (str. 7, četvrti stav), “štetio časti i ugledu” (str. 8, prvi stav) i “vređao i omalovažavao” (str. 8, treći stav) Josipa Broza – Tita.

Pošto je ovako definisao **radnju izvršenja** drugostepeni sud je mogao **takvu radnju** da kvalifikuje samo na dva načina: (a) kao krivično delo iz člana 92. KZ SRS ili (b) kao krivično delo iz člana 157. KZ SFRJ, tj. (a) kao **uvredu** ili (b) kao kvalifikovanu uvredu (ako objekt uvrede predstavlja najviši organ u SFRJ ili predstavnika takvog organa).

Drugostepena presuda pogrešno se opredelila za drugo rešenje. Pogrešno, jer Josip Broz Tito **u trenutku izvršenja dela** nije bio ni (inokosni) najviši organ, niti predstavnik takvog organa.

Naime, vreme izvršenja navodnog krivičnog dela nesporno je: u skladu sa članom 262., stav 1., tačka 2 ZKP optužnica sadrži **opis dela**, i kao nužni element opisa dela – **vreme izvršenja dela**: april 1981. godine.

Prvostepena i drugostepena presuda u potpunosti prihvataju ovako definisano vreme izvršenja.

Prema tome, činjenično je nesporno da je “delo izvršeno”, odn. zbirka objavljena – **aprila meseca 1981. godine**.

Iz obrazloženja drugostepene presude očigledno je da je i sam sud svestan zaključka koji odavde proizilazi: da u vreme izvršenja “dela” Josip Broz – Tito nije bio najviši organ SFRJ, niti predstavnik takvog organa.

Međutim, drugostepeni sud, ipak, osuđenog oglašava krivim za delo iz člana 157. KZ SFRJ, dajući za to sledeće objašnjenje:

“Ovo zato što se inkriminisane izjave **odnose na period kada je** Josip Broz – Tito **vršio** određene najviše funkcije u zemlji, a član 157. Krivičnog zakona SFRJ, upravo štiti takve funkcije”.

Ovakvo pravno shvatanje je neodrživo, jer je suprotno jasnom slovu i duhu zakona, a **samo zakonom se može odrediti šta je krivično delo** (čl. 3 KZ SFRJ). Neodrživost ovog pravnog shvatanja odbrana će nepobitno i dokazati temeljitom egzegezom ovoga propisa, njegovim jezičkim, logičkim, teleološkim, istorijskim i ustavnim tumačenjem.

Jezička interpretacija

Član 157. KZ SFRJ predviđa da će se kazniti svako

“Ko izloži poruzi SFRJ, njenu zastavu, grb ili himnu, njene najviše organe ili predstavnike tih organa, oružane snage ili vrhovnog komandanta”.

Drugim rečima, to znači, da će se kazniti onaj:

Ko izloži poruzi nekoga ko **jeste** najviši organ ili nekoga ko **jeste** vrhovni komandant.

Lice koje je osuđeni navodno uvredio je **bilo** predsednik republike. Lice koje je bilo predsednik republike **nije** predsednik republike. Lice koje **nije** predsednik republike nije najviši organ SFRJ.

Isto tako, lice koje je **bilo** vrhovni komandant **nije** vrhovni komandant.

Prema tome, očigledno je da lice koje **nije** predsednik republike i koje **nije** vrhovni komandant (a **nije** ni predstavnik ovih organa) – **nije** ni zaštićeno odredbom člana 157. KZ SFRJ)

Logička interpretacija

Interpretacija člana 157 KZ SFRJ mora biti **restriktivna** (a) jer tako nalaže načelo zakonitosti iz čl. 3 KZ SFRJ i posebno (b) jer odredba člana 157 KZ SFRJ predstavlja **izuzetak**, a izuzeci se ne mogu proširivati preko slučajeva za koje su predviđeni.

Odredba člana 157 KZ SFRJ predstavlja izuzetak od **opšte** ustavne norme da su svi pred zakonom jednaki (član 154, stav 2 Ustava SFRJ) i **opšte** norme da se uvrede građana SFRJ gone po privatnoj tužbi (čl. 92 i 101 KZ SRS).

Odredba člana 157 KZ SFRJ predstavlja izuzetak od **opšte** ustavne norme da su svi pred zakonom jednaki (član 154, stav 2 Ustava SFRJ) i **opšte** norme da se uvrede građana SFRJ gone po privatnoj tužbi (čl. 92 i 101 KZ SRS).

Članom 157 KZ SFRJ predviđeno je izuzetno da će se vređanje građana SFRJ goniti **ex officio** ako je objekt uvrede inokosni najviši organ SFRJ ili predstavnik tih organa. Budući, dakle, da se ovde radi o izuzetku od opšteg pravila odredbe člana 157 KZ SFRJ moraju se tumačiti **krajnje restriktivno**, jer to u ovom slučaju ne nalaže samo načelo zakonitosti (čl. 3 KZ), već i činjenica da član 157 normira **izuzetne slučajeve** posebno kvalifikovane uvrede građana SFRJ.

Zato je potpuno nedozvoljeno ekstenzivnim interpretacijama **proširivati krug izuzetnih slučajeva** (da se radi o licu koje je inokosni najviši organ SFRJ ili vrhovni komandant) **na druge slučajeve** koje zakon **ne predviđa** (tj. da lice doduše ne vrši ove funkcije koje ga privileguju, ali da se **izjave odnose na period** kada je uvređeni te funkcije vršio).

Može se pokazati i na drugi način da je ova interpretacija neodrživa. Naime, iz stanovišta drugostepenog suda da delo iz člana 157 KZ SFRJ stoji **iako** uvređeni **više ne pripada** krugu lica privilegovanih ovim propisom, ako se uvredljive izjave **“odnose na period”** kada je uvređeni pripadao tom krugu lica proizilazi da dela **ne bi bilo i ako bi izjave bile uvredljive** i ticale se istog uvređenog, ali se **ne bi odnosile** na period kada je uvređeni vršio funkcije koje ga privileguju po čl. 157 KZ SFRJ.

Takvo stanovište je apsurdno. Potpuno je jasno da bi se i **izjavama koje se odnose npr. na poreklo** (ukoliko su ove uvredljive) – moglo izvršiti delo iz člana 157 KZ SFRJ ako je objekt uvrede privilegovani krug lica.

Činjenica da se izjave odnose na ovaj ili onaj period iz života uvređenog potpuno je irelevantna za primenu člana 157 KZ SFRJ, ako je izjava uvredljiva.

Takvo stanovište zauzeo je i Savezni sud u presudi Kps 3/81 od 23. juna 1981. godine kada je kvalifikovao kao uvredu predsednika Republike i one

izjave koje se uopšte ne “odnose na period” kada je Josip Broz Tito vršio funkciju predsednika Republike.

Sistemska interpretacija

U istoj glavi Krivičnog zakona SFRJ (dakle, među krivičnim delima koji štite ista ili slična dobra) zakonodavac je propisao još jedno delo sa **identičnom radnjom izvršenja**. To je delo povrede ugleda **strane** države iz člana 158 KZ SFRJ. Ovim delom zaštićeni su **šef strane države** i **diplomatski predstavnik** strane države.

Ovo delo idealno je za sistemska interpretaciju, jer se razlikuje samo po nacionalnoj pripadnosti zaštitnog objekta, koja nije razlog različitog tretmana.

Nesporno je u doktrini i praksi da **samo** aktuelni šef države, dakle, onaj koji **ima to svojstvo u trenutku izvršenja dela** iz člana 158 KZ SFRJ uživa zaštitu po ovom propisu.

Da je to i u praksi naših tužilaštava nesporno vidi se iz brojnih napisa u našoj štampi o mnogim bivšim šefovima stranih država (Nikson, Staljin, Haile Selasije, Amin, Reza Pahlavi itd.), koje se **ne gone** iako su često (a) uvredljivi, a (b) redovno se “odnose na period kada su vršili određene najviše funkcije” u svojim zemljama.

Zastita diplomatskog predstavnika “počinje momentom podnošenja akreditivnih pisama... i traje do prestanka diplomatske misije” (v. Bečku konvenciju o diplomatskim odnosima od 1961. godine, “Službeni list SFRJ” – Dodatak br. 2/64).

Očigledno je, dakle, da je kod primene člana 158 KZ SFRJ **odlučujuće** da uvređeni ima privilegovano svojstvo u trenutku izvršenja dela, a da je **potpuno irelevantno** što bi se eventualno uvredljive izjave “odnosile na period” kada je uvređeni to svojstvo imao.

Kada se radi o dva ovako srodna dela legitimno je zaključiti da je zakonodavac imao na umu identična rešenja za oba slučaja, tj. da se i u primeni čl. 157 KZ SFRJ uvredljive izjave kažnjavaju **jedino ako su učinjene u trenutku kada je uvređeni vršio funkcije koje ga privileguju po ovim propisima**, a bez obzira na koji se period života uvređenog ove izjave odnose.

Teleološka interpretacija

Iz stanovišta drugostepenog suda sasvim je opravdano zaključiti da drugostepeni sud smatra da je volja zakonodavca bila da zaštiti članom 157 KZ SFRJ, krivičnim delom koje se, dakle, goni po službenoj dužnosti i npr. Aleksandra Rankovića kada se po njega uvredljive izjave odnose “na period kada je vršio najviše funkcije” (potpredsednik Republike) ili Milovana

Dilasa, kada se po njega uvredljive izjave odnose na period kada je vršio najviše funkcije” (predsednika Savezne skupštine).

Međutim, potpuno je jasno da volja zakonodavca to nije bila, niti tu volju tako tumače tužilaštva, niti bi je tako tumačili sudovi.

A ako je tako onda je nedopušteno tumačiti volju zakonodavca drugačije ni u konkretnom slučaju, jer tumačenje mora biti valjano za sve slučajeve (što proizilazi iz materijalne definicije zakona kao **opšteg** pravila i ustavne jednakosti građana pred zakonom) ili nije valjano uopšte. Očigledno je da interpretacija drugostepenog suda **nije valjana uopšte**.

Istorijska interpretacija

Istorijski posmatrano napad u početku (samo realni) na ličnost poglavara države jedno je od najstarijih, po nekima najstarije krivično delo, koje ima svoje arhaično jezgro u magijskom tabuu vladara, u njegovoj nedodirljivosti koja ga brani od agresije. Sa nastankom jednobožačkih religija i pretenzijom monarha na božansku provinijenciju kraljevske vlasti, uz realni napad inkriminiše se i verbalni (kao jedan od oblika svetogrđa), uvreda veličanstva, *laesa maeistas*. U tom obliku delo je postojalo još u XIX veku kada se obrazlagalo time da se uvredom poglavara države ugrožava opšti interes. Kraljevska ličnost otelotvoravavala je državni suverenitet (“*L’état c’est mois*”).

Prelaskom na republikanske oblike vladavine (“oblik vladavine u kojem poglavar države nema nikakve lične privilegije, nije suverena ličnost i podložan je pravu kao i svaki drugi građanin” – Pravna Enciklopedija, Beograd, 1979., str. 1217, odrednica Republika), stupa na scenu stanovište po kojem nema nikakvog razloga verbalni napad na ličnost poglavara države tretirati kao kvalifikovano delo uvrede, jer iz napada na **osobu** koja je odgovorna, jednaka pred zakonom s drugim građanima, izborna i opoziva **ne proizilazi neposredno ugrožavanje opšteg interesa**, koje se izimalo za **ratio** inkriminacije dela uvrede veličanstva, pa je u jednom broju republikankih zakonodavstava ovo delo bilo i dekriminisano.

Kod nas je ovo delo napada na čast i ugled poglavara države bilo inkriminisano još članom 91b biv. Kaznenog zakona Kraljevine Srbije od 26. III 1860. godine:

“Ko rečma, pečatnim ili nepečatnim pismenim sastavom ili ma kakvim izobraženjem ili znacima uvredi **vladajućeg** Kralja... itd.”

Po biv. Krivičnom zakoniku Kraljevine Jugoslavije od 27. januara 1929. godine u čl. 307. ovo delo je bilo inkriminisano na sledeći način:

“Ko uvredi Kralja...”

Iz upotrebe velikog slova potpuno jasno izlazi da se misli opet na vladajućeg kralja”. Tako je propis i primenjivan, tako su ga i tumačili najugledniji komentatori toga vremena:

Pod kraljem se tu podrazumeva **samo vladajući kralj**” (dr Mih. P. Čubinski, Naučni i praktični komentar Krivičnog zakonika Kraljevine Jugoslavije, Beograd, 1930., str. 469).

“**Delo treba da je izvršeno onda**, kad je njegov objekt **vladalac**, da bi sačinjavalo uvredu odn. klevetu **vladaoca**. **Ako su ove radnje izvršene** po odstupanju s vlade ili **po smrti, ne postoji uvreda odn. kleveta vladaoca**”. (Dr Toma Živanovic, O uvredi i kleveti, Beograd, 1927, str. 66).

Dakle, tokom 80 godina monarhije na ovom tlu (1860-1941) kao kvalifikovana uvreda poglavara države smatrala se samo uvreda **aktuelnog poglavara države** (monarha) “izvršena **onda** kada objekt dela **jeste** poglavar države”.

Iako je naš zakonodavac ostao kod inkriminacije verbalnog napada na čast i ugled poglavara države i po prelasku na republikanski oblik vladavine (za šta je svakako imao svojih razloga), ovaj kratki istorijat važan je za istorijsku interpretaciju člana 157. KZ SFRJ i shvatanje pogrešnosti pravnog shvatanja drugostepenog suda.

Naime, ako je uvreda ličnosti poglavara države mogla biti učinjena samo prema aktuelnom poglavaru države u slučaju lično privilegovane, “po milosti božjoj” suverene ličnosti monarha, **onda a posteriori** to nužno mora važiti za ličnost poglavara države u republici, gde poglavar ne otelotvorava državni suverenitet, gde je on izboran, opoziv, bez ličnih privilegija i jednak pred zakonom sa ostalim građanima.

Ustavna interpretacija

U primeni ovoga propisa ustavna interpretacija je ustvari **obavezna** s obzirom da čl. 157. KZ SFRJ ima obeležja tzv. **blanketnog** propisa, koji upućuje na Ustav SFRJ.

Naime, u čl. 157. KZ SFRJ inkriminiše se izlaganje poruzi “najviših organa”, a tek

“Tumačenjem Ustava SFRJ treba utvrditi **koje** savezne organe treba smatrati najvišim organima u SFRJ u smislu čl. 157. KZ SFRJ” (Komentar Krivičnog zakona SFRJ, Savremena administracija, Beograd, 1978., str. 525).

Dakle, pre nego što je osuđenog oglasio krivim za delo iz člana 157. KZ SFRJ drugostepeni sud je morao utvrditi da li su u vreme izvršenja dela **predsednik republike i vrhovni komandant** bili najviši organi SFRJ prema Ustavu Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije.

Nisu.

Od 4. maja 1980. godine nijedan od ova dva organa **uopšte više ne postoji**, a prava i dužnosti ovih bivših inokosnih organa vrši Predsedništvo SFRJ – član 328, stav 6. Ustava SFRJ (“Službeni list SFRJ” br. 9/74 od 21.II.1974. godine, str. 254).

Prema tome u **aprilu 1981. godine** (nesporno vreme izvršenja) “predsednik republike” i “vrhovni komandant” **nisu bili najviši organi SFRJ** i nisu, niti su mogli predstavljati zaštitni objekt člana 157. KZ SFRJ, pa se ni izlaganjem poruzi **ovih** nepostojećih organa nije moglo izvršiti delo iz člana 157. KZ SFRJ.

I sada se tek vidi **do koje mere** je nedopuštena ekstenzivna interpretacija člana 157. KZ SFRJ drugostepenog suda: nasuprot kristalno jasnoj odredbi člana 157. KZ SFRJ drugostepeni sud proširuje granice inkriminacije ne samo na lica koja **više nisu** najviši organi ili njihovi predstavnici, već i na **organe koji više ne postoje i nisu postojali** ni u vreme izvršenja dela (“**ako** se izjave odnose na period kada su ta lica bila najviši organi i **ako** se odnose na period kada su ti organi postojali”)!

U stvari radi se očigledno o tzv. **interpretaciji “contra legem”** (protiv zakona), koja je isključivi prerogativ zakonodavca, budući da je interpretacija “contra legem” u stvari, materijalno, **izmena zakonodavstva**, na koju sudska vlast nije ovlašćena po našem (niti bilo kom drugom) ustavu. Očigledno je takođe da je drugostepeni sud do ovakve “interpretacije” (pod znacima navoda jer je “contra legem”) došao zaveden metapравnim sadržajem konkretnog slučaja, dopisujući zakon u nastojanju da popuni ono što oseća “pravnom prazninom”. To, međutim, nije dopušteno.

***

Na ovom mestu odbrana želi da ukaže na prisustvo još jednog tumačenja u primeni člana 157. KZ SFRJ, koje je u javnost izneo Savezni javni tužilac (v. intervju objavljen u NIN-u od 17. maja 1981. godine), a koje je takođe očigledno pogrešno.

Na pitanje novinara: “Da li se smrću predsednikovom nešto menja u krivično-pravnoj zaštiti njegove ličnosti, savezni javni tužilac odgovara:

“Ništa se ne mijenja. Smatramo da je ličnost predsednika Tita **simbol** nove Jugoslavije. Kad bi bila posrijedi samo njegova privatna ličnost, smrću bi prestala krivično-pravna zaštita te ličnosti. Ali pošto ona oličava sve ono što Jugoslavija jeste mi i dalje krivičnom sankcijom štitimo uspomenu na Tita.”

Naravno, ovde je pre svega pogrešno stanovište da smrću prestaje krivično-pravna zaštita ličnosti uopšte (“privatne ličnosti”). Dela iz člana 92. do 94. KZ SRS mogu se učiniti i **prema umrlom licu** (v. čl. 101, st. 3 KZ SRS).

Drugo, pogrešno (ekstenzivno) tumačenje je da ličnost Josipa Broza Tita predstavlja simbol zaštićen članom 157. KZ SFRJ.

Simboli koji su zaštićeni tim članom **taksativno su nabrojani** (u članu 157. Zakona: to su (1) zastava, (2) grb, (3) himna. Ti su **simboli određeni** u članu 6. do 8. **Ustava SFRJ**.

Niko, pa čak, ni zakonodavac ne može proširivati krug ovih simbola, a najmanje se može to činiti ekstenzivnim interpretacijama s obzirom da su takve interpretacije u krivičnom pravu (a) nedozvoljene, a u konkretnom slučaju i (b) protivustavne.

***

Iz svega napred rečenog jasno proizilazi da **radnja izvršenja** koja bi se sastojala u “grubom vređanju i omalovažavanju”, “negiranju vrednosti ličnosti”, “vređanju i omalovažavanju” itd. (kako tu radnju utvrđuje **sam drugostepeni sud**) Josipa Broza Tita, ne može predstavljati kvalifikovano delo uvrede iz člana 157. KZ SFRJ, već samo delo uvrede iz čl. 92. KZ SRS, jer su to **jedina dva dela** koja u našem krivičnom zakonodavstvu imaju **ovakvu radnju izvršenja** (pored povrede ugleda strane države – iz člana 158 KZ SFRJ – koji očigledno ne dolazi u obzir). Pošto je kvalifikacija pa čl. 157. KZ SFRJ kako smo videli nemoguća, ostaje jedino kvalifikacija po čl. 92. KZ SRS.

Ali pošto se ovde radi o umrlom licu – gonjenje se preuzima po privatnoj tužbi bračnog druga ili lica koje je sa umrlim živelo u trajnoj vanbračnoj zajednici, dece, roditelja, braće i sestara umrlog lica – čl. 101, stav 3. KZ SRS.

Kako u spisu **nema zahteva ovlašćenog tužioca** – čl. 17, st. 1 i 2. ZKP, odn. kako je povređeno načelo akuzatornosti krivičnog postupka, odn. načinjena bitna povreda odredaba krivičnog postupka iz čl. 364., st. 1., tačka 5. ZKP (što po članu 427., tačka 2. ZKP predstavlja valjan razlog za ulaganje zahteva za vanredno preispitivanje pravosnažne presude), odbrana predlaže da taj sud ODBIJE OPTUŽNICU, jer je ceo postupak vođen bez zahteva ovlašćenog tuzioca (čl. 349, tač. 2 ZKP).

II.

“Pesnici su nepriznati zakonodavci sveta” (Šeli)

Potpuno nezavisno od gornje argumentacije želimo da ukažemo na činjenicu da su i prvostepeni i drugostepeni sud pogrešili kada su osuđenog oglasili krivim **za bilo koje krivično delo**, pa da u tom smislu ne stoji, čak, ni krivično delo obične uvrede iz čl. 92. KZ SRS.

Naime, **neoborena je zakonska pretpostavka** da zbirka “Vunena vremena” predstavlja **umetničko delo**, a umetničko delo ne može ni pod kakvim uslovima predstavljati krivično delo. Obrazložićemo sve ove tvrdnje.

Da zbirka “Vunena vremena” predstavlja umetničko delo postoje **brojne indicije**: (1) njihov autor je član udruženja književnika, (2) tu zbirku pesama recenzirali su **kao zbirku pesama** poznati književnici, (3) tu zbirku pesama – kao zbirku pesama – objavio je ugledni izdavač, (4) autor zbirke “Vunena vremena” objavljuvao je i druge zbirke pesama za koje je i nagrađivan, (5) čak i nakon pokretanja postupka protiv autora ova zbirka prikazivana je od stručne književne javnosti kao zbirka pesama u književnim časopisima.

Uz sve te indicije stoji i činjenica da se osuđeni tokom celog postupka branio tvrdnjom da knjiga “Vunena vremena” predstavlja poeziju, dakle, umetničko delo. Načelo materijalne istine zahtevalo je da sud **proveri** (shodnim dokazom) ovakvu odbranu osuđenog. Ako sud tako nije učinio to može značiti **jedino** da je **takvu odbranu prihvatio**, a onda je osuđeni osuđen za umetničko delo.

Štaviše, osuđeni je sam (kao da se ne prezumpira njegova nevinost – čl. 3 ZKP) **predložio izvođenje dokaza kojim bi se utvrdilo** da li je zbirka “Vunena vremena” umetničko delo na glavnom pretresu 8. jula 1981. godine (v. str. 38, drugi stav zapisnika o glavnom pretresu), ali je sud rešenjem odbio ovaj predlog **“kao suvišan”** (v. str. 39 istog zapisnika).

Pošto sud može odbiti izvođenje jednog dokaza kao “suvišnog” jedino onda kada će spornu činjenicu na koju je dokaz predložen utvrditi u **korist optuženog**, ima se uzeti da je i sam sud **prihvatio** odbranu optuženog da se radi o umetničkom delu. *In poenalibus causis benignius interpretandum est (Paulus)*. (Inače bi se dobila apsurdna slika da sud npr. odbija da izvede “suvišni” dokaz kojim se utvrđuje alibi – a presuđuje da alibija nema!).

Dakle, neoborena je zakonska pretpostavka da je zbirka “Vunena vremena” – umetničko delo. (Budući da je pitanje šta jeste poezija, a šta nije **stručno pitanje** ova zakonska pretpostavka je mogla biti oborena samo dokazom **vestačenja** od strane lica koja raspolažu potrebnim stručnim znanjem – čl. 241 ZKP).

Ustvrdili smo takođe da umetničko delo ni pod kojim uslovima ne može predstavljati krivično delo. Obrazložićemo i tu tvrdnju.

Ona se osniva na činjenici da je u našem pravnom sistemu sloboda umetničkog stvaralaštva – APSOLUTNA (**za razliku od nekih drugih** sloboda i prava građana koja su ograničena ustavima i zakonom).

Naime, u glavi V Ustava SFRJ (gde se iznose **najopštija načela** i koja se, dakle, neposredno uopšte ne može primenjivati, budući da i ne sadrži **norme**) ograničavaju se (načelno) slobode i prava građana utvrđena Ustavom:

“Slobode i prava čoveka i građanina ograničeni su samo jednakim slobodama i pravima drugih i interesima socijalističkog društva”.

Na temelju ovog **opšteg načela** posebnim ustavnim odredbama (normama) i ograničavaju se slobode i prava građana na odgovarajućim mestima u ustavu (tamo gde se proklamuju) Na primer,

član 175: **(proklamuje)** život čoveka je neprikosnoven. (A zatim **ograničava**.) Smrtna kazna se može izuzetno propisati i izreći samo za najteže oblike krivičnih dela,

član 177: **(proklamuje)** Sloboda čoveka je neprikosnovena. (A zatim **ograničava**) Niko ne može biti lišen slobode **osim** u slučajevima i u postupku koji su utvrđeni zakonom,

član 183: **(proklamuje)** Građanima se zajemčuje sloboda kretanja i nastanjivanja. (A zatim **ograničava**) Ograničavanje slobode kretanja i nastanjivanja može se predvideti zakonom,

član 185: **(proklamuje)** Tajna pisama i drugih sredstava opštenja je nepovrediva. (A zatim **ograničava**). Samo zakonom može se propisati da se može odstupiti od načela nepovredivosti tajne pisama. Itd.

A onda na temelju ovih, ustavnim **normama** određenih, ograničenja (i u okvirima tih normi) **zakoni** određuju slučajeve i postupak ograničavanja ovih prava.

Ustavna norma predstavlja samo **ovlašćenje** zakonodavcu kada i koliko može ograničavati ta prava, a samo ograničavanje, u stvari, vrši **samo i jedino zakonodavac**. Prema tome, zakon se jedino u praksi neposredno primenjuje.

Međutim, postoje slobode i prava građana koje se **ne ograničavaju ni ustavnim normama** (pa se, dakle, ne mogu ograničiti ni zakonom). Te slobode i prava su APSOLUTNI. Takav je, na primer, slučaj sa slobodom misli i opredeljenja. Član 166 kaže samo: “Zajemčena je sloboda misli i opredeljenja.” **Samo proklamuje, ne ograničava**. To znači ne ovlašćuje ni zakonodavca da bilo kako te slobode i prava ograničava.

U ovu kategoriju APSOLUTNIH sloboda spada i sloboda umetničkog stvaralaštva. U članu 169, stav 1 Ustava Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije kaže se samo: “**Naučno i umetničko stvaranje je slobodno**”. Nikakva ograničenja se ne navode, što znači da ograničenja ne može uvoditi ni zakonodavac.

Očigledno je da je ustavotvorac (pravilno) stao na stanovište da je u slučaju slobode umetničkog stvaranja načelo iz glave V Ustava SFRJ – **jednostavno neprimenljivo**. Drugim rečima, da se sloboda umetničkog stvaranja PO PRIRODI SAME STVARI ne može **nikada** koristiti na uštrb jednakih sloboda i prava drugih ili na uštrb interesa socijalističkog društva.

Ili opet drugim rečima, da se sloboda umetničkog stvaranja ne može nikada (kako se to “moderno” kaže) “zloupotrebiti”.

Još jasnije – da je upravo interes socijalističkog društva da umetničko stvaranje bude APSOLUTNO slobodno, bez ikakvih ograničenja.

To opet, u našem slučaju znači da se ne može doneti nijedan zakonski propis kojim bi se ograničavala sloboda umetničkog stvaranja, **niti se ijedan doneti propis** može i sme **tumačiti** tako da bi se njegovom primenom ograničavala sloboda umetničkog stvaranja, jer bi to bilo **protivustavno**, pa takvo tumačenje ne može, naravno, dobiti ni član 157. KZ SFRJ niti član 133. KZ SFRJ, niti bilo koja druga odredba krivičnog zakona.

Pošto smo prethodno utvrdili da zbirka “Vunena vremena” predstavlja umetničko delo (**ako ništa drugo** po načelu **in dubio pro reo**), onda je potpuno jasno da ona ne može predstavljati ni krivično delo, jer ono što je APSOLUTNO SLOBODNO ne može ni pod kojim uslovima postati kažnjivo.

Ovo predstavlja **nezavistan** argument da su sudovi na osuđenog pogrešno primenili materijalno (krivično) pravo.

III.

“C’est plus qu’un crime, c’est une faute”

(Talleyrand u povodu pogubljenja vojvode od Enghiena)

Kod ovakvog stanja stvari sasvim prirodno se postavlja pitanje kako je uopšte stvoren “slučaj Gojka Đoga” kada su stvari tako neumitno jasne?

Po mišljenju odbrane to je i velikim delom posledica i puka manifestacija jednog kolosalnog nesporazuma (koji ima svoju dugu istoriju, svoje duboke socio-kulturno-političke uzročnike i dimenzije o kojima ovde neće biti reči, jer je to predmet mnogo ozbiljnijih istraživanja).

Mi smo sa čitavim civilizovanim svetom priznali našim ustavom slobodu umetničkog stvaranja. (Valja uzgred napomenuti da ta sloboda nije “data”, da ona ne postoji **zato** što je Ustav “daje”, da ona Ustavu prethodi kao civilizacijska tekovina i metappravna činjenica –kao istorijski zatečen **uslov** pod kojim se mogla i morala u datom istorijskom trenutku konstituisati državno-pravna organizacija). Međutim, mi često zavboravljamo (često to i ne znamo) šta je to – umetničko stvaranje, pa samim tim i čemu sloboda umetničkog stvaranja. Postoji naročito jedna utilitarna svest, koja se ravnopravno manifestuje u svim oblastima ljudske delatnosti (pravu, nauci, kulturi, politici) i koja čitav svet vidi isključivo kao poprište borbe interesa, a državne oblike društvene organizacije kao instrument prinudnog ostvarivanja tih interesa.

Za tu svest, prirodno, i celokupno umetničko stvaranje jeste **ili** irelevantna, marginalna, gotovo infantilna lakrdija **ili** voljni ili nevoljni, svesni ili

nesvesni instrument borbe interesa. U ovom potonjem slučaju ta svest onda, sebi dosledno, razlikuje “korisna” i “štetna” umetnička dela.

Prema “štetnom umetničkom delu” za tu svest je potpuno legitimno primeniti silu, ako njome raspolaže, u zaštiti interesa koje ta svest zastupa. Zato što ona državnu prinudu smatra pukim instrumentom borbe interesa, zato što interese koje zastupa, po psihološkoj nužnosti, smatra progresivnim i zato što konkretno umetničko delo doživljava kao “štetno” po te interese. Sve je to “logično”.

Međutim, tu se nailazi na jednu teškoću. Budući da je nauka i umetnost izuzeta od pravne regulacije, a da je zakon uslov legitimne upotrebe sile, ta svest se nalazi pred zadatkom da svoje shvatanje sveta uskladi sa ovakvom ustavnom-pravnom situacijom.

Ona taj zadatak, po pravilu, rešava dvojako: **ili** zaboravlja na APSOLUTNU prirodu slobode umetničkog stvaranja (pa govori o “zloupotrebi slobode umetničkog stvaranja”, “zloupotrebi slobode naučnog stvaranja”, “zloupotrebi slobode misli” i sl.) **ili** se prećutno priznaju ovakve slobode kao apsolutne, ali se konkretnom (“štetnom”) delu odriču svojstva naučnog odn. umetničkog dela. Postoji i mešovita metoda u kojoj se upotrebljavaju oba argumenta.

Kada odriče nekom delu svojstva naučnog ili umetničkog dela, ova svest to ne čini **sa stanovišta** nauke ili umetnosti, što bi se činilo jedino opravdano (ta svest nije “naivna”, ona “zna” da i nauka i umetnost imaju “svoje interese”). Ona to čini tako što jednostavno PROGLAŠAVA da se tom i tom delu ODUZIMAJU SVOJSTVA UMETNIČKOG DELA.

Osećajući negde da je za takvu tvrdnju potrebna nekakva argumentacija, ta svest na mesto argumentacije stavlja jednu agresivnu i bizarnu retoriku punu podsmeha prema “štetnom delu”, što je naravno izraz nemoći da se problem reši u ravni u kojoj je nastao.

Takva nauka i takva umetnost, budući da su štetni proglašavaju se za **privid** (jer “privid” se, **ipak**, ne može odreći, samo što ta svest “prozire suštinu”, a “suština” je važna, pri čemu je suština, naravno, u tome da je delo “štetno”).

Tada se, na primer, govori da autor samo “nastupa” “pod vidom nauke”, “pod vidom umetnosti”, “pod vidom poezije, ili čak “pod maskom” (prizivajući atmosferu oružane pohare) ili (arhaično) “pod plaštom” nauke i umetnosti. Njegova umetnost ili nauka su “lažni”, “tobožnji”, “nazovi”, “kvazi”, “nadri”, a umetnik ili naučnik su “samozvani”, njihove pretenzije “nadobudne” i “umišljene”.

Vehementnost izraza ovde je posledica činjenice da ta svest “oseća da je u pravu”, samo “ne može to da izrazi”. To osećanje svakako dolazi od toga

što ono uzima svoju volju za razlog. Njoj je beskrajno daleka misao da možda ne može to da izrazi, zato što **nije** u pravu.

Budući da deli umetnost na prividnu (“štetnu”) i pravu (“korisnu” i irelevantnu), ta svest ne može dozvoliti da joj “pametnjakovići sole pamet” o tome koja je umetnost prava, jer **stvarno** ta svest sama najbolje može oceniti šta je njoj korisno, a šta štetno. Zato reaguje razdraženo na svako “filozofiranje”.

Pokušaj da joj se objasni da se ne sme brkati nadlični motiv stvaraoca – sa stranačkim interesima politikanta; pesnički subjekt – sa autorovom privatnom ličnošću; poezija – sa diskurzivnim, denotativnim jezikom politike; ličnost romana – sa autorom ili modelom; književni prostor – sa realnim; manifestni iskaz – sa njegovom literarnom funkcijom u delu; projekcija – sa stvarnošću... itd. ovoj svesti se nužno pričinjava kao “providni trik” drugog, “tuđeg”, čak “neprijateljskog” interesa, koji traži pukotinu u zidu našeg uverenja “pod vidom” teorijske argumentacije. I krug se zatvara.

I ta svest ostaje opet sama da se iskreno pita: kako bi iko mogao iskreno braniti takve slobode, kada njoj samoj ta sloboda uopšte nije potrebna, kada se, eto, ona sama oseća sasvim slobodno i srećno u tim granicama koje postavlja (ako može) drugima, ali “pravedno” i sama sebi. Takvi zahtevi su “elitistički”, jer zašto drugi ne bi bili srećni da nalikuju toj svesti, kada je ona potpuno srećna što nalikuje sama sebi?

Tako se ta svest ispunjava sama sobom – i poriče svaku drugu svest. Tim pre što je ona i **aistorična i lišena sposobnosti za apstrakciju**.

Aistorična, jer se borba interesa uvek odvija **sada i ovde**. Za takvu svest ne postoji prošlost koja nas uči nužnosti skepse prema našim uverenjima, koja su se tako često menjala u istoriji, niti budućnost, jer takva svest oseća da će i u njoj opet biti samo jednaka sama sebi, kao što je sebi uvek jednaka strasna borba interesa.

Njoj nedostaje sposobnost apstrakcije koju daje istorijska svest koja, na primer, nalaže da se ustavno institucionalizuje načelo slobode misli ili načelo slobode umetničkog stvaranja, kao **svesno** konstruisan i ugrađen **korektiv** ljudskom mišljenju inherentnih zabluda i ljudskoj osećajnosti inherentnih stranputica.

Ona nema šta da koriguje, niti će ikada imati, jer će uvek ostati jednaka sebi.

I tako se može desiti da uprkos činjenici što su sva odlučna pitanja slobode umetničkog stvaranja u pravnoj i književnoj teoriji davna raspravljena, što su ona još pedesetih godina raspravljena i u književnoj javnosti, u praksi sporovi još uvek traju.

I tako se može desiti da, na primer, književnik Josić-Višnjić objavi **priču**, a da bude optužen za “širenje lažnih vesti”, **jer** je “okrivljeni pisao neistine...” i **jer** su “događaji i lica izmišljeni...”

Tako se može desiti da sud zabrani roman Ivana Ivanovića, **jer** iskazi junaka romana predstavljaju “lažne tvrdnje kojima se uznemirava javnost”.

Tako se može desiti da model koji je poslužio književniku Dragoslavu Mihailoviću za njegov roman “Petrijin venac” (uz pomoć pravnih stručnjaka) tuži književnika za povredu autorskog prava koje model ima na svoj život.

Tako se može desiti da književnik Danilo Kiš bude optužen za plagijat pred celom jugoslovenskom javnošću, jer je u njegovom delu nađeno “parče života”.

Ne čini se to s nekakvim demonskim planom, iz nekakve zle volje, već iz stvarne iskrene nesposobnosti da se literatura, kao sfera ljudske delatnosti uopšte shvati, da se shvati potreba čoveka da se kao totalno biće odnosi prema totalitetu sveta, da se shvati da se ta potreba mora zadovoljavati **po svaku cenu** – te da je besmisleno zabranjivati ono što se ne može zabraniti. Da je to, čak, “štetno” po onoga ko bi to pokušao.

Ne čini se to s nekavim demonskim planom, već zato što je to utilitarnoj svesti i njenom pogledu na svet inherentno. (Tačno je možda da cinični vlastoljupci mogu takvu svest iskorišćavati i da prestrašeni konformisti mogu tu svest simulirati, ali je bitno da se bez nje ne bi imalo šta iskorišćavati, ni čemu se konformirati). I to je smisao citiranog Talleyrand-ovog paradoksa: to je gore od zločina, to je greška. Gore, ne u moralnom pogledu (jer je u tom pogledu zločin, naravno, gori od greške), već gore utoliko što smo pred ljudskom greškom bespomoćniji nego pred zločinom. Zločin zna da je zločin, greška to ne zna.

U Beogradu,
14. aprila 1982. god.

Gojko Đogo,
koga brani: adv. Srđa M. Popović

Navedeno prema:

“Slučaj Đogo – drama savesti”,

Dragan Hadži – Antić, “Politika”, 06.-09. 03. 1992.

Nisam Srbin nego advokat

O njemu se svašta priča, ali jedno svi priznaju – sjajan je advokat. Njegova jedina mana je što se već više od dvadeset godina vrlo uspešno „bori protiv države“, ako se tako može nazvati ono što je činjenica – da je pred (narodnim) sudom branio gotovo sve „državne neprijatelje“. Verovatno su ljudi zbog toga i njega počeli da smatraju...

Samo, među svima onima koji se „svađaju s državom“ on je svakako najčudniji jer zahteva samo jedno – da svi, ali baš svi, poštuju zakon.

Prvi put sam u nekom “političkom procesu” branio pre više od dvadeset godina. Branio sam pokojnog Leonida Šejku i arhitektu Peđu Ristića. Inače, s njima je u “grupi” bio i Slobodan Mašić. Oni su zajedno sa Mihajlom Mihajlovim i još dvojicom Zagrepčana, čijih se imena sada ne sećam, doneli nekakvu “rezoluciju” u kojoj su se zalagali za politički pluralizam i nameravali da pokrenu list “Put”. Svi sem Mašića su uhapšeni i pokrenut je postupak, a u “Politici” je, po tadašnjem običaju, na prvoj strani osvanula karikatura koja prikazuje “novu partiju” u zatvorskoj ćeliji. Njima nije suđeno, abolirani su zajedno sa Rankovićem.

Posle toga...

Posle toga je išlo redom, ali sam najviše branio na takvim procesima posle 68. godine. Bilo je zabrana, pa sam zastupao “Student”, “Vidike”, “Stradiju”, “Filosofiju”, “Susret”, kasnije “Theoriju”, dr Zagorku Golubović, dr Mihajla Markovića, dr Nebojšu Popova, književnika Ivana Ivanovića i Predraga Čudića, povodom zabrane njihovih knjiga, manje studentske listove iz unutrašnjosti, Dušana Makavejeva za objavljivanje knjige “Dokumentacija” koja se odnosila na zabranu njegovog filma “Misterija organizma”...

A bilo je i krivičnih postupaka, uglavnom studentima iz Beograda, Zagreba, Ljubljane. U to doba sam branio i književnika Dragoljuba Ignjatovića, asistenta Pravnog fakulteta dr Kostu Čavoškog... Zastupao sam profesore beogradskog Filozofskog fakulteta u ustavnom sporu povodom Zakona o visokom školstvu kada su stavljeni “na raspolaganje”. Bilo je mnogo posla.

U poslednje vreme ste branili Đoga, Šeselja...

Da, od tih poslednjih slučajeva – još i Ranku Čičak, dr Veselicu, dr Tuđmana...

***Dakle, gotovo sve poznatije slučajeve “političkog kriminala”...
Brani li još neko od advokata u takvim slučajevima?***

Kako da ne. U poslednjih petnaest godina u Jugoslaviji ima oko 500 ovakvih optuženja godišnje i sve to neko brani, mada od vremena pokojnih Veljka Kovačevića i Jore Barovića nema ljudi koji bi se u tom pravcu specijalizovali. To je i razumljivo s obzirom na to da u sredini kakva je naša, sredini sa veoma niskim nivoom pravne svesti, ovakva specijalizacija može biti veoma nepoželjna.

Ako branite “neprijatelje”, preti Vam opasnost da budete proglašeni za neprijatelja. Međutim, ako branite ubice, recimo kao kolega Guberina, nikome ne pada na pamet da vas proglašava za ubicu. O tome vredi razmisliti.

Zašto je to tako? Pa, stvar je u tom, s obzirom na načelo prezumpcije nevinosti, po kome se niko ne smatra krivim dok se protiv njega ne okonča sudski postupak, niti Guberina brani “ubice” niti ja branim “neprijatelje”. Mi branimo ljude samo do okončanja sudskog postupka, dakle, dotle dokle ih i sam Zakon smatra nevinima. Razlika, videli smo, ipak postoji. Zašto? Jednostavno – u slučaju “političkog kriminala” optuženi je kriv još pre suđenja, jer su se već svi izjasnili o tome, sudski postupak dolazi samo kao neka vrsta verifikacije političke osude koja se odmah izriče kao gotova stvar. Kada se vi sada pojavite kao branilac “takvom čoveku”, vi stvarno branite “neprijatelja” i svi se odmah naroguše na vas.

“Šestoricu” je trebalo da branite ali niste... tužilac Vas je predložio za svedoka...

Nekoliko optuženih imenovali su me za branioca čim su lišeni slobode. Njihove porodice su mi dolazile, razgovarali smo i, naravno – ja sam o tim razgovorima vodio beleške. Onda mi je Služba državne bezbednosti izvršila nezakoniti pretres u kancelariji, oduzela beleške o tim mojim razgovorima sa porodicama optuženih, a istražni sudija me obavestio da okrivljene ne mogu braniti “jer ću biti pozvan da svedočim”. Sve je to, naravno, bilo nezakonito, da vas ne zamaram tehničkim detaljima. I stvarno: javni tužilac me je predložio za svedoka. Opet, suprotno onome što zakon nalaže, nije ni pomenuo o čemu bih ja trebao da “svedočim”.

Sud je u toku postupka utvrdio da je moje saslušanje suvišno, što je, naravno, bilo potpuno tačno. To je bilo jasno od samog početka. Tako sam mogao da nastavim s odbranom ovih optuženih tek pred Vrhovnim sudom Srbije i Saveznim sudom. Ne govorim Vam ovo da bih se žalio, već da vidite sa kakvim sve teškoćama se suočava odbrana u ovakvim slučajevima.

Da li se i Vi, s obzirom na sve te odbrane, smatrate oponentom sistema?

Odbrana je Ustavom i zakonom uspostavljena u javnom interesu. Braneći, smatram da vršim ne samo pravnu uslugu branjeniku već i jednu javnu službu. suprotno tome, ima ljudi koji smatraju da nije u javnom interesu braniti one koji su optuženi za “politički kriminal”; da su to nekakvi “specijalni slučajevi”, da Zakon, doduše, i njima garantuje ista prava, ali da to, naravno, ne treba uzeti sasvim doslovno. Takvi Vas smatraju oponentom! Šta vi tu “mutite” kada je sve jasno. Šta se vi tu pravite da ne znate o čemu je reč. Svaki potez odbrane, svaki dokazni predlog smatra se onda kao neka opstrukcija. Vaš branjenik je notorno kriv, jer su ga već osudili štampa, televizija, pa čak i izvršna vlast, da ne pominjem političke faktore. Ako vi to ne uviđate i insistirate na prezumpciji njegove nevinosti, vi tako reći “zloupotrebljavate” demokratska ustavna i zakonska načela, praveći se da ne razumete da je “politički kriminal” nešto drugo.

Da li ste Vi ikada lično imali problema zbog toga što ste se specijalizovali za politički kriminal?

Prvo, gde god se pojavite dočekuju vas sa nekom sumnjom, podozrenjem: “A, Vi ste taj?”. Znam da ima istražnih sudija koje savetuju okrivljene da me ne uzimaju za branioca: “Šta će ti on? On brani samo one neprijatelje, ti nisi neprijatelj...” Onda mi se stalno dešavaju neke provale, u stanu, u vikendici, u kancelariji. Ništa ne odnesu, samo odšrafe neku lajsnu, na primer. Ja pišem prijave, ali mi niko ništa ne odgovara. U početku sam mislio da je to u vezi sa ovim što radim, ali kada sam bolje razmislio, sigurno nije u vezi. To bi bilo nezakonito.

Da li se u smislu slave ili para isplati braniti političke krivce?

Ta “slava” je teška, jer počiva na premisama koje je teško prihvatiti. Stalno se osećate zloupotrebljenim. Ona počiva na nesporazumu: identifikuju vas s branjenikom sa svih strana. Ne volim što sam „slavan“ kod SDB, ali ne volim ni kada neki ustaški ološ hoće krišom da mi stegne ruku zato što branim Artukovića. Ne volim ni kada moji jučerašnji branjenici smatraju da sam njih mogao braniti, jer je pravo na odbranu ustavna kategorija, ali da ne mogu braniti druge, jer to “nije isto”. svi su ispolitizovani, pa je i ta “slava” ispolitizovana, dakle, bezvredna.

Što se para tiče – ni one ne mogu biti motiv. Krivični postupak je konflikt. Živeti u konfliktu je teško, ali to se ne može platiti.

Šta je onda Vaš motiv?

Verovatno profesionalno častoljublje. To su po mome mišljenju najteže odbrane, pa samim tim optuženom i najpotrebnije. Po logici stvari, vi imate optuženog kome se na teret stavlja napad na državu, pa su se takva dela i zvala “dela protiv naroda i države”. Optuženog goni državna policija i državni tužilac, a sudi mu sud koji je takođe državni organ, doduše nezavisan, ali kome ponekad najviši politički autoritet poručuje da se “ne drži zakona kao pijan plota”. Protiv njega je štampa koja ga još pre suđenja kvalifikuje kao “pacova”, “mutivodu”, “plaćenika”, jednom rečju “neprijatelja”, “đavola”. O njemu drugim kanalima kruže “informacije”, zauzimaju se “stavovi”... kada se protiv čoveka udruže takve sile, mislim da mu je odbrana najpotrebnija.

Drugo, kada čovek počne da radi takve slučajeve, suočava se sa nizom specifičnih teškoća koje u slučajevima takozvanog klasičnog kriminala ne postoje, pa to stvara dodatnu motivaciju, ako vas unapred ne obeshrabri. To je kao da igrate šah, a dali ste protivniku četiri topa “fore” odnosno – on je tu “foru” uzeo sam, ja mu je nikada ne bih dao.

Šta se konkretno dešava u tim procesima? Gde je taj “top”?

Evo šta se dešava: odem recimo u Tuzlu kod sudije i kažem da hoću da vidim predmet i hoću da vidim branjenika. “Predmet može”, kaže on, “a branjenika ne”. “Kako”, pitam ga, “kada mi zakon apsolutno garatnuje to pravo”. “E, pa ovo je specijalan slučaj”. “Pa dok se ne donese specijalan zakon za takav specijalan slučaj, ja Vas molim da radimo po ovom postojećem”. “Možete da se žalite predsedniku suda”, kaže on mirno.

Mogu, ali predsednik suda je, naravno, u Sarajevu. “Otišao nekim poslom”, kaže sekretarica. Onda ja pišem predstavke, šaljem telegrame, pa dobijem sastanak sa branjenikom jedan dan pred suđenja. Ne mogu ništa da uradim, predmet ima hiljadu stranica, čovek polupismen, zaplašen, smušen. Na suđenju tražim odlaganje, odbija se. Moram dalje, snalazim se kako mogu. Atmosfera familijarna, sudije puše, piju kafe, psuju, svedocima se obraćaju sa ti... Izjavim pritužbu predsedniku suda, valjda se vratio iz Sarajeva. Sutradan oni ljuti, ne puše, ne piju kafu, ali se namrgodili. Inače, to suđenje je po mnogo čemu bilo zanimljivo. Optuženom je kao neprijateljski propagandni materijal, između ostalog, oduzeta, recimo, slika Petra I Karađorđevića, članak iz nemačkih novina o venčanju nekog Karađorđevića, slika isečena iz neke knjige sa potpisom: srpski vojnici na solunskom frontu, neka značka sa krunom na kojoj piše, „E II R“ (Elizabeta II regina).

Optuženi završio četiri osnovne, gastarbajter iz Dizeldorfa, odgovara za neprijateljsku propagandu i uvredu predsednika Republike. Brani se da u Dizeldorfu, u svome stanu, drži Titovu sliku u boji na kojoj je svojeručno, kaže, zapisao sve Titove zasluge: narodni heroj tri puta, Predsednik SFRJ doživotno, Predsednik SKJ, Vrhovni komandant... Dolaze svedoci,

potvrđuju. Kad – poslednjeg dana dolazi krunski svedok. Taksista, doleteo iz Dizeldorfa o trošku optuženog, zaplenili mu novac, ušteđevinu koju je doneo da zida kuću. On sve zna, samo veze. A što se tiče slike Titove, kaže, tačno je, ali iznad te slike stoji slika Karađorđeva. I ona kubura, zadenuća za pojas Karađorđev, kaže on, cilja pravo u Titovu glavu.

Dobijem presudu i vidim da sud to uzima kao odlučan argument.

Ima li u tim procesima pritisaka koji baš nisu povezani s pravom?

Budući da ima pritisaka koji se vrše javno, pred našim očima, smatram, da je legitimno zaključiti da ima i onih koji se vrše na drugi način. Ako se izvršna vlast izjašnjava o jednom slučaju koji još nije ni došao do suda.

Recite mi konkretno – ko?

Konkretno – Veselin Đuranović u slučaju “šestorice”, Stane Dolanc u slučaju Šešelja, Branko Mikulić u slučaju Šešelja, Jure Bilić u slučaju Veselice... prvo što mi pada na pamet. S druge strane, čim neko progovori u korist optuženog, recimo Mića Danojlić ili Biljana Jovanović u slučaju Đoga, odmah svi vrisnu – pritisak na sud. Briga onaj sud šta kaže Mića Danojlić! Šta mu može Mića, lirski pesnik.

Pogledajte ovaj poslednji slučaj funkcionera bosanskog RIV-a. “Politika” je odmah požurila s velikim naslovom: “Primili mito”. Ti su ljudi po zakonu i Ustavu nevini. Može da se napiše da su optuženi da su primali mito, ali „Politika“ zna, ako su optuženi, onda su i krivi. To, međutim, može da utvrdi samo sud. Ponekada se pokaže da optužba ne stoji. Ljudi već ispljuvani, ali “Politici”, ni bilo kome drugom, ni na pamet ne bi palo da napiše: izvinite pogrešili smo. Budi srećan što si glavu izvukao. Pljuvali su po onoj “šestorici”, četvorica oslobođena. Šta sad? Ništa, teraj dalje, “primali su mito”. Pa, zar to nije pritisak? Kako će taj sud da pogleda u oči prijateljima, susedima, kada ga pitaju: “Pa zašto si oslobodio one što su primali mito?”

Ima li “politički faktor” još nekakav uticaj na politički kriminal?

Mnogi od “slučajeva” začeti su na političkom planu. Neko grune na nekom političkom forumu da se određena stvar mora goniti i kazniti. To se obično kaže: “mi nećemo dozvoliti...” i doda se da treba “upotrebiti i administrativne i sudske mere, ako je to potrebno”, i to je znak da se svako osvrne oko sebe i pogleda ima li takvog na vidiku.

Ako to nije dovoljno, onda se ide s imenom i prezimenom, ili tako da bude sasvim prepoznatljivo o kome je reč. Recimo: “jedan sociolog iz Sarajeva”, “neki filozofi” ili slično.

Tada se po mom mišljenju javlja poseban problem: većina sudija su članovi Saveza komunista. Po načelu demokratskog centralizma koji vlada u toj organizaciji, njih vezuju stavovi određenih političkih foruma. Ako ti politički forumi zauzmu stav o pitanju neke političke krivice, onda ti stavovi vezuju, po mom mišljenju i određenog sudiju – logikom partijske discipline. Drugim rečima, ne znam ni sam šta bih činio u takvom položaju. Organizacija kojoj pripadam, želim da pripadam i lojalan sam joj, traži od mene da se čak i ako se intimno ne slažem, kada je jednom zauzet stav, držim tog stava, a zakon traži od mene da svoj stav formiram tek tokom suđenja, ostajući otvoren za sve argumente. Meni se čini da je takav zahtev protivrečan. Logički gledano izlaz iz takve situacije vidim jedino u tome da se Savez komunista ne izjašnjava o krivicama pre suda, ili da, ukoliko je do toga došlo, sudija, član Saveza komunista, sam sebe izuzme iz suđenja, jer postoje okolnosti koje mu ne dozvoljavaju da bude nepristrasan.

Po trećoj logici, sud i ne treba da bude nezavisan od Saveza komunista, jer je to klasni sud koji sudi po klasnom pravu. Meni se to čini pogrešnim: klasni interes je dovoljno zaštićen u zakonodavnom procesu, sud onda najbolje štiti taj interes ako nepristrasno primenjuje zakon kao univerzalno i opšte pravilo ponašanja.

Jedan ste od potpisnika peticije za ukidanje verbalnog delikta...

Svi mi potpisnici, bili smo zapanjeni na kakvu su reakciju ta peticija i predlog naišli. Kao da je posredi bio neki napad na sistem. Kasnije sam razmišljao zašto je to tako, pa sam, čini mi se, sve povezao tek kada je počelo da se priča o odgovornosti, da ih tako nazovem, “nosilaca javno-pravnih ovlašćenja” ili, prosto – vlasti. Video sam da svaka nepovoljna ocena društveno-političkih prilika u zemlji, a to je neprijateljska propaganda, sadrži implicitnu kritiku onih koji su za to odgovorni. Objektivno, to delo služi da se otkloni odgovornost i da se kritika onemogući.

Dakle, sad mi je jasno zašto se verbalni delikt tako uporno brani, a moram da priznam da mi to nije bilo jasno u vreme podnošenja peticije. Smatrao sam to delo anahronizmom zakona, smatrao sam da će verbalni delikt nestati čim ljudi malo obrate pažnju... Ali i iza toga postoji očigledno neki interes koji diktira da on i dalje postoji...

Postoji li, koliko Vam je poznato, još neki zakon koji inkriminiše slično ponašanje?

Ne bih se složio s onima koji tvrde da tako nešto postoji još negde. Postoji nešto što bi odgovaralo našem krivičnom delu širenja lažnih vesti. Ali, to je delo koje bih ja izvršio kada bih pričao kako su, na primer, ogromne poplave u Makedoniji ili da je pala bomba na Karaburmi... Izazivam kaos... Znaši - sasvim nešto drugo. Takva dela postoje u nekim zakonodavstvima, ali u ratnim prilikama, kao ratna krivična dela koja slabe

vojnu moć države, smanjuju moral stanovništva i izazivaju paniku... U mirno doba – ne postoje. Dakle, ovo što se odnosi na pravo građanina da izriče politički relevantne sudove – to ne postoji nigde.

Mislite li da je odredba o verbalnom deliktu neustavna?

Nas Ustav ne garantuje građanima jednakost bez obzira na političko ubeđenje. To garantuje Povelja Ujedinjenih nacija, ali naš Ustav ne. U njemu piše – "... bez obzira na pol, rasu, naciju..." ali političko ubeđenje ne pominje.

Postojanje verbalnog delikta je sasvim ustavno. Ja smatram da verbalni delikt ne bi trebalo da postoji, ali prema tome kako je sloboda mišljenja garantovana u našem ustavu, verbalni delikt je potpuno ustavan.

Pretpostavljam da znate za tvrdnje da postoje slučajevi zloupotrebe psihijatrije upravo u slučajevima političkog kriminala...

Po mom mišljenju ocenu o tome mogu da daju samo stručnjaci – psihijatri. Vi i ja smo u tome laici. Mi ne možemo da ocenimo da li je neko bolestan ili nije. Ali ja tu vidim drugu veliku teškoću. Da bi neko bio upućen u psihijatrijsku bolnicu na lečenje mora prvo da se utvrdi da je izvršio krivično delo za koje je optužen. A po mom mišljenju, reč je o takvom delu koje psihički bolestan čovek ne može da izvrši. Bolestan čovek može da izvrši krivično delo ubistva, ali ono je objektivno, ono nema subjektivne elemente. Ali, ne može neko neistinito prikazivati društveno-političke prilike ako je lud, jer ako je njegova svest poremećena, on ne može imati predstave o istini i neistini... Dakle, on uopšte ne može biti oglašen krivim za izvršenje tog krivičnog dela onako kako je ono definisano u Zakonu.

Kao branilac specijalizovan za "politički kriminal" uglavnom verbalne težine odjednom se pojavljujete na suđenju Artukoviću kao njegov advokat. Kako je došlo do toga da ga branite?

Branio sam i ranije za "neverbalne" političke delikte. Recimo Jermene koji su izvršili atentat na turskog ambasadora. Do ovog slučaja je došlo kada mi se obratio Artukovićev sin i pitao hoću li da branim. Artukovićev slučaj je pravno veoma zanimljiv, a uz to krajnje nepopularan. Dva razloga da prihvatim. Postavio sam samo tri uslova: ne mogu da branim NDH, ne mogu da branim ustaštvo, ne mogu da negiram genocid. Artukovićev sin se složio, on to i ne traži. Nisam video prepreke.

Mozete li preciznije da mi kažete koji su Vaši motivi da prihvatite taj slučaj?

Po našoj etici, advokatskoj, pitanje se postavlja drugačije: ima li motiva da se slučaj odbije? Nema. Onda se mora uzeti, i to baš ako je nepopularan. Lako je optuženom da nađe branioca kada se svi grabe za neki

slučaj. što je slučaj nepopularniji, veća je obaveza da se prihvati. Tek kada sam uzeo tu odbranu, video sam da sam dobro uradio. Počela su da mi stižu pisma, telefonski pozivi. Kažu: njemu ne treba ni suditi nego ga seći na komadiće, vaditi mu oči, zar si ti Srbin, dušo prodana za šaku dolara. Zanimljivo. Njemu se za istu stvar sudi. Ja nisam Srbin nego advokat. Prijatelji, koje inače cenim, kažu: “Nema veze šta su tvoji intimni motivi, nastupićeš u tom dresu”. E, pa ja neću ni u kakav dres. Tu logiku po kojoj u životu postoje samo “naši i njihovi” ne prihvatam. To je fašistoidna logika. Pravo je ono što je dobro za naš narod, govorio je Hitler. Ja mislim da je za svaki narod dobro samo ono što je pravo. A pravo je da i Artuković, kao svako drugi, ima branioca. Zato sam stvarno zapeo u toj odbrani. Napišite, molim Vas, da bih branio i Dražu Mihajlovića i Aleksandra Rankovića (da mu je suđeno) i Stepinca, a možete da dodate i još neko ime.

*Intervju: Saša Vučinić,
NON, Beograd, 12.10.1986.*

Intervju “Startu”

Učiniti branilaštvo za političke delikte konstantom svojeg djelovanja u poretku u kojem ne važe konstante temeljnih ljudskih, građanskih i državljanskih prava – to je pojava iz drugog svijeta. Tako i jest. Pedesetdvogodišnji advokat Srđa M. Popović prvi je čovjek ugledne pravnozastupničke beogradske firme koju je njegov otac Miodrag utemeljio još 1933, a koja danas među reprezentativne klijente ubraja i korporaciju American Express, Chase Manhattan Bank, Rank Xerox, Coca Cola Export i još desetke drugih. U firmu “Popović, Popović, Samardžija & Popović” (prvo prezime pripada Miodragu Popoviću, koji je umro 1987. a posljednje njegovoj kćeri Gordani, no, kaže naš sagovornik, uskoro bi mogao pristupiti i njegov sin...) uloženo je, veli, preko 100 godina “minulog rada”, a danas osam članova-partnera zapošljava još nekoliko advokata. Postavljeno uz taj bjelosvjetski *image* poslovne uspješnosti, zastupanje političkih gubitnika obilježenih trajnom naljepnicom “neprijatelja” i natezanje po sudovima i zatvorima u kojima valja dokazivati čak i to da službene osobe ne smiju psovati – mora djelovati barem isto tako egzotično kao i pojavljivanje Popovićevih reprezentativnih klijenata u jugoslovenskoj “političkoj ekonomiji”.

Objašnjenje da je riječ o bizarnom hobbyju uspješnog businessmana teško može izaći na kraj s ustrajnošću koja traje već četvrt stoljeća (ako ne i više). Možda strastvena odanost nekom posebnom nazoru? Njegov prvi veliki veći politički slučaj – suđenje M. Mihajlovu i drugim “demokratima” (ovo nije ironija, nego naziv koji su htjeli dati svojoj stranci) – sigurno nije involvirao ljude čiji bi se politički nazori bitno podudarali s nazorima Popovićevih branjenika iz '68 i kasnije. Akteri našeg pokreta osporavanja bili su ga toliko adoptirali da se u šezdesetosmaškom folkloru još pamti pjesmica zabilježena na letku što je za vrijeme jednog od procesa 1970. kružio sudnicom:

Zidovi, zidovi,
ali gde su vrata?
Zovite mi, molim vas,
Srđu advokata!

No, premda je s mnogima od njih dosta prijateljovao, do danas su se na listi njegovih klijenata pod političkim optužbama našli i ljudi koji su '68. mogli predstavljati jedino suprotnu stranu – spomenima dr Marka Veselicu.

Popović, očito, nešto brani u svim tim procesima, ali to nisu posebni politički interesi.

Krajnji je primjer za to obrana Andrije Artukovića, za koju će u intervjuu beogradskom NON-u (*Novim omladinskim novinama*) u jesen 1986. reći da ju je prihvatio baš zato što je slučaj nepopularan. Postavio je čak i uvjete (koje je Artukovićev sin prihvatio): ne može braniti ustaštvo i Nezavisnu Državu Hrvatsku, ne može negirati genocid – ali to nije bilo u suprotnosti s maksimalnim zalaganjem u obrani, zalaganjem koje – kako pokazuje i jedan dio ovog razgovora, dio do kojeg mu je bilo posebno stalo – nije smireno ni danas. Ipak, izgleda, valja čovjeku povjerovati na riječ: naime, da je “riječ” o obrani samog prava na pravni postupak, prava na status punopravnog građanina za svakog tko nije osuđen pravomoćnom odlukom nezavisnog suda... svega onoga što se tako olako podrazumijeva – ili zanemaruje – u svakodnevnom korištenju oznake “pravna država”.

Već spomenutom prilikom žali se kako i među žrtvama podvrgavanja prava političkom interesu nema baš apsolutne spremnosti da se pravo prizna svakome, *in abstracto*... pa zaključuje odsječno, rečenicom koju omladinci stavljaju u naslov: “Ja nisam Srbin nego advokat”. U našem razgovoru sjeća se kako ta vokacija prožima sav život najboljih predstavnika pravne tradicije u beogradskoj advokaturi, i kako se njegov otac predstavljao samo: “Miodrag Popović, advokat”. No, već je ta generacija njegovih predšasnika morala otkriti kako obrana prava, uza sve odbijanje da se stranački svrsta, tvori jednu “stranku” nasuprot poretku. Stoga on sudjeluje i u političkim akcijama za promjenu propisa – protiv delikta mnijenja, za priznanje jednakosti pred zakonom bez obzira na politička uvjerenja... No, na procesu koji smatra krajnjim dosegom jedne neuspjele politike nema priliku braniti u prvom stupnju: na suđenju šestorici sudionika beogradskog “nezavisnog univerziteta” pozvan je kao svjedok (dovoljno kao formalni razlog da ne može biti branilac), koji po mišljenju suda na koncu nema o čemu svjedočiti. U jednoj ranijoj prilici optuženome je obećana niža kazna ako ga ne angažira kao branioca (branio je u drugostepenom postupku). I tako redom...

Ukratko, *Srđa Popović, advokat*:

Kako se zapravo dogodilo da ste postali naš vjerojatno najpoznatiji “advokat politički optuženih”?

Ne znam ni sam. Važnu ulogu je valjda imala nekakva porodična tradicija. Moj otac je mnogo branio u ovakvim suđenjima. I pre rata, komunistima, i posle rata njihovim političkim protivnicima. Kada sam došao u njegovu kancelariju 1960. godine, on je tada bio mojih godina i smatrao je da je suviše star za takvu praksu, što počinjem da shvatam. Ta praksa zahteva ulaganje ogromnih napora, rada strpljenja, samokontrole, a rezultati su u najboljem slučaju blizu “pozitivne nule”. Maksimalni uspeh je najčešće

da dobijete sve bitke i izgubite rat. Hendikep s kojim ulazite u utakmicu s optužbom je ogroman. Igra se sa nameštenim špilom, ili, šahovskim jezikom, uzeli su vam pet figura “fore”, a uz to se pravila neprestano menjaju na nepredvidljiv način, u toj partiji svaki pion može da vas preskoči kada se najmanje nadate. Od toga se čovek, naravno, umori, mada je prijatan taj profesionalni izazov utakmice u kojoj ste tako teško hendikepirani. Tu i pobjede imaju veću vrednost. Prvi veći slučaj u kome sam branio bio je slučaj Mihaila Mihailova, Peđe Ristića, Leonida Šejke, Franje Zenka, Daniela Ivina, Marijana Batinića... bilo ih je još, koji su pokušali da osnuju Demokratsku stranku. Bilo je 1966. Naravno, smesta su pohapšeni. Danas bi njihov program mogao da potpiše i Socijalistički savez. Posle je došla 1968. godina. Bio sam još mlad i lako sam komunicirao sa mladima. Bili su mi simpatični u svojoj moralnoj pobuni, u svom pokušaju da se usprave, iako su im politički programi naravno bili i smušeni i protivrečni i politički nepismeni. Tada se čitava jedna generacija spontano oglasila tražeći pravo da živi svoj sopstveni život, a ne samo da ispunjava programe svojih očeva. Branio sam mnoge od tih studenata, sa mnogima sam postao i ostao prijatelj do danas. Ta su suđenja izazivala široko interesovanje i čini mi se da su me ona specijalizovala, tako su počeli da mi se obraćaju i drugi.

I koji biste slučaj danas, nakon više od dvadesetpetogodišnje prakse, izdvojili kao najzanimljiviji, iz kojeg ste najviše naučili, ili možda kao slučaj koji je bio znak nekog presudnog političkog zaokreta?

Uvek nešto naučite, mada, naravno, vremenom učite sve manje, stvari počinju da se ponavljaju na ubitačno dosadan način. Najzanimljivije su mi bile odbrane u postupcima za zabranu raznih knjiga, časopisa, listova. Analizirajući sadržaje koji se zabranjuju i pripremajući se za odbranu morate mnogo da naučite u mnogim, prevashodno političkim temama kojima se zabranjeni autori bave. Pored toga, tenzija je manja, jer nije u pitanju živi čovek, pa se može eksperimentisati slobodnije sa raznim pristupima. Međutim, mislim da je po opštem političkom značenju najpresudnije bilo “suđenje šestorici”. U tom suđenju učestvovao sam samo u drugostepenom postupku. Izdvojio bih ga jer mislim da je to suđenje, recimo uz Đogovo, koga sam takođe branio, narušilo jedan stabilan obrazac političkog procesa u posleratnoj Jugoslaviji. Zaustavilo je ritam u kome sistem kao nekakvo srce pulsira. Taj sistem, rastrzan svojim protivrečnim impulsom da se legitimira stvarno, tj. da obezbedi političku podršku građana i impulsom da, ipak, sve kontroliše, čas se širi, čas se sužava, čas daje slobode, čas ih uzima, u redovnim intervalima. Započinje reforme i prekida reforme, započinje dijalog i prekida dijalog. U vreme “suđenja šestorici” taj ritam je nalagao da se pokosi hiljadu cvetova koji su procvetali, bilo je vreme žetve cvetova... i

kako to nije uspjelo, svi kasniji pokušaji, od Bele knjige do, recimo, Opačića propadali su. Srce je “preskočilo”.

Kakav je to stabilni obrazac do tada djelovao?

Vidite, ja se ovim bavim 25 godina, i naročito su strani novinari tokom tog vremena imali običaj da mi dolaze svakih 5-6 godina i da me uzbuđeno pitaju “a kod vas je sada nastupila liberalizacija?” ili “kod vas je nastupilo zaoštavanje prema disidentima”. U malom otsečku vremena to stvarno tako može izgledati. Međutim, na delu je jedan jedinstven proces, kao hodanje, zadnjom nogom se upirete unatrag a prednjom nogom napredujete. Naime, partija, koja odlučuje o političkoj situaciji i na tom terenu, onog trenutka kada se oseti slaba počne sa velikim političkim pritiskom i angažuje sredstva za koja se onda kaže: “nećemo se libiti ni administrativnih mera”, itd., i onda počnu ta suđenja. Onog trenutka kada ljudi postanu zastrašeni i kada učute, partija se oseća malo bolje i htela bi da ima i neki legitimitet, i onda počinje takozvani proces demokratizacije, ljudima se pušta ponešto. Međutim, vrlo brzo se shvati da to sada u stvari podriva legitimitet, pa se opet navali sa represijom, i to klatno se tako kreće. Zato u Jugoslaviji, u tim političkim suđenjima, imate jednu čudnu pojavu – da se ljudima, na primer, sudi za ono što su kazali dve, tri, pet, čak sedam godina unazad. To znači, u tzv. periodu liberalizacije se prave spiskovi, pa kada se oseti da se u tome otišlo predaleko, onda se po tim spiskovima sudi. Ali proces iza te fasade je stalno isti.

Ali, svi vi koji se javno angazirate protiv takvih suđenja ipak postupate kao da taj proces nije tako neumitan?

Drugo je pitanje pitanje oportuniteta, kada se stalno procenjuje da li u ovom trenutku suditi ili ne, recimo, približava se KEBS, potrebni su nam krediti, Tito treba da dobije Nobelovu nagradu... sve su to elementi čisto taktičke prirode, koji odlučuju koliko će slobode u datom trenutku biti poklonjeno jugoslovenskim građanima. Kada se ta sistuacija izmeni, i kada oportunitet više ne traži da se ti obziri poštuju, menja se i ta politika – a ustvari se ne menja ništa. Ono što se desilo kod suđenja šestorici jeste da klatno nije uspjelo da se vrati na drugu stranu. Prvi put nije uspjelo. Osetila se potreba za tim, da kritika postaje vrlo radikalna i da počinje da zadire u ono što se kod nas zove “trajna opredeljenja”, tj. da je ozbiljno poljuljan legitimitet, htelo se da se to zaustavi, i nije se uspjelo. Otpor je bio suviše velik.

Kolike su – po Vašem iskustvu – šanse da jedan politički proces dobijete?

Bilo je slučajeva gde su ljudi oslobođani, i ja to ne pripisujem sebi u zaslugu, kao što sebi ne pripisujem krivicu što su mnogi od njih bili osuđeni. Obranu uvek opredeljuje klijent. Klijent ne mora prevashodno imati interes da ne ode u zatvor. Ima ljudi koji “spasavaju kožu”, i vi onda sledite taj tok. Međutim, ima ljudi kojima je mnogo važnije da odbrane svoju čast i dostojanstvo, ili svoje pravo na drugačije mišljenje, ili shvataju suđenje kao šansu da daju publicitet svojim političkim shvatanjima, bez obzira na posledice, i u takvom slučaju ne možete da dezavuišete čoveka. Vi *morate* da ga pratite. Ako je njegova taktika takva, onda je naravno da su mu šanse na povoljan ishod minimalne. Zanimljivo je nešto drugo, što ja ne znam. Bilo bi zanimljivo videti kakav je procenat oslobađajućih presuda u političkim suđenjima u odnosu na isti taj procenat kod klasičnog kriminala...

... a te statistike nema?

Te statistike nema. Mislim da bi se pokazalo da je procenat oslobađajućih presuda od optužbi za političke delikte vrlo mali. Začudo, ima dosta presuda u kojima u kasnijim fazama postupka uspevate da kod viših sudova dobijete značajna sniženja kazne, recimo, Šešelj sa osam godina na godinu i po, Veselica sa 11 na 7, Selić sa 7 godina na jednu... Ali to je nešto drugo. To je posledica toga što onaj niži sud ne želi ništa da rizikuje i više voli da “pogreši” tako što će biti suviše revnostaan i pokazati strogost prema protivniku, nego da bude preblag. E, sad, onaj viši sud, koji ima veći politički autoritet, i koji manje mora da se dokazuje zato što je već stigao tamo gde je trebalo da stigne, dozvoljava sebi da to umeri. Ili, isto se tako dešava da, kad onaj prvi sud izrekne svoju presudu, nastane jedan “urlik” u javnosti, ili pritisak spolja i iznutra, pa se pod tim pritiskom malo reterira, i kazna se čak znatno smanji. Ja smatram da je to samo dokaz da tu nekog nezavisnog suda nema, jer sud *očigledno* podleže pritiscima, čak i te vrste. Podleže pritisku da se optuženi osudi, ali podleže i pritisku da se ta kazna kasnije ublaži. Pa, pogledaj Opačića: ja pozdravljam to što je on praktički oslobođen, ali je to očigledno učinjeno pod pritiskom.

Nešto kao znak loše savjesti?

Pa jasno, to je pod pritiskom izvršeno. Da je to bilo ćutanje, da se niko nije osvrnuo na njega, on bi dobio tri godine.

Baš sam vas to htio pitati – prema vašem iskustvu, koliko je on, sudeći po “artiljerijskoj pripremi”, “trebao” dobiti?

Tri godine. Bar po onome što ja znam o tome. Branio sam jednog Mađara u Vojvodini prošle godine, koji je kazao daleko “manje” od Opačića, na primer, on je između ostalog tužen zbog toga što nije voleo da sluša srpsku

narodnu muziku, što je kazao da ne voli tu “brđansku muziku” i time je – kaže tužilac, “omalovažio srpsko narodno stvaralaštvo”. Njega je prvostepeni sud u Subotici osudio na 2 i po godine. Kazao je još da Mađari nemaju dovoljno pozorišta i knjiga na mađarskom, da se onemogućava kulturni razvoj Mađara u Jugoslaviji, da Mađari imaju više prava u Mađarskoj – što mislim da je notorno – tako da bi ovo što je Opačić kazao *po tim kriterijima* značilo tri godine. Međutim, za onog tamo nije imao ko da vikne, i on je osuđen.

Ta tema očigledno nadilazi prigodne pritiske pod kojima se donose osude na sudu. Koliko sam naš zakonski sistem, a i Ustav, pridonose mogućnosti da se političko djelovanje kriminalizira?

To je dosta jednostavno, i mislim da su svi Jugosloveni već progledali o čemu se to ustvari radi. Pre svega, imamo na snazi jedan ustav koji građanima ne garantuje jednakost pred zakonom bez obzira na politička opredeljenja. To nije slučajno, nije nikakav propust. To je u skladu sa ideološkim osnovama tog ustava. Prava i slobode jugoslovenskih građana ustavom su *načelno* ograničene ne samo istim takvim pravima i slobodama drugih, nego i nečim što se zove “interesi socijalističke zajednice”. U uvodnim načelima Ustava možete da vidite da je jedan od glavnih tih “interesa socijalističke zajednice” – “interes radničke klase”. Taj interes artikuliše, zastupa, brani SKJ. Prema tome, sva prava i slobode koje su građanima date Ustavom ograničene su *procenom* SKJ o tome šta je u interesu radničke klase, a šta nije. Drugim rečima, cela ta korpa ljudskih prava u jugoslovenskim ustavima – u ustavima republika je to identično – može spolja vrlo lepo da izgleda, i puno je koječega, ali je tu izbušena jedna mala rupa kroz koju sve može da iscuri.

Kako?

Onog trenutka kada politički nadležni činilac kaže da je nešto kontrarevolucija, vi se više ni na kakva svoja prava ne možete pozivati. Zato što je njihov obim određen tom političkom ocenom, koja, što je još gore, dolazi naknadno. Time dobijate i retroaktivnu primenu zakona. Najbolji je tu primer primena člana 114 Krivičnog zakona SFRJ, i to onako kako je primenjivan i u Hrvatskoj, i na Kosovu (gde je uglavnom i primenjivan), i drugde, gde su ljudi odgovarali za zvaničnu politiku centralnih komiteta. Odgovarali su za ono što su činili u doba kada je to bila zvanična politika. Kada se ta politika izmenila, stotine ljudi automatski su gurnute u kriminalnu sferu. Naknadno. Oni nisu mogli *znati* da će se ta politička ocena izmeniti. Ako pogledate statistiku, videćete da se taj član 114 uopšte i ne primenjuje sem u onim trenucima kada dolazi do radikalnih zaokreta u političkim ocenama o nekim pitanjima. On ustvari služi kao *instrument* promene jedne

politike, on čini zaokret ubedljivim i jasnim za svakog, i, kako se to zove, “slama otpore”. Znači, ako simpatizeri one frakcije koja je ostala u manjini još imaju nekih iluzija, neka čute.

Kako je sa zakonima? Oni bi trebali biti određeniji od Ustava.

Iz takvih ustavnih rešenja moraju nužno slediti vrlo neodređeni zakoni. Ti neodređeni zakoni služe se takvim bezobalnim terminima kao što su: “istinito” (*šta je to “istinito”?*) delo “usmereno” na “obaranje vlasti radničke klase”, “protiv bratstva i jedinstva”, pa “tekovine” itd. Šta je to “usmereno”? To zahteva čitav jedan niz vrlo subjektivnih zaključivanja. I onaj sud – od kojega mi tražimo da bude nezavisan – kad dobije jednu takvu optužnicu, po prirodi stvari mora da se posluži političkim ocenama autoriteta. Da to ilustrujem na jednom primeru: branio sam u slučaju zabrane knjige Nebojše Popova *Društveni sukobi*. To je naučni rad koji ima 600 bibliografskih jedinica, oko 500 fusnota, koji sadrži čitav niz političkih ocena koje su vrlo argumentovane i dokumentovane, bez obzira na to da li su tačne, da li su istinite. Naravno da sve nisu istinite; da jesu, to bi značilo da je Nebojša Popov spoznao istinu o jugoslovenskom društvu... naravno da sve ne mogu biti istinite.

A kako to sud može “utvrditi”?

Evo šta se dešava: kada je taj sud prinuđen da ocenjuje da li su knjiga Nebojše Popova i zaključci istiniti, trebalo bi da on pročita svih tih 600 knjiga iz bibliografije, i onih 200 knjiga koje je Nebojša Popov pročitao, a onaj sud nije, i da onda oceni istinitost njegovih političkih ocena. A taj sud to niti praktično može, niti je to njegova dužnost, a zakon ipak mora da primeni. Mora da utvrdi je li istinito ili nije. Kako će to da utvrdi? Onda je za njega jednostavno najbezbednije da ocene Nebojše Popova uporede sa zvaničnim političkim ocenama, i, ukoliko se ne slažu, on ih proglasi neistinitim. Sud nema drugog izlaza. A u tu situaciju ga je stavio već sam zakonodavac, kad mu je dao da ispuni jedan nemoguć zadatak.

Znači, politička pristrasnost nije (samo) stvar psihologije i ideologije, nego je sistematski ugrađena u funkciju suda?

Tu vidite da je funkcija političkog zakonodavstva – ako govorimo o verbalnim deliktima – zaštita legitimiteta. Prinudom. A ako se – kao što sigurno znate – legitimitet definiše kao vera u optimalnu prirodu postojećih političkih institucija, to znači da vi tu veru želite uterati silom. A to je inkvizicija: uterivanje vere silom. To ujedno objašnjava i zašto politička suđenja *postoje* u ovakvim sistemima. Ona pre svega postoje zato što je vlast svesna toga da je nelegitimna, odnosno nikad nije sigurna da je legitimna, jer

niti se izložila opoziciji, niti se izložila slobodnim izborima, i nema takvu potvrdu o tome kako građanstvo, “narod reaguje na tu vlast. Zato je uvek u stanju paranoidnog straha, jer *sama* nije sigurna u svoj legitimitet, koji nije proveren na način na koji se proverava u demokratskim društvima. To se događa naročito posle dolaska na vlast, kada je ta sumnja najveća, i u trenucima krize, kada se oseća da je taj legitimitet u pitanju, kada nastupa legitimaciona kriza. Kod nas je u ovom trenutku karakteristično da se takva suđenja relativno teško sprovode, ali to je zato što je po mom mišljenju legitimaciona kriza prešla jedan prag, nakon kojeg se više ne može suzbiti čak ni tim sredstvima. *Odnos snaga* je izmenjen. Ako hoćete, sistem više ne funkcioniše. Nije u pitanju nikakva sloboda koja je data, nego sloboda koja je *osvojena*...

Govoreći o vasim obranama, gotovo stalno se susrećemo s kategorijom drugačijeg političkog mišljenja toliko često da svi i inače počinjemo prelaziti preko nečega što bi trebalo izazvati čuđenje: kako to da se kod nas mišljenje (dakako, iskazano) i sudski i politički tretira kao čin, kao svojevrsan tvorni napad na poredak?

Da se mišljenje tretira kao čin, treba zahvaliti jednoj “pravnoj teoriji” koju su razvili “teoretičari” ovog sistema, a prema kojoj mišljenje priprema čin. Ako je pripremani čin vrlo opasan, kao recimo “kontrarevolucija” onda, treba zabraniti i najudaljenije pripreme radnje. U tome se ide toliko daleko, da se zabranjuje i izražavanje mišljenja, jedna elementarna nužna psihološka potreba čoveka kao socijalnog bića. Zabranjuje se, ustvari, život. Iz onog što smo već rekli to ne treba da nas čudi. To je preraslo već u čitav jedan pogled na svet. Kada, recimo, govorimo o našim temeljnim opredeljenjima od kojih se ne može odustati nikada, o konzumiranom pravu na samoopredeljenje, o konzumiranom pravu na udruživanje – govorimo da je zabranjeno čitavim generacijama da žive svoj život: tj. da imaju svoja temeljna opredeljenja, da se samoopredeljuju i da se udružuju. Kažemo im da moraju ponoviti život svojih očeva, onih očeva koji su ostavili ove dugove. To je surovo. Ali to pokazuje jednu opštu potrebu sistema da zabrani kretanje, da konzervira društvo jednom za svagda. Naravno, to je nemoguće.

Ali, gotovo svi koji se suprotstavljaju posledicama takvih normi – ustavnih i zakonskih – bar u novije vrijeme dobivaju naoko efektan protuodgovor: “upravo se vi zalažete za pravnu državu: e, pa tu vam je zakon, i izvolite šutjeti kad sud ili uprava postupaju po njemu”! Što doista znači “pravna država”, i jesu li naše norme uistinu pravne?

Nisu. I taj zakon na koji vam ukazuju samo je prividno zakon, kao i što je ustav na osnovu koga je donet samo prividno ustav i kao što je obaveza države da ga poštuje samo prividna obaveza, preuzeta, kako se kaže u pravu,

pod klauzulom “*si volam*” (*ako hoću – prim S.D.*), koja je čini pravno ništavnom. Ako takve norme imaju ikakav pravni učinak – on bi se sastojao u “propisivanju” samovolje onog koji takve “zakone” donosi i primenjuje. To što se ti “zakoni” donose kroz tela koja su nadležna da donose zakone i što imaju takav naslov, ne čini ih samo po sebi zakonima. Pravna teorija zna šta je nužna sadržina zakona. Pravna država je ona država u kojoj volja jučerašnjice, izražena u zakonu na nedvosmislen način, obavezuje današnjicu. Ona se, dakle, zasniva na dominaciji načela pravne sigurnosti nad načelom svrshodnosti. Ona ostvaruje volju jučerašnjice, jasno fiksiranu u zakonu, bez obzira na to da li to odgovara nekom interesu današnjem, pa bio to i interes same države koja je zakon donela i primenjuje ga.

A što nije pravna država?

Za razliku od pravne države, postoji država čiji se “pravni” poredak zasniva na dominaciji načela svrshodnosti. Recimo, “pravo je ono što je dobro za nemački narod”, kako je govorio Hitler, ili “pravo je ono što je u interesu radničke klase”, kako je govorio Staljin, i tu državu Radbruh naziva policijskom. Norme takvog zakonodavstva karakteriše neizražena, nepotpuno, nejasno, dvosmisleno izražena volja danas, da bi se sutra pozivanjem na takvu “normu” mogli ostvarivati promenljivi i dnevni interesi proglašeni za vrhovnu vrednost sistema. Tu norma više nije postavljena tako da jasno propisuje uslove svoga važenja i onda važi bezuslovno, već ostavlja uslove svoga važenja otvorenim i nalaže adresatu da normu primeni ili ne primeni, ili primeni na ovaj ili na onaj način, zavisno od toga koliko to služi “našoj svrsi”. U takvoj državi celokupno pravo je instrumentalizovano, propisana je samovolja koja je ograničena samo političkom ocenom o tome šta služi našoj svrsi, a šta ne. “Pravo” koje ne rešava sukob interesa, nego važi samo pod uslovom da je nekome u interesu – nije nikakvo pravo. To su u pravo preruseni administrativni akti.

Na primjer?

Ako vi imate “pravo” na putnu ispravu tek kada to nije protivno interesima državne bezbednosti, a te interese po slobodnoj i neobražlojenoj oceni opredeljuje upravni organ, onda vi nemate nikakvo pravo. Vi možete čak i imati pasoš, ali nemate na njega nikakvo pravo u smislu da vam ga se mora izdati ako zadovoljavate jasno određene uslove. Osmoro nastavnika izbačeno je sa Filozofskog fakulteta u Beogradu po zakonu koji je dozvoljavao da se to učini “u opštem interesu”. Kakvo je njihovo pravo na rad? Nikakvo, ono je uslovljeno prozovoljnom ocenom nekog “opšteg interesa”. A ako je ono tako proizvoljno uslovljeno, onda ono ne postoji kao pravo. Onaj ko tumači te “interese” ima potpuno određene ruke, on je

“obavezan” da poštuje vaše pravo samo ako hoće, “*si volam*”, on prema vama nema nikakvu obavezu, a to znači da ni vi nemate nikakvo pravo.

Ipak, u praksi advokata koji mora braniti pred sudovima koji sude po zakonima kakvi jesu, nužno je pozivati se barem na neke elemente prava što ih se u tim zakonima može naći. Sudeći po vašim slučajevima koji su mi poznati, čini mi se da je sud kadar mirno preći čak i preko izričitih i jednoznačnih normi koje su zapravo davale pravo vama, odnosno branjeniku. Je li to doista moguće?

Kako de ne? To je čak najčešći slučaj kod izričitih i jednoznačnih normi, kakve su uglavnom, recimo, procesne norme. I to baš zato, jer se ne mogu po volji rastezati kao, recimo, odredbe o verbalnim deliktima ili kontrarevoluciji. Ima tu rastegljivih normi, ali manje. Često kršena procesna norma u političkim suđenjima jeste ona da sud ne može kao dokaz upotrebiti izjavu prezumtivnog svedoka datu SUP-u u tzv. informativnom razgovoru. Sudovi na političkim suđenjima to redovno rade. Imao sam slučaj jednog mađarskog književnika u Subotici, koji je odgovarao za raspirivanje nacionalne mržnje. SUP je prikupio izjave od ljudi iz njegove okoline kojima ga oni terete. Istražni sudija je ispitivao svedoke tako da im je predočavao one izjave i pitao ih da li su tako govorili u SUP-u.

Kada bi oni to potvrdili, prepisivao je to u zapisnik kao njihova sudska saslušanja. Na suđenju sada svedoci listom tvrde da ih je SUP zastrašivao, pretio im, obećavao, saslušavao i po 17 sati preko noći, jednom rečju iznudio izjave, da ništa od onog što su rekli nije tačno. Okružni sud u Subotici oglašava optuženog krivim i zasniva svoju presudu na iskazima datim kod istražnog sudije, u stvari, na izjavama iznuđenim u SUP-u. Da je sud poštovao procesne norme morao bi utvrditi da se izjave SUP-a ne smeju uopšte koristiti u postupku ni na koji način, a najmanje da se smeju predočavati svedoku, jer se time na njega vrši pritisak da ponovi ono što je pred organima unutrašnjih poslova izjavio pod nekontrolisanim okolnostima. Čitam da se to naveliko radi, a imao sam i mnogo takvih iskustava. Što se tiče materijalnih normi, one se ne moraju toliko kršiti jer se mogu rastezati.

Zato što su djela neodređena?

Zato. Međutim, na terenu postupka norme su čvršće postavljene, ne mogu biti ideologizirane, zna se šta je sudski postupak, on ne može biti tako ispolitiziran, pre svega jer se primenjuje i na klasični kriminal. Jedna od najtežih procesnih povreda na političkim suđenjima je uskraćivanje materijalne odbrane optuženom. Sud jednostavno ne dozvoljava da optuženi dokaže svoju nevinost, tako što te dokaze proglasi suvišnim. Imao sam suđenje Paragi u Zagrebu. Tužen je da je neistinito predstavio uslove života u nekim zatvorima na teritoriji Hrvatske. Krivičnu prijavu je podneo

Republički sekretarijat za pravosuđe, koji je *odgovoran* za stanje u zatvorima. Jedini dokaz na kome je sud zasnovao svoju presudu je zvanični izveštaj toga istog Sekretarijata da je stanje u zatvorima sjajno, a i on se temelji na poverljivim izveštajima zatvorskih uprava koje Paraga apostrofira. Mi smo saslušali te dokaze, a onda ponudili 108 dokaza, uglavnom svedočenja ljudi koji su iz prve ruke osetili blagodeti tih uslova. Dokazi su bili porazni. Sud je odbio da ih izvede s obrazloženjem da su suvišni.

Što znači “odbio”? Opovrgao, ili ih nije pripustio u pretres?

Nije dozvolio da se izvedu ti dokazi na pretresu. Za njega je bilo dovoljno golo poricanje izvršne vlasti odgovorne za takvo stanje u zatvorima. Sud naprosto nije dozvolio da se utvrdi materijalna istina... i tipično sa naše sudove – izrekao optuženom uslovnu kaznu i zabranu javnog nastupanja, da učuti već jednom... Tako se pokazalo da je sud *shvatio* gde je istina, a da je istovremeno zaštitio odgovorni izvršni organ koji je to krivičnom prijavom i zahtevao.

Da li se u takvom postupku radi o direktnim povredama procesualnih normi?

Pa, to i laik shvata. Pravo optuženog da se uopšte brani nema gotovo nikakvu sadržinu ako se to pravo svede na golo poricanje. Njegovo glavno pravo je da iznosi dokaze koji mu govore u korist. Bez prava da dokazuje on je čisti objekt postupka. Sud ne može nikada odbiti tzv. kolidirajući dokaz, suvišan može biti samo dokaz kojim bi se *dalje* dokazivale činjenice za koje sud već smatra da su utvrđene, a nikada dokaz o suprotnom. Čuti i drugu stranu, znači čuti njene dokaze, a ne njeno poricanje optužbe. Ali ako se ta prava u praksi uporno krše, ta praksa počinje da se legitimise sama sobom. Tu onda pada i stručnost, jer ništa se i ne mora znati, ako se ništa ne mora valjano obrazlagati, a raste svest da ustvari sve prolazi i da je jedino važno da se *politički* ne pogreši. Sve drugo je “formalnost” i “pravničko zanovetanje”. I takvo gledanje ima svoj osnov čak i u samom ustavu, u njegovom duhu i suštini, u dominaciji načela svrsishodnosti koje postulira ustav. Ako si na “dobroj strani” i zastupaš “našu stvar”, recimo opšti interes ili interes radničke klase ili već tako nešto, to što si pogrešio u ovoj ili onoj formi nije važno. Važno je jedino da nisi naneo tzv. političku štetu. A evo kuda to vodi. Hoću ovo da vam ispričam nepitan: Na Artukovićevom suđenju javna optužba je propustila da ispuni svoju procesnu obavezu da sudu dostavi sve spise predmeta. Ranija saslušanja krunskog svedoka, na čijem se svedočenju temelji cela optužba, ostala su u tužilačkoj tašni. Mi smo to naravno primetili i tražili od suda da naloži tužilaštvu da preda te zapisnike, ili da ih po službenoj dužnosti pribavi od drugog suda koji je Avdića ranije saslušao u tom predmetu. Sud naš predlog odbija. Mi branimo

na osnovu nepotpunog spisa. Sud osuđuje optuženog, na temelju nepotpunog spisa, na smrtnu kaznu. Doneo je nezakonitu osudu na smrt – i to u predmetu koji je najavljan kao svetski ispit jugoslovenskog pravosuđa. Sada su se pojavili ti zapisnici i iz njih se vidi da je Avdić lažno svedočio. Jedina posledica toga jeste da je sudija Gajski postao prvi čovek hrvatskog sudstva. Ocena je verovatno da je možda pogrešio stručno, ali ne i politički. Politički bi bilo nezamislivo da se krunski svedok optužbe na jednom takvom suđenju utera u laž, politički bi bilo nezamislivo da Artuković bude oslobođen, što bi se moralo dogoditi da je postupak poštovan. Sudija je odlučio da pogreši stručno umesto politički – i napredovao je.

Da li javnost može nešto učiniti u slučaju takvih kršenja...

Mogu li u vezi s tim nešto da vam kažem? Kada se javnost, uprkos svemu, uspe oglasiti u nekom slučaju, onda se odjednom kaže: “Vrši se pritisak na sud”. Kao da onaj sud i onaj sudija u svojoj egzistencijalnoj poziciji zavise od javnosti, a ne od onih političkih moćnika koji se ništa ne ustežu da prejudiciraju krivicu u političkom suđenju. I javnost je nešto naučila. Ona vrši pritisak na političke faktore, prinuđujući ih da oslabe pritisak na sud. Svima je jasno ko je tu odlučujući činilac. Javnost ne veruje u nezavisni sud. Zato ona već vrlo često i ne kaže “ovo nije pravo”, nego će se služiti “lukavstvom”, pa će reći: “pa to čak nije ni u ineresu te vlasti, ili u interesu SKJ”, “pa to nije ni u vašem interesu”. Dakle, i javnost pribegava tom govoru o interesima, samo pokušavajući da taj interes reinterpreтира za onoga koji odlučuje. Tek kada ta javnost postane suviše glasna i uzbuđena, proizvodi ona jedan novi interes za politiku, i, da smiri tu javnost, ona onda stvarno dobija jedan realni interes da uzmakne za korak-dva, retko potpuno.

Tko sve, pravnički egzaktno, ne smije davati javne izjave o stvarima sub judice?

Pa, pre svega onaj od koga sudija zavisi, jer je njegov pritisak jedino efikasan, a to je državna vlast. U onim političkim sistemima u kojima postoji podela vlasti, to se pre svega odnosi na druga dva ogranka vlasti, izvršnu i zakonodavnu. Međutim, kod nas *ne postoji* podela vlasti čak ni na institucionalnom nivou, vlast je po našem ustavu jedinstvena, jer je jedinstven njen izvor – u “radničkoj klasi”. Sud u tom smislu nije nezavisan ni po ustavu.

Drugo, ne sme onaj koji tvrdi da je optuženi kriv. Tvrditi da je on nevin dozvoljeno je. Zašto? Gde je razlika? Pa, razlika je u tome što i sam zakon prezumpira nevinost, a o krivici se može i sme govoriti tek kada je krivični sud konačno presudio. Pre suda tvrditi da je neko kriv za krivično delo – predstavlja krivično delo klevete čak i ako optuženi kasnije bude oglašen krivim. To je krivično delo za koje ovde niko nikada nije odgovarao.

Da li javni angažman uopšte pomaže?

Iz svojeg iskustva mogu reći da protesti javnosti pomažu ako dosegnu izvestan intenzitet. Ispod tog praga mogu da budu i kontraproduktivni. Zato što pokazuju da optuženi nije usamljen, čime on postaje u percepciji progonitelja opasniji, a dovoljno je još slab da ga se može tući, pa onda treba tući žešće. Ako pređete taj prag, menja se ocena političkog oportuniteta, suđenje postaje suviše skupo, imate posla sa suviše širokim frontom i bolje je da ne napredujete na njemu tako brzo.

A jesu li oni koji pokreću politička suđenja kadri iz toga izvući kakvu pouku, ili će se i kasnije podjednako lako inkriminirati političko djelovanje?

Imam utisak da je javnost ohrabrena svakim svojim uspehom, a na drugoj strani se, čini mi se, uči mnogo teže. Mnogo se teže uči zato što bi tamo moralo nešto *iz osnova* da se izmeni. Taj vid represije je – moram to da ponovim – tom sistemu imanentan, i zato on teže “uči”, jer je protivrečno njegovom biću da to konačno nauči. On oseća da bi – kad bi to jednom do kraja shvatio na način na koji javnost shvata – sekao granu na kojoj sedi. Eto, kod svakog novog suđenja koje se pojavi čovek pomisli: “Pa nije moguće da će se to stvarno sprovesti!” – i svaki put se sprovede. I vidite da je onaj koji to sprovodi ustvari prethodno dobio političkih batina, i da *ništa* iz toga nije naučio, i svaki put se to ponavlja. Poslednje je suđenje Vllasiju. Pa ko to ne može da shvati šta će to izazvati? Kakve sve proteste? Ali s tim se ide, jer je takva inercija sistema.

U vezi s predstojećim suđenjem Azemu Vllasiju vi ste, kao gost Savjeta Udruženja za jugoslovensku demokratsku inicijativu, posebno upozorili kako je opasno što se u optužnici koriste stavovi SKJ. To je očito povezano s onim “interesnim” zasnivanjem “prava”, o kojem smo već govorili. Međutim, danas više ne postoji jednoznačno ideologijsko tumačenje tog interesa koji je predstavljao SKJ, što bi se moglo očitovati i u pitanju čiji to interes sudi Vllasiju – jugoslovenski, srbijanski (ili možda srpski) ili kosovski (albanski?). Pa stvarno, čije je to suđenje?

Ovaj tip sistema je izgrađen na pretpostavci postojanja jednog moćnog centralnog tumača i koordinatora. Nestankom ovog elementa sistema (smrću Tita) ceo sistem pokazuje da je nesposoban da normalno funkcioniše. Tzv. federalizacija ili konfederalizacija partije savršeno je normalna. Čudno je, čak, da je toliko vremena bilo potrebno za nju. Ovo što sada preživljavamo – ovo je dan nakon Titove smrti. Trebalo je da prođe 9 godina . To je naš *slow motion*. Svi su se opravdano pitali šta će biti nakon Titove smrti. Evo, ovo će

biti. Da bi bio uspješan, današnji političar se više ne legitimiše prihvatanjem “odozgo”, on se više ne kooptira u moć, on se mora legitimisati kod kuće. To menja i njegovu taktiku. Svako se dočepao po nekog elementa sistema, saobrazno domaćim preferencijama, pa na tom elementu i gradi domaći legitimitet i vodi unutar-partijsku borbu i nastoji da ga nametne kao univerzalan. Svako se republičko rukovodstvo spasava na svoj način i optužuje sve druge, koji čine to isto, da ga ruše. Svi zajedno ruše legitimitet cele partije. Tako jedan drugog tuče centralizmom, ovaj njega separatizmom, drugi trećeg kontrarevolucijom, četvrti petog liberalizmom... imamo tu za svakog ponešto, taj se arsenal prikupljao 40 godina i sada je svakom dostupan, jer nema više centralnog mesta koje bi izdavalo oružane listove.

Neću da izbegnem vaše pitanje: Vllasiju se sudi u interesu srpskog političkog rukovodstva. U jednoj pravnoj državi u kojoj zakonodavstvo i pravosuđe nisu instrumentalizovani, ovakvo jedno suđenje ne može se ni zamisliti. Naime, radi se o tome da pobednici u jednoj unutarpartijskoj borbi žele pobeđene da sateraju pod zemlju, upotrebljavajući za to sud koji bi se u pravnoj državi morao nalaziti iznad svih partija. Ja sam čitao optužnicu Vllasiju i politička shvatanja te optužnice zaslužuju analizu. Prema toj optužnici, citiram po sećanju, Azem Vllasi je “imao snažan uticaj na narodne mase”, “on je najviše govorio, grlili su ga i ljubili”, okupljeni građani su ga “oduševljeno pozdravljali”, priređivali mu ovacije”, izvikivali njegovo ime”, “pevali pesme” i, za razliku od drugih, “nisu mu zviždali”. Jednostavno rečeno, - on je popularan. Međutim, on je poražen u toj unutarpartijskoj borbi i sada je ta njegova popularnost opasna za pobednika, ona bi ga mogla vaskrsnuti. Zato se sada u optužnici ta njegova popularnost objašnjava kao prividna, dok je popularnost pobednika jedina stvarna. Objašnjava se da su radnici “loše razumeli suštinu onoga što su podržavali”, “da nisu uopšte znali zbog čega su krenuli u demonstracije i javna okupljanja”, “da oni svoje sopstvene zahteve nisu ni shvatili ni razumeli”, jer su “neobavešteni, neuki, potčinjeni i zavisni”, za razliku od pobednika koga su, mora se implicirati, njegovi sledbenici dobro razumeli, koji su shvatili, razumeli i znali šta hoće, jer su obavešteni, učeni, slobodni i nezavisni. Naravno da sud ne može biti mesto koje će odlučivati o tome čija je popularnost “stvarna”, a čija “prividna”. Tražiti to od suda, znači tražiti od njega da upotrebi državnu prinudu u političkoj borbi. U pravnoj državi, parlamentarnoj demokratiji – o tome odlučuju birači i samo birači. Sud tu nema šta da traži.

Još se jedna osobitost pokazuje u optužnici Vllasiju, mada nije njena prva manifestacija. Tužilac se poziva na izlaganje Lazara Mojsova u saveznoj skupštini: Mojsov je tamo ustvrdio da je Predsjedništvu SFRJ poznat čitav strategijski plan “kontrarevolucije” na Kosovu, i ta njegova tvrdnja sada tereti Vllasija. Kad je pred nekoliko godina, Azis Kelmendi

pobio četiri vojnika u Paraćinu, ministar obrane Branko Mamula također je u Skupštini govorio o preko 200 slučajeva otkrivenih nedozvoljenih organizacija Albanaca-vojnika. Što se iz takvih naknadnih otkrivanja čitavih zavjera može zaključiti? Da li to vlasti naknadno konstruiraju preteskt za represalije, ili bi možda upravo oni, koji su “znali” što se sprema, sada sami trebali odgovarati?

Ne želim da se pridružim sveopštoj strasti pisanja optužnica, pogotovu ne kao advokat, pogotovo ne u državi koja nije pravna. Rekao bih, međutim, da je tu na delu nešto što Franz Neumann naziva generalno “urotničkom teorijom povijesti”, koja je kod nas na delu pola stoleća. Imala je prvo oblik “kapitalističkog okruženja”. Neke mračne sile rade nam neprestano o glavi, a spas je u identifikaciji s vođom. Kada su mase nesposobne da shvate historijski proces, javlja se prirodan strah. Manipulacijom vođe on postaje neurotični strah od proganjanja, a spas se traži u apsolutnom jednobitku s jednom osobom, personificira se istorijski proces, kao što se personificiraju i đavolski urotnici. Identifikacijom s vođom strah se nadvladava. Naš sistem stvorio je za ovu teoriju plodno tle, jer je stvorio usamljeno ljudsko biće, ispunjeno strahom, koje onda ispoljava agresivne instinkte i potrebu za identifikacijom. Mislím da je to istina za celu Jugoslaviju, mada proces nije svugde podjednako odmakao. Ali svugde postoji taj usamljeni čovek i njegov strah od onog što ne razume i svugde je nama bliska ta urotnička teorija istorije.

Zar se ne bi moglo reći da ima neke ironične “sreće” u onim slučajevima kada utjecajni političari javno prejudiciraju krivnju politički optuženih, jer se tada barem jasno vidi da postoji politički utjecaj na sud...

Naravno, to bi se moglo i tajno činiti, i verovatno se tajno čini još mnogo više nego javno... Ali, mislim da se kod javnih prejudiciranja opet ne radi o pritisku na sud, jer kad se on može izvršiti tajno, što bi se vršio javno? Tu se radi o pritisku na *javnost*, kojoj se želi dati do znanja da će, ukoliko bude protestovala, imati posla s *političkim* autoritetom, da narušava jedan visoki politički autoritet i da joj je bolje da drži jezik za zubima. To se “javlja”, i zato se to i čini javno. Recimo, ako šef države proglasi nekoga krivim, ja, ako se zalažem za njegovu nevinost, time dolazim u direktan sukob sa šefom države. Pa neka mislim šta ću sad da radim!

U intervjuu NON-u, pred skoro točno tri godine, rekli ste da kod nas ne može biti riječi o mogućnosti specijalizacije u zastupanju politički optuženih, kakvu su predstavljali još pripadnici predratne generacije, Veljko Kovačević i Jora Barović...

Pa, danas bih već kvalifikovao tu tvrdnju. Pojavilo se nekoliko advokata, uglavnom mlađih od mene, koji brane u mnogim takvim slučajevima. Doduše, ne može se ni danas govoriti o specijalizovanju, ali danas su ipak tu Željko Olujić, Silvije Degen, Aleksandar Lojpur, Tanja Petovar, mlađi Barović (Nikola), pa još jedan Vllasijev branilac – Rajko Danilović, pa Drago Demšar...

Da, ali uvjeta za specijalizaciju očito još nema. Kad bi se radilo o tome da nema posla za takve advokate, bilo bi dobro; ali kako ste spomenutom prilikom rekli – takvih optužbi ima i po 500 godišnje, riječ je i o nečem drugom. Sasvim praktično, koliki je udio političkih slučajeva u praksi Srđe Popovića?

Zavisi sa kog stanovišta procenjujemo. Po uloženom vremenu ili materijalnim efektima taj je udeo mali ili vrlo mali. Po energiji uloženih u njih – vrlo veliki, jer tu nema rutine i jer je vrlo teško pronaći u sebi, izgraditi u sebi motivaciju za ulaganje ogromnog truda i upornosti, sa malim izgledima za uspeh. Kada to konačno uspete, a svaki put je sve teže, kada ste zadovoljni kako ste obavili svoj posao i opustite se, stojite u sudskom hodniku i čekate odluku, mislite uvek jedno isto: “Nemoguće je da će i ovoga osuditi”, a negde znate da hoće, jer uvek tako čine iako uvek izgleda nemoguće. To je ono što vas tera da motivaciju tražite na drugoj strani. U svesti da vršite jednu javnu službu, da ne branite samo tog čoveka, koji je tu najvažniji, već i sve druge, buduće i prošle, da branite jedno načelo, da pomazete ljudima bar da ostanu uspravni i da možda, čak, dajete nekakav doprinos edukaciji javnosti, pa i samog suda i tužioca, da malo doprinosite menjanju nekakve ukupne klime u kojoj su takve stvari juče bile moguće, a danas su to već malo manje, da učinite takva suđenja za politiku malo skupljim, da možda utičete na procenu oportuniteta pokretanja budućih. Kada vidim kako to polako ide, mislim da je dobro što su se pojavili ovi mlađi, čija iskustva nisu tako crna i koji se mogu angažovati sa više čednosti i vere u uspeh, sa snažnijim motivom, a time i sa većom prodornom snagom. Sve više spoznajem da u advokaturi, bar u ovoj vrsti advokature, iskustvo ne mora biti odlučujuća prednost.

Možda i nije, ali u Vašim obranama se stalno moglo zapaziti prisustvo izvjesne intelektualne dimenzije nezavisnosti advokata. To nije laskanje; mislim na to da ste u mnogim slučajevima uspijevali dati obrani neki novi pravac, otkriti neko novo uporište. Sjećam se kako sam, kao student, pročitavši u Praxisu 1-2 iz 1973. tekst vaše završne riječi u suđenju protiv Božidara Jakšića u Sarajevu, kao svojevrsno otkriće doživio vaše odbijanje da dokazujete istinitost tvrdnji za koje je Jakšić optužen. Danas to mogu izgledati trivijalne, svakom poznavacu prava jasne stvari, ali čini mi se da

je to svojedobno bila značajna inovacija čitavo to prebacivanje tereta dokazivanja s obrane na tužbu. Ako tu nije riječ o iskustvu, ipak je bio nužan nekakav background...

Milo mi je što ste me to pitali, jer želim da priznam jedan veliki dug. To je dug, prema jednoj, nažalost iščezloj vrsti advokata kakvi su bili recimo dr Savo Strugar, moj otac, Vojislav Lukić, Veljko Kovačević i mnogi drugi koje sam imao sreću da upoznam. To su bili advokati koji su advokaturu shvatali kao poziv, vokaciju, u onom smislu u kome govorimo o lekarskom ili sveštenučkom pozivu, kao službu kojoj se podređuje čitav život. Od njih sam mnogo naučio na stručnom planu, jer su bili vrsni pravници, sa širokom pravnom erudicijom, ali još mnogo više o profesionalnoj etici advokature. To su bili, naime, ljudi koji su branili ne samo stručnim argumentima, već celim svojim životom. Iz njih je zračio ogromni moralni autoritet, jer ne samo da su bili mnogo temeljnije i bolje obrazovani od moje generacije koja je, recimo, krivični postupak još uvek, sredinom pedesetih godina, učila iz sovjetskih udžbenika akademika Strogoviča koji citira Višinskog na svakoj drugoj strani, već i zato što su se socijalizovali drugačije i kao ljudi i kao advokati. Vršili su svoj poziv sa fanatičnom odgovornošću prema stranci i hrabro branili dostojanstvo advokature pred onima za koje je ona bila “ostatak starog”, reakcionarna ustanova trulog građanskog društva.

Zar je tolika dosljednost tada mogla opstati?

Tragično je što su se morali i povijati, ali nikada više nego što su stvarno morali da bi ipak ostali advokati. Sve što znam od njih sam naučio. Od njih sam naučio da advokat ne sme stranački da se opredeljuje, da svoju lojalnost duguje klijentu i nikom drugom, da ga ne sme zastrašiti nikakav autoritet, pa ni kada on progovara glasom naroda ili njegove javnosti. Ta generacija je preživela teška vremena. Branila u nemogućim uslovima kada je publika već pred sudom skandirala “Na smrt!” i pljuvala optužene, a advokati branili pozivajući se na neki jučerašnji politički govor umesto na zakon, kada je optuženom optužnica uručivana na samom pretresu, a rok žalbe iznosio 24 sata. I kroz ta teška vremena oni su sačuvali u svom internom knjigovodstvu tačan račun, sačuvali su prezrenu pravnu svest iako im nije bila ni od kakve koristi, naprotiv. Imao sam sreće da preko oca vrlo rano sretnem takve ljude. A kada sam ja počinjao svoju praksu, bilo je već znatno lakše i ja sam se odlučio da u tim boljim vremenima pokušam da sledim tu tradiciju, da se bar ponašam kao da sam u pravnoj državi. I brzo se pokazalo, budući da je revolucionarni zanos već bio prošao, da to daje mojoj stranci povoljan položaj, da je ta optužba, a često i sud na neugodnom terenu koji nije njihov, da oni nisu na to navikli.

Ipak, političke procjene su, nasuprot pravu, još zadugo ostale relevantne. U slučaju koji sam već spomenuo – suđenju Božidaru Jakšiću – pred 16 godina ste obranu, barem onako kako je sažima završna riječ branioca, koncipirali u dva koraka: prvo ste izričito osporili pravo tužioca i suda da od optuženog zahtijeva da dokazuje istinitost svojih objavljenih mišljenja, a potom ste u vrlo kratkom pregledu ipak prešli na imanentnu političku argumentaciju.

Danas tu odbranu doživljam kao eklektičku, pa i nedoslednu. U njoj sam zaista na prvom mestu tražio da se sudi po načelima pravnog postupka i insistirao na pravu iskazivanja mišljenja, a onda sam pokazao da u tim mišljenjima – nasuprot tvrdnji javnog tužioca – postoji sukladnost interesa s “društvenim opredeljenjima”. Danas bih ga branio samo na osnovu prava. Jer pravo je danas, bar dobrim delom, ipak postalo čak i sadržaj svesti čoveka sa ulice. Društveni život teži da se “slegne” u jedna pravni sistem. To se, na primer, vidi i po tome što je to danas i interes privrede. I sudu je danas teže preći preko *pravnih* argumenata, bez političkih, jer je to postalo zahtev javnosti. I tu se život probio. Društvenom životu je *potreban* pravni sistem, da bi se uštedela energija koju u ogromnoj meri rasipa stalno traženje *ad hoc* rešenja. Potrebne su mu *apstraktne* norme, koje važe za svaki slučaj određene vrste.

To znači da pravna država po prvi put zadobiva i podršku jedne nastajuće liberalne i demokratske političke kulture. Ali, to nije jedini razvojni tok kojem svjedočimo. Pa, ako je advokatu danas lakše braniti na osnovi prava čak i u političkim suđenjima, da li bi advokatu Srđi Popoviću danas, bez ironije, bilo isto tako lako kao pred tri godine reći “Nisam Srbin nego advokat”?

Bilo bi teže.

Pritom osjećam da bih se gotovo morao ispričati što vas to pitam u Zagrebu...

... Pa ja bih to svakako radije kazao u Beogradu, ali ništa ne smeta, kažem gde mogu.

Da, ali svakako ima nečeg nekorektnog u pristupu po kojem se svakoga tko dolazi iz jednog mjesta tretira kao odgovornog referenta za zbivanja u njegovoj “sredini”. Zapravo me zanima jedan proces koji bi mogao pogađati sve: ona nova politička kultura, koja podupire zahtjeve za pravnu državu, izrasla je iz raspada ideologijskog zajedništva “interesa socijalističke zajednice”; no, ne čini li vam se da je ljudima u Jugoslaviji

bliže jedno drugo, pred-demokratsko zajedništvo, prije svega nacionalno, negoli opcija demokratske zajednice autonomnih građana?

Pa, ako se osvrnemo oko sebe to izgleda kao tačna ocena, nesumnjivo tačna. Ali ja uopšte nisam siguran da je to nešto što je jednom za svagda dato ili što bi ljudima ovog tla bilo inherentno. Ja se bar nadam da će ljudi shvatiti, što mislim da naročito Slovenci ne shvataju, da se sam niko neće spasti. Svi nacionalizmi u Jugoslaviji su osuđeni na propast, jer o tome da li će Jugoslavija opstati kao država ili ne, odlučuju mnogi faktori, pa čak i oni koji se tiču međunarodne konstelacije i koji su mnogo značajniji nego sva naša prepucavanja preko republičkih ograda. Kao što sam već rekao, republička rukovodstva igraju na ove strahove, njima manipuliraju i stalno i neodgovorno generišu time nove sukobe, pothranjujući nerealne nade da će naši “pobediti”. Niko tu neće pobediti i ja mislim da će ljudi to shvatiti, bar na ivici ponora, ako ne ranije...

Ali, baš u tim posebnostima, u tim razlikama jako mnogo ljudi danas – barem koliko se može zaključiti npr. po pismima čitalaca ili držanju opinion-leadera u nastajanju – vidi znak veće slobode. Ili je možda i to još jedan uspeh nekih, recimo, “sjeverozapadnih” dijelova SK da, kako kažete, ukusu domaćeg tržišta podmetnu svoju robu?

Veća sloboda, naravno, postoji, ali je ona posledica disfunkcije sistema. Mi smo još uvek jedna država, pa postoji relativno “slobodan protok ljudi i ideja” unutar države, a imamo nekoliko paralelnih političkih sistema, koji su svi usled toga razvodnjeni i neefikasni. Ako je vama, iz određenih razloga, nešto dopušteno da kažete u Zagrebu, ja uzimam da je dopušteno i meni reći u Beogradu i ako mi se to stvarno iz određenih drugih razloga ne dopušta, ali mi se na kraju toleriše da ne bi ispalo da smo “mi” manje demokratski od “njih”. To jeste neka sloboda, ali je ona u funkciji tih razlika u taktici, a cilj i strategija su isti: zadržati vlast koja se klima. Ono u čemu je kriza Saveza komunista Jugoslavije, u tome je i veća sloboda: dakle, u tome da se više partiji ne može istim sredstvima na jedan univerzalni način obezbediti legitimitet na celoj teritoriji Jugoslavije. I kada oni žale za jedinstvenim Savezom komunista, oni ustvari žale za tim što ne može svaki od njih da naturi *svoja* sredstva, ona koja njemu kod kuće pomažu. Jer ona druga ga ruše. Tako da je sukob u Savezu komunista ustvari sukob oko konkretne politike i sredstava kojima će se očuvati partijski monopol. A strateški cilj ne može biti pod pitanjem zato što sve te vlasti izvode svoj monopol iz monopola SKJ u jugoslovenskom društveno-političkom uređenju. Oko toga oni moraju biti saglasni, inače padaju svi zajedno.

Kad govorite o toj nesinhroniziranosti, zanimljivo bi bilo pogledati egzemplaran slučaj obrata koji se dogodio u Beogradu. U vrijeme suđenja

“šestorici”, Vladi Mijanoviću i ostalima, Beograd s jedne strane neosporno ima status višedesetljetnog središta liberalne i demokratske političke kulture u Jugoslaviji, ali akteri te kulture, s druge strane, u javnosti stalno protestiraju kako žive u gradu s najpenetrantnijim represivnim aparatom, najviše zabrana novina i časopisa, političkim sudskim procesima... A sada, za opće mnijenje, liberalnost Beograda već dvije godine predstavlja prošlost, ali političkih procesa nema...

... A ne računate suđenja na Kosovu?

Pa, da. Beograd jest indikativan za cijelu Srbiju, ali mislio sam baš na ono što se događa samo u njemu...

Tačno je. Političkih suđenja nema. Ali, mislim da u Beogradu nema političkih suđenja otkada su shvaćene dve stvari: da je taj front jako širok, i da bi, kad bi se započinjala politička suđenja, trebalo ići u jednu političku borbu sa neizvesnim ishodom, i, drugo, kada se uvidelo da se može *drukčije kanalisati i upotrebiti* političko nezadovoljstvo. I to je sa gledišta političke tehnologije bila jedna dosta mudra odluka. Bolje imati i nesigurnog saveznika nego opasnog neprijatelja. I to je ta klopka u koju mislim da je srpska inteligencija upala.

Pristavši da bude saveznik?

Da. Mada mislim da širina tog saveza pre svega nije takva kako to izgleda. Ljudi koji su sačuvali zdrav razum, a takvih nema malo, čekaju da “to protutnji”, iz prostog razloga što u jednoj iracionalnoj situaciji nikakvi argumenti ne pomažu, naprotiv, mogu biti kontraindicirani. Drugo, jedan deo inteligencije će se osvestiti kada bude uvideo da sa institucionalizacijom tih sloboda u građanska i naročito politička prava ne ide, a neće ići. On se za sada zadovoljava faktičkom slobodom koja mu je trenutno podarena, a sutra mu može biti uzeta. Treće, jedan deo te inteligencije pogrešno računa da u tome savezu neće biti iskorišćen, već da će on svoga saveznika iskoristiti, kako već biva u tim “brzim” savezima. Taj savez ružno izgleda, ali niti je iskren, niti je večan.

Ali, i mnogi vrlo principijelni intelektualci, koje se nikako ne bi moglo ubrojiti među takve “saveznike”, procijenili su da je pojavljivanje tzv. naroda na političkoj sceni značajan doprinos demokratskom potencijalu promjene poretka. Uostalom, i niz istaknutih hrvatskih javno angažiranih ljudi misli da je “savezništvo s masama” hrvatskog partijskog rukovodstva 1970. i 71. godine donijelo sa sobom i stanovito demokratsko otvaranje. Jesu li to, i ovo danas, realni ustupci?

Ne verujem u to ni u prvom ni u drugom slučaju. To su uvek “slobode za nešto” gde je pojedinac o čijoj se slobodi radi sveden na sredstvo u službi kolektiviteta. “Mase”, “narod”, svrstavaju se iza nekog programa, nego iza neke krilatice: Hrvatska je opljačkana, jedinstvena Srbija, Italia a noi. Tu se u postojeće političke činjenice naknadno ugrađuje nekakva ideološka konstrukcija, ali osnovno je: najpre moć pa onda program. To odgovara tim “masama”, o kojima ne govorim pežorativno, jer se radi o beskućnicima u razorenom društvenom tkivu, o usamljenicima van svih stvarnih socijalnih odnosa, nezaposlenima, izolovanim atomima, koji ne mogu više da podnose ekcidentalne, neshvatljive aspekte stvarnosti, koji čeznu za potpunom konzistencijom koju nude ove krilatice i beže od stvarnosti jer time osuđuju svet u kome su prinuđeni da žive, a u kome ne mogu da egzistiraju. To bekstvo im omogućuje minimum samopoštovanja bez koga čovek teško živi. Uspeh ovim pokretima ne donosi prolazna demagogija, već vidljiva realnost mitinga i “moć žive organizacije”. Pobedama se ne želi ništa konkretno postići, žele se samo pobeđe. Vi danas često čujete da je srpski narod “konačno povratio svoju čast”, “našao svoju dušu” i sl. To je zato što su i ovakve pobeđe, lišene sadržine, tom narodu potrebne da vrati samopoštovanje. Nepravедno je tu masu smatrati brutalnom i nazadnom, ljudi od kojih se sastoji su pre svega izolovani, lišeni normalnih socijalnih odnosa, nesrećni.

Može li se reći da i hrvatska i slovenska inteligencija (da se ograničim na tu prepotentnu postavu S-H-S) bar donekle čine isto što i srpska, pa makar i anticipirajući taj pritisak politički manipulirane mase, na neki način “dobrovoljno”?

Pa, čini mi se da u tu klopku, naravno u manjoj ili većoj meri, upadaju intelektualci širom Jugoslavije. Teorija zavere širi se kao zaraza i uzajamno se podstiče u raznim “sredinama”. Tako se intelektualci, do juče nezavisni u svojim stavovima, svrstavaju iza svojih centralnih komiteta u strahu od drugih, ne shvatajući da se tim strahom manipuliše iz interesa mnogo partikularnijih nego što su nacionalni. Samo, da se razumemo oko toga: ja prihvatam pravo svakog naroda da donosi sebi ustav, i mislim da je pravo na samoopredeljenje do otcepljenja suvereno pravo svakog naroda. Ono se ne može konačno konzumirati, pre svega zato što dolaze nove generacije, koje nisu vezane ničijim potpisom, odnosno potpisima “svojih očeva”. I to kako u odnosu uopšte na društveno-politički sistem u Jugoslaviji – opet govorim o onom što hoće da se zamrzne terminom “temeljna opredeljenja” – tako i kad je u pitanju samoopredeljenje nacije. Ne može ni mladi Slovenac biti vezan odlukama svoga oca ili dede o tome da li će se otcepiti ili neće, jer on živi svoj jedini, neponovljivi život sada, ima pravo o tome da odlučuje. Međutim, kad sam video ona lica u Skupštini Slovenije i ispred nje, taj patos, ta

ganutost, ta jednostavnost mi se nije mnogo dopala – zato što život nije tako jednostavan.

Uzmimo još nešto što bi spadalo u pravna pitanja, a pojavilo se kao specifikum jedne “sredine”. To je suđenje “četvorici” u Ljubljani. Što se tu pokazalo baš kao manjkavost pravnog sistema?

Prvo, čisto pravno-tehnički, pošto sam čitao tu optužnicu, možda bi moglo da se govori o krivici samo za Borštnera, koji je jedini od njih odao tajnu koja mu je bila poverena u vršenju dužnosti. Onog trenutka kad ta tajna “izađe”, i dospe u ruke nekoga ko nema dužnost njenog čuvanja, tu ne može biti reči o krivičnom delu. Ono o čemu je izvan tog pravno-tehničkog aspekta bilo najviše reči jeste upotreba jezika i pitanje nadležnosti vojnog suda.

Okolo nas se dosta prošireno barata strahom do političkog presezanja politički efikasnog srpskog rukovodstva preko srbijanskih granica, strahom od “hegemonizma” Srbije ili čak srpske nacije. Pritom se i neke moguće reforme političkog sistema – bez obzira na to da li prijedlozi potječu od Miloševićeve ekipe ili ne – tumače kao sredstvo tog presezanja, ili kao da mu makar nehotično pomažu. Ima li osnova za taj strah?

U opštoj situaciji u kojoj se nalazimo ima osnova za sve strahove, ali je mene najviše strah od toga da se svim tim strahovima tako lako manipuliše, pa i strahom od “hegemonizma”. Suprotstavljati jednoj manipulaciji drugu znači samo osnaživati ih sve ukupno. Problem leži dublje u situaciji koja tu manipulaciju omogućava. Ako se taj začarani krug ne probije obračunom sa svim manipulacijama istovremeno, nigde nećemo stići. Po meni, ako se to uopšte može postići, to se može učiniti, pored “prosvetiteljskih napora” nalik na ovaj u kome učestvujemo sada, jedino političkim pluralizmom, koji verovatno u prvom trenutku te manipulacije ne bi otklonio, ali bi ih učinio složenijim, raznovrsnijim, kontradiktornim, a samim tim i manje efikasnim za sve manipulatore. Boreći se za centar, oni bi svi morali postati razumniji, a to znači neefikasni.

Čini mi se da je kritična točka upravo u tome – koliko su zahtjevi za zaštitu građanskih prava kod nas poopćivi. Kad se ljudi javno angažiraju u obranu prava, kao da su na dvosmislenoj poziciji: traže pravo, ali se ne mogu pozivati na pravo – jer ga u zakonima i ustavima nema. Ostaje im, zapravo apel moćnicima da ne primijene ovlasti koje su sebi u normama dali. Nije li to svojevrsno traženje privilegija, posebnog prava, čak i za posebne grupe – tako da se znalo događati da u nekoj peticiji piše: “ne

dopuštamo da se hapsi pjesnike”, ili “branimo pravo sociologa da javno iznose...”, umjesto da se opće pravo zahtijeva sa građane in abstracto?

Pre svega, uzrok tome je, kao što smo već govorili, da zakoni jesu *prividni*. To što se oni zovu “zakoni”, a nemaju onu sadržinu koju bi po pravnoj teoriji morali imati, na primer, da jasno određuju uslove svoje primene, da obavezuju i vlast i pojedinca na određeno ponašanje, da postoji nezavisan sud... Dakle, ceo taj privid pravnog sistema *opravdava* zahteve javnosti da se takav zakon, u konkretnom slučaju kad meni to odgovara, ne primeni. Paradoksalno je pritom – *naizgled* – da ljudi istovremeno traže pravnu državu i traže da se zakon ne primeni. Međutim, paradoksa ustvari nema kada vidite da ti zakoni nisu pravi zakoni, i da taj pravni sistem koji je u važnosti nije nikakav pravni sistem.

***Intervju: Srđan Dvornik,
“Start”, Zagreb, nov. – dec. 89.***

Nove neokonzervativne stranke

Politički život u Jugoslaviji je prilično nerazumljiv. I spoljni i unutrašnji posmatrači pitaju se kako je moguće da epohalni događaji koji potresaju Istočnu Evropu i ceo svet tako malo utiču na Jugoslaviju. Reklo bi se da su ti posmatrači propustili da uoče da je u Jugoslaviji na vreme izvršena jedna bitna promena sistema, posle koje na vlasti više nije jedna konzervativna komunistička stranka, poput onih koji silaze sa političke scene u Istočnoj Evropi, i da Jugoslavijom danas vlada savez neokonzervativnih stranaka bez jugoslovenske opozicije. Pravila igre tog novog sistema još nisu dovoljno shvaćena. Na žalost, opet živimo, kao što je jednom rekao Draža Marković, nekadašnji šef stare konzervativne stranke, u “društvu bez predsedana”. Dakle, neuporedivi, pa zato i nerazumljivi drugima i sami sebi.

Savez komunista Jugoslavije, koji je doskora upravljao Jugoslavijom, po kriterijumima politikologije imao je profil tipične konzervativne stranke. Konzervativnu stranku određuje to što nema nikakav čvrst program. Njen osnovni cilj je održavanje postojećeg stanja, pre svega održavanje svoje vlasti. Ona nastoji da spreči svaku promenu, a budući da je to nemoguće, da promene uspori ili liši prave sadržine. Konzervativna stranka odbija da jasnim pravilima ograniči svoju vlast, pravdajući to stavom da je važno da su na vlasti “pravi ljudi”, koji vlast neće zloupotrebiti. Ona neprestano osluškuje glasove javnosti (ili ulice, gde javnosti nema) i na osnovu tih glasova konstruiše nekakvu programsku konstrukciju, u koju niti stvarno veruje niti nastoji da je ostvari. Njoj je jedino važno da stoji “na čelu” svakog programa reformi, kako bi reformu mogla onemogućiti ili sabotirati.

Praksa Saveza komunista Jugoslavije tokom proteklih decenija uklapa se odlično u ovu sliku.

Setimo se samo svih “reformi” kroz koje smo prolazili i koje su doživljavale poraze, iz kojih se smesta išlo u nove reforme jer je za tu stranku bitno jedino ljude stalno organizovati i nekud ih voditi, da se ne bi sami organizovali i pokušali da formulišu sopstvene programe. A kada se to i dogodi, njihovi programi se “usvajaju”, a nosioci programa eliminišu iz političkog života.

Tu je praksu Savez komunista Jugoslavije obogatio čitavim nizom novih tehnika, od kojih su svakako najznačajnije dve: jedna, koja bi se mogla nazvati “trbuhozborstvo”, i druga, koja bi se mogla nazvati “udvajanje”. Obe su opsenarske tehnike.

Pred zapanjenim očima publikuma ova stranka je naučila korisnu veštinu da se povremeno javlja i glasom sopstvene opozicije. Stranka je bila u stanju da istovremeno govori i svojim glasom i glasom sopstvene opozicije, “oštro kritikujući” sopstvenu neuspešnu politiku. Naravno, to je uvek činila u bezopasnim dozama. Sopstvenim glasom priznavala je “prošle greške” i proglašavala “istorijske zaokrete” tražeći produženje mandata, koje je glasom opozicije i dobijala.

U sprovođenju nove reforme stranka se služila drugom tehnikom “udvajanja”. Stranka je istovremeno “provodila reforme” i “ pružala im otpore”. Svoj reformatorski lik nazivala je Savezom komunista, a svoj saboterski lik – “birokratijom”. Ta “birokratija”, o kojoj se priča decenijama, naravno, bila je nepobediva i njeni otpori su se večno i neuspešno “slamali” zato što je i subjekt “otpora” i subjekt “slamanja” bio, u stvari, jedan te isti.

“Udvajanje” je moglo uzimati i druge oblike. Stranka je tokom celog svog veka uzgajala tzv. “liberalno krilo”, držeći ga u svakom trenutku pod potpunom kontrolom. To “liberalno krilo”, nosilac je liberalne interpretacije nejasnog programa. Takvom interpretacijom pridobija se podrška za program, kada je ona potrebna. Kada je stranka dovoljno jaka da joj takva podrška više ne treba, ili kada se ovo liberalno krilo drzne da pokuša da vodi politiku, liberalno krilo se kosi i posle nekog vremena zasađuje novo.

Tako je konzervativna stranka dobijala ono što svaka konzervativna stranka samo i traži – vreme, tj. produženje mandata. U tom smislu Havel danas govori o “nacionalizaciji vremena” koje su, po njemu, proveli u Čehoslovačkoj komunisti.

Trajnost ovakvog poretka postajala je njegova nezavisna legitimacija, po logici da “sve što traje i treba da traje”. Čak i kada je ovakva tehnologija vladanja postala potpuno prozirna, apatija, umor i razignacija koju ova opsena izaziva, tumačeni su kao prećutna saglasnost, consensus omnium. Poredak se činio skoro legitimnim na čuđenje svet koji se pitao kako ljudi na to mogu pristati, jer nije na sebi isprobao efekte ove vrteške.

Kada se ovome doda još i tehnika “šargarepe i štapa”, postaje sasvim jasno kako je takav sistem uspešno funkcionisao. Naime, dok je s jedne strane vršena bezobzirna represija nad svakom nezavisnom i samorođenom opozicijom (“stihija”), s druge strane je uspostavljen sistem nagrada za lojalnost: zapošljavanje (“moralno-politička podobnost”), napredovanje (“naših kadrova”), učešće u vlasti, stanovi, krediti, dnevnice, službeni automobili, veze, razne druge privilegije, do onih najraširenijih: da se prima plata i uživa socijalna sigurnost bez rada. Sredstva za ove “šargarepe” obezbeđivao je sistem tzv. “društvene svojine” čijim plodovima raspolaže suvereno partija, nemilice ih trošeći na kupovanje političke podrške, a zatim se u tu svrhu i zadužujući na račun budućih pokolenja.

Konačno, dodatnu legitimaciju dobijao je ovaj sistem prisvajajući sebi u političku zaslugu i ono što je bilo posledica neizbežnog i prirodnog organskog razvoja društva. Vertikalna društvena pokretljivost, koja prati svaku industrijalizaciju kao fazu normalnog organskog razvoja, obezbeđivala je stvarni napredak. Seljaci su napuštali težak rad na polju i postajali radnici, radnici su postajali službenici, službenici školovali decu za intelektualna zanimanja, itd. Svi su osećali da popravljaju svoj socijalni status.

Bili smo svedoci potpunog kraha ove stranke, kada je pre jednu deceniju počelo da se govori o teškoćama. Reč kriza je tada još potpadala pod udar čl.133. o “neprijateljskoj propagandi”. Zatim o ekonomskoj krizi i, najzad, o krizi legitimacije.

Taj krah nastupio je, a da u stvari pažljivog posmatrača nije iznenadilo. Nije, naravno, bila reč ni o kakvoj krizi, već o zreлом stadijumu jednog sistema koji je klicu svoje propasti nosio u sebi od samog početka. Ovako opisani sistem, jasno, ne može biti ekonomski efikasan. On je skup i neracionalan. Proces industrijalizacije je završen i sa njim i vertikalna društvena pokretljivost, svak ostaje manje-više tamo gde se zatekao. Unutrašnji materijalni resursi su iscrpeni, krediti su presušili (štaviše, stare dugove treba vraćati). Efekti skupo plaćenog nerada su se nagomilali. Za “šargarepu” više nema sredstava, represija nailazi na otpor kroz pokret za ljudska prava. Čak ni socijalna sigurnost više ne može da se obezbedi, govori se o nužnosti nezaposlenosti. Tehnike “trbuhozborstva” i “udvajanja” su progledane. Na klasnu legitimaciju i istorijski mandat ne može se više ni pomišljati. Procesi u Istočnoj Evropi prete da se posredstvom domino-efekta prošire i na Jugoslaviju. Međunarodna podrška je nestala pojavom novih i daleko radikalnijih “revizionista” u samom srcu Varšavskog pakta, koji privlače glavnu pažnju. Značaj Jugoslavije u pokretu nesvrstanih opada, kao i značaj samog pokreta, što je prirodna posledica nestajanja blokova.

Prva reakcija konzervativne stranke bila je da opet oslušne glas javnosti i da pokuša da se stavi i na čelo novog programa. Javnost je, međutim, tražila previše. Staviti se na čelo takvog programa značilo bi staviti se na čelo programa za samoodržavanje. To se protivilo prostom nagonu za samoodržavanje. Pored toga, stavljanje na čelo takvog programa bilo bi lišeno svake kredibilitnosti, jer je i poslednjem čoveku jasno da Savez komunista ne može ostvarivati program koji se kosi sa njegovim najdubljim interesom, pa čak i sa jasno deklarisanim ustavnim položajem stranke.

Trebalo je, dakle, definisati novu politiku i potražiti novi identitet i novu legitimaciju. Pokazalo se da sa tim ide vrlo teško kada je reč o novom jugoslovenskom identitetu, novoj jugoslovenskoj legitimaciji i novoj jugoslovenskoj politici. U stvari – nemoguće.

Savez komunista Jugoslavije, izrastao na principima doslovno vojne hijerarhije uspostavljene još u ilegalnim i ratnim uslovima, u svojim najuspešnijim danima bio je struktuiran oko jakog centra (Tito, Politbiro itd.) i funkcionisao je po načelu “demcentra”, dakle, stroge poslušnosti tome centru. Po logici stare stranke, novi identitet, politiku i legitimaciju morao bi da definiše taj centar. Titovom smrću taj je centar, međutim, nestao.

(Naravno, da taj centar nije predstavljao Tito sam. Njega je formirao i Tito, ali i svi drugi koji su lojalnošću prema njemu napredovali kroz slojeve vlasti prema centru.)

Nikoga, dakle, posle 1980. godine nije bilo u tom centru, da suočen sa zahtevima vremena, formuliše novu politiku. Što je još važnije, na snazi je bio jedan ustav koji je formalno decentralizovao Jugoslaviju do konfederalnih kontura, i koji nije imao mnogo značaja dok je živio Tito kao njegov suvereni tumač i izvršilac, ali koji je naglo dobio na važnosti u odsustvu svemogućeg centra.

Koliko je bilo federalnih jedinica, toliko je bilo i ideja o tome kako treba definisati novi identitet, politiku i legitimaciju. Polemika je neko vreme trajala, a kada niko nije mogao odneti pobjedu, federalne jedinice su, pozivajući se formalno na Ustav, jedna drugoj okrenule leđa i svaka od 8 neokonzervativnih stranaka potražila je spas sama.

Ova, za mnoge neočekivana, situacija, odjednom je ohrabrila nacionalizme i separatizme (strogo kontrolisane Titovom politikom bratstva i jedinstva, jer su ugrožavale jugoslovensku legitimaciju). Federalne stranke su čule glas nacionalista i, verne svome osnovnom konzervativnom biću, smesta uvidele šansu da produže svoje ugrožene mandate tražeći novi identitet u ulozi zastupnika nacionalnih interesa, pretendujući na nacionalnu legitimaciju i vodeći nacionalnu politiku.

Svoju staru (ideološku) isključivost zamenile su novom nacionalnom. Svoje stare (ideološke) propagandne navike prenele su i u nove uslove “zaoštavanja nacionalne” ;umesto “klasne borbe”. Svoj partikularni, partijski interes naučile su da projektuju kao nacionalni umesto klasni. Huškanje protiv ideološkog neprijatelja, zamenile su huškanjem protiv nacionalnog neprijatelja. Isti sistem monopolskog govora i dalje je na snazi. Ista kontrola i manipulacija javnosti, iste prokušane tehnike vladanja, isti telegrami podrške, opet slike, zastave i pesme umesto razuma i razloga. Ista terorija zavere i okruženja, s tim što nosioci zavere više nisu reakcionarni krugovi u inostranstvu, već drugi delovi Saveza komunista.

Na nivou svake feferalne jedinice ova transformacija konzervativne stranke u osam (pa šest) neokonzervativnih stranaka potpuno je uspela. Štaviše, strah od suseda uočava se kao mnogo realniji od straha od “kapitalističkog okruženja”, i homogenizacija oko zaštitnika mnogo je efikasnija. “Zavera” drugih neokonzervativnih stranaka doživljava se kao

zavera drugih nacionalnih programa. Stvara se utisak da je život jednog naroda nemoguć uz drugi narod. U percepciji pripadnika svakog naroda u Jugoslaviji, pojavljuje se drugi narod kao potpuno homogen i predstavljen svojom neokonzervativnom strankom. To dalje podstiče homogenizaciju i unutrašnju legitimaciju neokonzervativne stranke kao i efikasnost ovakve politike, čime se stvara jedan krug u kome se ceo proces stalno reprodukuje sa sve većim intenzitetom i ubrzanjem. Nikome ne pada na um da neokonzervativne stranke samo čine ono što su oduvek činile: zastupaju bilo kakav program da bi produžile mandat, ne hajući stvarno da li će on biti i ostvaren. Nevolja je u tome što su strasti koje su probuđene toliko dinamične da neokonzervativne stranke prestaju da vode i bivaju sve više vođene. U želji da vođstvo zadrže, one se moraju identifikovati sa sve radikalnijim i radikalnijim nacionalizmom.

Najuspešnije u zasnivanju nove legitimacije pokazale su se one neokonzervativne stranke čiji se narodi osećaju i realno najugroženiji, jer je tu i strahovima najlakše manipulirati. Te stranke mogu sebi da dozvole da budu i najborbenije, zbog čega su percipirane kao nosioci celog ovog procesa koji je u biti svuda isti.

Jasna je pogibljena perspektiva ovakvog toka stvari. "Zaoštavanje nacionalne borbe", vodi ne samo raspadu Jugoslavije, na koji mnogi već i pristaju ne videći da on ne bi bio nužan ni razuman da strasti nisu manipulativno raspaljene, već i opasnoj destabilizaciji čitavog balkanskog područja, koja nije ni u čijem "nacionalnom interesu", štaviše te interese najrealnije opasno ugrožava.

Neokonzervativne nacionalne stranke niti stvarno haju za te nacionalne interese, niti su u stanju da reše goruće nacionalno pitanje u Jugoslaviji, pored toga što nisu u stanju da obezbede ni normalan život i organski razvoj društva. Oni kojima su nacionalni interesi na duši morali bi već jednom to da uvide, jer podrškom koju daju ovim strankama produžavaju našu egzistencijalnu agoniju, ugrožavaju prave nacionalne interese svojih naroda, zaprečuju nam put u Evropu, konzerviraju nas u našoj bedi.

Najveću istorijsku odgovornost za podržavanje neokonzervativaca snose svakako intelektualci, kao svest naroda. Oni su prvi bili pozvani da shvate i objasne novu strategiju konzervativne stranke i upozore na njenu opasnost po autentične nacionalne interese. Umesto toga, u zamenu za skidanje ideoloških okova, oni su podržali "novu politiku". Ošamućeni novostečenom "slobodom", a zatim korumpirani novim "uvažavanjem", stanovima i lažnim inflacijskim novcem i položajem "uz koleno vlasti", doveli su sebe u ponižavajući položaj da brane svoje dojučerašnje progonitelje i cenzore, da brane "naše" političke procese, "naše" represalije, "naše" policijsko nasilje, "naše" nacionalno agresivno bunčanje, svakog "našeg" polupismenog političkog avanturistu. Može li se ova inteligencija osvestiti, ili će dozvoliti

da nas uz njihovu aktivnu pomoć “nova politika” povuče zajedno sa sobom u propast?

*Autorski tekst
“Demokratija danas”,
Beograd 1/90*

Ljudi više ne veruju institucijama sistema

Braneći disidente u vreme kad su oni bili Neprijatelji svih boja kojih su se neretko klonili i najbliži prijatelji; braneći Andriju Artukovića u vreme kad su ga pre svega poodmakle godine spasavale atmosfere linča; zastupajući interese nekih od najvećih svetskih kompanija u Jugoslaviji; gostujući kao predavač na velikim svetskim univerzitetima – beogradski advokat **Srđa Popović**, uprkos želji da izbegne politiku, verovatno nije mogao ostati po strani svega što se u Jugoslaviji danas događa.

Poznajući dobro svekolike metode ugrožavanja ljudskih prava, Srđa Popović je prihvatio da bude, na čelu nezavisne komisije koju je formirao UJDI sa ciljem da prikupi neke od osnovnih činjenica o Kosovu – činjenica koje će u klimi opšteg nepoverenja imati šansu da budu prihvaćene kao verodostojne. Poznajući iznutra i logiku sistema koji se danas zalaže za pravnu državu čije je zametke sam tolike decenije sistematski onemogućavao – pokazuje jednu još ređu osobinu – spemnost da kritički progovori o sredini u kojoj živi i radi – to jest, vlasti u toj sredini. Sam kaže da su greške koje tu uočava jedino što ga, uprkos svemu što je iskusio – još može uzrujati. Uvažavajući da je Komisija obavezna da rezultate svog rada saopšti isključivo UJDI-ju – ipak pitamo:

Glavni cilj nezavisne komisije je da prikuplja podatke i da, kako je rečeno “koliko bude moguće ispituje odgovornost za kršenje svih vrsta prava na Kosovu”. Šta je bilo presudno pri odlučivanju da je takva komisija neophodna i šta ona misli da postigne?

Prvo, kad je reč o Kosovu, uglavnom se barata paušalnim ocenama i to na propagandni način. Činjenice su do sada ostajale u drugom planu, a za svako razumno rešavanje nekog problema nužno je, pre svega, utvrditi u čemu je problem. Recimo, ako hoćete da sprečite iseljavanje morate utvrditi šta mu je uzrok. Sigurno je da je nerealno pripisivati sva iseljavanja isključivo takozvanim pritiscima. Na delu su i mnogi drugi klasični faktori migracija – nezaposlenost, siromaštvo, prenaseljenost, problem komunikacije ljudi koji pripadaju različitim kulturama, verama, jezicima – svi ti dugotrajni neuspesi prethodne politike. I vrlo je teško odmeriti relativni doprinos svakog od tih činilaca. A to kao i da se ne želi.

Drugo, zbog prirode sistema u kome smo živeli, ljudi više ne veruju institucijama sistema. Jasno je zašto ne veruju ni sudu ni štampi, ni svojoj

inteligenciji, stručnjacima, lekarima, istoričarima – zato što su svi oni davno izgubili svoju nezavisnost.

U ciljevima Komisije je zapisano da bi bilo korisnije da vam se ljudi – umesto većitog nadmetanja ko je više propatio – obrate sa svojim konkretnim primerima ugroženosti. Nailazite li na odziv?

Ako izuzemo okrugli sto UJDI-ja, mi se još nismo obratili javnosti. Imamo nameru da to uradimo, ako treba i oglasom, mada mislimo da je bila dužnost državnih organa da podele anketne listiće iseljenicima, čim je uočen problem, da prikupe neke elementarne podatke, da ljudi bar daju izjave zašto napuštaju Kosovo, da se to naučno obradi.

Zar nije bilo takvih pokušaja?

Saznali smo na nadležnom mestu da se s tim počelo prilično kasno ali visoki funkcioner odgovarajuće službe nije znao da nam kaže ni gde su ti listići, ni da li su i kako obrađivani.

Da li ste se već suočili s nekim teškoćama?

Kod državnih organa na saveznom nivou naišli smo na prijem i podršku koji su, bar mene, prijatno iznenadili.

Pokrajinskim organima se još niste obratili?

Ne.

Mislite li da bi eventualna nova državna vlast na Kosovu bila efikasnija, makar u skupljanju podataka? Ako naravno, nove vlasti bude, pošto se u “Programu za ostvarivanje mira, slobode, ravnopravnosti, demokratije i prosperiteta SAP Kosova” koji je nedavno usvojila Skupština Srbije pominje sloboda političkog udruživanja – ali ne i slobodni izbori?

Lično govoreći – uskoro ne očekujem slobodne izbore na Kosovu. I moram da priznam – iako to činim nerado – da mislim da bi trebalo biti vrlo oprezan sa takvim izborima u ovakvom trenutku. Posledice jedne izuzetno pogrešne politike koja je tamo vođena su takve da nisam siguran ni da bi ti izbori mogli da se provedu kao demokratski, ni da bi u ovako pregrejanim uslovima ta eventualna nova vlast bila u stanju da pruži efikasnu zaštitu onima koji ostanu u manjini.

U čemu vidite najveće greške politike na Kosovu?

Pre svega u refleksnoj reakciji države da kosovski problem reši silom, kako je činjeno od 1981. naovamo – a naročito posle 1988. A zatim, kada je već bilo očigledno da to samo pogoršava situaciju, nije se pokušalo ništa drugo, pametnije, nego se naopako zaključilo – po arogantnoj navici te vlasti – da pošto rezultata nema silu treba pojačati, do upotrebe “svih sredstava”.

Drugu veliku grešku vidim u sejanju iluzija da se problem Kosova može rešiti konačno i brzo. Kosovo ima stvarne, raznovrsne i teške probleme, da ne govorimo o zapuštenim i loše lečenim istorijskim ranama, da bi se oni

mogli rešiti nekakvom “energičnom akcijom”. Naravno, bilo je izuzetno primamljivo čuti da neko kaže da hoće i može sve to da reši konačno i brzo. Do početnog uspeha nove srpske politike je i došlo kada je počelo da se tvrdi da nerešivo može da se reši, i to odmah. Ali, to je tu politiku kasnije i primoravalo da vuče sve energičnije i lošije poteze koji su samo pogoršavali situaciju. I u tome vidim i njen sadašnji neuspeh i sutrašnji poraz.

Šta je onda pozitivna alternativa slobodnih izbora na Kosovu – s obzirom da očitu blokadu sadašnjih državnih organa?

Najviše što može da se učini sada za Kosovo je da se započne neki politički proces za razliku od ovog policijskog. To znači – da se otkloni imanentna opasnost nasilja. Inače, svima je već jasno da ključ rešenja kosovskih problema i nije na Kosovu, nego u promeni političkih prilika u Srbiji. U Srbiji nije uspostavljena demokratija, mada se o tome mnogo priča. Tu je na vlasti jedna narodnjačka stranka, patrijarhalna i autoritarna, oslonjena na klasične stubove takve vlasti: akademiju, vojsku i crkvu. Reinterpretacija autentičnog srpskog interesa na Kosovu i u Jugoslaviji zato nije moguća. Mi smo u Srbiji nevoljno, kasno i neiskreno proglasili višestranački sistem u kome deluju samo makete političkih partija.

Zato što nemaju zakonsku osnovu?

Ne samo zato, mada se stvarno sa time oteže. Međutim, mnogo je važnije što stranke nemaju pristupa javnosti, a možete li zamisliti neku političku stranku u Americi na primer, koja nema pristup medijima? Medijima monopolski vlada srpska zvanična politika i to vlada sve agresivnije. Mislim da srpska štampa nikada nije bila kontrolisana kao danas. To čini postojanje političkih stranaka u jednom pogledu čak kontraproduktivnim, jer budući da su ovako onemogućene samo legitimišu jednu nelegitimnu vlast, koja može da kaže “pa i ja imam opoziciju – dakle, i legitimitet”.

Osim toga i te nove srpske partije – uz svu važnost koju sebi pridaju, međusobnim isključivanjima iz centralnih odbora, koketiranjem sa robijaškim biografijama, što su mogli naučiti samo od komunista – ne usuđuju se da zauzmu nezavisan stav u tako važnom političkom pitanju kao što je Kosovo. Tobož se nalaze u nekoj opoziciji, koja se svodi na bezbedno paradiranje jeftinim i zakasnelim antikomunizmom, a podržavaju vladajuću komunističku stranku u lošoj politici na Kosovu, na kojoj ona skoro isključivo pridobija podršku potencijalnih birača. Drugi kao da čekaju da dođu na vlast da pokažu šta stvarno misle, ali kako će doći na vlast kada su neprepoznatljivi od vladajuće stranke? Ne možete dobijati opozicione glasove sa svojim tajnim programom, i to eventualnim.

Dobro, procenjujete li da Program o Kosovu Skupštine Srbije – koji nije eventualni nego je objavljen u Službenom glasniku – može dati neke efekte?

Program o kojem govorite i koji je javnosti u celini gotovo nepoznat, nastavak je stare politike. On je po duhu i jeziku preteći i zato provokativan. Albancima se preti građanskim ratom koji ne mogu dobiti jer su malobrojni i slabiji (“uporno delovanje stratega albanskog nacionalizma i separatizma na ostvarivanju takvih ciljeva vodi albanski narod u građanski rat koji ne može dobiti, već će samo na savesti imati žrtve, stradanja, dalje zaostajanje sopstvenog naroda i njegovo življenje ispod savremenog civilizacijskog nivoa”). Taj jezik za Albance mora predstavljati poniženje. Svesno govorim o Albancima, a ne kontrarevolucionarima ili teroristima, jer se u tom istom Programu za “veliki broj građana albanske narodnosti” kaže da su “prevareni, izmanipulisani, zavedeni i obmanuti” – valjda zato što su gluplji od drugih. Prema tome, pretnje se odnose i na taj velik broj građana.

Možemo mi da okrenemo i drugi list – kaže se u tom programu. (“*Srbija će biti prinuđena da sprovodi drugačije državno pravne i ekonomske mere nego što iskreno želi da ih sprovodi*”). Zna se šta može da znači kada se dvojica svađaju pa jedan kaže – nemoj da me teraš da okrenem drugi list. A naročito mi u tom programu zvuči deplasirano pozivanje na pravnu državu, jer ni o kakvoj pravnoj državi ne može da bude reči kad još postoje nelegitimne skupštine u kojima sede nelegitimni predstavnici i donose nelegitimne zakone i programe.

Bez obzira na najdemokratskije izbore?

Bez obzira na najdemokratskije izbore u kojima je učestvovala samo jedna stranka. Jer ne samo da imate nelegitimnu zakonodavnu vlast, već i moralno-politički podobnu upravnu i izvršnu vlast, koja je na ta mesta i došla samo zato što je zadovoljavala ovaj kriterijum. Kada tome dodate još i činjenicu da tu vlast niko ne može da kontroliše jer u Srbiji nema slobodne štampe, onda je jasno da tu ni o kakvoj pravnoj državi ne može da bude ni reči.

Verujete li da će događaji u Istočnoj Evropi, pa i na severozapadu zemlje, ubrzati obećane slobodne izbore u Srbiji?

A, na to ne računam. Tako bi reagovala neka racionalna politika. Srpska politika – što se često previđa, nije politika, nego se ovde pokušava revolucija. Ona je samu sebe i nazvala antibirokratskom revolucijom. Revolucionarna je jer ne deluje kroz institucije, jer zagovara upotrebu svih sredstava, jer je nesposobna za kompromis (“pobeda ili propast”, jer je oslonjena na slojeve koji su bili van političkog procesa i kojima laska već sama činjenica da se uzimaju za partnere. Vodi se propagandnim sredstvima gde vlada prezir prema činjenicama i konačno funkcioniše na principu vođe. Retki kritičari srpske politike danas oklevaju i da pomenu ime njenog tvorca, Slobodana Miloševića, već ga samo opisuju. Neću da kažem čak da za taj strah postoji realni povod, ali stvorena je takva atmosfera. Stvorila se politička scenografija spektakla, prirodnih amfiteatara, podignutih glasova,

revolucionarne retorike, zastava i fanfara. Ljudi koji misle drugačije u toj atmosferi ćute. Zato mislim da će ta politika ići svojim putem, ne osvrćući se na okruženje, do svoga nužnog kraja. To ne znači da sam pesimista na duži rok. Izboru će biti, tome je nemoguće odupreti se, jer će pobediti normalna ljudska potreba da se bolje živi, ali će se ova politika tome odupirati dokle god bude mogla.

Ovde treba dodati još jednu bitnu stvar – da li iko uočava da ne može da se smatra uspešnom jedna politika koja nam je i u Jugoslaviji i van nje stvorila samo neprijatelje? Za mene je uspešna nacionalna politika ona koja je mome narodu obezbedila razumevanje i podršku.

Ta svađa sa svim, svakim i svačim zvanično se objašnjava količinom nanetih istorijskih nepravdi?

Tih nepravdi je bilo, to je tačno, ali je takođe tačno i ono što je rekao Niče: moralni stav je najjeftiniji od svih propagandnih trikova. Dakle, tačno je da je srpski narod, ali ne samo on, bio dugo lišen prava na svoj puni nacionalni identitet. Upravo zato je srpsko partijsko rukovodstvo u jednom trenutku i bilo u stanju da zajaši nacionalnog konja kada se radnička klasa više nije mogla jahati. Međutim, što mislim da je važnije, u tom sistemu u kome smo živeli nismo bili poniženi samo kao pripadnici naroda, već i kao pojedinačni ljudi. Kada je u jednom času zapretila mogućnost da se ljudi za ta poniženja naplate od onih koji su ih ponižavali, kada su ti sistemi počeli da se ruše i ljudi počeli da se uspravljaju, srpsko rukovodstvo je srpetno zamenilo tezu. Ljudima je objašnjeno da to poniženje koje osećaju, nije poniženje koje im je nanela komunistička partija, nego da su oni nacionalno poniženi, a komunistička partija će im, naprotiv, pomoći da povrate svoje dostojanstvo. Ono što je u svemu tome tako tužno to je da su mnogi takvom politikom još jednom poniženi ne shvatajući da time što će oni sada nekog drugog baciti na kolena ne može uspostaviti njihovo dostojanstvo... Hoću samo još nešto da dodam. Iako se to proglašava za albansku nacionalističku manipulaciju u onom Programu. Albanci jesu građani drugog reda u svakodnevnoj komunikaciji. I danas to vidim. Imam četvoro dece u školi i znam da je među decom reč “Šiptar” – uvreda. Šta to slušaju kod svojih kuća? Možda je i ovo uzaludan razgovor, jer revolucionarnu politiku ne zanima šta ko o njoj misli; kao što smo nekada imali komuniste – ljude posebnog kova, sada imamo Srbe – ljude posebnog kova. Niko ih ne razume i svi im rade o glavi, jer kada bi revolucionara neko razumeo, revolucija bi bila suvišna, bila bi dovoljna pametna politika.

Antrfile, br. 1

U Programu se kaže i da će se “SUP angažovati na otkrivanju separatističkih punktova, organizatora, vođa, podstrekača” – a rok je 1.

juni 1990. godine. Da li biste, s obzirom na Vaše iskustvo, ovo preveli kao mogućnost novog talasa represije?

Posle ovog Programa, najpre su bili pohapšeni omladinci iz omladinskog parlamenta na Kosovu. A kada je o pomenutom roku reč, treba se setiti prave tempirane bombe koju je Dragiša Pavlović za sobom, ostavio – bez obzira šta ko o njemu inače može misliti – naslovom svoje knjige “Olako obećana brzina”. Iz citiranog dela Programa otkriva se i ona svest koja svuda otkriva “puktove” od Tirane do Njujorka, ta megalomanska provincijalna svest da stalno mislimo da smo u centru sveta, da smo predmet svih mogućih zavera, što je načelno nezdrav način mišljenja. Od kada čitam našu štampu slušam to da nas ili svi mrze ili nam svi zavide i tako 40 godina – kao da ceo svet nema drugog posla nego da se nama bavi.

Antrfile br. 2

Možete li sa stručnog stanovišta protumačiti formulaciju iz republičkog Programa o Kosovu koja glasi “državni organi preduzeće sve da na Kosovu funkcioniše pravna država kao garant za sprovođenje usvojene politike?”

To je formulacija koja samu sebe negira. Politika je, naime, nešto što se formuliše i sprovodi dnevno, s obzirom na mogućnosti i potrebe života koje su nepredvidive, a pravo formuliše neka univerzalna i apstraktna pravila ponašanja koja, naravno, ne mogu obuhvatiti sve bogatstvo života. Funkcija zakona, pravne države, nije da štiti ovu ili onu politiku. Naprotiv, zakonitost upravo, znači samoograničavajuću obavezu države da primeni zakon, a ne silu, čak i onda i upravo onda kada ona protivreči interesu državne politike. To je ta garancija – mojoj politici ta stvar ne odgovara, ali ja sam se obavezao da ću progutati tu gorku pilulu jer načelno biram da život bude uvek regulisan pravnim pravilima sadržanim u zakonu, jer sam za vladavinu prava, jer hoću pravnu državu.

***Intervju: Roksanda Ninčić,
“Borba”, 25.04.1990.***

Iz Izveštaja Nezavisne komisije o Kosovu – UJDI

Dodatak

Pošto je Izveštaj Komisije već dobio svoju konačnu formu, događaji su ga pretekli, pa bi se čak moglo reći da je u izvesnom smislu postao i iluzoran.

Naime, posle donošenja Programa za ostvarivanje mira, slobode, ravnopravnosti, demokratije i prosperiteta SAP Kosova (“Službeni list SRS”, br 15/1990), raspuštanja kosovske skupštine, poslaničke ustavne deklaracije, tzv. “kačaničkog ustava” i nacrtu novog ustava Srbije – i najpovršnijem posmatraču je jasno da se radi o dvema pretenzijama na suverenitet na istoj teritoriji, odnosno, rečeno jezikom našeg izveštaja: o pokušaju ustavnopravnog institucionalizovanja dominacije i na jednoj i na drugoj strani.

Rezultat jednog pipavog rada na prikupljanju, obradi i interpretaciji činjenica, Komisiju je doveo do zaključka, koje su događaji nedvosmisleno potvrdili, da nam uloženi trud oko izvođenja tih zaključaka može izgledati za sve praktične potvrde – suvišan.

Sada, kada su karte konačno otvorene, vidi se, ono što je Izveštaj i naslućivao, da je sve što je poslednjim događajima prethodilo bila samo predigra, taktiziranje i propagandni rat kojim je pripremano iznošenje zahteva za suverenitetom, bilo u vidu praktičnog ukidanja autonomije, bilo u vidu konstituisanja kosovske republike.

Naš izveštaj pisan je u doba kada je važenje Ustava SFRJ onemogućavalo otvoreno zalaganje za bilo koju od ovih opcija. Međutim, onda kada je u Jugoslaviji postalo jasno da nema političke snage, ni interesa glavnih aktera političkog procesa, ni politički dovoljno moćnog subjekta da se obezbedi važenje toga Ustava – Ustav je *via facti* stavljen van snage i obe strane su otvorile karte.

Time su institucionalni okviri za rešavanje sukoba izgubljeni, pa se čak i u skupštinskim dokumentima (recimo, Program za ostvarivanje mira...) počelo davati na znanje da će se poštovanje “istorijskih prava” na suverenitet na Kosovu, ako treba, obezbeđivati i ratom.

Raspušteni su organi kosovske vlasti, razoružana milicija, zavedena je država po meri srpskih interesa, jednom rečju, Kosovo je od strane Srbije, sa stanovišta formalno još važećeg Ustava SFRJ, anektirano. Izgledalo bi da je

time ostvarena institucionalizacija srpske dominacije, kojom se po našem naslućivanju od početka samo i težilo.

Ako je taj čin praktično svršen – postavlja se opravdano pitanje: čemu ovaj Izveštaj? Čvor je presečen, ne može se više rasplitati.

Po našoj oceni, stvari ipak ne stoje tako. “Rešenje” koje je na ovaj način postignuto, ne rešava ništa i tzv. “kosovsko pitanje” ostaće i dalje aktuelno, pa samim tim i potreba njegovog racionalnog sagledavanja. Postignuto “rešenje” donelo je samo ove sporedne efekte koji su i bili glavni motiv za njegovo ovakvo tretiranje i “rešavanje”: delimično i privremeno je zalečen uzdrmani i osporeni legitimitet anahrone komunističke vlasti u Srbiji, koja je redukovala svoj program na rešenje isforsiranog kosovskog problema. Pitanje zajedničkog života Srba, Crnogoraca i Albanaca na Kosovu, naravno, ostaje potpuno otvoreno, čak aktuelnije otvoreno nego ikada.

Uspostavljena dominacija, ovoga puta, ne može biti stabilna, ni dugovečna. Cena kojom je plaćena bila je preskupa. Na strani dominiranog ostale su značajne političke prednosti koje će on iskoristiti da uprkos institucionalizovanoj dominaciji pitanje Kosova drži i dalje otvorenim. Te prednosti se mogu sumirati na sledeći način:

- a) albanska strana je dosta uspešno i opravdano postavila i internacionalizovala pitanje povreda ljudskih prava na Kosovu;
- b) ona je imala strpljenja da sačeka da srpska strana prva probije ustanovljene pravne postavljene Ustavom SFRJ (iako to trenutno izgleda beznačajno);
- c) ona je uspela da oboji sukob kao sukob između istorijski prevaziđene komunističke vlasti koja se služi šovinističkom retorikom i demokratskih snaga koje se služe liberalnom retorikom, a na taj način ostvarene su i sledeće dve prednosti:
- d) “zaleđuju” se demokratski procesi u Srbiji (jer bi oni narušili “slogu” i “jedinstvo”, jer zahtevi za demokratizacijom postaju “nepatriotski”), i
- e) prinuđuje se srpska strana na međunarodnu izolaciju i izolacionizam.

Ostvareno formalno ustavno rešenje zato ne može staviti tačku na kosovski problem.

Jasno je, međutim, da se rešenje problema ne može tražiti ni u albanskom zahtevu za suverenitetom koji se, za sada, “srpskom rešenju” jedino suprotstavlja. Kod takvog stanja stvari, činjenice i zaključci naše Komisije, ipak, nisu suvišni. Po našem mišljenju bilo kada da se pristupi stvarnom rešavanju kosovskog problema, moraće se poći metodologijom sličnom onoj koju smo upotrebili u Izveštaju: od njegove analize.

***

Način produžetka dijaloga

Jedan od, zadataka koji je bio stavljen pred Komisiju bio je i taj da “predloži način produzetka dijaloga o Kosovu”. Prilikom podnošenja prvog izveštaja Komisije na zajedničkom sastanku Jugoslovenskog foruma za ljudska prava i pravnu sigurnost građana i Udruženja za demokratsku inicijativu o temi “Ljudska prava na Kosovu i u Jugoslaviji”, održanom 9. juna 1990. god. u Beogradu, Komisija je u šest tačaka stavila svoj predlog o produženju dijaloga.

Tih šest tačaka moglo bi se, ukratko rezimirati na sledeći način: prvo, Komisija je predložila, da se propagandistički prilaz temi zameni analitičkim; drugo, da se razgovor vodi na univerzalnoj ravni, kakva je, na primer, ravan zaštite svih političkih manjina; treće, da se u vezi s prethodnim razradi sistem institucionalno razrađenih, operacionalizovanih i sankcionisanih garancija zaštite manjina; četvrto, da se na tim poslovima angažuje u što većoj meri nauka (sociološka, demografska, pravna); peto, da se pokuša obezbediti učešće novoosnovanih stranaka u iznalaženju rešenja, i šesto, da se problem Kosova stavi u perspektivu svih tekućih promena u Jugoslaviji i Evropi (demokratizacija, evropska integracija i sl.).

Iako Komisija ostaje kod svih iznetih predloga, moramo, na žalost, konstatovati, da je produžetak dijaloga, danas, samo četiri meseca kasnije, mnogo neizvesniji i udaljeniji. Efekti zapenušane propagande i represivne politike vođene na Kosovu doveli su do dubokog radikalizovanja obe pozicije, do kristalisanja međusobno isključivih zahteva za potpunom vlašću na istoj teritoriji, do apsolutnog uzajamnog nepoverenja.

Stiče se , utisak da je jedna pogrešna politika na Kosovu rešena da u njoj istraje do svog potpunog poraza. Ona, raspolažući silom, ne vidi šta bi dijalogom mogla dobiti. Na pokušaj posredovanja, recimo od strane UJDI-ja ili od strane SIV-a (u oktobru 1990. god.), ta politika je reagovala nervozno i odbojno. Stiče se utisak, da gradeći svoj legitimitet isključivo na eskalaciji kosovskog sukoba, ona ne nalazi nikakav interes u njegovom mirnom, dijaloškom rešavanju. Štaviše, svaki takav pokušaj ona proglašava “nacionalnom izdajom”, ako se inicira unutar Republike, odn. “antisrpskom zaverom”, ako je iniciran od spoljnih činilaca.

U takvim okolnostima, teško se može zamisliti bilo kakav “produžetak dijaloga”, pored toga što je on jedva i započet.

Ako je o tome ranije i bilo nekave sumnje, danas je jasno da se dijalog o Kosovu ne može nastaviti, dok se unutar Republike Srbije ne shvati da

“srpski nacionalni interes”, kako ga definiše, interpretira i zastupa u praksi tekuća srpska politika, predstavlja samo prurušeni interes jedne anahrone stranke koja pokušava da se održi na vlasti u uslovima u kojima je to nemoguće.

Dokle god srpska opozicija ne uvidi da bezrezervna podrška represivnoj politici na Kosovu šteti, pre svega, autentičnim srpskim interesima, ova situacija se neće izmeniti. Naime podržavajući ovu politiku, na dugi rok svakako osuđenu na poraz, opozicija, na sopstvenu štetu, drži zaleđenim demokratske procese i pomaže perpetuiranju jednopartijskog monopola, koji bi da ukine. Nedemokratski režim koji odatle rezultira postaje onda dodatni argument albanskog secesionizma, koji dalje služi kao novo opravdanje te represivne politike, koju po istoj logici opozicione stranke dalje slede, itd. Iz ovog začaranog kruga, srpska opozicija, za sada, ne uspeva da nađe izlaz. Obuzeta izbornom psihozom, dakle, kratkoročnim ciljevima, ona ne može da se odrekne ove, na dugu stazu, samoporažavajuće politike.

Njen zadatak bi svako bio da reinterpreтира srpski interes, pa makar zbog toga od vladajuće stranke bila optužena za nacionalnu izdaju. Jer, jasno je da ne može biti u srpskom nacionalnom interesu da se odlažu procesi demokratizacije; da se širi ksenofobija; da se Srbija izoluje unutar Jugoslavije, unutar Evrope, pa i sveta; da se daju argumenti secesionističkim aspiracijama ne samo Albanaca, već i drugih naroda u Jugoslaviji; da se razbija federacija koja jedino može okupiti srpski narod u jednu državu.

U srpskom je nacionalnom interesu da se pokuša otvoriti dijalog sa Albancima; da se prizna žalosno stanje ljudskih prava na Kosovu; da se sa Albancima još jednom pokušaju zasnovati odnosi koegzistencije namesto odnosa međusobne dominacije dveju etničkih grupa; da se razdvoji pitanje separatizma i secesionizma od svih ostalih kosovskih problema; da se stvori jedna kredibilna srpska politika, koja bi otvorila mogućnost za artikulisanje razumne pozicije koju bi i ostali morali prepoznati kao takvu.

Drugim rečima, mogućnost “produzetka dijaloga” o Kosovu, danas, isključivo zavisi od sposobnosti srpskog naroda da iznedri takvu opoziciju koja bi bila u stanju da samostalno i odgovorno redefiniše i reinterpreтира autentični, realni i dugoročni srpski nacionalni interes.

*Navedeno prema knjizi “Kosovski čvor: Drešiti ili seći”,
Beograd, 1990. godine)
(Str. 27-29 i 143-145)*

Ideja suvereniteta je luda

Uz ime Srđe Popovića jedina bitna odrednica je advokat. Branilac mnogih sadašnjih opozicionara i vlastodržaca, čovek čiji su klijenti bili Andrija Artuković i Dobrica Ćosić, zalaže se za klasično vidjenje svoje profesije kao paralelne odbrane optuženog i javnih interesa. Umnogome zahvaljujući angažmanu Srđe Popovića iz krivičnog zakonodavstva Jugoslavije proteran je 133 član po kome smo mogli biti i praktično bili neprijatelji.

“Ranija priča o političkom deliktu više nije tema, sa izuzetkom Kosova. Smatram da i verbalno zalaganje za Kosovo – republiku može biti tretirano isključivo kao verbalni delikt i da ne zaslužuje krivično gonjenje. Ne možete osuditi nekoga zato što traži republiku, on ima prava da iznosi sopstveno mišljenje i argumente, to samo po sebi nikoga ne ugrožava. Ali suzbijanjem tog prava, kada su reči onemogućavane počinju drugi oblici ispoljavanja zahteva kao što su demonstracije, sabotaže, štrajkovi, pa i bombe”, kaže advokat nesumnjivog autoriteta.

Kao izdanak stare beogradske advokatske porodice (gotovo vek duga tradicija kancelarije Popović), naš sagovornik je nesumnjivi zastupnik vladavine prava i pobornik pravne države koja nije ništa drugo “do države koja se pridržava sopstvenih zakona”:

Mi danas u Jugoslaviji imamo stanje državne anarhije. Govorim isključivo o Jugoslaviji, jer još postoji i mislim postojaće i dalje. Šta se dogodilo? Pravna sigurnost kao osnov pravne države i vladavine prava žrtvovana je drugim dvema legitimnim komponentama prava. U pravnoj teoriji pravo se legitimiše kao pomirenje tri zahteva. Prvi je zahtev za pravdom, što znači jednak tretman za sve, a drugi je načelo zakonitosti kao osnove pravne sigurnosti. Ti su zahtevi u delimičnom sukobu. Treći je ideja svrsishodnosti, jer se svakim normiranjem nešto želi postići, zaštititi neki interes. Načelo zakonitosti je napušteno, savezni Ustav je pobijen. Mi i dalje u saveznom Ustavu imamo određenje da je SFRJ država u kojoj je radnička klasa na vlasti preko svoje avangardne partije kao jedinog političkog aktera itd.

Većina ustava donetih u poslednje vreme tome se suprotstavljaju, suprotni su saveznom. Po srpskom je Ustavu, tako moguće nepoštovati savezne zakone, Srbija te zakone može poštovati “ako hoće”, a u pravu postoji pravilo da klauzula “ako hoće” čini obaveznu ništavnom.

Pravna je sigurnost žrtvovana, a na delu su pet šest prava i pravdi, isto toliko celishodnosti. Nacionalne države insistiraju na nacionalnim interesima i suverenitetima i ne priznaju nikog do Boga nad sobom. Rezultat je anarhija u kojoj svi reže na drugoga i ne mogu da se saglase ni po jednoj stvari.

Novokomponovane dogme suvereniteta zamagljuju ljudima osnovnu činjenicu da suverenitet nije izdvojena kategorija, neko je suveren zato što ga priznaje međunarodna zajednica. Inače granice našem suverenitetu ne bi bilo, mogli biste tražiti da se čitava zemaljska kugla vama prilagođava i podređuje vašim interesima. Zakonom uređen život podrazumeva ideju suvereniteta izvedenu iz međunarodnog prava.

Tri naše SHS države se protive izmenama saveznog Ustava...

To proističe iz shvatanja suvereniteta kao prirodnog prava naroda, a tako označen suverenitet tera vas da ne priznajete nikavu vlast iznad nacionalne. Savezni ustav predstavlja baš takvu vlast.

Cela ta priča o suverenitetima naroda od samog početka je luda, jer je suverenitet nedeljiv. Ako se Jugoslavija raspadne, onda je to druga stvar, ali opet pod uslovom da međunarodna zajednica prizna nove suverenitete. Time se objašnjava i zgranutost ljudi u svetu kada neko u ime Hrvatske ili Srbije dolazi da pregovara: ni Hrvatska ni Srbija nisu subjekti međunarodnog prava. To je isključivo Jugoslavija.

Novi ustavi ne stoje najbolje sa logikom. Tako je u preambuli srpskog ustava Srbija država srpskog naroda, a u prvom članu zajednica građana itd.

Čak ni sa gledišta tehnike ti ustavi nisu pravljani kao pravni dokumenti, već kao gola politička deklaracija. A kod političke se deklaracije ne morate mnogo brinuti zbog nelogičnosti. Pravni dokument mora imati, između ostalog, unutrašnju koherentnost, a politika je poznata po tome što odjednom može zastupati i zadovoljiti više suprotnih interesa. Tito je bio pravi genije za to, održi govor u koji smesti čitavu zemlju i sve narode i iz njega svako uzme ono što mu se dopada. Tako je i sa ovim ustavima, pravljani su da zadovolje razne interese i protivrečne zahteve jer su, u stvari, vid političkog marketinga. Očigledno nije ni razmišljano da se po njima živi.

Možda nije uočeno, ali na tlu Jugoslavije se dogodilo nekoliko nacionalnih revolucija koje su zaobišle i svesno probile ustavni sistem. Zaobiđeni su svi institucionalni putevi odlučivanja. Odlučivalo se u uskim krugovima s pozivanjem na narod koji možete po volji konstituisati, jer nije brojčano određen. Dovedete 50 hiljada ljudi na ulicu da viču i kažete: "To je narod!" posle se pozovete na taj narod i njegove interese, nije važno što zakoni i Ustav kažu, jer "narod traži". A to je - revolucija, kažu.

Nemojte, molim Vas, zaboraviti ni Crnu Goru.

Tačno, i u Crnoj Gori je bila antibirokratska revolucija. Revolucija uvek ima za posledicu uništavanje pravnog poretka i zasnivanje novog, ne pravnog, već revolucionarnog. Poredak u kome mi danas u Srbiji živimo je revolucionaran, vlada revolucionarna pravda...

Preki sud?

Tačno.

Na Kosovu smo zvanično imali kontrarevoluciju?

Sa gledišta Srba to je kontrarevolucija, međutim i ona je – revolucija. Sa gledišta Jugoslavije sve su to kontrarevolucije. Ono što je sa stanovišta pravnog poretka bitno jeste da vladaju revolucionarne pravde koje u zaštitu revolucionarnih interesa forme ne zanimaju, preziru ih, važna je “suština”, a do nje se stiže – silom i kratkim putem.

Znači li to da smo od našeg ideala vladavine prava udaljeniji nego pre?

Mi više nismo pravna država, a od vladavine prava smo daleko kao nebo od zemlje. Živimo u nekoj vrsti prirodnog prava gde fizički jači otima sve i smatra to dozvoljenim u ime zaštite svojih nacionalnih interesa. Imate probijanje ustava kroz slovenački, srpski, hrvatski i kačanički ustav. I Albanci su doneli svoj ustav, nelegalan kao i svi ostali, razlika je samo u tome što Srbi mogu da hapse one koji su izglasali kačanički ustav zbog nelegalnosti, a Albanci ne mogu da hapse donosioc srpskog ustava jer su – slabiji. To sve znači da nema više univerzalnog pravnog pravila, a čim ga nema živite u džungli. Pre deset, dvadeset godina mi smo bili nezadovoljni pravnom državom, ali imali smo je, kakva-takva funkcionisala je.

Ustav 1945, 63,74, ustavni zakoni 1963, ustavni amandmani sedamdesetih, pa 88. Republike isto tako često, a sada i češće menjaju ustavne okvire. Zašto?

To je razumljivo, ceo ustavni i pravni sistem kako se kaže ceo društveno-politički sistem se srušio iznutra, kolabirao je. Mi tražimo institucionalne okvire unutar kojih ćemo normalno živeti i ne možemo ih naći. Ni to nije čudno jer nemamo politički samosvesnog građanina: pola veka smo indoktrinirani od obdaništa do fakulteta, od nauke do štampe, i nismo u stanju te toksine da izlučimo. I, znate, kad bi ih izlučili postali bismo tabula rasa jer – od njih smo sazdana, ničeg u nama drugog nema. Pronalaženje normalnog života za nas je teško.

Kada ste pre dvadesetak godina branili Božu Jakšića posegli ste za odbranom prava mišljenja, ali uz dodatak da je to Jakšićevo mišljenje bilo u skladu sa društvenim opredeljenjima.

Posle ste u START-u izjavili da više ne biste imali ogradu o skladnosti. Podsećam vas na to, da mi kao intelektualac kažete ima li danas u Jugoslaviji na vidiku nekih vrednosti, društvenih normi izvan nacionalnih?

Jedna prethodna napomena: problemi ljudi koji žive na teritoriji SFRJ nisu prevashodno politički. Kažem teritorija SFRJ jer više niko o Jugoslaviji ne govori. Događa se nešto čudno, očekivalo bi se da ljudi uoči prvih slobodnih izbora, pola veka zabranjivanih budu ozareni, da kliču jer “došla je sloboda”. Ničeg sličnog nema, jer su ljudi shvatili da se ništa ne menja činjenicom koja će stranka dobiti vlast, to u njihovim životima ništa neće izmeniti. I te stranke strašno greše kada obećavaju neke epohalne prelaze...

Postindustrijsko društvo?

I postkomunističko i postindustrijsko, a ti su prelazi prosto nemogući. Važno je, dabome, izmeniti i ustave i zakone, ali radi se o sazrevanju ljudi o, da tako kažem, ispravljanju vijuga u našim glavama. I radi se, na koncu, o tome da shvatimo šta je jaka i samoosvešćena nacija. To nije ona koja insistira na svojoj samobitnosti i nadmoći, osobenostima. Velike su se nacije konstituisale, postale zrele kao nacije onda kada su se borile za neke univerzalne principe, univerzalne kulturne vrednosti, a ne po tome što su neprestano ogledale u sopstvenom ogledalu. Nemačka je nacija velika po tome što ima Betovena, Getea, a ne što proverava izgleda li kao “nemačka” nacija. Kada su Nemci to jednom pokušali završilo se katastrofalno. Ne postoji nikakva srpska lepota, srpska istina, hrvatsko etičko dobro, nemačka istina. Insistiranje na samobitnosti vodi unutrašnjoj degeneraciji nacije, degeneraciji stvaralačkih snaga i provincijalizmu.

Mi se danas isključivo bavimo pravljenjem neke srpske kulture, kao da postoje neka srpska kulturna dobra. Njih nema.

Mislim da je SNO u predstavljanju svog kulturnog programa obećala novi film o kosovskom boju, jer ovaj komunistički nije pravi.

To su te priče. Možda ću na primeru pojedinca biti jasniji. Samo pubertetlija nastoji da pokaže svoju različitost, da dokaže da ima ličnost. Pa naravno da je ličnost, svi smo mi ovakve ili onakve ličnosti, različite neizbežno. I nacije su neizbežno različite, razmišljale o tome ili ne.

Jedan dupli citat, vaš citat Slobodana Jovanovića: “Prava opasnost demokratiji ne dolazi od odnarođene, već od suviše ponarođene inteligencije” i “prema puku treba održati samostalnost”.

Nemam ništa do dodam, ja to ne mogu reći lepše nego Slobodan Jovanović. Znete, neki Srbi danas postavili su sebi kao kulturni zadatak da štampaju dela Slobodana Jovanovića. Izgleda da oni to čine zato što je on srpski mislilac, a nemaju nameru da ga čitaju. Čak ne misle da ga iko treba

čitati. A da ga čitaju shvatili bi, kako on lepo kaže, uloga intelektualca kao specijaliste je da se bavi onim za šta je specijalizovan. To znači da zna da misli i da je intelektualno pošten, sviđalo se to nekima ili ne. Nema potrebe da intelektualci podržavaju narod u svakoj gluposti, da traže opravdanje za sve gluposti naroda kao što to danas čine naši intelektualci.

Tu su istu funkciju obavljali i za komuniste pola veka. Uzmite Jovana Dorđevića, sjajnog za ustavno pravo, bio je pravi vunderkind, čitao sam u Srpskom književnom glasniku, Analima, Arhivu, sjajne je stvari objavljivao 36, 37. Lucidan pravnik. Međutim, svu intelektualnu energiju i sposobnosti je stavio u službu Kardelju, da objasni svaki Kardeljev zaokret, ideju. Poživeo je, verovatno, udobno ali je uništio sebe kao intelektualca.

Izjavili ste ne tako davno da je Srbija obustavila političke procese jer je shvatila da je bolje od inteligencije načiniti nesigurnog saveznika, nego otvorenog neprijatelja. Intelektualci su naseli toj podvali. Iz nje nakon otrežnjenja, izvire dobar deo naše opozicije.

Mislím da se procena pokazala tačnom, čak i u delu da je taj savez nesiguran. Sećam se da su me posle te izjave u STARTU poznanici u Beogradu pitali: “Da li si ti normalan, pa intelektualci poludeše za Miloševićem?”

Ne treba mnogo osuđivati ljude što su uleteli u klopku. Imali su i jedan taktički motiv: “Pusti ga da svrši prljav posao, a posle ćemo se obračunati s njim”. To je kao taktička varijanta bilo pogrešno, ali pustimo sada to. Mislím da se čitav srpski narod u jednom trenutku našao u čudu, svi su poleteli na poziv i pod barjak Miloševića. Posebno kada ovakve kritike dolaze spolja, često nedobronamerne, zlude što smo se u takvoj klopci našli.

Znate, pola veka smo živeli poniženi i kada se kakva-takva sloboda ukazala, ponovo smo izabrali – poniženje. Nije teško razumeti zašto ni narod ni inteligencija nisu vitalno reagovali, jer živeli smo u vremenu koje je proizvelo socijalnu patologiju, glupost, apatiju, neznanje. I teško je narodu koji je toliko u istoriji stradao, tako teško bio oštećen, da prihvati sada smem to da kažem, sprdnju sa strane što nije reagovao na istorijski izazov ispravno.

Opozicija, međutim, greši što istrajava, obnavlja grešku, jer lakše ćete i bolje izraziti i očuvati i ono što se naziva nacionalni interes i dostojanstvo ako zabludu priznate.

Sve su češće zamerke opoziciji da je iz komunističkog krila izašla i da nije mnogo bolja od vlasti. Da bolja i ne može biti jer je na istim zakonima školovana za borbu. Međutim, nije samo opozicija iz pola veka totalitarizma klimava izašla, već i mi sami kao politička bića, izborna telo u krajnjoj liniji.

To je problem čitave Istočne Evrope. Slobodan pojedinac je bio stalno kažnjavan zbog pokušaja da bude slobodan. Vi možete usloviti čoveka na način na koji su uslovljeni oni Pavlovljevi psi: ako jedno ponašanje stalno kažnjavate, on će nastojati da to ponašanje izbegne.

Dresura?

Da, dresura. Vremenom to novo ponašanje postaje naša druga priroda, pa čovek i ne može da se seti šta je pre toga bilo. Ni vi, ni ja koji imam 53 godine ne pamtim ništa drugo, samo ono čemu su me učili. Uvek sam isto slušao. Očekivati da ljudi odjednom budu slobodne, samosvojne ličnosti nije realno. Nemoguće je da odjednom počnu da razmišljaju, ispravno sude i biraju. Ne kažem to zbog osude, njoj nema mesta, pokušavam da kažem kako nestrpljenje, naročito inteligentnijih ljudi koji su se malo bolje očuvali, i njihova netolerantnost prema suženoj svesti prosečnog Jugoslovena nije u redu. Nisu u pravu, nismo mi sada izmislili ljude, pa da im "podarimo" zakone po kojima će reagovati kao ljudi iz demokratskih vizija. Jednostavno, decenijama smo tako živeli, takvi smo ispali...

Da poslušamo Brehta i promenimo narod?

Samo nam taj pokušaj nedostaje. Treba, bez ironije, prilično strpljenja da sve ono prođe i tu je uloga inteligencije nezamenljiva. Naše "Vreme" je pokušaj, mali, premošćivanja ovog haosa. Ko će, molim vas, moći da objasni, ko može da objasni zašto su se razišli Vuk Drašković i Šešelj? U čemu je idejni sukob unutar Radikalne stranke ili Demokratske?

U krajnjoj liniji, u čemu je razlika između SPS i SPO?

Nema je. Socijalistička partija Srbije u svom programu ima jednu ključnu tačku, a to je nacionalni interes, kao i SPO. I otimaju se, a niko ne pokušava taj nacionalni interes da definiše. Zapravo, ni jedni ni drugi ga ne zastupaju, već su kobni upravo po nacionalni interes srpskog naroda.

Vi ste, po prirodi posla, stari poznanik sa delom opozicije i današnje pozicije. Branili ste Mihajla Markovića, Tuđmana, Šeksa, Šešelja, Paragu, Mićunovića, Popova, Čavoškog po raznim "nedelima". Možete li, u skladu sa kodeksom, baciti" iznutra" pogled na našu opoziciju i vlast?

To što se neki ljudi iz opozicije danas pozivaju na činjenicu da su proganjani u nenarodnom režimu, kako se kaže, shvatljivo je u političkom marketingu, ali suštinski nema mnogo opravdanja. Sistem je nediskriminatorno, sve što mu je palo na pamet gonio. Na primer, ako pijani u kafani pričate vic i jedan od ljudi koje ste naveli je po tom grehu gonjen, a nije mogao posle ni da se seti šta je govorio pijan. Iz činjenice da je za takav delikt proganjan, ne može izvirati njegova nova moralno politička podobnost i mislim da, kada bismo bili poštenu u političkom marketingu, ne bi trebalo da to (zlo)upotrebljavamo.

Uostalom, činjenica da ste sistemu pružali otpor ne znači da ste bogom dani da upravljate državom danas. Komunisti su pre rata imali mnogo razloga da se protive režimu punom nedostataka, ali robija, batine, poniženja ne čine dobrog državnika jer se u ljudima skuplja jedna negativna energija koja teži agresivnom ispoljavanju. Još je Šopenhauer rekao da je nevolja majka možda veština, ali nije majka lepih veština.

Bojkot izbora još je aktuelna stvar, mada sve manje izvesna.

Mene ta mogućnost, bojkot plaši, jer znači odustajanje od institucionalnih formi rešavanja sukoba. Mislim da srpska opozicija tu greši jer je to ponovno prenošenje politike na ulicu, a zna se ko je na ulici jači. To opoziciji nije u interesu, nema koristi. Sukob bi se, dalje, jako zaoštio, mislim da bi komunistička vlast verovatno bila i oborena, ali bojim se na rumunski način. Na primeru Rumunije se dobro vidi da je to kobna mogućnost, ostavlja pustoš iz koje je teško graditi nešto novo.

Opozicija se žali što komunisti pod novim imenom vladaju monopolski. Ničeg čudnog nema u tome što stranka koja je pola veka monopolski vladala to i dalje čini, nema zgražanja nad tim da vladajuća stranka podvaljuje opoziciji, da je sama donela izborni zakon... To je tačno. Ali ako hoćete taj monopol da srušite, morate početi da ga rušite. Bojkotom se to ne čini. Normalno je da opozicija ima problema, da se sudara sa teškoćama, pa i mi u "Vremenu" imamo problema sa distribucijom, ali baš nam to svedoči da smo na dobrom putu.

Čini mi se da mislite i na mogući bojkot izbora od strane Albanaca. Već ste izjavili kao član nezavisne grupe da su "opcije" na Kosovu izoštrene. "Radi se o pretenziji na suverenitet na istoj teritoriji, pri čemu bilo čiji suverenitet znači, ili je percepiran od druge strane, kao apsolutna i nemilosrdna dominacija nad konkurentom". Šta bojkot izbora Albanaca znači iz takvog ugla posmatrano i kolike su mogućnosti dijaloga legitimnih predstavnika kosovskih naroda?

Reč je o sukobu dve revolucije i legitimnih predstavnika nema, praktično, ni jedna strana. Možda će tu situaciju olakšati izbori.

Opasno je da Albanci bojkotuju izbore, jer se tako zaustavlja put institucionalnog rešavanja sukoba. To nije dobro za Albance jer su fizički slabiji. Mislim da nismo svesni mogućnosti višepartijskog parlamenta i potcenjuje se prisustvo čak i nekoliko poslanika u parlamentu. Mi nemamo iskustva šta znači kada neko u parlamentu vikne "Car je go". Ne mislim, naravno, da će kosovsko pitanje biti rešeno onog momenta kada Srbi i Albanci budu imali legitimne predstavnike, ali nesumnjivo će početi da se rešava.

Albanska alternativa nije legalizovana u Srbiji, pa nema ni prava na učešće u trkama za parlament.

U interesu je srpske vlasti da albanska alternativa izađe na izbore, jer i komunisti žive u panici da će sami biti na izborima, ili sa prirodnim saveznicima poput novih komunista ili Roma. Svesni su da će im legitimnost na taj način biti osporena i plaše se. Međutim, taj strah nije snaga opozicije i ne treba ga koristiti na način na koji se to čini. Opozicija mora imati svoje razloge “za” izbore, ne gradi se strategija na strahu Socijalističke partije. Kontraproduktivno je mišljenje da sve što nije vlasti dobro, što je loše za vlast, automatski je dobro za opoziciju.

Mislim da bi Albanci mogli izaći na izbore kada bi – hteli.

Znači li to da smatrate realnom mogućnost da srpska vlast legalizuje albansku alternativu pre izbora, na vreme da učestvuju u trci za vlast na Kosovu i u Srbiji?

Postoji realno takva mogućnost. Nevolja svih političkih subjekata i partija u Jugoslaviji danas je što svi hoće onog drugog, protivnika, da matiraju jednim potezom, odmah da postignu konačan cilj. Niko ne želi postupno da se približava cilju, već sve ili ništa: ako suparnik ne kapitulira, sledi odbijanje razgovora sa njim. Srpska politika na Kosovu je htela jednim potezom da matira Albance i doživela je poraz. U situaciji kada milion ljudi hoće različite stvari niko nikoga ne može matirati bez – građanskog rata.

Bili ste na Kosovu, govorite na osnovu snimljenog stanja?

Dogodilo se na Kosovu čudo. Kao kada ugalj pod pritiskom pretvarate u dijamant, tako su i Albanci stekli čvrstoću i kompaktnost dijamanta. Doživeli su pravi nacionalni preporod.

Mislim da se jako vara svako ko veruje da je kosovski čvor moguće razmrsiti bez Albanaca i albanske alternative.

Antrfile: Štampa kao oruđe do vlasti

Rekli ste da je slobodna štampa kao i demokratija – ove se mogu svesti pod kontrolu vlasti. Interesan je podatak da “Politika” radi marketing Socijalističkoj partiji Srbije.

To je samo javno otkrivanje stvari koje svi znamo: “Politika” je od 1945. godine servis komunističke partije.

Mi zaboravljamo da je Slobodan Milošević došao na vlast na dva štamparska skandala. Prvi je u “Studentu” kada je uvređena uspomena na Tita vampirskim detaljima – danas se ta partija Tita odriče, a niko ne vidi nedoslednost u tome – a drugi je “Vojko i Savle”. Moj prvi slučaj zabrane

koju sam zastupao nakon Osme sednice je “Katedra” jer je uvredila tekovine osme sednice.

To je Milošević kao Beli andjeo?

Da nova je vlast odmah pokazala svoj stav prema štampi, formirane su radne grupe za svaku redakciju pojedinačno, omladinska štampa je uštrojena, u NIN-u je šest meseci partija smenjivala urednike i isključivala novinare. To, naravno, nije čudno, jer svaki diktator mora prvo da pogasi svetla, da se ne vidi šta radi. Stavi štampi brnjicu, pa tek onda poseže za drugim ljudskim pravima i slobodama. Posle oktobarske revolucije prvi Lenjinov dekret je o – štampi. Ljudi moraju biti lišeni informacije, umesto nje se servira propaganda.

Karakteristično za shvatanje naše štampe i njene uloge je naziv – sredstva javnog informisanja. Štampa meni nije potrebna da bih, pre svega, znao šta se daje u bioskopu ili šta ima na TV programu. Njena primarna funkcija je da me obavesti šta rade oni ljudi kojima sam ja mandat da u moje ime vrše vlast. Da li je oni zbilja u moje ime vrše ili su je zloupotrebili za svoje partikularne interese čemu je svaka vlast sklona?

Znači, štampa me mora obavestiti o tome šta oni gore rade a potom mi dati mogućnost da izrekнем svoj sud. Mimo te kritike vlasti koju mi onemogućava štampa, ja mogu opozvati zastupnika ako se ne pridržava dogovora koji smo postigli kada sam mu davao mandat. Tek nakon tih stvari, štampa me može obaveštavati o bioskopu.

Kod nas štampa nikada nije tako shvatana, već isključivo kao transmisija partije. Staljin je tako i nazivao. Kao što niste imali nezavisni sud, nezavisnu advokaturu, sindikat, niste mogli imati ni nezavisnu štampu. U marksitičkoj doktrini sve je u službi radničke klase koju predstavlja njena avangarda, pa su i novine u službi – partije.

Novinari kao društveno-politički radnici?

Upravo to.

Nije tako više. Danas smo javni radnici i dojavnici.

Novinari su pristali na to. Sada se vraćamo na činjenicu da smo svi kao pojedinci, kao društvena bića oštećeni što ima za posledicu –bolesno društvo. Nema normalnih društvenih uloga. Vi nemate čak ni normalnu ulogu kupca i prodavca nego se između njih neko umeće i od prodavca čini nešto drugo, a kupca nekupcem. Jer je normalno da se oni ponašaju po zakonima ponude i potražnje. Ovde neko treći propiše poreze na slovenačku robu i ja kao kupac moram da je platim više nego što to prodavac hoće

Nemate elementarnu društvenu ulogu pisca, direktora on nije zadužen za proizvodnju, već da radnike drži u političkoj poslušnosti. Ako usput nesto

proizvede, sjajno, ali važno je da bude politički komesar sa moralno-političkom podobnošću van sumnje. Isto je to bio urednik u novinama, predsednik suda, predsednik advokatske komore.

Ta se situacija i posle ovih revolucija nije izmenila, kao ni u celoj Istočnoj Evropi. Ti narodi izašli iz laboratorija, živeli su u njima, moraju da se naviknu na život. Na redu je kulturni i socijalni preporod, a političke se forme lako nađu.

Već smo pominjali vaš novi angažman „Vreme“. Objasnite nam bliže nameru vas i vaših saradnika?

Novinari profesionalci koji više nisu mogli da rade svoj posao, nego su morali da se bave propagandom srpske politike, neki od nas kao čitaoci – osetili smo potrebu za novinom. Nije dovoljno čitaocu da jednu informaciju pročita u nekoliko verzija, napisanu na nekoliko načina, dve ideje koje se smenjuju i vrte. Rešili smo da po principu samopomoći mi nezadovoljni čitaoci damo pare, a oni nezadovoljni novinari da pišu novu novinu. Koliko ćemo uspeti ne zavisi samo od drugih, već i od činjenice koliko smo ostali pojedinci, koliko možemo slobodno misliti. Jer, sloboda nije laka, naročito kod ljudi koji na nju nisu svikli. To vam je kao životinja koju odgajate u zoološkom vrtu, pa ne može da se nađe u prirodnim uslovima, pojedju je druge ili umre od gladi zato što ne ume da nadje hranu. Biće to osnovna naša teškoća. Uz to ima i normalno ljudske radosti što se nešto čini. I ti novinari se, pored straha, raduju što rade svoj posao.

***Intervju: Jelka Jovanović,
“Stav”, Novi Sad,
16.11.1990.***

Pad u barbarstvo

Iako mrzi neuspjehe, poznati beogradski advokat Srđa Popović voli teške zadatke. Jer što su teškoće veće – dozvoljena je rutina manja. Advokat koji priznaje da svoj posao radi sa strašću i koji je od oca – što je gotovo šest desetljeća obavljao odvjetničko zvanje s nekom posvećenošću svećenika – osim dobro uhodane kancelarije naslijedio i dragocjeni osjećaj patosa. U javnosti je ponajviše poznat kao branitelj disidenata i onih koji su bili žrtve u političkim procesima. Njegovi su klijenti bili Šešelj i Artuković, Dobrica Ćosić i Tuđman, Mihajlov i Šeks, Čavoški i Marko Veselica, Paraga i Čičak... Ali Popović je i zastupnik nekih od najvećih svjetskih kompanija te predavač na velikim svjetskim univerzitetima. Povod za ovaj razgovor na prvi pogled nema veze sa svim tim što je Srđa Popović dosad radio. Naime, ovih je dana u Beogradu počeo izlaziti nezavisni nedjeljnik *Vreme*, prvi veliki list u privatnom vlasništvu, čiji je Popović inicijator, osnivač i jedan od finansijera.

Ima mišljenja da je pokretanje vašeg lista najvažnija politička činjenica u Srbiji unazad dvije godine. Zašto ste se odlučili na taj korak?

Obično kažem da bih imao šta da čitam. Ozbiljno, imao sam dva motiva. Prvi, video sam da najbolji novinari ne mogu više da pišu u srpskim glasilima ni da se pojavljuju na srpskoj televiziji. Novinarstvo u Srbiji nikad nije bilo tako sputano kao sada. Taj je monopol strašan, a mi smo u njemu napravili malu pukotinu. I drugo, što je važnije, osetio sam da se problemi u kojima se nalazimo ne rešavaju političkim pluralizmom, odnosno ne isključivo političkim pluralizmom, da su oni mnogo dublji, da mi nemamo svoga Havela koji bi nas učio kako da izađemo iz kulturnog ćorsokaka, kako da rekonstruišemo društvo, da uspostavimo normalne društvene uloge jer ih je dosadašnji sistem deformisao, kako da osvojimo ličnu slobodu. Čini mi se da u tom smislu mnogo može da se uradi, naravno ne odmah, nego na dužu stazu, samo zrela, a to znači dobro informisana javnost koja bi bila izložena ne samo jednoj vrsti ideja. Partije bi onda nastajale okupljanjem ljudi srodnih mišljenja dok se sada oni skupljaju oko dve ideje koje su prazne skoro kao i ono što im je prethodilo. Jer antikomunizam je prazan isto koliko i komunizam. U njemu apsolutno ničega nema. To je isto antipolitika. Mislim da dosadašnji stranački život pripada onoj prvoj postkomunističkoj fazi koju zovem destruktivnom, u kojoj političke partije uglavnom ruše

generalno sve, i što treba i što ne treba, a posle koje bi trebalo doći faza građenja za koju je neophodno postojanje zrele javnosti.

Vidite li u pokretanju novina neku vezu s onim što ste ranije radili? Čini mi se da bi se ona mogla tražiti u tome da ste u političkim procesima branili pravo na drukčije mišljenje, uključujući i ono političko, a da ste sada osnovali novine s istim ciljem?

To je zapravo odbrana prava na izražavanje mišljenja, što je danas nesporno. Vremena kad je to bilo inkriminisano valjda su definitivno za nama. Sistemi koji nisu bili sigurni u sebe pokušavali su da ukinu konkurenciju. Ali to je naivno, jer je to uvek probijalo na sve strane kao dim. No sada kad su pali svi ti tabui, ponekad sam – dok čitam novine ili slušam stranačka agitovanja po Jugoslaviji – pomalo razočaran, pa u šali kažem da tu neprijateljsku propagandu možda i nije trebalo ukidati. Borio sam se za to dve decenije, ali skoro da pomislim: ako je ova sloboda za to trebala, pitanje je da li se za nju uopšte trebalo tući. To je naravno glupo, jer su sada iznete na tržište sve ideje koje su ljudi proizvodili ovih četrdeset i nešto godina dok je njihovo stavljanje u promet bilo zabranjeno. Ponuda je sad ogromna, mnogo veća od potražnje – to znači svi pričaju, niko ne sluša – roba je zastarela, ležala je u magacinima skoro pola veka, ubajabila se, pokvarila, nezdrava je, a nova proizvodnja još nije počela. To je ono što se sada na nivou javnosti događa u Jugoslaviji.

Sad se čini kao da se sve može reći, i to bez ikakvih skrupula i bez obaveza. Kako kao advokat vidite odgovornost prema javnosti, odgovornost javne riječi?

To je u vezi s postkomunističkom destrukcijom koja se sada valjda, približava kraju. Na delu je situacija anomije, bezakonja, raspuštenosti. Sećam se kad je Ante Marković posle neuspelog kongresa prvi put rekao možemo i bez Partije, zvučalo je to vrlo optimistično, vedro i utešno, ali, na žalost nije bilo tačno. Jer partijska država – a takvu smo imali, ispražnjenu od svakog drugog sadržaja – ne može bez partije. Odjedanput se videlo da puca i ustavno-pravni sistem u kome je kičmu predstavljala Partija, videlo se da ni institucije države više ne funkcionišu, jer je i njih Partija držala na okupu. Raspao se ceo pravni sistem i sve njegove institucije, zavladao je potpuna verbalna neodgovornost i nasilje. Ali nije reč samo o strahovitim glupostima, lažima i klevetama koje se izgovaraju. Ne plaća se kirija, struja, otima se, usred grada i u po dana pojavljuju se prave bande. Radi se u stvari o padu u varvarstvo. Nestali su organizovani oblici zajedničkog života, došlo je do klizanja prema nekim razbojničkim oblicima gde jači vlada, i to ne samo na ulici nego i u političkim odnosima. Ko ima silu, hapsiće one koji pišu Kačanički ustav jer je on tobože protivustavan. A i svi su ustavi takvi, pa će onda znači hapsiti ko koga može i ko koga sme, ko je jači.

Vidite li to kao privremeno stanje ili postoji tendencija da se to zadrži?

Ne znam šta zovete privremenim, ali na dugu stazu naravno da se kod ljudi ljudi javlja potreba da ekonomišu svoje snage. Pravo i postoji zato da ne bismo morali svaki put da se tučemo oko svakog konflikta, nego da znamo da se određeni slučajevi u pravilu rešavaju na određeni način. Užasna se energija troši ne samo na svađe nego i na te otimačine i nasilna rešavanja konflikata. Da je ulažemo u neku proizvodnju, daleko bismo stigli. Možda još ne na artikulisan način, ali ljudi to negde znaju i kad se malo razbaškare i uživaju te divlje slobode, jednog će se trenutka ne samo postideti – a mislim da će se mnogi zastideti nego će i zaželiti da se sve to ipak staloži u neki sistem, jer život je ovako vrlo težak i naporan. Vidim da mnogi koji su do jučer uživali u tim slobodama, koje čak i ne stavljam pod znak navoda – jer to i jesu neke slobode, samo je pitanje kakve, jer se i najidealnija sloboda sastoji od hijerarhije raznih sloboda – danas i te kako osećaju da se za to plaća previsoka cena.

Govorite o partijskoj državi. Ne čini li vam se da se i tamo gdje su provedeni višestranački izbori ponovo stvara partijska država, samo je partija nova?

Mislim da je to tačno. Postojeći monopoli, koje su te partije zatekle, tako su zavodljivi, tako je lako njima vladati da su iskušenja, naravo ogromna. Recimo, iskušenje da se uvedu nove moralno-političke podobnosti s novim sadržajem, iskušenje da se društvena svojina etatizuje pa da država, nad kojom je partija, direktno time vlada... Ali ipak vidim bitnu razliku u tome što iza tih monopola i iza tih novih stranaka ne stoje dve važne potpore koje je imala komunistička partija. Prvo, nema više planetarne podrške koja je dolazila iz polovine sveta, i drugo, nestalo je ideologije koja je davala istorijski mandat komunističkoj partiji. Suprotno tome, svaka nacionalistička partija na vlasti može se zameniti drugom nacionalističkom partijom, nema dobrog izgovora zašto to ne bi bilo moguće. A kad se mehanizam promene jednom ugradi, onda ga je – sem revolucijom, i to povezanom s ratom, kako se kod nas dogodilo – vrlo teško oduzeti ljudima.

Na nedavnim razgovorima između srpskih i hrvatskih intelektualaca u Zagrebu imali ste stav oprečan svima ostalima. Obično se misli da je neophodan i hitan dijalog između nacija u Jugoslaviji, a vi ste ustvrdili da su takvi razgovori preuranjeni. Zašto?

Zanemarimo sada kako je i zašto do toga došlo, ali jugoslovenski su narodi zavađeni, i to ne samo u političkim vrhuškama, kako se obično misli, nego su, na žalost, zaista zavađeni i narodi. Smatram da je to posledica sistema u kome smo decenijama živeli. Oni koji su stali na čelo nacionalnih kolektiviteta i viknuli: za mnom iz komunizma, stekli su neki – pravi –

legitimitet zato što su napravili taj nužni korak. Ali kad su se ti nacionalni kolektiviteti zbili u sebi da bi tako, zajedno, izašli iz komunizma, potrli su sve unutrašnje razlike i onemogućili da nam se dogodi katarza koju smo sanjali, da Hrvati sednu s Hrvatima, Srbi sa Srbima i da pokušaju da shvate kako je bilo moguće da svi ti narodi na takav način budu upotrebljeni. Jer svi su oni bili iskorištavani.

To danas rijetko tko vidi. Obično se misli kako je jedan narod iskorištavao drugi, a svi se pritom osjećaju zakinutim?

Ta manipulacija nacionalizmima odlikuje ceo period komunističke vladavine, a mislim da je Tito bio njen šampion, ali ne u interesu ove ili one nacije, jer on je stvarno bio internacionalista kominternovskog tipa, ideološko je stavljao ispred nacionalnoga, ali u pojedinim mu je trenucima odgovaralo da podrži jedne protiv drugih u zavisnosti od odnosa snaga i potreba. Kad je on nestao, kad je iz sistema izvađena centralna osovina, niko to više nije mogao kontrolisati. Buknulo je. I sad da u takvoj situaciji Čičak i ja pričamo kako ćemo da menjamo hrvatski i srpski narod – ničem ne vodi. Ti su narodi pijani i ne može ih pomiriti niko dok se ne otrezne, a mi ih ne možemo otrezniti. Projektovanje krivice na druge nacije naprosto je infantilno. To je kao da ljudi od pedeset godina okrivljuju svoje roditelje za vlastitu sudbinu. Mihiz je jednom rekao za Srbe, a mislim da bi se to moglo primeniti i na druge, da smo mi sami sebe okupirali. Jer lako je Česima koje su okupirali Rusi, oni će jednog dana da izađu, ali šta mi da radimo. Posebno iritira što su dojučerašnji cenzori, ključari, ideolozi, što je dojučerašnja vlast jedva dočekala takvu situaciju i sad zahteva da nikakvih rasprava među nama ne sme biti, moramo, kao, biti složni, jer smo u neprijateljskom okruženju, protivnik bi to mogao zloupotребiti, kao što su nam nekad tvrdili da će imperijalističko okruženje zloupotребiti svaku istinu koju bi rekli o Jugoslaviji. Sada to važi za Srbiju, ne znam u kojoj meri za Hrvatsku i Sloveniju, ali oni nas sprečavaju da napišemo svoje istorije za proteklih pedeset godina. A za sve je narode, ako hoće da se vrate u vreme – jer živeli smo van vremena – važno da napišu te svoje istorije i da to naprave sami, jer će, naravno, uvek osećati otpor da im ih drugi pišu. Potpuno mogu da razumem da Hrvati osećaju otpor da im istoriju Jasenovca piše neko drugi. Smatram da sem njih niko za to nije pozvan.

Čini mi se da ste dosta kritički raspoloženi prema opoziciji u Srbiji. Zašto?

Pa, ne baš prema opoziciji. Ona me nije mnogo začudila, ona je takva kakva mora da bude, jer svi smo mi, u raznim stepenima, ali ipak – Rumuni. Zaprepastila me srpska inteligencija i prema njoj sam vrlo kritičan, jer se u tom krugu krećem vrlo dugo i imao sam o njoj neke iluzije. Dok je u uslovima jednopartijske države bila izložena velikim pritiscima – dobro se

držala. Da bi se sačuvala, prikrivala je unutrašnje razlike, mirila protivnike, držala se na okupu, što je imalo i svoju lošu stranu, jer se u tom svom najboljem delu srpska inteligencija zaledila u tom disidentskom otporu i nije mislila dalje... Bio sam zapanjen kad je jedan deo tih ljudi tako brzo i nekritički, bar u prvom trenutku, ovde u Srbiji podržao nešto što je bilo jasno da je obična diktatura.

Osjećate li sudar između atmosfere velike slobode u kojoj skoro sve može da se kaže i jednoga nešto manje vidljivoga, ali dosta željeznoga policijskog sistema?

Često se pitam – znajući kakav je to aparat bio – šta li sada rade. Jer i oni moraju nešto da rade, to je takva institucija i ako nema potrebe, oni će je izmisliti, stvoriti, oni će ponuditi svoje usluge i kad se ne traže. Ne znam mnogo o tome, ali pitam se kome se to oni nude i kako. Mislim da su, bar u srpskim partijama, našli jako mnogo mesta za sebe.

Bojite li se da ćete u toj novoj demokraciji ostati bez mogućnosti odnosno potrebe da se bavite vama tako izazovnim političkim procesima?

Mislim da u Srbiji još može da bude političkih procesa, naročito ako se komunisti budu ovako grčevito držali za vlast kako su izgleda naumili. Moj je otac branio komuniste pre pola veka. Bojim se da bi se to i meni moglo desiti.

Mislite da bi se ovaj novoproglašeni srpski Ustav mogao okrenuti protiv njegovih donosilaca?

Mislim da se to vrlo lako može dogoditi. Ali imam i jednu drugu sumnju. Ova je vlast govorila da će se braniti i puškom. Nisam to zaboravio, iako oni u međuvremenu uzmiču iz rova u rov, sve dalje i dalje, ali u onom odlučnom trenutku nisam siguran da će hladno izmarširati iz Skupštine, onako kako to možda misli Vuk Drasković.

Vidite li u nekim aktualnim potezima argumente za takve tvrdnje?

Kako da ne vidim. Ta je politika počela avanturistički, a tako se i danas vodi. Već je nemački ideolog Karl Schmidt rekao da vlast pripada onome ko gospodari vanrednim stanjem. A u nas se vanredno stanje proizvodi non-stop. To znači: stalno se vuku što jači potezi, izbacuju se iz igre legalne institucije, što je funkcionisalo vrlo dobro dok je taj pokret bio u usponu. Ali od onog trenutka kad je počela njegova silazna putanja – a po meni, to je od početka suđenja Vllasiju, koje je apsolutno bila prekretnica jer se tada preteralo – svi ti jaki potezi vode sve brže nizbrdo. Od početka ove godine srpska politika samo gleda u koji će zid da udari glavom. Vidim da ta potreba za jakim potezima – čak i sad kad je očigledno iracionalna i kontraproduktivna – ne jenjava. Odluke o carinama pokazuju da tu više niko nije u stanju da odmeri uzroke i posledice, i ja se toga bojim. Bojim se da se

mogu povući i potezi koji će biti samoubilački za one koji se na njih odluče, ali i vrlo skupi za sve nas ostale.

Bili ste predsjednik nezavisne komisije UJDI-ja za utvrđivanje činjeničnog stanja na Kosovu. Kakav je vaš nalaz?

Da odmah kažem da mi za Kosovo nemamo leka, ali mislim da smo postavili dijagnozu od koje će su ubuduće morati polaziti. Možda ona danas zvuči banalno, ali pre godinu dana, kad smo počinjali, govorilo se samo o pritiscima, o iseljavanju, o poremećajima etničke strukture, o kontrarevoluciji. Naša je dijagnoza da tu istorijski između te dve etničke skupine vlada nešto što se zove modelom dominacije, za razliku od druga dva, teorijski moguća modela: modela koegzistencije i modela asimilacije. To znači da je kroz istoriju na Kosovu uvek jedna etnička grupa dominirala nad drugom. U partijskoj državi su dobile fantastičan instrument opresije, jer ko se u komunizmu dočepao vlasti, taj je drugima mogao da radi šta je hteo. Radi se o pretenziji na suverenitet na istoj teritoriji, pri čemu bilo čiji suverenitet znači, ili je od druge strane percipiran, kao apsolutna i nemilosrdna dominacija nad konkurentom. Za ovih deset godina Albanci su prošli pedeset godina istorije i mislim da će jednog dana dići spomenik Miloševiću jer im je pomogao da se konstituišu u samosvesnu naciju, za koju se čulo širom sveta i čiji su zahtevi internacionalizovani. A, s druge strane, ta politika udaranja glavom u zid ne napušta put kojim je krenula i njihov sukob danas ne može da se poredi s onim od čega je počeo, doveden je u apsolutni ćorsokak kad bez posrednika više nikakav razgovor nije i još dugo neće biti moguć. Srpskom je narodu navučena teška hipoteka jer je bar u prvom trenutku pristao uz takvu politiku. Mislim da su Albanci u borbi za prevlast u Partiji – jer logika je poslednjih pola veka bila da je onaj ko osvoji partiju pobednik – nadmudrili Srbe. Iako su Srbi, ideologizujući svoj nacionalni interes, u prvom trenutku proglasili albanski nacionalni pokret za kontrarevoluciju, Albanci su prvi osetili da se situacija menja i kad nisu mogli osvojiti Partiju – svi su iz nje izašli. A Srbi su s tom partijom ostali na cedilu, kao neko strašilo, kao čudo evropsko. Ali nadam se da će u toj situaciji u koju su dovedeni kosovskim pitanjem biti samo do 9. decembra.

Kako taj dan izbora vidite na Kosovu?

Prema nekim dosta pouzdanim informacijama koje kolaju po Beogradu došlo je do nekih kontakata između srpske vlasti i albanske alternative gde im je nesto nuđeno – ja ne znam šta – pod uslovom da izađu na izbore. Srpska je vlast u panici od bojkota izbora. Mislim da se toga najviše boji. Bojkot bi za njih – a ja mislim i za druge – bio vrlo loše rešenje jer bi se onda politika stvarno počela valjati ulicom.

Vidite li poslije izbora mogućnost početka nekakvog dijaloga s Albancima i tako rješavanja kosovskog problema?

Čini mi se da je pitanje Kosova i pitanje demokratskog preobražaja Srbije isto pitanje i da uopšte ne može da se rešava jedno pa onda drugo. Zato se čudim srpskim intelektualcima koji traže da se prvo svrši s Kosovom pa bi onda, kao, demokratiju. Pa, kako ćeš demokratiju kad to obaviš tako kako si mislio da svršiš? S kim ćeš tu demokratiju praviti? S onima koje si tamo pobio?

Vidite li mogućnost opstanka Jugoslavije? Čini mi se da je u Srbiji sve prisutnije raspoloženje – pa postoje o tome čak i cijeli projekti, jedan od njih je baš iznio Mihiz – koje traži osamostaljenje Srbije. Mislite li da je to privremeno opredjeljenje koje će se s vremenom stišati ili ta alternativa ima trajan karakter?

Mislim da je privremeno, ali ne bih znao za koliko dugo. Kroz ovu se fazu – to je očigledno – moralo proći. Ali što se dublje u nju ide – mislim kako sve jasnije postaje da je na kraju tog puta zid i da će se morati nazad. Mislim da je, na primer, u Sloveniji taj put nazad već počeo. U Hrvatskoj možda tek što nije. A mislim da će početi i u Srbiji. Kad danas kažete da ste za Jugoslaviju i da biste voleli da ona bude očuvana, ljudi vas gledaju zapanjeno, jer je Jugoslavija za njih ono iskustvo koje imaju i u kojem ne vide ništa što bi vredelo sačuvati. Ni s tim se potpuno ne slažem, ali u svakom slučaju kad kažem da sam za Jugoslaviju, ne pada mi na pamet da se vraćam u prošlost. Ali mislim da su moguće i neke druge varijante. Čak mislim da nismo sposobni uopšte da zamislimo kakve sve alternative postoje, kao što mislim da nije pametno sad pokušavati definisati tu Jugoslaviju. Onog trenutka kad to postane predmet našeg razgovora – ideja će sigurno biti. Ali mi se još uvek bavimo destrukcijom. No, i tome će doći kraj. Jer ne vidim šta bi se još imalo uništavati.

Ne znam da li je to optimistički ili pesimistički zaključak?

I jedno i drugo. Nikad nisam voleo da se pozivam na dijalektiku – mada sam morao da prođem kroz tu obuku – ali mislim da se ovoga puta baš o njoj radi. Mora prvo da se raščisti da bi se na tom mestu nesto moglo graditi.

***Intervju: Jelena Lovrić,
“DANAS” –(Zagreb),
20.11.1990.***

Pošteni izbori nisu unutrašnja stvar

Kako ocenjujete opoziciju koja je postojala i bila angažovana krajem 60-tih godina i opoziciju danas?

Šezdesetih godina opozicije u Jugoslaviji nije bilo. Postojao je - Đilas, i to je postojao uglavnom u zatvoru. Opozicija nije ni ono što se javilo 1968. godine, jer tu se radilo pre svega o moralnoj pobuni jedne generacije koja je uočila “nesklad između reči i dela”, ostajući na poziciji programa SKJ (u koji se zaklinjala i “Praxis” grupa), kritikujući sistem zbog praktičnih “odstupanja” od programa (u čijem pisanju je, što je s ponosom isticao, učestvovao i Dobrica Ćosić). Međutim, batine koje su tada dobili “šezdesetosmaši”, naročito oni mlađi, studenti, doprinele su razbijanju ovih iluzija i stvaranju jedne nove političke kulture iz koje je kasnije iznikla opozicija. Po mom mišljenju, za njeno formiranje je bio značajan “peticionaški pokret” sredinom sedamdesetih i u osamdesetim godinama, jer je omogućavao neko rudimentarno političko organizovanje, doduše **ad hoc**, i artikulaciju nekakvog elementarnog programa političkih prava građana. Ako pogledate spiskove potpisnika tih peticija prepoznacete među tim imenima vođstva jednog, možda manjeg, broja današnjih političkih stranaka. To se svakako odnosi na Demokratsku stranku.

Na srpskoj političkoj sceni postoji preko pedeset političkih stranaka. Šta mislite o tolikom broju političkih stranaka i raslojavanju srpske opozicije?

Raslojavanje opozicije, kako Vi kažete, mislim da je dobra stvar i normalni proces. Nama su uvek punjene uši potrebom “akcionog jedinstva”, pa ponekad ta raslojavanja doživljavamo kao nepoželjna. Opozicija je prividno bila jedinstvena kada se izjašnjavala protiv najkrupnijih pitanja sistema: protiv političkog monopola, protiv verbalnog delikta, protiv nejednakosti građana pred zakonom itd. To je normalno. Međutim kada su na red počela da dolaze druga pitanja, složenija, manje samorazumljiva, normalno je i da su oko toga počele nesuglasice. Politički diskurs se prirodno razgranava.

Raslojavanja nisu poželjna kada su plod ličnih političkih ambicija, sujeta i surevnjivosti, ali i to je neizbežno, jer je to psihološki profil ljudi koji stupaju u političku arenu, ljudi koje se, ipak, bore za vlast. Ne tvrdim da tu nema i drugih motiva, nesebičnijih, ali realno gledajući oni su manje važni – i o tome ne treba moralizirati, jer je to stvarnost, ne samo naša.

Pored toga, ja mislim da je to raslojavanje uvek nužno praćeno jednim drugim procesom: kada te usitnjene stranke vide da insistirajući na svojim posebnim stanovištima ne mogu biti efikasne, moraće da otpočne proces žrtvovanja za stranku manje važnih stanovišta i zahteva za račun ostvarivanja drugih, važnijih, dakle, moraće da počne proces kompromisa, trajnih ili privremenih saveza, koalicija i stvaranje krupnijih blokova oko nekoliko važnijih političkih opcija.

Kako bi komentarisali raslojavanje kritičke inteligencije i njihov put od kosmopolitizma do nacionalnih pozicija, što je karakteristično za jedan broj interlektualaca u Srbiji i Hrvatskoj?

Teško je komentarisati put inteligencije od kosmopolitizma do nacionalizma, jer je on van konteksta situacije izgleda nerazumljiv, a taj kontekst je vrlo složen. Da, ipak, pokušam.

Pre svega nacionalizam je posledica same demokratizacije politike. Ona uvek ima tendenciju stvaranja populističke svesti koju je iz određenog ugla nemoguće razlikovati od šovinističkog patriotizma, jer kada ova zemlja postane na izvestan način “moja”, lako je mogu videti i kao “bolju” od zemalja “stranaca”. To je osnov nacionalizma širokih slojeva.

Nacionalizam vlasti je vrlo različita pojava od nacionalizma masa: nacionalizam vlasti je manipulativan i ima za svrhu obezbeđivanje legitimacije vlasti, koja je izgubila druge osnove legitimnosti. Ta vlast zato podstiče nacionalizam masa, radikalizuje ga, organizuje mase i – vodi ih na ularu, što je njen glavni cilj. Patriotizam je državna emocija. Da bi to vlast uspešno učinila ona se naslanja na jedan važan društveni sloj: nacionalno plemstvo, privilegovanu intelektualnu elitu, čijoj prirodnoj narcisoidnosti je lako polaskati i koju korumpira privilegijama. Pisani i javni jezik i “nacionalna kultura”, profesionalni domen inteligencije postaje sredstvo razvijanja nacionalne ideologije kao ideologije nove vlasti. Ta ideologija omogućava državi da dospe do najudaljenijih krajeva zemlje i obezbedi participaciju građana u novoj državi. Zauzvrat takva inteligencija dobija status državnih vrača, deo političke moći.

Kako tumačite značajnu ulogu pisaca u tom procesu ?

Prisustvovao sam nekim skupovima u Francuskoj 7, na tzv. “adresi slobode”. Nisam mogao da se otmem utisku da su mnoge emocije koje su tamo ispoljavane, recimo povodom Kosova, bile neiskrene, egzibicionističke, kompenzatorne. Mnogo kasnije pročitao sam kod Časlava Miloša jednu rečenicu koja artikuliše ovaj utisak: “Jer bilo je očevidno”, kaže Časlav Miloš, “da u tim skupnim pokretima u kojima učesnici laskaju jedni drugima, pesnik sebe izdaje, iz nadmenosti, iz potrebe za priznanjem. Pored dobre pesme ljudi će proći i neće je zapaziti, a daj im ‘temu’ odmah se diže buka i odobravanje”. Naime, u nacionalističkoj ideologiji i Srbini

Albanac su samo delovi kolektivnog bića naroda, zamenljive čestice, “mehuri na struji procesa”, a prema takvim apstrakcijama nije moguće osećati ni iskreno saosećanje, ni autentičan gnev zbog njihovog ugnjetavanja. Miloš tačno kaže da takav stav ne sadrži ni onaj minimum ozbiljnosti bez kojeg je književnost samo papir.

Mene čudi taj nedostatak profesionalnog samopoštovanja. Takva književnost kompromituje život koji opisuje nudeći, kako kaže Brodski, konačnost tamo gde bi umetnost ponudila beskonačnost, utehu umesto presude.

Šta mislite da je uzrok tome?

Pre svega anti-intelektualizam stare vlasti frustrirao je duboko inteligenciju i ona nije mogla odoleti prvome udvaraču koji je naišao.

Drugo, verovatno mnogo važnije, proces demokratizacije uvek počinje i grubo i glupo, jer demokratija ume samo da odgovara sa “da” ili “ne”. Prva pitanja su glupa i dobijaju se, naravno, glupi odgovori. Pošto je socijalizam bio internacionalistički, reakcija mora biti nacionalistička, pošto je socijalizam ateistički, crkva sad postaje careva konkubina, pošto je socijalistička država bila federalna, nova to ne može biti itd.

Mi se nalazimo na periferiji Evrope i politički impulsi do nas stižu oslabljeni i deformisani. Tako smo prvo imali lažnu revoluciju, a sada lažnu kontrarevoluciju, glupu i neobrazovanu levicu smenjuje glupa i neobrazovana desnica. Zato je i bilo moguće da Milošević ponudi Srbiji jedino iskrivljeno ogledalo u kojoj je ona “prepoznala sebe”. U tom ogledalu se ne može prepoznati ništa od onoga što predstavlja evropsku Srbiju, Srbiju koja deli sa drugim narodima univerzalne kulturne vrednosti, a takva Srbija je i postojala i postoji. Desilo se ono što je Tomas Man opisao u svojim dnevnicima “da se odvratna travestija, podlo, histerično majmunisanje smatra mitskim vraćanjem”.

Uskoro će se u Srbiji organizovati izbori. Kakva su Vaša očekivanja od izbora? Šta mislite o najavljenom bojkotu izbora jednog broja stranaka i kakve su Vaše prognoze ishoda predstojećih izbora?

Pročitao sam danas jedan odličan članak o izborima iz pera Zorana Đinđića, jednog od prvaka Demokratske stranke. On je uočio nešto što je stvarno paradoksalno i poučno: Srbi izlaze na prve demokratske izbore za poslednjih pola veka, “došla je sloboda!”. a atmosfera tih izbora je mrtvačka. Ne vidim nigde oduševljenje koje bi ta činjenica morala da izazove. Ali Đinđić, mislim pogrešno, okrivljuje za to “dežurnog krivca”, stranku na vlasti, i njeno grčevito nastojanje da brani svaki pedalj vlasti.

Objašnjenje bih, ipak, potražio u nečem drugom, u opoziciji. Mislim da opozicija strahovito greši kada prati biračko telo umesto da ga vodi. U brizi

za glasove opozicija se ne usuđuje da izađe ni sa jednom idejom koja se nije već spontano formirala u biračkom telu, a te ideje su siromašne, jer je narod iscrpljen, frustriran, nestrpljiv, agresivan. Ponuda opozicije zato ne sadrži ništa stvarno novo. Pored toga, opozicija podcenjuje biračko telo kada smatra da ono ne bi prepoznalo i ne bi sledilo i smelije ideje, iako samo ne može takve ideje da proizvede. U marketingu stranaka ima dosta cinizma prema biračima, odsustvo sadržaja zamenjuje se vatrometima, simbolikom, priprostim i praznjikavim sloganima iz repertoara ekonomske propagande. Zato od izbora ne očekujem mnogo. Najvažniji rezultat izbora će biti njihovo održavanje.

Bojkot smatram nepoželjnim, jer vodi vaninstitucionalnim oblicima političke borbe, “narodnoj inicijativi”, kako bi rekao Ustav Srbije, a to znači ulici, uličnim podvalama, nadvikivanju i nasilju, što je sve voda na vodenicu partije na vlasti. Naravno, da izbori ne mogu biti poštene, ali opozicija se mora pomiriti s tim da ne može pobediti u jednom potezu, to je jednostavno nerealno.

Kakve su pouke od izbora u Sloveniji i Hrvatskoj mogli za sebe da izvuku srpski komunisti u cilju očuvanja vlasti?

Srpski komunisti su mogli pre svega shvatiti da su hrvatski i slovenački komunisti pogrešno računali da će sačuvati “parče vlasti”, ako pristanu da je dele. To je bilo “suviše malo, suviše kasno” da bi dalo rezultate. Iznenađujuću velikodušnost komunista u Hrvatskoj i Sloveniji, birači su ispravno shvatili kao slabost i potukli ih do nogu. Srpski komunisti su se zato odlučili za drugu taktiku: sakrivati slabost (pre svega, apsolutnom kontrolom medija), držati se i dalje arogantno i agresivno, korumpirati nemilosrdno društvenom svojinom kojom još raspolažu i levo i desno, pa šta bude!

Svoje prisustvo na predstojećim izborima u Srbiji najavile su neke međunarodne organizacije kao i predstavnici jednog broja zapadnih država. Šta mislite o institutu međunarodne kontrole izbora i galami vlasti protiv “mešanja u naše unutrašnje stvari”?

Pa, mislim da su to gluposti. Mi smo preuzeli međunarodne obaveze sadržane, na primer, u članu 25. Pakta o građanskim i političkim slobodama koji smo ratifikovali da ćemo držati poštene (“genuine”) izbore na kojima će svim biračima biti omogućeno da slobodno iskažu svoju političku volju. To je jedna međunarodna obaveza koja ima, čak, nadustavnu snagu i njeno ispunjenje, naravno, da ne može biti ničija “unutrašnja stvar”, niti se može sprečiti međunarodna zajednica da vrši kontrolu nad ispunjenjem te međunarodne obaveze. Suprotne tvrdnje mogu biti samo izraz neznanja, gluposti ili nasilništva i loše savesti.

Šta mislite o Programu Demokratske stranke?

Priznaću Vam da se ne zamaram čitanjem programa. I to iz dva razloga. Ako čak i komunistička (socijalistička) stranka stavlja u vrh svoga programa demokratizaciju, onda je očigledno da programi služe više da se stvori kod birača zabuna, nego što bi služili tome da se stranke međusobno razlikuju. Drugo, što je bilo lako uočiti u predstavljanju programa na beogradskoj televiziji, ti programi su listom nerealni, predstavljaju jedno nadmetanje u opisivanju blagodeti našeg sutrašnjeg života, ne vodeći nikakvog računa o realnostima. Takva društva i takve države kakve se opisuju bile bi pre svega iznad naših materijalnih mogućnosti, dakle, za nas preskupa. Ja znam da je Rols-Rojs sjajan automobil, ali šta mi to vredi. Jedini izuzetak u tom pogledu je Program Saveza reformskih snaga koji ide upravo drugim putem, da se prvo obogatimo, a onda da vidimo na šta ćemo to da trošimo. Ne znam koliko je on realan, ali upotrebljava ispravnu metodologiju.

Kako ocenjujete ulogu Slobodana Miloševića u ostvarivanju srpskog nacionalnog interesa i međunarodnu poziciju Srbije koja nikad izgleda nije bila gora?

Ne pamtim Srbina koji je toliko naškodio pravim srpskim interesima, koliko je to učinio Slobodan Milošević. On je te interese izjednačio sa interesom svoje političke stranke (komunističke, socijalističke) i svojim ličnim. Srbi su to, bar u jednom trenutku, progutali: setite se samo onog ponižavajućeg puzanja pred vođom, slika, pesama, “Slobo-slobodo!”, “Narod se pita – Slobu za Tita!”. Ceo srpski narod je bio zatečen i nije shvatio šta Milošević radi. Nekima nije to jasno ni danas. A njegova ideja je bila vrlo prosta: on je ocenio da je posle Tita vlast postala “ničija” i da je treba samo pokupiti. Trulost sistema je postala očigledna i on se prvi setio da počne da proziva razna rukovodstva po Jugoslaviji: “Ti si nelegitiman, i ti si nelegitiman”. To je bila tzv. “antibirokratska revolucija”. Komunisti su bilo preneraženi što on ljulja čamac u kome i sam sedi. Naravno, da su svi bili nelegitimni! Ali oni nisu mogli da shvate da bi neko sekao granu na kojoj i sam sedi, jer svakako da su i srpski komunisti nelegitimni.

Srbi su tada pomislili da Milošević demontira komunizam?

To je bilo netačno. On je samo želeo da poskida republička rukovodstva (što je i učinio u Vojvodini i Crnoj Gori), namesti svoje ljude, zavlada Partijom, i preko nje Jugoslavijom. Kada su drugi komunisti u Jugoslaviji to shvatili, radije su se odrekli i vlasti nego da to dozvole, bolji je i Tuđman nego Milošević. Iznenada su se setili demokratije i višepartijskih izbora i predali su vlast opoziciji. To je Miloševića ostavilo bez instrumenta za osvajanje vlasti u Jugoslaviji, a Srbe koji su ga podržavali ne shvatajući o čemu se radi – kao poslednje komuniste u Evropi. To je zaustavilo demokratizaciju Srbije, izolovalo je iz oslobodilačkog toka liberalizacije koji se širio Evropom. Setite se samo grozničave Miloševićeve borbe za nastavak

jugoslovenskog komunističkog kongresa! Nije mogao da shvati da su mu izmakli SKJ iz ruku. Od tog trenutka nadalje on vodi jednu samo površno prerusenu secesionističku politiku, kako bi mogao biti suveren u Srbiji, ako već ne može u Jugoslaviji, ne pitajući za cenu, ni ekonomsku, ni političku, ni istorijsku. Pomislite sami: da li je u srpskom interesu da su danas “poslednji komunisti u Evropi”, da imaju u toku poslednji politički proces (Vlasi), da pucaju u demonstrante, prebijaju ljude u “izolaciji”, finansiraju policijsku državu na Kosovu sa 300.000 maraka dnevno, nemaju slobodnu štampu, vode carinske ratove, uplaćuju zajmove komunističkoj državi, s oružjem u ruci blokiraju puteve, zabranjuju novine, slede jednog vođu diktatorskog imidža, arogantnog, patrijarhalnog, koji tuče svoju opoziciju, kroji zakone i ustave po svojoj meri, smenjuje redakcije, direktore, funkcionere.

Da li je u srpskom interesu da ih drugi vide kao narod koji nije u stanju da iznedri drugu i drugačiju politiku i druge i drugačije političare?

Svakako da nije. Pristajući da zarad “rešenja” kosovskog pitanja slede i komuniste, makar samo zato da za njih “svrše prljave poslove”, kako sam od nekih čuo, Srbi su platili previsoku cenu: prvo, zato što se tim metodama kosovski problem ne može rešiti, i drugo, jer se po tu cenu rešenje i ne isplati. Ako zarad kosovskog problema treba da se zaustave procesi demokratizacije u Srbiji, da se zauzdava štampa, da se trpi komunistički monopol, onda se albanskom secesionizmu daju moćni argumenti, daje mu se prilika da progovori demokratskom i liberalnom retorikom, da svoju borbu predstavi kao otimanje iz komunističkog zagrljaja Srba, da uspešno internacionalizuje svoje pitanje, da pokrene na akciju sve organizacije za ljudska prava, koja komunistički režimi notorno ugrožavaju itd. Kada se to dogodi Milošević to naziva “antisrpskom zaverom”, poziva na slogu, vezuje ruke opoziciji traži produžetak mandata za svoju komunističku stranku i tako u krug. Bez promene srpskog političkog vrha i same komunističke (socijalističke) partije sa vlasti, Srbi ne mogu ostvariti ni svoje interese, ni uspostaviti normalne odnose sa drugim narodima. Dajući, makar i privremenu, podršku Miloševiću Srbi su sami značajno naškodili svojim nacionalnim interesima.

I na kraju, da li bi ste nam rekli nešto o slobodi štampe u Srbiji kao i o pokretanju lista “Vreme”?

Slobode štampe u Srbiji – nema. Ono što na jedvite jade izlazi kao neka opoziciona štampa, izlazi jer se ne može ugušiti. Ovde kao da je zaboravljeno da je Milošević došao na vlast na “štamparskom skandalu”: braneći Tita od omladinskog lista “Student”. Osmu sednicu je bila praćena osnivanjem “radnih grupa” za sve beogradske redakcije, počelo je bilo neviđeno ispiranje mozgova, smenjivanje urednika, na udaru se našla ne samo “uvek kriva” omladinska štampa, već i “Politika”, “NIN”, “Svet”,

Televizija, sve. Ko nije dao dokaza ropske lojalnosti bio je smenjen ili mu je dodeljena plata čistačice, sa obavezom pisanja, bez prava objavljivanja. Srpskom štampom zacarilo je podaništvo kakvo ovde odavno nije viđeno.

“Vreme” smo pokrenuli bez mnogo iluzija da možemo odmah srušiti taj monopol, jer je on zasnovan na bezdušnom arčenju, “društvene svojine” kojoj privatna sredstva ne mogu konkurisati, ali na dugu stazu taj se monopol ne može održati. Mi smo pokušali da proces ubrzamo.

*Intervju: Zoran Purešević
“Demokratija”,
Beograd, 24.11.90.*

Ruganje s javnošću

Takozvani verbalni delikt postao je gotovo nezaobilazna tema sporenja u predizbornim duelima kandidata opozicije i SPS. Na žalost, opozicija iz neznanja, a SPS iz lukavstva, uspjeli su jedino da potpuno zbune javnost. Opozicija ne zna o čemu je reč, a SPS zna ali neće da kaže.

Tako je, na primer, svakako tačna konstatacija prof. R. Markovića da se ne može načelno zahtevati ukidanje svakog verbalnog delikta (dakle, onog koji se počini rečima), jer bi se onda morali ukinuti i delikti uvrede i klevete. Prof. Marković bi bio još ubedljiviji da je pomenuo i sasvim nesporna **politička** krivična dela koja se vrše rečju, na primer, poziv na oružanu pobunu, naređivanje genocida, ratnohuškačka propaganda, špijunaža, dela koja su kažnjiva u svakom modernom i demokratskom zakonodavstvu.

Nevolja je, naravno, u tome što se prof. Marković pri tom svesno koristi terminološkom zbrkom. Njemu, kao profesoru prava, mora biti jasno da se u našoj publicistici termin “verbalni delikt” (pogrešno) upotrebljava za pojam **delikt mišljenja** i da opozicija i javnost, tražeći ukidanje “verbalnog delikta”, u stvari, traže ukidanje delikta mišljenja. Političaru može biti dozvoljeno da podržava ovakvu terminološku zbrku i da se njome sofistički koristi, ali profesoru prava to nije dozvoljeno. A razlika je jasna: uvreda i kleveta jesu verbalni delikti, ali nisu delikti mišljenja: špijunaža jeste verbalni delikt, ali nije delikt mišljenja itd.

Istini za volju, moramo reći da je i prof. Vučetić bio u pravu kada je, tokom jedne polemike, istakao da izlaganje poruzi simbola Srbije i njenih najviših organa – i ne predstavlja delikt mišljenja, te da sloboda na javnu reč ne obuhvata i slobodu vređanja i klevetanja. Tačno je da se mišljenje može izraziti (čak bolje) i bez izlaganja poruzi onih koji misle drugačije, da se mišljenje može izraziti i uljudno, racionalno i tolerantno, da je to čak i poželjno.

Kandidati SPS u ovoj polemici narugali su se neukoj javnosti. U želji da demonstriraju i liberalnost srpskog krivičnog zakona i svoju ličnu, tvrdili su: prvo, da srpski krivični zakon nema delikt mišljenja i drugo, ako opozicija smatra da je to čl. 98, oni pristaju na njegovo ukidanje, čak se zalazu da se to učini.

Stručnjaci kakvi su profesori Vučetić i Marković, koji ne samo da su pravnici i doktori pravnih nauka već su i pisci Ustava, kako su se pohvalili, moraju znati da delikt mišljenja postoji u srpskom krivičnom zakonu pod

nazivom “širenje lažnih vesti” (čl. 218). Oni to znaju, ali, naravno, izabrali su uprkos svom načelnom zalaganju za slobodu javne reči, da o tome ćute.

Član 218 Krivičnog zakona Srbije glasi:

“Ko iznosi ili pronosi **lažne** vesti ili **tvrđenja** u nameri da izazove **neraspoloženje** ili uznemirenje građana ili da se ugrozi javni red i mir, ili to učini u nameri da se osujeti sprovođenje odluka i mera državnih organa i ustanova, ili da se **umanji poverenje građana** u takve odluke i mere, **kazniće se zatvorom do tri godine**”.

Među stručnjacima je opštepoznato da je ovaj propis po svojoj suštini identičan sa bivšim saveznim propisom o neprijateljskoj propagandi. Stručnjaci takođe znaju da je on upotrebljavan u političke svrhe u mnogo širem opsegu od krivičnog dela neprijateljske propagande i da su zbog njega hiljade ljudi bile osuđene na nekoliko hiljada godina robije.

Zato mislim da su kandidati SPS izložili poruzi javnost deklarirajući se, s jedne strane, za slobodu javne reči, a, s druge strane, prećutkujući činjenicu postojanja krivičnog dela širenja lažnih vesti, čije je ukidanje traženo još 1980. godine istom onom peticijom kojom je traženo i ukidanje neprijateljske propagande, i iz istih razloga – jer predstavlja tipičan delikt mišljenja.

Istini za volju, tako su mogli postupiti jedino uz pomoć opozicije. U svojoj borbi za slobodu javne reči opozicija je lupala na pogrešna vrata. Član 98 Krivičnog zakona to stvarno nije, a širenje lažnih vesti, koje nije ni pomenuto, to stvarno jeste. Time je opozicija dozvolila svojim protivnicima da spretno zamene tezu.

U svakom slučaju, delikt mišljenja postoji u srpskom krivičnom zakoniku, u njegovom članu 218 o širenju lažnih vesti, i prisustvo toga propisa nespojivo je sa demokratskim parlamentarnim sistemom.

Delikt mišljenja mora se ukinuti.

*Osvrt na polemiku u vezi delikta mišljenja,
“Vreme”,
24.12.1991. god.*

«Širenje lažnih vesti»

Ogromno uzbuđenje javnosti oko člana 98. Krivičnog zakona Srbije, iako je obilovalo nespornostima, lažnim terminološkim sporovima, manifestacijama neznanja i svesnim prosipanjem magle – imalo je jednu nesumnjivu i korisnu posledicu: javnost se vrlo glasno izjasnila za slobodnu javnu reč i protiv delikta mišljenja. Što je još važnije, tako su se izjasnile i sve stranke u svojim izbornim kampanjama. Tako se izjasnila i pobednička stranka SPS-a, koja će imati prilike da to u Skupštini i dokaže.

Slobodoumno opredeljenje novih poslanika ubrzo će biti na probi. U Beogradu se već prema inicijativa građana za ukidanje člana 218. Krivičnog zakona Srbije koji inkriminiše tipični delikt mišljenja. Reč je o krivičnom delu širenja lažnih vesti, deliktu koji je rođeni brat omrznutog (i ukinutog) delikta neprijateljske propagande.

Radnja krivičnog dela širenja lažnih vesti bitno se ne razlikuje od radnje krivičnog dela neprijateljske propagande, a i zakonodavni motiv mu je isti: da spreči kritiku vlasti. Prema članu 218, naime, može se kazniti i sa tri godine zatvora svako ko iznosi “lažna tvrđenja”, kojima može da se umanj “poverenje građana u odluke i mere državnih organa i ustanova”, a moralno-politički podobnim tužiocima i sudijama daje se ovlašćenje da utvrde, po svom “slobodnom sudijskom uverenju”, “neograničeni nikakvim posebnim dokaznim pravilima” (čl. 10 Zakona o krivičnom postupku), koja su tvrđenja lažna, a koja su istinita.

Tako se ovim članom sudovima daje ovlašćenje da silom dekretiraju istinu, daje se ovlašćenje vlasti da istinitost i osnovanost kritike sama vlast meri aršinom sopstvene samokritičnosti, drugim rečima onemogućava se slobodna kritika vlasti i njene politike, ukida efikasna kontrola vlasti i uspostavlja njena neodgovornost.

U demokratskom društvu osnovanost kritike ocenjuje demokratska javnost, a da bi ona to bila u stanju da učini, mora se svima omogućiti da kritiku iznesu bez straha od mogućnosti da ih kritikovana vlast kazni.

Iza ovako koncipiranog dela stvarno stoji boljševička logika da se vlast ne mora legitimisati pred građanima, jer je njena legitimacija “istorijska”. Ovim delom se, naime, državnom prinudom štiti legitimitet: vera u apriornu ispravnost svih “mera i odluka” “državnih organa i ustanova”, dakle, vera u optimalnu prirodu postojećih institucija, što je definicija legitimiteta (Neumann).

Naprotiv, u demokratskom društvu politika vlasti (“mere i odluke”) i sama vlast, na osnovu svoje politike, stiče legitimitet (“poverenje”) svojim rezultatima, a samo u totalitarnim i autokratskim režimima se taj legitimitet, to poverenje, brane sredstvima državne sile i robijama.

Uterivanje vere silom ima svoje ime u pravu. To ime je inkvizicija. Otkada je 1808. godine Napoleon ukinuo špansku inkviziciju, zabrana uterivanja vere silom postala je opšte mesto svih modernih demokratskih ustava i prisustvo člana 218. o širenju lažnih vesti predstavlja anahroni delikt.

U praktičnoj primeni ovo delo korišćeno je za sve moguće političke ciljeve, ali uvek u funkciji gušenja javne reči, onemogućavanja kritike i ograničavanja slobode stvaralaštva. Pominjemo samo neke primere primene ovog člana: protiv dr Koste Čavoškog upotrebljen je ovaj član kada je kritikovao ustavne odredbe o slobodama i pravima građana tvrdeći (“lažno”) da one predstavljaju prazne deklaracije. Protiv književnika Josipa Višnjića podignuta je optužnica za ovo delo zbog priče koju je objavio u jednom dnevnom listu, sa obrazloženjem da sadrži “lažne tvrdnje” kojima se uznemirava javnost (što je, naravno, definicija priče).

Protiv branilaca u političkim procesima dizane su ovakve optužnice kada bi pokušali da dokazuju da njihovi klijenti optuženi za neprijateljsku propagandu nisu pronosili neistine o društveno-političkim prilikama u zemlji. U trenucima velikih političkih zaokreta broj optuženja i presuda za ovo krivično delo naglo je skakao za 200, 300%. Ovaj član upotrebljavan je umesto neprijateljske propagande, uglavnom onda kada se osećalo da se primenom neprijateljske propagande preteralo, da će se to nezgodno odraziti u zvaničnim statistikama i kada je vlast bila zadovoljna i nižim kaznama od “samo” tri godine (neprijateljska propaganda je dozvoljavala i kazne od 10 godina).

Drugih razlika u primeni ovog člana i neprijateljske propagande – nije bilo.

Istim argumentima kojima je brisan član 133. KZ SFRJ mora se brisati i član 218. Krivičnog zakona Srbije. To je tipičan delikt mišljenja, koji onemogućava kritiku i kontrolu vlasti i nespojiv je sa demokratskim ustrojstvom.

Antrfile: Vladavina bez prava

Bura koje se podigla u ime “slobodne reči” lažnim povodom, oko člana 98. Krivičnog zakona Srbije, čini se okončanom: između dva izborna kruga,

u očiglednoj želji da opoziciji oduzme argument i pomogne stranci SPS u izbornoj borbi, Izvršno veće Srbije predložilo je brisanje ovog člana: Srbi će (ako predlog RIV-a prođe) sada moći da slobodno pljuju po svojoj srpskoj zastavi, grbu i Predsedniku Republike. Naravno, to će moći i svi drugi, jer su jednaki pred zakonom bez obzira na nacionalnu pripadnost po novom srpskom Ustavu.

Ono što privlači pažnju pravnika u svemu ovome, jeste činjenica da Izvršno veće Srbije u roku od mesec dana predlaže Skupštini dva dijametralno suprotna rešenja istog pravnog pitanja, a da pri (tom) resorni stručnjaci vlade nisu promenili svoj stav (stav Sekretarijata za pravosuđe). Nemoguće je odoleti utisku da je opet pravo u službi politike i dnevno-političkih interesa (izbornih šansi SPS-a) i da se, opet, igramo zakonima stavljajući ih u službu političkih dnevnih interesa (izborne borbe). To je, naravno, suprotno principima vladavine prava.

***“Vreme”,
31.12.1990.***

Car je go

Prošle sedmice dogodilo nam se nešto toliko krupno i značajno da nam je svima teško da potpuno shvatimo šta se zapravo dogodilo. Sigurno nije najznačajnije ono što nam je najviše zaokupljalo pažnju: demonstracije, govori, policijsko - vojni manevri, zahtevi, hapšenja i oslobađanja, ostavke... Svi razumeju i, još više – jasno osećaju, da se dogodilo nešto mnogo važnije, da ovo parče sveta u kome živimo više nikada neće biti nalik na Beograd, Srbiju i Jugoslaviju od 8. marta 1991. godine.

Razmišljanje o tome šta se dogodilo tek počinje, ali se ipak čini da su neke osnovne stvari već jasne. Prvo i najvažnije progovorila je omladina, koja je neobično mnogo vremena provela u svom rezervatu, zgađena nad srpskom političkom scenom, nezadovoljna ponuđenim opcijama, generacijski začaurena u apstinenciji, lišena perspektiva, gorkim osećanjem suvišnosti. Progovorila je ponosno, odbijajući da bude politički instrumentalizovana od bilo koga i – sklonila se sa scene.

Mnogo toga je izrečeno na Terazijama, ali se sve može svesti na jednu bitnu; činjenicu : studenti su izrekli ono što se opozicija do sada nije usudila da kaže na tako jasan način: car je go. Na račun neprikosnovenog predsednika svih Srba i osnovnog kreatora jugoslovenske političke scene u poslednje tri godine izrečene su ocene i uvrede takve oštine i oštroumne ubojitosti kakve javno nisu izrečene ni za jednog jugoslovenskog političara u poslednjih pola veka.

Nekažnjeno i nekažnjivo, na štetu najmoćnijeg čoveka u Jugoslaviji danas počinjena su na stotine puta za nekoliko dana, iz hiljada grla, bezbrojna krivična dela povrede ugleda predsednika Republike, preneti u milionskim tiražima, prevedena na stotine jezika. Car je go, što god o tome govorila beogradska televizija, što god o tome pisala "Politika". Nije više moguća ni obmana ni samoobmana zavedenih i postidjenih.

Srpska inteligencija dolazila je na Terazije da se pokaje i iskupi ili jednostavno, da ohrabrena progovori. Dojučerašnji obožavaoci oca nacije, čoveka koji je Srbiji vratio dušu, čast i dostojanstvo, nadmetali su se na Terazijama i u Francuskoj 7 u zgražavanju nad golotinjom sile, nad ružnim licem režima.

To je ono glavno. Sve ostalo odatle nužno sledi. Odjednom se u svetlosti te istine pokazalo još mnogo toga. Pokazalo se, na primer, da Milošević nije Srbija, da njegovi neprijatelji nisu neprijatelji Srbije, da oni

koji nisu mogli da razgovaraju sa Miloševićem možda mogu da razgovaraju sa Srbima, da se drugima vratila nada da Srbija još može razgovarati bez ultimatumima, bez zahteva za bezuslovnim kapitulacijama, bez pretnji bez širenja otrovnih i zapaljivih dezinformacija poput one pakračke, bez arogancije. Pokazalo se, odjednom, da nova Srbija podseca krila upravo hrvatskim jastrebovima i albanskim ekstremistima, koji su u premartovskoj srpskoj politici nalazili svoje najbolje argumente.

Pokazalo se takođe, da je opozicija bez razloga potcenjivala svoje birače, naročito one mlade, kada je oklevala, taktizirala i izbegavala da se suprotstavi Slobodanu Miloševiću na terenu njegovog maksimalističkog, militantnog, nerealnog i zato samoporažavajućeg nacionalnog programa, koji je upravo nacionalnim interesima Srba, gledano na dugu stazu, naneo neprocenjive štete: obeležio ih kao poslednji relikv komunistički u Evropi, kao generatora povratne sprege jugoslovenskih šovinizama, izolovao ih iz evropskog okruženja kao žarište najtežih povreda ljudskih prava i sloboda... Mladi ljudi na Terazijama pevali su drugoj Srbiji od one koju je želeo Slobodan Milošević. Tu Srbiju opozicija nije imala snage da im na jasan način ponudi – i u tome treba da vidi i glavni razlog svog izbornog poraza. Studenti su im pokazali da izbor između slobode i Srbije nije međusobno isključiv, da su isključivi uzajamno upravo sloboda i Slobodan.

Dojučerašnji dušmani, zaverenici protiv srpskog naroda širom sveta sa radošću su dočekali izgleda za demokratsku Srbiju i promenu kojoj se danas i Srbi raduju. Pokazalo se da Srbi imaju, prijatelja i da je srpska vlast sama izolovala Srbe iz sveta i njihovog prirodnog evropskog okruženja. Pokazaće se da za tu novu Srbiju i drugi mogu imati više sluha.

Pokazalo se, takođe, tokom poslednjih dana, da i mogućnost vojnog udara kao epiloga jugoslovenskog haosa ima mnogo manje izgleda nego što se činilo. Prvo, zato što su se srpski režim i vojska uzajamno kompromitovali: srpski režim zato što je morao da zove u pomoć vojsku da brani režimsku televiziju od Srba, a vojska zato što se takvom pozivu odazvala. Drugo, zato što se pokazalo da vojska takvu zaštitu nije mogla pružiti. Blef vojskom mogao je biti uspešan samo dok jednom nije isproban u praksi.

Pokazalo se, takođe, da je samo sto dana nakon obavljenih izbora legitimitet vladajuće stranke ozbiljno doveden u pitanje. Podrška koju je stranka uspela da organizuje za svoga uzdrmanog šefa u poređenju sa grmljavinom mladosti delovala je umorno, oronulo, bez ideja, mlitavo i bezvoljno. Dovedeni su autobusima, pokupljeni sa svih strana, pogrebani sa dna kace, preklinjani i zaklinjani, ali ih nije moglo ništa pokrenuti da se suprotstave glasu istine na Terazijama. Bezvoljno su se razišli kada je program završen.

Šta sada? Posledice su očigledno dalekosežne. Slobodan Milošević, kao političar, daje još samo kliničke znake života. Novi izbori izgledaju neminovni, čitav SPS počivao je na njemu (setimo se dvoglavih plakata izbornih kandidata). Međunarodno okruženje se izmenilo, opozicija je dobila lekciju, opcija vojnog udara izgubila je uverljivost. Jasno je da nema iluzija da će Slobodan Milošević predati opoziciji vlast na tanjiru, jer je upravo to svojevremeno prebacivao slovenačkim i hrvatskim komunistima. Nije isključeno da ćemo biti svedoci sličnih brutalnih scena kakve smo gledali, mada se u onakvom obliku sigurno neće ponoviti. Ali, dani SPS-a i Slobodana Miloševića su odbrojani.

Suviše optimistički? Vreme je za optimizam.

***“Vreme”,
18.03.1991.***

Osudeni na uspeh

Poslednji beogradski događaji mogli su se očekivati sa sigurnošću. Već 10. decembra prošle godine, dan nakon srpskih izbora, mnogi među onima koji su ostali hladne glave, uočili su paradoks - Srbiju su izborni rezultati potrlji. Birači-pobednici nisu se mogli ni čuti ni videti, pa se nametalo pitanje, ko je uopšte glasao za SSS (Socijalističku stranku Srbije) i za gospodina Miloševića.

To bi za svaku razumnu vlast moralo da bude ozbiljno upozorenje. Postalo je očigledno da je od ponuđenih opcija, konfuzna i nezadovoljna Srbija ovim izborima samo odgodila odluku (jedna od приметnijih parola na minulim demonstracijama glasila je "Ovo su izbori").

Postalo je očigledno da za razumevanje srpske političke stvarnosti nije dovoljno prebrojavanje glasova i postotaka i da brojke treba ponderirati sa snagom političkih uverenja koja se iza njih skrivaju. Prvenstveno bi to moralo da bude jasno "novoj" vlasti, koja je sama najbolje znala sa čime je pobedila na izborima - prvo, nuđenjem *statusa quo* nastupala je, naime, protiv nejasnih promena ("Sa nama nema neizvesnosti"), i drugo, biračke glasove kupovala je subvencionisanjem životnog standarda u predizbornoj kampanji sa parama (7 milijardi USD) "pozajmljenim" iz državne blagajne. Naravno, bilo je jasno da će se pare potrošiti, a da će se slogan o "izvesnosti" kao bumerang vratiti njegovom autoru. Takođe je bilo jasno da iza svakog opozicionog glasa stoji ogromna količina političke energije, kao i da se među neopredeljenima nalaze uglavnom mladi, rezignirani prvenstveno nacionalnom politikom i programom, kako vlasti tako i opozicije (zbog početnog uspeha nacionalne politike g. Miloševića, prestrašena opozicija je naglašavala samo svoj antikomunizam).

G. Milošević i SSS su pogrešno pročitali izborne rezultate, a posledica toga je bila iluzija o "plebiscitarnoj podršci". Ta je iluzija stara navika ove vlasti, a bila je potkrepljena i narcisoidnošću samog vođe. Pobednici su sebi priuštiti slatku samoprevaru svemoći. Ta je iluzija izrodila prezir prema opoziciji i javnosti, aroganciju koja se najbolje videla u prizoru predsednika na tronu carske nedodirljivosti i u ustoličenju njegove apsolutne neodgovornosti (g. Milošević se demonstrativno povukao iz javnosti), kao i u dominaciji drske vlastodržačke laži u zvaničnim novinama (Politika, TV Beograd). Sličan odnos se pokazuje i prema predstavnicima opozicije u Skupštini. Tamo je većinska SPS dozvoljavala sebi da javno diskredituje

patriotizam opozicije i cinično je i sistematski nadglasavala svuda i na svakom mestu.

Izliv nezadovoljstva i besa je bio neizbežan, jer su svi institucionalni kanali zapušeni. Brutalnost odgovora vlasti pokazuje da je ni ulična pobuna nije otreznila u iluziji o potpunoj legitimnosti, što je stanje samo pogoršalo. Probudili su se omladina i univerzitet, a srpska inteligencija im je morala priznati svoju grešku, samoobmanu i zaslepljivanje drugih. "Plebiscitarna podrška" se pretvorila u osudu i pretnju. Ne samo Slobodan Milošević i SPS, već je i ukupna narodnjačka politika izložena zakasneloj kritici. Pokazalo se da je ona retrogradna i neprihvatljiva za obrazovani mladi svet i osećaj gradske dece. G. Milošević i SPS su ostali u političkoj pustinji- iako su još uvek bezbedno ukopani u duboke bunkere vlasti.

Tenkovi na ulicama i dramtizacija ostavke g. Jovića & comp. su prepoznatljivo pokazali o kakvoj je politici reč. Efikasnost g. Miloševića bila je i ostala u tome, što je stalno stavljaio do znanja kako se ne plaši upotrebe sile, pa čak ni rata. Neko, ko ima takav stav, je praktično bez sile, nepobediv. Takoreći, "osuđen je na uspeh".

Trenutna situacija je, naravno, tragična, jer dopušta teoretski dve solucije (strpljivo i mirno političko opkoljavanje g. Miloševića i demokratski pritisak do njegove ostavke i novih izbora je rešenje čije su mogućnosti veoma male s obzirom na realni potencijal "gandizma" na Balkanu), a stvarno postoji samo jedna (spirala nasilja koja se pokrenula devetog marta).

Moguća je, naravno, i treća, najlošija solucija, koju upotrebljavaju diktatori kada su u škripcu - late se rata protiv "spoljnog neprijatelja". Ali, možemo se nadati, da g. Milošević za takav rat ipak neće naći partnera.

Srđa M. Popović
NAŠI RAZGLEDI, Ljubljana
22.03.1991. godine

Apel javnosti intelektualaca Srbije

Izabran pre samo tri meseca na položaj predsednika Republike Slobodan Milošević je poslednjih dana izgubio poverenje naroda.

Protiv Miloševićeve Srbije izjasnio se čitav svet, sve jugoslovenske republike i narodi (izuzev vazalskog režima u Crnoj Gori) i, najzad sama Srbija i njena mladost. Njegova sposobnost sticanja neprijatelja dovela je Srbiju na samu ivicu građanskog rata.

Grubo i nasilno manipulisanje srpskom javnošću nije moglo dugo prikrivati ove činjenice. Arogancija i prezir prema svemu, svima, pa i prema sopstvenom narodu, dostigli su vrhunac 9. marta kada je Slobodan Milošević naredio da se premlaćuje srpski narod, kad su pale i ljudske žrtve i kad je policija vršila torturu po zatvorima nad srpskom omladinom.

Pošto je propao pokušaj da se Armija navede na uvođenje vanrednog stanja u Jugoslaviji čija bi svrha mogla jedino biti spasavanje ličnog režima, Milošević je odlučio da ukine Predsedništvo SFRJ i zatvori poslednju mogućnost mirnog raspleta krize.

Predsednik Srbije opredelio se za politiku rata. Dovodjenje tenkova na ulicu, miniranje dogovora o budućnosti Jugoslavije, svedoče o avanturizmu sebičnog vlastoljublja koje srpski narod više ne može trpeti.

Milošević ne može podmetati celom srpskom narodu neprijatelje koje svojim nasilništvom stvara. Srpski narod više ne pristaje da ga Slobodan Milošević drži u izolaciji, da ga kljuka neistinama, premlaćuje ga i stvara mu istorijske hipoteke.

U interesu građana Srbije tražimo od Slobodana Miloševića da se odmah povuče sa svoje funkcije.

U Beogradu, 17. marta 1991. godine.

***“Vreme”,
25.03.1991.***

Prigodna beseda predsednika Evropskog pokreta u Jugoslaviji, g. Srđe Popovića

Dame i gospodo,

Izgleda mi suviše da pred jednim ovakvim auditorijem ponavljam sve ono što je svima vama isuviše dobro poznato. Svi mi ovde znamo šta su osnovni ciljevi Evropskog pokreta, a u Deklaraciji koju smo danas usvojili na našoj Osnivačkoj skupštini objasnili smo i svoju želju i motive za učešće u njemu.

Zato se nadam da vas neću razočarati, ako ovo moje obraćanje bude i nešto više od onoga što predviđa naš dnevni red: prigodna beseda.

Događaji u Evropi i u Jugoslaviji odvijaju se takvom brzinom da mi se čini da ona opravdava naše nestrpljenje da već ovom prilikom damo svom angažmanu i sasvim konkretnu sadržinu. Objasnimo kako vidimo sebe, kako vidimo Evropu i kako vidimo sebe u Evropi.

Najopštija karakteristika Evrope, na pragu trećeg milenijuma svakako je jedno opšte osećanje, osećanje svih Evropljana, da se nalaze na izmaku jedne burne i ne naročito srećne, i početku druge još neizvesne epohe, dakle, u jednom prelaznom trenutku ispunjenom nadom ali i strahovanjima.

To osećanje istovremeno uzrokuju i manifestuju dva glavna procesa: prvi, poletni integrativni procesi u Zapadnoj Evropi (najviše ekonomski, ali ne samo ekonomski motivisani) i drugi, opšta težnja naroda Istočne i Centralne Evrope da se nakon poluvekovnog odsustvovanja iz istorije Evrope u nju vrate.

Podudarnost ova dva procesa čini evropsku situaciju krajnje fluidnom. Stvorena je potpuno nova strateška situacija. Otvorena su mnoga pitanja nove evropske ravnoteže i stabilnosti. Stvara se nova arhitektura međuzavisnosti, potreba za zajedničkim rešavanjem spornih pitanja, traženje novih spona, podizanje i usklađivanje nivoa ekonomskog razvoja.

Moglo bi se reći da u Evropi vlada stanje svojevrsnog stvaralačkog haosa.

Za ciljeve Evropskog pokreta ova situacija predstavlja uzbudljivi izazov: iznenada se otvaraju sasvim realne mogućnosti ostvarenja gotovo utopijskog projekta stvaranja demokratske evropske federacije koja bi obuhvatila i njene do juče amputirane delove. U glavnim crtama oba pomenuta procesa konvergiraju istom cilju.

Pa, ipak, posle prvobitnog oduševljenja izazvanog konvergencijom ovih procesa, nastalo je svojevrsno otrežnjenje, što se dešava uostalom nužno kada bilo koja velika ideja dospe u fazu realizacije. Pojavljuje se otpor materijala, otpor stvarnosti.

Stvarnost post-komunističkih društava u koja ubrajam i Jugoslaviju, pokazala se drugačijom od zamišljene. Pokazalo se da prostom promenom političke vlasti u tim zemljama ne dolazi automatski do demokratskog ustrojstva, do tržišne privrede, do vladavine prava. Prizor koji se ukazao kada je posle pola stoleća uklonjen sa tih društava teški kamen totalitarnog sistema – nije bio mnogo lep. Malo šta je raslo ispod tog kamena. Ova ocena je, mislim tačna čak iako ne usvojimo simplicističko stanovište hladnoratovskog antikomunizma, čak i ako priznamo da je realsocijalistička epoha nastala, kažem nastala, delom i zahvaljujući unutrašnjoj krizi tih društava: socijalnoj nepravdi, nacionalnim sukobima, kolonijalizmu i imperijalizmu velikih sila, cikličnim krizama kapitalizma, korumpiranoj građanskoj politici, surovosti prvobitne akumulacije kapitala.

Mada danas situacija u tim post-komunističkim zemljama nije identična, može se slobodno reći da su im zajedničke:

- akutne i teške privredne teškoće,
- tehnološka zaostalost,
- propala infrastruktura,
- degeneracija demokratskih političkih institucija,
- razorene pravne institucije,
- zapušteno školstvo,
- zaostalo zdravstvo,
- zagađenost sredine,
- nedostatak kapitala,
- visoka spoljna zaduženost.

Ali ono što je svakako najteža posledica ovih sistema, to je pustoš u ljudima. Ljudi koji su živeli decenijama u laboratorijama realsocijalizma izašli su iz tog eksperimenta in vivo oštećeni:

- nedostatak inicijative
- konformizam,
- nesamostalnost,
- cinizam,
- agresivnost,

sumnjičavost,

Stvorili su od nas soj ljudi naizgled nesposobnih za građansku socijalnu interakciju i komunikaciju, soj ljudi koji naizgled može opstati samo u militantnim (juče ideološkim, a danas nacionalnim) kolektivitetima, nužno autoritarne strukture, sprovodeći jedan do kraja redukovani program: program rata sa drugim sličnim kolektivitetima.

Ova slika svakako da je crna... ali dozvolite da ustvrdim da ona nije tako obeshrabrujuća, kako na prvi pogled nesumnjivo izgleda. Mi koji smo se skupili danas oko Evropskog pokreta u Jugoslaviji, udruženi smo upravo u uverenju da je čovek biće obdareno voljom i svešću, a ne samo pasivni objekt istorijskih nužnosti, dakle,

da je on sposoban za regeneraciju,

da je adaptabilan,

da je obdaren umom i stvaralačkom sposobnošću,

da je socijabilan...

čini mi se da su ovde okupljeni upravo ljudi na toj osnovnoj pretpostavci: pretpostavci jednog antropološkog optimizma.

Svojom delatnošću mi ćemo nastojati da regenerišemo, u granicama svojih snaga, razoreno tkivo društva, obnovimo pre svega nadu, koja je izgleda izgubljena, da veliki zadaci privrede, političke i državno-pravne transformacije koji nam ovde predstoje ne prevazilaze normalne ljudske snage.

Put kojim se išlo zadnjih godina, razočaravajući put površinskih državno-političkih zahvata, sada je jasno – ne može rešiti ništa. Sa starom mentalnom matricom totalitarni obrazac uvek će težiti da se reprodukuje. To izgleda da mnogima postaje jasno – i to je ohrabrujuće. Nedavni događaji u Srbiji, u kojoj se na toj matrici najduže istrajavalo, mislim da nam daju za pravo. Odjeci tih događaja u drugim delovima zemlje, svest da se silom ništa ne može rešiti, podrška Evrope ovim demokratskim procesima, naglo opadanje straha i njime praćeno olakšanje... sve to nas učvršćuje u pretpostavci da je stara mentalna matrica istrošena.

Svojom delatnošću u okviru Evropskog pokreta mi želimo da ponudimo jednu novu matricu: zasnovanu na

saradnji,

miroljubivom rešavanju sporova,

na do sada zabranjenoj toleranciji i solidarnosti,

na jedinstvu u različitosti,

na poštovanju ljudskih prava,
jer tako razumemo i ciljeve evropskog pokreta.

Lično smatram, a često je to Jugoslaviji bilo stavljeno do znanja i od međunarodnih faktora da je pitanje poštovanja ljudskih prava – odlučno pitanje za našu integraciju u Evropu. Zato je prvi dokument Evrope koji smo preveli Evropska konvencija o ljudskim pravima.

Stanje ljudskih prava u Jugoslaviji pruža neveselu sliku. Naravno, da se to tiče pre svega Kosova. Nikakvim državnim razlogom ne može se pravdati ono što se eufemistički nazivalo “prekoračenjem ovlašćenja” ili represija nad izražavanjem političke volje ljudi, kakva god da ona bila. Ljudska prava i slobode ne podaruje nam država, pa nam ih ona ne može ni oduzimati. Demokratska zaricanja gube kredibilnost ako nisu univerzalna. Zasipanje naroda suzavcem isto je i u Beogradu i u Prištini. Tenkovi na ulicama truju život i jednih i drugih.

Govorili smo iskreno o teškoćama koje nalazimo u sebi na putu ostvarenja ciljeva Evropskog pokreta. Međutim, teškoće postoje i na drugoj strani. U Zapadnoj Evropi na nestrpljenje zemalja poput naše da se što brže reintegrišu u evropsku istoriju svakako da će nailaziti i na jedan razumljiv otpor.

Radi se o prirodnom, mada po našem mišljenju kratkovidom, egoizmu srednjih i bogatih društava da svoj socijalni mir i blagostanje zamene za jednu situaciju punu neizvesnosti, nužnih odricanja i kulturnih potresa. Ova pozicija se izražava u stavu da se post-komunističke države drže na bezbednom rastojanju od tekućih evropskih integracija, bilo uz minimalnu (i uglavnom deklarativnu moralnu podršku) ili samo uz takva odricanja koja su nužna da se izbegne veće zlo: nekontrolisani talas migracija modernih varvara.

Pošto polazimo od toga da međunarodni Evropski pokret ima drugačiju i dalekovidiju optiku i pošto u okviru Pokreta ne želimo da budemo samo recipijenti ideja, već da aktivno saradujemo, da dajemo, mi uzimamo slobodu da ponudimo međunarodnom Evropskom pokretu sledeći odgovor na ovaj stav:

Prvo, iskustvo realsocijalističke stvarnosti je dragoceno evropsko iskustvo u istoj onoj meri i na isti onaj način na koji je to i iskustvo fašizma. Bez tog iskustva, a to je iskustvo preko 100 miliona Evropljana, Evropa ne može sebe ni da zamisli, ni da razume. Evropa koja bi odbila da asimilira to svoje iskustvo, ne može biti Evropa svih Evropljana.

Drugo, i ovog puta govoreći samo o Jugoslaviji, dozvolićemo sebi i pristrasnost, pa i neku gorču reč, koja je među prijateljima dopuštena.

Mislim da se može slobodno reći da su naši prijatelji na Zapadu decenijama podržavali u Jugoslaviji jedan režim nad čijim se posledicama danas čude. Podržavajući

- a) stabilnu i
- b) nesvrstanu Jugoslaviju (crnu ovcu međunarodnog komunizma, disidenta u sovjetskom vojnom bloku),

zapadna Evropa je, u stvari, u interesu svoje bezbednosti, dakle, mirnog evropskog razvoja, i geopolitičkih interesa podržavala ovde jedan sistem

koji je bio stabilan – jer je bio represivan, i

koji je bio izvan sovjetskog vojnog bloka – ali koji se u odnosu na svoje građane i svoje narode nije nikada destalinizovao.

Takva podrška tom sistemu kao sistemu tzv. “trećeg puta” zadržala je demokratski razvoj Jugoslavije, naročito 70-tih godina. U tom stepenu čini nam se da je Evropa saodgovorna za posledice takvog sistema i zato nam se čini nepravednim što je Jugoslavija danas ostavljena na margini, što se od nas očekuje da se prepuštenu sami sebi uljudimo pre nego što budemo prepuštenu procesima evropske integracije.

Kao Evropski pokret u Jugoslaviji mi ćemo se zalagati za naše brzo, pa i po nekim merilima – prevremeno uključivanje u sve evropske integracije, za asocijaciju sa Evropskom zajednicom, za sadržajnu podršku ekonomskim i političkim reformama u Jugoslaviji.

Kako je pisao Jean Monnet, veliki čovek Evropskog pokreta: “Ne treba pokušavati da se reši problem u okviru aktuelnih datosti. Treba izmeniti te datosti...”

Brzo uključivanje Jugoslavije u evropske integracije, pa i finansijska pomoć radi pokretanja novog razvojnog ciklusa, pogotovu što je Jugoslavija zemlja velikog ekonomskog i ljudskog potencijala, mogla bi da bude odlučujući podstrek našim tekućim transformacijama, pomogla miroljubivom rešavanju naših očajnih sporova, uticala na mnogo povoljniju preraspodelu političkih snaga, marginalizovala demagoge i političke avanturiste koji profitiraju od očajanja, bede i strahova svojih podanika.

Da citiramo na kraju još jednom Jean Monneta:

“Treba stvoriti jedan pozitivan šok.”

Osećajući i sami tu istu potrebu – mi smo danas osnovali Evropski pokret u Jugoslaviji.

U Beogradu, 25.03.1991. god.

*Navedeno prema:
“Dokumenta osnivačke skupštine
Evropskog pokreta u Jugoslaviji”,
Beograd, 1991.*

Odgovornost snose srpski intelektualci

Kako da se predstavi čovek koji je kao advokat čitav svoj život posvetio odbrani ljudskih prava i sloboda. Posle prvog političkog procesa, kada je 1965. godine branio grupu Mihajla Mihajlova, sledile su odbrane studentskih lidera i univerzitetskih profesora '68. godine, hrvatskih i srpskih nacionalista, slovenačkih novinara, Mađara u Vojvodini, Albanaca pred vojnim sudom... Jedna od stvari, na kojoj insistira, ne zbog svoje lažne skromnosti, jeste potpisivanje peticije za ukidanje verbalnog delikta 1980. godine (mesec dana posle Titove smrti), što je Stane Dolanc, tadašnji ministar unutrašnjih poslova, okarakterisao kao neprijateljski akt. Držao je predavanja o ljudskim pravima po Evropi i SAD. Zbog završne reči na jednom sudskom procesu 1975. godine osuđen je na godinu dana zatvora, ali intervencijom iz inostranstva kazna mu je "smanjena" zabranom bavljenja profesijom i podvrgavanjem celokupnom policijskom repertoaru. Uzimao je učešće u formiranju Međunarodne helsinške federacije, na skupovima *Amnesty International-a*, u radu Međunarodne komisija pravnika u Ženevi i na osnivanju Svetskog udruženja pravnika. Jedan je od osnivača i glavnih akcionara beogradskog nedeljnika "Vreme":

"Očekivao sam da će stvari da se razvijaju u pravcu kojem idu danas i želeo sam da idu tim putem. Bio sam mišljenja da treba da postoji jedan takav nedeljnik u trenutku kada su se srpski intelektualci osveščivali. Ja poznajem Beograd i znao sam da će ljudi doći sebi."

Na kraju treba reći da je osnovao i Evropski pokret za Jugoslaviju, organizaciju koja je od rata pa do danas postala intelektualno evropsko jezgro za integraciju Evrope (sa sedištem u Briselu). Na nedavnoj osnivačkoj skupštini u Beogradu izabran je za predsednika ogranka te organizacije za Jugoslaviju.

Kako vidite rešavanje jugoslovenske političke krize?

Moj odgovor je jednostavan: ne vidim. Čini mi se da oni koji imaju političku moć to uopšte i ne žele, jer rešavanje ove krize čini ih sasvim irelevantnim, uklanja ih sa političke scene. Politička rukovodstva, tu mislim na srpski i hrvatski vrh, samo njihovo postojanje, način kojim su došli na vlast, izvire upravo iz te krize i ona ih održava u životu. To se najbolje moglo videti kada je Milošević počeo da gubi pozicije u Srbiji, mnogi ljudi, intelektualci koji su bili izvan HDZ-a, opozicione partije u Hrvatskoj,

shvatili su odmah da i Tuđman gubi pozicije, naročito “sokoli” oko njega. Njihova retorika se zasnivala na homogenizovanoj Srbiji koja predstavlja strašnu opasnost, jer stoji iza jedne militantne, beskompromisne politike Slobodana Miloševića. Čim su uvideli da nije sve baš tako, pojavile su se ideje da ako se ne može razgovarati sa Miloševićem, onda, možda, može da se razgovara s nekim drugim. I susret između Tuđmana i Miloševića koji je usledio ubrzo posle toga, jasno svedoči da njihova stanovišta nisu toliko udaljena kao što nam se činilo, nego da se te dve politike međusobno podržavaju. Kada su bili uzdrmani, sastali su se da vide kako da se spasu. Oni neće rešiti krizu, već će proglasiti privremeno primirje i otkriti zajedničkog trećeg neprijatelja.

Iako ste uključeni u političke tokove, vi ne pripadate nijednoj političkoj partiji?

Pripadati jednoj partiji, naročito danas kada su one nacionalno obojene, oduzima vam kredibilitet, pošto treba da birate između partijske lojalnosti i svoje dužnosti. Ja, sebe, kao branioca na mnogim političkim procesima, nisam hteo da dovedem u takvu situaciju. To je jedina komotna pozicija. Nijedno od mojih stanovišta ne želim da žrtvujem ni zbog čega, mogu da kažem sve što mislim, što se nekad ne sviđa jednima, drugi put drugima, to je sasvim normalno i na to treba da se priviknemo.

Sa pozicije srpskog intelektualca kako gledate na to šta Srbija i srpski narod proživljavaju, naročito od vremena odlaska prethodne vlasti i ove sadašnje?

Ova nacionalna homogenizacija koja se izražava kroz eufemističke slogane, kao “srpsko jedinstvo”, “ujedinite se Srbi”, fatalan je za demokratski razvoj. To je Srbiju zaustavilo u demokratskom razvoju. Najveću odgovornost imaju srpski intelektualci, jer su bili ushićeni opštom euforijom i od toga su imali materijalne koristi, pošto su postali ideolozi tog nacionalnog pokreta. Zadatak inteligencije jednoga naroda ne treba da bude u tome da prati sve emocije, predrasude, zablude svoga naroda. Narodu bi mnogo bolje služili ako bi izneli svoju kritičku svest, a u nekom trenutku, mogli bi i da se razidu od naroda, ukoliko bi on krenuo pogrešnim pravcem a prema svom iskrenom ubeđenju i po svojoj savesti. To intelektualac mora da kaže i po ceni da bude izolovan. Čitav nemački narod je stajao uz Hitlera 1933. godine, ali bilo je ljudi koji su imali hrabrosti da kažu da je taj put pogrešan, da je to jedna prevara, jedan ćorsokak. Ti ljudi su pomagali da Nemačka ne izgubi u celosti poštenje i da bi jednog dana moglo da se kaže da je taj narod imao ljude koji su digli glas, i da su upravo zbog toga patili. A oni koji su jedno vreme smatrani izdajnicima nemačkih nacionalnih interesa, u stvari, učinili su za njih najviše.

Od ranije ste bili pristalica političkog pluralizma i zbog toga ste imali dosta problema.

Nisam od onih što sakuplja poene od svojih problema. Bilo je sasvim normalno da i u takvom sistemu svako ko misli drugačije ima problema. Ja sam izabrao to radije nego da služim tom režimu. Mnogo gore i ojađeno bih se osećao da sam služio tom režimu.

Da li je Srbija sada stvarno ušla u pluralističke tokove?

Mi smo daleko od toga, mi smo na početku. Potpuno se slažem sa Žarkom Puhovskim, koji celu situaciju, ne samo u Srbiji nego i u Jugoslaviji, ocenjuje kao pretpolitičku situaciju. Na žalost još nemamo nikakvih sukoba ideja niti konflikata zbog političkih ideja, nego je reč o primitivnim skupinama koje nemaju nikakve programe, i koji se samo bore za dominaciju. Ovo je jedna plemenska situacija, jedna tribalna politika.

Šta se stvarno desilo u subotu devetog marta i da li je grubost u buntu bila slučajna ili je to izraz problema, poteškoća, nagomilanih nezadovoljstava u vezi sa aktuelnom političkom, ekonomskom i socijalnom situacijom u Srbiji?

Ključ da bi se razumelo sve to je u onome što se desilo sa izborima u Srbiji. Kada su Srbi u decembru glasali, oni su prolongirali odluku. Nisu im ponuđene nikakve stvarne opcije, već su im pruženi nacionalni programi, u suštini vrlo slični s Miloševićevim programom, razume se, obojeni ovako ili onako. Sve je to bilo nevažno, a na ključnim pitanjima, političke partije se nisu razlikovale između sebe. Razgovarao sam sa onima u Demokratskoj partiji Srbije i rekao sam im da će njihovo zalaganje izgubiti svaki kredibilitet ako ne kažu ništa o političkim i građanskim pravima Albanaca na Kosovu. Ako jedna partija, koja sebe naziva demokratskom, i sa aspekta poštovanja ljudskih prava i sloboda, diskriminiše ljude prema nacionalnom opredeljenju, onda ne može da se veruje u njeno demokratsko opredeljenje. Građani nisu imali nikakvu alternativu, zbog toga su i glasali za postojeće stanje, pošto im nije pruženo ništa drugo, ni primamljivo, ni prihvatljivo. Tako je gospodin Milošević dobio veliku većinu kao i njegova partija. Kažem njegova partija, pošto je zahvaljujući njemu ona pobedila. Ali, kada smo pogledali te rezultate, SPS nije shvatio da brojeve treba tumačiti, da oni sami po sebi ništa ne znače. Većina ljudi u stvari su glasali za one socijalne sigurnosti koje su imali, glasali su jer je deo onih četiri milijarde dolara pozajmljenih iz savezne kase za to upotrebljen i jednog trenutka ih je to ubedilo da, ipak, situacija nije tako loša. Glasali su da bi dobili penzije, da ne bi bili izbačeni s posla. Glasali su za njih jer su mislili da je to pravo rešenje i da tu leži budućnost Srbije. Mislim da ova partija na vlasti to nije shvatila: gledali su i verovali onim brojkama i mislili su da su svi građani za njih. Da sada imaju određene ruke da se ponašaju kako žele i počeli su da se ponašaju

na vrlo arogantan način, ponižavajući javno mnjenje. Pozajmljene pare su se potrošile i cela ta priča da sa njima nema nesigurnosti vratila im se kao bumerang. Problem televizije je samo vrh ledenog brega pošto je narod sa njom bio u direktnom kontaktu svaki dan, a ona je glas te partije i njenog lidera. I taj glas je počeo da ih strašno iritira, da ih vređa, ako ništa drugo, njihovu inteligenciju. Cinizam tih laži, ignorisanje opozicije bila je toliko evidentno da je taj bunt počeo da raste. Povećavao se svaki dan kada su ljudi u 19,30 uključivali svoje televizore. Trebalo je nedge da pukne, a slučajno je puklo na Trgu republike, ali ne zbog televizije, već je televizija bila mesto gde se narod susreo sa vlastima.

Tog dana, između ostalog, moglo je da se čuje da se Srbija probudila. Od čega se stvarno probudila Srbija?

To je bila provala jada, neki poseban sadržaj nije postojao. Bilo je evidentno da su se onda prvi put na ulici pojavili mladi i možda je to mogla da bude potvrda da se Srbija probudila. Nedostatak mladih na političkoj sceni bio je vidljiv. Po pravilu, mladi na univerzitetima se prvi politizuju. Činjenica da su oni bili rezignirani, apatični, pasivni, samo potvrđuje tezu da im nikakve prave opcije nisu pružene. Gradskoj deci, koji su po univerzitetima, njihovoj senzibilnosti i pogledima prema svetu ne odgovaraju one narodno-seljačke partije koje proklamuju da se budućnost zasniva na Kosovskoj bitci, na Svetom Savi, na jednoj tradiciji koju naravno treba poštovati. Nisam protiv nje, ali ona ne može da nas vodi u ovim promenjenim okolnostima. Oni su se pojavili na ulici i mislim da je najveća politička prepreka koja postoji danas u Srbiji jaz između mladih i starih. Ova deca imaju prednost: nikog nisu tukli, niti su ikada glasali pogrešno, niti su pravila karijeru.

O čemu je zapravo reč? Da li o stvarnom ubeđenju sadašnjeg režima u komunizam i upornoj privrženosti toj praksi, ili o nemogućnosti da na neki drugi način opstane na vlasti?

Što se tiče ovoga, na vlasti je jedna tipična konzervativna partija, a za njih se zna, da im je tipičan moto “prvo vlast a zatim program”. Njen program je bio “Italia a noi”, što ustvari nije nikakav program, ali znači dajte mi vlast. Ovde nije više reč o nekoj ideologiji, niti čak o zastupanju interesa pa i onih pogrešno shvaćenih nacionalnih, već samo o zalaganju da ta vlast opstane. Zar gospodin Milošević nije zamerio hrvatskim i slovenačkim komunistima, kako je rekao, što su opoziciji predali vlast na tanjiru. Što su im omogućili da u normalnim političkim okolnostima dođu na vlast (?!).

Masovnost u demonstracijama, osim što je potvrdila ne mala neslaganja sa današnjim režimom, hteli mi to ili ne, naterala je svakog da na najkritičniji način razmisli o epilogu prošlih višepartijskih izbora u Srbiji i njihove regularnosti.

Opozicija insistira na pitanju regularnosti. Neregularnosti je bilo, kao što je sigurno da ova vlast, koja nikada nije ni održala demokratske izbore, nema ni jasnih pravila, šta je fer a šta nije.

Medutim, sama opozicija se vara kada misli da je ovo jedini način tumačenja izbora, a bilo bi mnogo konstruktivnije da razmišlja o onome šta je ona pružila. Opozicija je bila toliko impresionirana početnim uspehom nacionalne politike gospodina Miloševića, da na tom terenu prosto nije smela da mu se suprotstavlja, ali ga je napala samo sa antikomunističke pozicije, što je takođe nizak način. To je pokušaj nečega što je rađeno 1945, da se svim stvarima daje drugačiji predznak i da se čitava istorija briše i da treba početi ponovo od početka. To je fatalna greška: režim stvoren 1945 godine bio je loš režim, ali ne treba rezonovati da je ovaj koji je došao posle bio odličan, ili da će ono što negira stari sistem samo po sebi biti nešto odlično. To je prosta logika koja se lako prihvata, ali koju lideri ne treba da promovišu, jer nije stvarna. Ona stvara nove iluzije koje će se ponovo raspršiti.

Naveliko i bučno se oglašava da je SPS najmasovnija partija. Ima li istine u tome?

Možda ja najmasovnija. SPS je idući po raznim kolektivima učlanjivala ljude. Mogla je da sakupi koliko god hoće ljudi, ali iza nje ne stoji nikakva politička energija. To se najbolje videlo kada je trebalo da se organizuju one protivdemonstracije na Ušću. Bili su u stanju da autobusima dovedu neke jadne ljude, neke uplašene penzionere, koji su čitav život bili komunisti i kojima je teško da shvate da su uzalud potrošili život, ljudi koji su se hranili onom apstraktnom idejom jugoslovenstva, bratstva-jedinstva, neznajući šta se pod tim podrazumevalo. Dovedli su ih na Ušće, otpevali im nekoliko pesama, održali su im nekoliko govora i taj narod se rasturio isto kako se okupio. Tu nema života. Ovamo, članovi mogu da se sakupe, ali brojke ne predstavljaju ništa, nisu nikakva politička snaga. Ovih dana u Beogradu se pojavio jedan apel intelektualaca za ostavku Miloševića. Ljudi su čekali na red da bi ga potpisali. Sada se čine pokušaji da se sakupe potpisi za podršku Miloševiću i danas čitam u novinama da treba da se sastane nekakva skupina od 150-200 ljudi - ne znam odakle.

Vidi se da niko ne želi da "umre" za takvu jednu politiku, jer niko nije glasao za nju iz nekog ubeđenja, nego iz potrebe i straha. Ovaj narod je prepun strahova (nešto što mnogi ne razumeju), on se plaši od svakoga, plaše ga Albancima, Hrvatima, plaše ga ekonomskim kolapsom, budućnošću Ovo je jedan uplašeni narod, kojim se može vrlo lako manipulirati.

Koja je onda to partija koja ima najveći uticaj?

Po mom mišljenju, devetog marta počeo je politički život u Srbiji. Mislim da se u Srbiji još nije pojavila ona partija i onaj program koji će da artikuliše

stvarno raspoloženje građana Srbije. Ta partija treba da se pojavi, ovo raspoloženje ljudi se povećava ali je neorganizovano, nemaju svoju partiju, oni su na ulici, među intelektualcima, među celokupnom omladinom. Nezadovoljstvo se povećava, Srbija nije imala uspeha i to je ta hipoteka kod inteligencije koja treba da vodi u pravcu formulisanja jednog programa. Nismo imali slobodnu javnost, intelektualci su doživeli poraz, a trebalo je da oni artikulišu programe i nove ideje. Ali, su svi oni pevali istu pesmu. Sada kada se ta inteligencija probudila, programi će se artikulirati. Ta partija treba da se pojavi. Može da se desi, čak, da to bude neka od postojećih partija koja će naći onu unutrašnju snagu da se transformiše tako da je ljudi prepoznaju kao svoju.

Ne neki program koji izmišlja, već stvoren na osećanju onoga što se dešava okolo, na razumevanju težnji koje ima narod. A njegove težnje su, u prvom redu, da živi u jednoj demokratskoj zemlji, da ima slobodnu javnost, da nema strah od svoje vlasti da će ga kontrolisati i da se ne ratuje sa susednim narodima.

Tokom demonstracija se takođe čulo "ovo su izbori". Da li se u Srbiji razmišlja o ponovnim izborima i da li se možda u tome vidi izlaz iz političke krize u Srbiji?

To potvrđuje i moju tezu. Posle pobede SPS-a u decembarskim izborima ja sam bio zaprepašćen, svi su bili iznenađeni. Preovladala je jedna tužna atmosfera kada se čovek prosto pitao ko je glasao za SPS kada su svi tužni. SPS i gospodin Milošević nisu shvatili (možda i ne žele) da brojke nisu dovoljne. Ova vlast je po svojoj navici želela da veruje da ima plebiscitarnu podršku. Reakcija, koju ste pomenuli, "ovo su izbori", potvrđuje upravo to, da je narod odložio izbore. Da devetog marta narod nije hteo da glasa ni za koga, neka bude tako kako jeste, da bi shvatio kasnije da možda postoji neki drugi izlaz i da se to zasniva na uklanjanju današnje ekipe sa položaja, jer u Srbiji treba da se promeni uređenje.

O vama se na Kosovu najviše čulo posle okruglog stola UJDI-a u kojem ste bili predsednik nezavisne komisije koja je izradila analizu "Kosovski čvor: drešiti ili seći". Kakav je bio pravi efekat tog okruglog stola i te publikacije?

Na prvi pogled imao je vrlo veliki efekat. Postojala je bojazan da će posle objavljivanja naših rezultata uslediti energična negacija, ali se to nije desilo. To je iznenađenje. Bilo je mnogo ljudi u Srbiji, velika većina, koji su u svojim nastupima iznosili sasvim suprotno. Ali, potvrdilo se da oni nisu spremni da argumentima govore o tome, da je reč više o jednoj nacionalnoj retorici i da oni ne vole kada se suočavaju sa činjenicama. Videlo se da njihov stav ne može da se odbrani i da to predstavlja dnevni i pragmatiski pristup prema politici a ne stvarno i duboko ubeđenje. Mi smo ovu stvar

“zagrizli” mnogo više nego što je moglo da se artikuliše. Mnogi ljudi su odavno izgubili poverenje u politiku Slobodana Miloševića, ali prosto od stida nisu imali hrabrosti da govore jer su ga u početku bezrezervno i na naivan način podržali. Za intelektualce deveti mart je u stvari bio alibi, kako kažu “mi nismo znali da stvari stoje tako, da se oni ponašaju na taj način, sada smo otvorili oči i posmatramo drugačije stvari”. Mnogi su to shvatili puno ranije, ali nisu hteli da priznaju sebi obmanu, što je normalno ali ne toliko i za intelektualce.

U aktuelnoj politici su tokom poslednjih godina Albanci tretirani više kao objekt nego kao politički subjekt. Šta je u stvari determinisao jedan takav stav prema Kosovu, u prvom redu prema Albancima?

Iskreno mislim da je reč o jednom čvoru. To je jedna dugačka spirala koja je krenula pogrešnim pravcem koji se nikad nije menjao. Odnosi između Srba i Albanaca na Kosovu bili su bolji onda kada se tamo ništa nije pokušavalo da radi. Svaki pokušaj da se aktivno deluje na Kosovu samo je pogoršao odnose. Pošto je ova politika u poslednje tri godine Kosovo uzelo za objekt svoga delovanja i pokazala izuzetnu aktivnost, odnosi su, naravno, dovedeni do kritične tačke da se čovek pita da li će se to ikad moći sanirati.

Ponekad me pitaju da li su Albanci separatisti. Ne znam da li su bili 1981, ali bilo bi čudo da danas nisu. Da se sve to meni desilo i ja bih rekao “šta ja tražim ovde, što ne bežim odavde, ovde za mene nema života”. Polazeći od toga, mislim da je Slobodan Milošević fatalno uništio dugoročne interese Srba, izazvao je vrlo veliku štetu. Ako Kosovo kao teritorija jednog dana bude izgubljena za Srbe, najveću krivicu za to snosiće on, koji se navodno toliko borio za njega. Ali, naravno, nemojmo zanemariti i suprotno. Znam kakvo raspoloženje na Kosovu vlada prema Miloševiću, ali on je učinio izuzetno mnogo na podizanju nacionalne svesti kod Albanaca, za njihovu samosvest i homogenizaciju. Albanci su za deset godina prošli put koji drugi narodi prolaze desetinama godina.

Kao srpski intelektualac, kako doživljavate sve to što se dešava na Kosovu i ono što se čini Albancima?

Doživljavam vrlo teško. Ceo život sam posvetio zastupanju ljudskih prava, odbrani ljudi od političkog nasilja. Bio bih jako dvoličan da me ne interesuje šta se dešava 300 kilometara od mene, šta se dešava građanima države Srbije. Prema ustavu oni su građani srpske države, ali pripadaju drugoj naciji. Jednom kada sam to isto rekao, jedan Albanac mi je zahvalio, a ja sam mu rekao da za to nema potrebe jer ja ovo ne radim zbog njega, nego u prvom redu zbog svoje savesti, i drugo, pošto je u interesu srpskog naroda da se ne identifikuje sa tako nečim, da ne bi imao zauvek jednu takvu istorijsku hipoteku. To sam rekao i opoziciji koja je ponekad imala običaj da kaže da sam ja srpski izdajnik, a ja sam im govorio da sam ja bolji Srbin od

njih. Jednog dana kada budu rekli: “Vi Srbi ste ćutali kada su se desile te stvari”, slobodno možete da kažete da je bilo i onih ljudi koji nisu ćutali, nego su to govorili.

Kako vidite nespremnost aktuelnog srpskog režima za razgovor sa legitimnim predstavnicima Albanaca?

Ta vlast živi i opstaje na zaoštavanju odnosa sa svojim susedima. Prvo proglašava nekog za svog neprijatelja, što stvara strah kod Srba, a posle im obećava da će ih braniti pod uslovom da joj se daju šire nadležnosti. Tako se stvara krug: što veće nadležnosti ima ta vlast, stvara se veći strah, i što se veći strah stvara traže se još veće nadležnosti. Nije u interesu te vlasti da rešava bilo šta, jer time bi rušila temelj na kome počiva.

Kako možemo da se približimo rešenju kosovskog ćvora i da li je to problem ćitave Jugoslavije ili samo Srbije?

Ušli smo u jedan tako užasan ćorsokak gde bez jednog energićnog delovanja opozicije, posebno u Srbiji i u Hrvatskoj, federativnih ćinilaca koji insistiraju na ekonomskim reformama, kao i vrlo aktivne pomoći Evrope, mi ne možemo ništa da rešimo ni u Jugoslaviji, niti na Kosovu. Izgubili smo poverenje jedni u druge, a bez poverenja ne može da se potpiše nikakav kupoprodajni ugovor a kamoli da odlučite o budućnosti naroda. Treba nam neko ko će garantovati da će ono o ćemu smo se prethodno dogovorili da se i oživotvori, što se nije desilo nijednom.

Šta bi se desilo da se deveti mart dogodio na Kosovu?

Imam svoje mišljenje, ali zašto da ga kašem kada imamo ovde jednog stručnjaka koji zna šta govori. To je funkcioner MUP-a Srbije, koji na stranicama “Borbe” kaše da se tako nešto desilo na Kosovu, demonstracije bi se razbile za 15 minuta i sigurno bi bilo na stotine ubijenih. Šokiralo me je zašto policija u odbrani poretka i javnog reda ne bi delovala na isti naćin, što znaći prema svojim pravilima i prema slućaju. Kada je reć o ljudima jedne odrećene nacionalne pripadnosti postupa se na jedan naćin, a kada je reć o drugoj nacionalnosti, onda su sva sredstva dopuštena. Takvo otvoreno priznanje diskriminacije nacionalne pripadnosti od strane funkcionera MUP-a užasava. To bi se dogodilo.

Kakav stav imate prema albanskoj alternativu na Kosovu?

Ne znam da li je potrebno da dam neku politićku ocenu, pošto sam se bavio više ljudskim pravima. Postoje neke sumnje u mogućnost razvoja demokratije na Kosovu u ovakvim okolnostima. Ambicije, orijentacije i opredeljenja lidera alternative mogla bi da budu bolja, ali uslovi za demokratsko opredeljenje tog pokreta su vrlo mali. U prvom redu zato što demokratija pre svega podrazumeva odrećen nivo životnog standarda, ekonomski prosperitet. Nivo ekonomskog prosperiteta je neophodan da bi

bila zastupljena demokratska procedura. Dalje, Albanci su se nacionalno homogenizovali i njihova svest je jaka kao dijamant. Tu nema mnogo prostora za drugačija razmišljanja, ne smeju mnogo da se komplikuju osnovna opredeljenja. U takvim okolnostima za disidentske poglede nema mesta. U svakoj grupi, koja se nalazi pred snažnim spoljnim pritiskom, to predstavlja političko pravilo. Javlja se sektaštvo, zbijanje u grupi, nepoverenje prema svakome ko ne pripada toj grupi, izolacija, ježev položaj. U tom položaju, na žalost, demokratska svest nema mnogo izgleda.

Kako komentarišete konkretne postupke te alternative?

Nemam neku jasnu sliku o tome, upravo zbog toga što smo slabo informisani. Moram da priznam alternativu da je shvatila da treba da nastoji da se uzdrži od nasilnih sredstava. Tu vidim veliki uspeh i samosvest albanske alternative.

Pošto ste informisani o onome šta se desilo u skupštini Kosova (sada suspendovanoj), kako komentarišete odluke koje su doneli delegati?

Strašno je loše, na žalost, što je uništen ustavno-pravni sistem Jugoslavije. Ne zato što je bio vrlo dobar, nego zbog činjenice što je time uništena i procedura kojom bi taj sistem mogao da se menja u okvirima pravnog kontinuiteta. Bez te pravne procedure, sve je prepušteno faktičkom odnosu snaga, fizičkih snaga, i rešavanju putem sile. Svi su to radili, Srbija, Slovenija, Hrvatska i Kosovo, sa iluzijom da će svako da ugrabi šta želi dok će drugi to samo da posmatraju. Završili smo bez institucija gde mogu da se rešavaju ova pitanja. U toj nestrpljivosti da se ugrabi sloboda, mi smo uništili put koji vodi ka toj slobodi. Možda je ovo moj legalistički pogled.

Kako u nekoj budućoj, eventualnoj zajednici vidite status Kosova?

Nemam neko određeno mišljenje, a svako bi trebalo da zadrži u sebi to mišljenje dok se svima ne bude omogućilo da iznesu svoje argumente. Mislim da bi se onda pojavile neke opcije o kojima nismo ni sanjali. Ulazak u gotove modele koje bi neko ponudio je kafanska politika: iscertavanje granica, stvaranje država, u jednoj situaciji kada mi ne znamo šta misli jedan ili drugi narod o tome. Ni jedno rešenje napamet ne može da pomogne. Svako rešenje treba da prepozna realnost o kojoj govori i koja treba da se poštuje.

***Intervju: KELJMEND HAPCIU
KOHA, 3. april 1991, str. 11-15.***

S albanskog prevela Nailja Malja-Imami

U Jugoslaviji je strašno biti manjina

Beogradski odvjetnik Srđa Popović godinama je živio u sjeni slavni sudskih procesa. Otkad je 1965. godine na sudu nastupio kao branilac skupini organizatora prve opozicijske (i zabranjene) političke organizacije, Demokratske stranke Jugoslavije (Peđa Ristić, Leonid Šejka, Mihajlo Mihajlov i "drugovi"), njegovo je (branilačko) ime stajalo gotovo iza svih, javnosti uvijek intrigantnih suđenja "zabranjenom (društvenom) voću": omladinskim novinama, knjigama, filozofskim časopisima i njihovim autorima.

U posljednje vrijeme taj dinamični, nezavisni (ne pripada ni jednoj stranci) intelektualac, čuvajući, doduše, i raniji "image" (jedan je od branilaca u, kako sam kaže, "klasično političkom procesu", Vuku Draškoviću, lideru SPO-a, u Beogradu, odnosno, uvjetno političkom, kontroverznom Željku Ražnatoviću-Arkanu, u Zagrebu), široko je društveno angažiran, pri čemu rado prihvaća javne nastupe i ima što reći. Srđa Popović je i među prvim privatnim novinskim "magnatima" u Jugoslaviji (riječ je o prošle jeseni pokrenutom beogradskom tjedniku "Vreme"), a od ovog proljeća je i predsjednik Evropskog pokreta u Jugoslaviji, nevladine organizacije, koja različitim oblicima djelovanja pridonosi širenju ideje sveevropske integracije.

U ovim burnim vremenima mijena svih vrsta iznimno ste društveno aktivni. Odjednom ste postali i zanimljiva medijska ličnost, a i vi se zanimate za medije. Što je posrijedi?

Ja ne vidim neku razliku kod sebe. Prije bi se moglo reći da su se mediji počeli zanimati za teme kojima sam se ja oduvijek bavio, pa možda otuda utisak koji ste spomenuli. Smatram da su mediji važan faktor demokratizacije i mjerilo demokratičnosti jednog društva, a uz izborni zakon možda apsolutno najvažniji. Iz iskustva obrane mnogih zabranjenih listova, knjiga, časopisa itd. tvrdim da su mediji osnova demokratskog života u jednoj zemlji. Postojanje demokratske javnosti važnije je od postojanja političkih partija.

Zašto?

Okupljanje ljudi oko nekih programa, formiranje partija koje energiju koncentriraju na rušenje nekih monopola, a bez nekih konstruktivnih programa za budućnost - sijaset takvih primjera vidjeli smo u posljednjih nešto više od godinu dana u istočnoevropskim socijalističkim zemljama -

vraćaju društvenu situaciju u nekakvo, kako ga je J.J. Rousseau zvao, "prirodno stanje". Takva situacija je, recimo, tipična za Rumunjsku.

Gdje je Jugoslavija u aktualnim previranjima u bivšim realsocijalističkim zemljama?

Vrlo blizu. U destrukciji izazvanoj željom za rušenjem bivšeg monopola jedne partije, razvila se strašna negativna energija. Što je najčudnije, ta strast razaranja doživljava se kao sloboda. U našem slučaju, potpuno su razorene i institucija (ustav) i procedura (skupština). Kao pravnik moram podsjetiti da demokracija nije ništa drugo nego procedura. Ono što će se iz "procedure" iskristalizirati nitko ne može unaprijed znati. Zbog te neizvjesnosti, kao i zbog toga što u "proceduri" sudjeluje mnogo ljudi, za istinsku demokraciju potrebna je hrabrost suočavanja s nepoznatim. S naslijeđenim navikama iz prošlosti mi u "osvajanju demokracije" idemo drugim putem. Možda je sve to samo tragična posljedica stanja u kome je dugi niz godina svaka druga ideja, zamisao, zahtjev ili prijedlog koji bi se artikulirao proglašavan za "otpor", čemu je logično slijedilo ideološko-političko djelovanje na "slamanju otpora".

Može li se stanje "pravnog nepostojanja" Jugoslavije usporediti sa stanjem u nekoj drugoj zemlji, na evropskom kontinentu, primjerice?

Ne. U Evropi ne postoji sada ni jedna zemlja koja bi po tome bila i donekle slična Jugoslaviji. Ustavno-pravni sistem Jugoslavije raspao se kao tragična posljedica voluntarizma kao pogleda na svijet. Cijeli društveni, ili pravni model, ako hoćete, pedeset godina bio je nametnuto koncipiran kao uvjerenje da je dovoljno da neki genij izmisli neki model koji ćemo onda izvesti u praksi.

Otkud razlika kada je i naš pravni sistem izašao iz zajedničke voluntarističke "boljševičke košuljice"?

Poznato je iz pravne teorije da pravo mora zadovoljiti tri zahtjeva - za pravdom, pravnom sigurnošću i da bude svrsishodno, odnosno da vodi promjenama koje se primjenom pravnih normi žele postići.

Pravo uspostavljeno nakon revolucije zanemarilo je prva dva načela i povelu se samo za trećim - načelom svrsishodnosti. Postavljeni cilj je bio, ostvarivanje interesa radničke klase. Tako se bar to zvalo. Ne ulazeći sada u to da li je to bio interes radničke klase ili partije koja je u njeno ime nastupala, ili privilegirane grupe u partiji, zadržat ću se na pretpostavci služenja (prava) načelu svrsishodnosti. Ta logika je naime jako prisutna u glavama naših pravnika. To je ono što je svojstveno komunizmu kao sistemu. Međutim, svrsishodnost je u našim sadašnjim okolnostima apsolutizirana u šest centara moći, jer interes više nije radničko-klasni, nego nacionalni: pravo je ono što je dobro za moj narod! Budući da Jugoslavija ima šest naroda, ima, znači, šest jednakovrijednih nacionalnih interesa i šest "prava", što čini taj jugoslavenski specifikum o kojem me pitate.

Ta instrumentalizacija prava ima jednu, rekao bih, užasnu posljedicu. U Jugoslaviji biti u manjini naprosto je strašno. Albanci se užasavaju od toga da budu u manjini u Srbiji, a Srbi da budu u manjini na Kosovu, ili u Hrvatskoj. Ideja prava je izvorno sasvim drugačija. Pravo treba da štiti slabijega, odnosno manjinu. U svakom sistemu politike vlasti, međutim, manjina (nacionalna, grupna, interesna, pojedinačna ili kakvagod već) unaprijed je "osuđena". Otuda se svi naši nacionalni kolektiviteti, da se zadržimo na njima, svim silama upinju u pokušaju da nađu formulu u kojoj neće biti manjina, što je praktično neizvedivo.

A izvorno pravno načelo zaštite slabijeg kod nas je okrenuto naglavce. Pogledajte, molim vas, srpski parlament. Parlamentarna većina (Socijalističke partije Srbije) smatra da ima pravo na javno omalovažavanje i vrijeđanje opozicijske manjine. To je nevjerovatno, jer bilo bi normalno da većina iskazuje dužno poštovanje prema manjini. To, međutim, nije tako i sasvim je bespredmetno pozivati se pri tome na neke etničke vrijednosti i norme kakve su tolerancija, uvažavanje, uzdržavanje. Iz logike političke vlasti proizašla su ta nekakva "ljudožderska" prava većine prema manjini. Tako je stvoren začarani krug. Manjine su iz osjećaja ugroženosti panično zaplašene i svim sredstvima traže da postanu neka većina. Tako dolazimo do ekstrema i jakih riječi i na jednoj i na drugoj strani. Demonstranti su na Kosovu 1981. godine tražili "republiku", a vlast ih odmah proglasila za "kontrarevolucionare".

Sve to objašnjavate osjećajem manjinske ugroženosti?

Geneza razvoja i sukoba na Kosovu nije ništa drugo do stalna borba da se ovlada partijom. Jer, partija je ta koja drži "batinu" u ideologiziranome društvu, političkoj državi. U ideološkoj instrumentalizaciji nacionalnog pitanja demonstracije su "kontrarevolucija", a na drugoj strani su "marsksisti-lenjinisti". Na Kosovu se godinama ta instrumentalizacija nacionalnog pitanja mogla pratiti sa smjenama na vlasti: kada su partiju držali Srbi, stradali su Albanci, a kada je partija bila u rukama Albanaca stradali su Srbi i ostali nealbanci.

Tu se krije i odgovor na pitanje zašto su sada Srbima u tzv. Krajini simboli tako važni. Osim što sadašnji simboli hrvatske državnosti kod njih bude još žive teške uspomene, skidanje petokrake je ukinulo simbol pod kojim su u tim krajevima kao partizanski pobjednici zadugo Srbi bili politički dominantni.

Nakon burne 1989. godine, godine velikog nadanja za cijeli socijalistički evropski svijet, ušli smo već u drugu godinu neugodnih otrežnjenja. Svaka zemlja, na svoj način, prolazi kroz svoje teškoće ponovnog "srastanja" s Evropom, niti jedna ne pretjerano uspješno. U čemu je problem, osim evidentne društveno-ekonomske zaostalosti?

Svuda se pokazalo da jednostavni zahvat osvajanja političke vlasti sam po sebi nije značio ništa, jer su svuda zatečeni i preuzeti stari mehanizmi vlasti koji i "novima" omogućuju da s uspjehom vladaju. Sve nove vlasti na Istoku su konzervativne. Postoji za to bezbroj primjera. Svi znaju da u principu ne valja da politika vlada privredom, ali proces reprivatizacije ide sporo jer taj čin lišava vlasti i sadašnju vladajuću garnituru. Sasvim banalan primjer, prisluškivanje: zašto bi netko sada skidao ranije postavljene prislušne uređaje, kada su sada oni ti koji - slušaju.

Na osnivačkoj skupštini Pokreta za Evropu iznijeli ste tezu koja je mnoge ponukala na razmišljanje. Govorili ste o tome da je Evropa dužna pomoći Jugoslaviji i olakšati joj traumatičnu transformaciju u "evropsku zemlju". O kojoj vrsti "duga" ili obaveze je riječ?

Radi se u prvome redu o moralnoj obavezi. Mislim na cio kompleks oko našeg primanja u evropske integracije i našeg povratka u Evropu. Evropa je godinama podržavala ovdašnji društveno-politički sistem i njegovu međunarodnu poziciju, a sada joj se posljedice ne sviđaju. Njima je, da to krajnje pojednostavim, bilo važno jedino da Rusi slučajno ne postavе rakete i ne stignu na Jadran. Ako ih je još nešto u vezi s nama zanimalo, onda je to ono isto što ih zanima i danas: da taj sistem bude stabilan. Sistem je bio stabilan, a njima je bilo svejedno što je bio represivan.

Sve to je Evropa podržavala ne samo moralno, nego i održavala, izdašnim kreditima. U situaciji kada je pokret nesvrstanih izgubio svako značenje, a u njemu i Jugoslavija izgubila također svako značenje, ostavila nas je pod "poklopcem" da se kuhamo u vlastitim "sokovima".

Sve je više zagovornika zahtjeva da se jugoslavenski problemi internacionaliziraju. I vi na neki način govorite o evropeizaciji jugo-krize. Što pod time podrazumijevate?

Uvjeren sam da bi Evropa mogla da nam pomogne. Problem je u tome što brzo i odjednom trebaju da se riješe razni problemi, za što nam je potrebna atmosfera potpuno novog početka, za koju mi sami nemamo snage. Treba nam od Evrope da primimo njihove standarde, vrijednosti, finansijsku podršku, bržu integraciju u evropske procese. Trebaju nam sa te strane neki vrlo jasni i konkretni signali "identifikacije" onoga što to Evropa podržava u Jugoslaviji. Signali koji bi ohrabрили ono što je na liniji radikalnih ekonomskih i političkih reformi. U tako stvorenoj atmosferi i naši sadašnji međunacionalni sukobi pojavili bi se, ako ne u povoljnijem, svakako u drugačijem svjetlu.

S obzirom na razoreno pravno i društveno tkivo Jugoslavije, nisu li tekući razgovori republičkih vođa besmislen posao?

Potpuno besmislen. Pogotovu kada se ima u vidu da oni za tu vrstu razgovora kao što je pogađanje oko teritorija uopće i nemaju mandat. Sa druge strane, mislim da oni uopće i nemaju namjeru da razgovaraju. Čini mi

se da se pravi napor u tom pravcu i ne čini. Izgleda, kao da ih je Marković natjerao da sjednu za zajednički stol, kako bi on njihov "grupni portret" mogao pokazati MMF-u. Oni su potpuno nesposobni da se suoče sa stvarnošću, a oni su stvarnost jedna drugome. To oni ne žele da vide. Mislim da je jako dobro što su počeli da se pokazuju na televiziji. Vjerojatno nisu ni svjesni koliko su kobnu grešku (po sebe lično) napravili.

Za mnoge je prvi nastup Miloševića pred televizijskim kamerama bio iznenađenje. Pogotovu što ga je dugo pratio glas da on pred kamere ne smije?

On se na televiziji pokazao kao vješt parničar. A dobar parničar je loš političar. Podsjetio me, moram da kažem, ne samo on, na parničara zbog nastupa u stilu "to-je-ono-što-imam-da-im-skrešem". Te televizijske predstave su neka vrsta socijalne patologije u maniri tko će kome bolje da skreše. Na mene osobno najbolji utisak ostavlja Kiro Gligorov.

Željeli bismo čuti vaše mišljenje o budućnosti sa stajališta vaše sadašnje angažiranosti u Pokretu za Evropu.

Nastup prema inozemstvu treba da se bazira na interesnom povezivanju. Povezivanju sa susjedima, regionalnom povezivanju, evropskim integracionim tokovima. Svakako, prethodio bi mu neki unutrašnji dogovor o glavnim orijentirima i međusobnoj sinhronizaciji. Sadašnja situacija apsolutne desinhronizacije, gdje svatko šalje svoje emisare i predstavnike nije loše samo zbog toga što loše izgleda. Nevolja je što osim zajedničke, svatko slabi i svoju vlastitu poziciju. U slabosti postoji opasnost da budemo uvučeni u neke tuđe politike.

Okolo osnivanja "vašeg" Pokreta za Evropu u Jugoslaviji podiglo se dosta prašine. Osobito vas žestoko kritiziraju iz republičkih vijeća (Evropskog pokreta) Hrvatske i Slovenije, zbog, kako kažu, preživjelog federalnog koncepta, sada "preslikanog" u nastupu prema Evropi.

Ovih sam dana boravio u Švicarskoj gdje sam imao prilike da razgovaram s gospodom Leticom, Čučićem i Beblerom u prisustvu predstavnika Međunarodnog evropskog pokreta. Od njih sam tamo čuo da oni nemaju nikakve veze sa tim "žestokim kritikama" koje vi spominjete i da ne znaju od koga su novinari dobivali podatke, a gospodin Bebler je čak izjavio da je pogrešno citiran. Prema tome, ne vidim nikakva razloga za polemiku. Razlike među nama jedino su u tome što smo mi konstituisani po saveznom zakonu, a oni po republičkom, pri čemu svatko predstavlja, naravno, samo svoje članstvo, a ne nekakvu teritoriju ili državu, što je i logično budući da nas nitko nije birao.

Kako vidite izlaz iz začaranog kruga revanšizma na Kosovu u kojemu su nekoliko posljednjih godina žrtve isključivo Albanci?

Po svim definicijama iz međunarodnih dokumenata Albanci su nacionalna manjina. Kažem to zbog toga što bi po mome mišljenju, u sadašnjim okolnostima visokog stupnja osjetljivosti i tenzija na svim stranama Jugoslavije i u najbližem balkanskom okruženju, Albanci svoj položaj bolje riješili kada bi se za sada ograničili na traženje zaštite kao nacionalne manjine. Na osnovu svih gore spomenutih dokumenata, na to imaju pravo.

Njihova se ljudska prava sistematski i brutalno krše. Uz to su izloženi takvoj rasističkoj propagandi kakva je nezamisliva u jednoj državi koja za sebe tvrdi da štiti manjine. Albanci su građani Srbije koji su apsolutno diskriminirani. Zato i mislim da bi po Albance najproduktivnije bilo da zaštitu traže kao manjina jer bi u tom slučaju naišli na puno razumijevanje. Inzistirajući na državnosti sijeku granu na kojoj sjede.

Što se Srbije tiče, politika prema Albancima u posljednjih nekoliko godina je bila fatalna po nju. Politika je nanela ogromnu štetu srpskom nacionalnom interesu da će, pod tom hipotekom, da se živi još dugo.

Jedan ste od vlasnika privatnog beogradskog tjednika "Vreme". Pojava "Vremena" kao nezavisnih i nestranačkih novina u tada zatvorenom informativnom prostoru Beograda i Srbije bila je senzacija, ali i značajna politička činjenica. Vjerujete li u objektivnu, nepristranu informaciju?

Ne. Za mene lično zahtjev za objektivnim, nepristrasnim informiranjem je iracionalan. Postoji, međutim, nešto drugo. Objektivna i nepristrasna štampa, a ne pojedini list, za što je pretpostavka konkurencija, vlasnička u prvom redu. Tamo gdje postoji samo jedan vlasnik, bilo to društvo ili država, nema objektivnog informiranja. Ono se stvara samo u konkurenciji, gdje se svaka istina također "deformira" na svoj način, ali se ne deformira suviše, jer bi to bilo očigledno.

Rekli ste da u izdavanje novina niste ušli zbog profita . To kao da potvrđuje famu o vašem bogatstvu. Je li ona istinita?

Pa, siromašan nisam. To nije ništa čudno. U advokatskoj kancelariji su tri generacije Popovića, u nju je uloženo 100 godina advokatskog rada, usuđujem se reći, dobrog. Sa tim imenom i ugledom, uvijek imamo više klijenata nego što možemo prihvatiti. A među njima 80 posto su klijenti iz inozemstva s kojima ugovaramo cijene naših usluga slobodno i po međunarodnim standardima. Ali, ako vas i to zanima, oko 10 posto poslova obavljamo besplatno. Među prvim lekcijama koje sam od oca naučio na početku karijere, kada sam ovde kročio, bila je poruka da se od "svake ptice meso ne jede". To je dio naše porodične tradicije, koju negujemo i danas.

***Intervju: Seška Stanojlović
»Nedeljni Vjesnik«, 26. svibnja 1991.***

Šta Zapad mora da uradi u Bosni

Sledi tekst otvorenog pisma koje je juče predato Predsedniku Klintonu:

Situacija u Bosni se rapidno pogoršava. Ljudi su očajni, jer ne vide nikakav izlaz iz sadašnje situacije. Oni su žrtve brutalne agresije. Ali oni su isto tako žrtve neuspeha demokratskih država da izvedu akciju.

Umesto da se usprotive prisvajanju teritorija putem sile, Ujedinjene Nacije i ove demokratije su poslale humanitarnu pomoć u Bosnu. No, ma koliko ova pomoć bila dobrodošla, ona neće zaustaviti masakre ili etničko čišćenje. Humanitarna pomoć neće zaštititi decu Bosne u opsednutim gradovima i selima od saterivanja u muslimanske getoe niti od sakaćenja, ubijanja i gubitka roditelja.

Oni su mogli da budu *naša deca*.

Ako bi ne budemo delali odmah i odlučno, istorija će zabeležiti da su u poslednjoj deceniji Dvadesetog veka demokratske države zatvorile oči pred njenom neoprostivom lekcijom: agresija kojoj nije pružen otpor će se proširiti i nastaviti, dok će nedostatak volje demokratskih država osnažiti i podstaći one koji stiču teritorije i vladaju silom.

1. Humanitarna pomoć i buduće etničko čišćenje

U Bosni su demokratske države zadovoljile svoju potrebu da isporuče humanitarnu pomoć kako bi opravdale svoju sopstvenu pasivnost i oslabile nivo odbrane priznate mutlietničke države Bosne, onesposobljavajući je ujedno da zaštiti svoje civilne centre od pokolja od strane diktatora posvećenog kreiranju Velike Srbije. Zapadne vlade koje se sada javno takmiče u trci da spasu nekoliko stotina osakaćene bosanske dece neće moći da izbegnu odgovornost za pokolj stotina hiljada druge dece i njihovih roditelja, do kojeg je došlo zbog njihovog odbijanja da dopuste nezavisnoj Bosni da se sama brani.

Nedavno su posrednici Ujedinjenih nacija i Evropske zajednice uz pomoć Sjedinjenih Država zapretili da će *povući* humanitarnu pomoć kako bi primorali bosansku vladu da prihvati nasilne promene svojih granica i podelu na etnički čiste države, pretvarajući time Bosnu u niz široko razbacanih, nenaoružanih muslimanskih getoa. Ali Ujedinjene Nacije, Evropska zajednica i Sjedinjene Države su stalno osuđivale takve promene, a ujedno i insistirale na tome da je podela Bosne neprihvatljiva. Govorili su da

je takva podela nestabilna, to jest da znači još veći broj ubistava, razbijenih porodica i izgon miliona u vreme kada Evropa zatvara vrata pred izbeglicama. Ako je pad Sarajeva uvod u podelu kojom će se stvoriti nenaoružana muslimanska geta, onda će to ujedno biti i uvod u dalje nesreće, etnička čišćenja i nestabilnost-u samom Sarajevu i drugim bosanskim “zaštićenim zonama” koje štite samo jedinice Ujedinjenih Nacija, u ostalim delovima Balkana i dalje.

U Bosni se, za razliku od Somalije, nije vodio građanski rat. Kao i Kuvajt ona je bila jasan primer agresije protiv članice Ujedinjenih nacija, zemlje članice čiju su nezavisnost Sjedinjene Države, Evropa i međunarodna zajednica priznale još pre 16 meseci.

Kada je diktatorski režim BAAS partije okupirao ceo Kuvajt avgusta 1990, on je pokušao da zбриše kuvajtski identitet preko silovanja, mučenja, oduzimanja kuvajtskih pasoša i stvaranja novog identitea Kuvajta kao iračke provincije. Koalicija nekoliko NATO sila i nekoliko ne-NATO zemalja pridružila se Sjedinjenim Državama u zahtevima da Irak napusti Kuvajt, a kasnije u januaru 1991 i u primoravanju te zemlje da to i učini, i to primenom sile širom Iraka, a kasnije upotrebom kopnenih snaga u Kuvajtu i južnom Iraku. Ova koalicija koristila je pravo individualne i kolektivne samoodbrane svakog njenog člana, kao i samog Kuvajta. Njen cilj nije bio samo ublažavanje kuvajtskih patnji. Ujedinjene Nacije podržale su cilj koalicije da se Irak izbacii iz Kuvajta, kao i one ciljeve koji nisu bili direktno vezani za Kuvajt, da bi se smanjila moć Iraka da terorise svoje susede. Ali Ujedinjene Nacije nisu imale nikakvu vlast nad koalicijom.

Na isti način sada bi Sjedinjene Države trebalo da povedu koaliciju zapadnih vlada da sprovedu svaka svoje individualno pravo, kao i kolektivno pravo na samoodbranu. Povelja Ujedinjenih Nacija ni jednoj zemlji ne daje to pravo: ona naime priznaje da je ono “urođeno.” Sa druge strane to pravo ne zavisi od odobrenja Generalnog Sekretara.

Zapadnim vazduhoplovnim borcima koji nadleću Bosnu nisu potrebne nikakve dodatne pripreme za obaranje komandnih i borbenih helikoptera koje su Srbi koristili, u još jednom direktnom kršenju svojih obećanja, da oteraju Bosansku armiju sa njenih odbrambenih položaja Sarajeva na planinama Igman i Bjelašnica. Zapad je ovo mogao da uradi bez razrađenih planova koji bi koordinisali vazdušne napade na zemaljske ciljeve, pri čemu ne bi ugrozio snage Ujedinjenih Nacija na terenu, a ne bi morao ni da traži odobrenja Generalnog Sekretara UN, Evropskog Saveta Ministara, 16 NATO Ambasadora i raznoraznih UN komandanata -procedure koje bi sigurno pretvorile pad Sarajeva u svršen čin. A to bi bila katastrofa ne samo za Bosance, već i za relevantnost uloga UN-a, Evrope, NATO-a i Sjedinjenih Država.

Sjedinjene Države trebalo bi odmah sada da stupe u akciju kako bi znatno smanjile sadašnju i buduću moć srpske agresije, i ujedno stavile Bosance u situaciju u kojoj ne bi morali da se neograničeno oslanjaju na zaštitu koju im pruža međunarodna zajednica.

Nedostatak volje Zapadnih demokratija da pređu u akciju osnažiće one koji silom stižu teritorije i silom vladaju njima.

Sa takvim ograničenim političkim ciljem zapadne vazduhoplovne snage bi igrale mnogo veću ulogu, a američke i druge zapadne kopnene snage mnogo manju i privremeniju ulogu, nego u bilo kojoj opciji angažmana UN snaga koja bi trajala neodređeno dugo, s obzirom da bi morala da štiti bespomoćne muslimanske getoe i opkoljene koridore za isporuke koji vode ka njima. Getoi i ti koridori koji vode ka njima bili bi izloženi stalnoj artiljeriskoj i snajper vatri, sve dok izvori tih napada u Srbiji ostanu netaknuti.

Naša moć uperena protiv *sadašnjih i budućih potencijalnih* izvora takvih napada može se koristiti selektivno i diskriminativno. Zone u kojima je zabranjeno letenje mogu se primeniti i protiv-vazдушna odbrana potisnuti kako u Srbiji tako i u Bosni. A vrlo visok procenat vojnih aviona na velikim aerodromima u Srbiji može se uništiti na način koji ne bi ugrozio srpske civile i UNPROFOR.

UN alternativa, pak, znači buduće etničko čišćenje i beskrajnu vojnu zaštitu od strane međunarodne zajednice.

2. Bosna ne pripada istoriji

Ono što Zapad sada kaže i uradi u Bosni uticaće na budućnost same te zemlje, ostalih delova Balkana i drugih zemalja koje su nedavno stekle nezavisnost, s obzirom na to da se one, koje su dobile slobodu posle pada komunističkih režima sada ponovo suočavaju sa opasnošću da im ta sloboda bude oduzeta od strane bivših vladalaca, koji bi, poput Miloševića, želeli da pod izgovorom zaštite manjina ponovo osvoje stratešku infrastrukturu i teritorije sa čijim gubitkom se njihove pan-nacionalno nastrojene vojne snage nikada nisu ni pomirile.

Čak i sada posle 16 meseci perverzne zapadne politike koja je pobožno osudila pan-srpske agresore, pri tome ne čineći ništa da zaustavi masakre, Zapad još uvek može da primeni u velikoj meri i na diskriminativan način svoju silu da bi smanjio moć slabo motivisane i loše disciplinovane Srpske vojske u Bosni i njen izvor podrške u samoj Srbiji. I Zapad može da pomogne da se naoruža veća, bolje motivisana Bosanska armija koja još uvek održava neku vrstu kontrole nad gradovima u kojima se nalazi gro

bosanske industrije, pa i industrija oružja. Na taj način Zapad može da poboljša šanse za opstanak slobodne multietničke Bosne.

Sa druge strane ako Zapadni posrednici i UNPROFOR sateraju nenaoružane Bosanske Muslimane u male, etnički očišćene ostatke Bosne, svetska javnost će sa užasavanjem gledati na televiziji kako ti delovi nestaju ispred očiju Zapadnjaka dok Srbi krše prekid vatre, kao što su to učinili i sa ostalim primirjima tokom 23 meseca rata u Hrvatskoj i Bosni. To će sa druge strane biti istovremeno još jedna spektakularna manifestacija naivnog poverenja u srpska obećanja, koje ipak postoji iza ciničnih izjava Zapada. Real politika koja se manifestuje kao Fantazija u stvarnom vremenu.

Čak i kada bi cela Bosna (a ne samo Sarajevo) bili zauzeti, kao Kuvajt u avgustu 1990, bilo bi izuzetno važno da demokratije jasno ukažu, baš kao u slučaju Kuvajta, da se nasilne promene granica i etničko čišćenje, bilo u režiji Srbije u Hrvatskoj ili Bosni, ili u režiji Hrvatske u Bosni neće tolerisati, a kamoli priznavati.

Ako im Zapad jasno ne predoči takav svoj stav, onda on neće moći da utiče na ubedljiv način na Hrvate i Srbe koji su već obnovili konflikt započet pre dve godine od strane Srbije upotrebom Jugoslovenske armije za zaposedanje teritorije u Hrvatskoj i kasnije za okupaciju Bosne. Uz to Zapad onda neće moći ni da zaustavi srpsko etničko čišćenje Albanaca na Kosovu i Mađara u Vojvodini. U Makedoniji (koju nisu priznale ni Amerika ni Evropa zbog grčkih prigovora), u kojoj su Sjedinjene Države i Švedska rasporedile bez jasnog cilja kopnene snage, Zapadna politika izgleda još nejasnija nego u drugim bivšim jugoslovenskim republikama. Tamo Zapad neće moći ništa koherentno da poruči u cilju razrešenja potencijalnih konflikata između Grka, Srba, Albanaca, Bugara, Turaka i frustriranih makedonskih nacionalista koji mogu da zbace umerenog Gligorova. I konačno Zapad onda neće imati šta da kaže u cilju suzbijanja nove ozbiljne opasnosti u vidu panacionalista u bivšem Sovjetskom Savezu i drugde.

3. Uloga sile i prazne pretnje

Prazne pretnje imaju perverznan efekat.

Diktatoru koji će popustiti jedino pred superiornom silom Zapad može žestoko da preti jedino u nadi da će te pretnje same po sebi biti u stanju da zaustave agresiju, to jest da će njegove pretnje i beskrajne pripreme biti "jasna i glasna poruka." Ali ako Zapad ne upotrebi silu uopšte ili je upotrebi samo u simboličnoj umesto u velikoj meri za smanjivanje Miloševićeve moći, ili pak samo da isforsira bosansku kapitulaciju, "primljena poruka" će samo narušiti ugled navodnoj rešenosti Amerike i Zapada.

***

Među istaknutim svetskim ličnostima koje su potpisale ovo pismo, nalazi se i ime **Srđe Popovića, osnivača opozicionog nedeljnika “Vreme” iz Beograda.**

*The Wall Street Journal,
New York,
2 septembar 1993.*

Opet bih potpisao!

Među stotinak potpisnika nedavnog pisma američkom predsedniku Klintonu i šefovima država nekoliko zapadnih vlada nalazi se i poznati beogradski advokat, osnivač nedeljnika “Vreme” Srđa Popović.

U intervjuu za “Borbu”, Popović – koji se pre dve godine iselio sa porodicom u SAD – odgovara na napade kritičara i objašnjava šta ga je navelo da potpiše pismo, koje je (više zbog sadržaja nego zbog potpisnika) imalo popriličnog odjeka i na američkoj strani.

Oni koji su rasturili Jugoslaviju i uveli zemlju u rat, optužuju Vas za izdaju interesa srpkog naroda i stavljanje na stranu neprijatelja. Šta Vi njima ima da poručite?

Njima nemam ništa više da poručim. Između leta 1989. i leta 1991. dao sam jugoslovenskim listovima oko 30 intervjuja, pokušavajući da im nešto “poručim”. U prvom broju “Demokratije danas”, koji je izdao pokojni Zoran Gavrilović, još u leto sada tako daleke 1990. godine, napisao sam o republičkim (i tada još imenom komunističkim) partijama: “Svoju staru ideološku isključivost zamenile su novom nacionalnom. Svoje stare (ideološke) propagandne navike preneli su i u nove uslove “zaostravanja nacionalne” umesto “klasne borbe”. Svoj partikularni, partijski interes, naučile su da projektuju kao “nacionalni” umesto “klasni interes” Huškanje protiv ideološkog neprijatelja, zamenili su huškanjem protiv nacionalnog neprijatelja. Isti sistem monopolskog govora i dalje je na snazi. Ista kontrola i manipulacija javnosti, iste prokušane tehnike vladanja, isti telegrami podrške, opet slike, zastave i pesme – umesto razuma i razloga. Ista teorija zavere i okruženja... Jasna je pogibljena perspektiva ovakvog toka stvari. “Zaoštravanje nacionalne borbe”, za razliku od “zaoštravanja klasne borbe”, ne vodi samo raspadu Jugoslavije, na koji mnogi već i pristaju ne videći da on ne bi bio ni nužan ni razuman da strasti nisu manipulativno raspaljene, već i opasnoj destabilizaciji čitavog balkanskog područja, koja nije ni u čijem “nacionalnom interesu”, štaviše te interese najrealnije opasno ugrožava... Oni kojima su nacionalni interesi stvarno na duši, morali bi već jednom da uvide da podrškom koju daju ovim strankama produžavaju našu egzistencijalnu agoniju, ugrožavaju prave nacionalne interese svojih naroda, zaprečuju nam put u Evropu, konzerviraju nas u našoj bedi”.

Sve je, prema tome, rečeno – i to blagovremeno – što je imalo da se kaže. Ima li sad šta da se doda?

Ja sam njima pre dve godine “poručio” kuda vodi politika Slobodana Miloševića – u rasulo, rat, međunarodnu izolaciju, bedu... Šta sada imam da im poručujem, kada je sve to stvarnost. Ja sam se tada, kao i sada, zalagao za prave interese srpskog naroda i bio sam tada, kao i sada, “neprijatelj” te samoubilačke politike. I sada, kao i tada mislim da je Slobodan Milošević najveći neprijatelj srpskog naroda, koji je izdao interese tog naroda, pre svega interese srpskog naroda da živi u jednoj državi, samo da bi ostao na vlasti. Ako ne možete da se odlučite ko je u pravu – pogledajte stvarnost.

Nešto o samom pismu: kada ste ga potpisali; kako je stiglo do Vas; ne čini li se da bi bilo efikasnije i autoritativnije da nije tako jednostavno usmereno samo prema srpskoj strani u trenutku kada i onaj kome se obraćate stavlja u istu ravan Srbiju i Hrvatsku i upozorava i Miloševića i Tuđmana na intervenciju NATO avijacije ukoliko se ne obustavi satiranje Muslimana? Da li je bilo mogućnosti (i pokušaja) da s tim u vezi promenite sadržaj pisma? Da li biste potpisali isti tekst da Vam ga sad ponovo ponude?

Naravno, da bih potpisao. Šta se to u međuvremenu izmenilo? Pismo sam dobio faksom, već potpisano od Brodskog, Česlava Miloša, Margaret Tačer, Šulca, Brzežinskog... Postojala su samo dva izbora – potpisati ili ne potpisati. Jedinu nedoumicu meni je stvaralo nešto što Vi uopšte ne pominjete, naoružavanje Muslimana. Nakon terora i zločina koji su počinjeni nad Muslimanima, jasno je da postoji opasnost od njihovog revanšizma. Smatram, međutim, da bi njih međunarodna zajednica mogla kontrolisati, jer bez nje su potpuno nemoćni.

Nisam imao nikakvog problema što je pismo, kako kažete “usmereno samo prema srpskoj strani”, a ja bih rekao, prema Miloševiću, Karadžiću i, pre svega, Mladiću, što za mene nije isto, jer njih smatram za ratne zločince, dok je srpski narod nemoćan i “kriv” jedino što je izmanipulisan. Za rat uopšte, a i za zločine najveći krivac je Milošević, on je vukao sve poteze, drugi su samo reagovali, najčešće bez mnogo izbora.

U “Vremenu” sam pisao 17. marta 1991. godine: “Pošto je propao pokušaj da se Armija navede na uvođenje vanrednog stanja u Jugoslaviji čija bi svrha mogla jedino biti spasavanje (Miloševićevog) ličnog režima... Predsednik Srbije opredelio se za politiku rata. Dovođenje tenkova na ulice, miniranje dogovora o budućnosti Jugoslavije, svedoče o avanturizmu sebičnog vlastoljublja...” Već tada je bilo očigledno da Milošević ide u rat, da ga nameće drugima. Dalje, iz podataka Komisije za ratne zločine, vidi se da Karadžić i Mladić u zločinima daleko prednjače, i po učestalosti i po brutalnosti. Nema tu ravnoteže. Treće i za mene najvažnije: šta se mene tiču

Hrvati, o njima neka pišu pisma Čičak ili Gotovac ili Puhovski, koji sa tim zločinima žive. Jednom sam rekao Vladeti Jankoviću i Aci Iliću, koji su mi prebacivali što potežem pitanje ljudskih prava Albanaca, da sam veći nacionalista od njih, jer jednom kada srpskim intelektualcima budu prebacivali da su ćutali moći će da odgovore: “Nismo, eto, recimo, Srđa Popović je govorio”. Na kraju, ja mislim da je vojna intervencija protiv ratnih zločinaca bolja alternativa od neumesnih sankcija kojima se surovo kažnjava narod za politiku na koju ne može da utiče. Da i ne govorimo o tome da upravo oni koji odlučuju, vlast, na tim sankcijama i profitiraju i pljačkaju narod u sprezi sa raznim kriminalcima s kojima dele dobit.

Pored režima i dobar deo takozvane demokratske opozicije pridružuje se ovim optužbama i napada Vas zbog potpisivanja pisma Klintonu. Šta njima ima da poručite?

Koje opozicije? Milošević nema nikakav drugi program osim ratnog, a u tom programu ga podržavaju gotovo sve stranke. Pošto je on gospodar rata, on je gospodar srpske politike. On će biti poražen kada njegov nacionalni program bude poražen, a pošto ga on ostvaruje silom, biće i pobeđen silom. Ako nazivate opozicijom one grupice koje u svojim čuvenim saopštenjima napadaju Miloševićev “boljševizam” i “komunizam” i koje on s vremena na vreme mlati, njima bih poručio da je bolje da se raspuste jer predstavljaju samo “demokratski ukras” jedne militarističke diktature, bez ikakvog učešća u donošenju odluka, deleći sa režimom samo odgovornost.

Uostalom, oni mene smatraju “izdajnikom” odavno, još odonda kada sam pisao pre tri godine da “... Najveću istorijsku odgovornost za podržavanje (Miloševića) snose svakako intelektualci, kao svest naroda... Može li se ova inteligencija osvestiti, ili će dozvoliti da nas uz njihovu pomoć “nova politika” povuče zajedno sa sobom u propast?”

Srpski intelektualci proglasili su me već tada izdajnikom, a nedavno čitam Mihiz pokajnički piše: “Svoj nemali doprinos sluđivanju prosečnog Srbina dali su i srpski intelektualci, a medju njima i Borislav Mihajlović Mihiz”!

E, pa što rekao Mihizov prijatelj Duško Radović: “Ne može u gaće večito i stalno/jedanput se mora piškiti normalno”. Drugi jedan književnik, poznati pesnik, pravdao mi je svoju podršku ovako: “Da iskoristimo Miloševića da svrši ovaj prljavi posao za nas”. Zar se sme biti tako glup? O moralu ne govorim. Džabe je posle pisati otvorena pisma. Drugi jedan pesnik branio mi se ovako: “Ja nisam advokat, ja sam pesnik, hteo sam da verujem”.

Da ne govorim o Dobrici Ćosicu čije neuke i narcističke fantazije su glavna racionalizacija zločina i koji je dva puta spasavao od političke smrti izvršioca tih zločina, svoga saučesnika, Slobodana Miloševića. Zar se sme biti tako lakoveran prema bivšem predsedniku Gradskog komiteta SKS? Zar

smo ih zato školovali? Da budu glupi, lakoverni i sluđuju narod. Treba li da se ja sada osvrćem što me oni “napadaju?” Mene su i pod komunistima “napadali” mnogi od tih koji sada sede u tim “opozicionim strankama”, a kasnije mi se pravdali da je bilo “takvo vreme” i da su “moralni”. Znam da će mi to isto reći sutra i oni koji napadaju danas. Ja mislim svojom glavom i nisu me “sludeli” onda, a neće ni sada. Svi oni žive u samrtnom strahu od Miloševića, što je razumljivo ako živite, što kaže Aca Popović, u “ciganjskom fašizmu” i ako vam je jasno da režim počiva na sili, vojsci, policiji i naoružanim bandama koje složno pljačkaju narod. Neće, valjda, Mićun da se bije.

Želite li još nešto da kažete?

Pa, samo još da umirim svoje “kritičare”: znam odlično da Klinton neće da se meša u tu balkansku papazjaniju. Područje bivše Jugoslavije strateški je potpuno beznačajno, a Srbija je danas anus mundi, bezvredna ne samo ijednog američkog života, već ijednog metka. Pažnja koju Srbija medijski privlači je tako reći perverzna, zapadni mediji su fascinirani jedino odvratnošću tog prizora, dubinom toga pada, jer je to vest: ljudožderi u sred Evrope! Za nešto više, Zapad nema moralne snage, a intelektualno su zbunjeni. Nisu očekivali da će opet biti suočeni sa problemima koji je civilizovani svet ostavio za sobom davno. I tako se Milošević švercuje, “nek se kolju dok se ne umore, šta nas se tiče, oduvek su tako i živeli”. Sličan stav kakav su imali i prema komunistima u Jugoslaviji.

To je žalosno. Srbija tako sebi samo nagomilava istorijske hipoteke i tone u sve dublju i dublju izolaciju, moralnu i materijalnu bedu. Mislim da je patriotski danas želeti vojni poraz u Bosni, jer bi on značio i kraj zločina, i politički poraz Miloševića i nadu za katarzu i preokret, i suđenje ratnim zločincima i kraj kolektivnih krivica koje samo rađaju revanšizme i reprodukuju nasilje. Mislim, na primer, da je Saharov iz patriotskih razloga tražio intervenciju Zapada protiv SSSR-a u Avganistanu, da Vili Brant nije izdao svoju zemlju kada je postupio slično u odnosu na Treći rajh. U mojoj verziji patriotizma nisu svi Srbi isti: Milošević, Karadžić i Mladić su jedno, a nešto sasvim drugo su Srbi koje oni bombarduju u Sarajevu, Vukovaru, Mostaru, drugo su one stotine hiljada koji su nakon njihove ratne avanture postali izbeglice, drugo su hiljade i hiljade mladih ljudi koji su danas u belom svetu jer nisu hteli u Sadamovu Armiju, drugo su Srbi koje je država opljačkala preko raznih Dafina i Jezdi, drugo su Srbi koji stoje u redovima pred praznim prodavnicama, Srbi bez zaposlenja, Srbi postideeni i Srbi ojađeni što su izgubili ne samo budućnost, već i svoju slavnu prošlost. Prvima po meni sleduje vojni poraz i robija, drugima povratak u porodicu evropskih naroda, a jedno bez drugog jednostavno neće biti moguće. Znam da se to neće dogoditi sutra, ali se to mora dogoditi.

Antrfile, br. 1

Zašto ste otišli, planirate li da se vraćate u Beograd? Šta bi trebalo da se promeni da biste to učinili?

Zašto ste otišli je prilično neumesno pitanje. Ko god je mogao otišao je. Dajte Srbima danas vizu i posao u inostranstvu i Milošević bi ostao sam u Srbiji. Sedeo sam u Beogradu dokle god mi se činilo da postoji i najmanja šansa da se spreči katastrofa koju je Milošević Srbima pripremao. Kada je počelo da se puca, reči su izgubile svako značenje – i ja tu nisam imao više šta da tražim. Tim pre što je u Srbiji izvršena industrijska kontrarevolucija, što je uništena srednja klasa koja bi mogla predstavljati jedinu bazu opozicije i što je pobedio primitivizam oslobađajući sve civilizacijom represirane infantilne, narcisodne i agresivne težnje. Da bi se regenerisalo srpsko društvo koje je potpuno razoreno upravo kao društvo, kao zajednica, bića socijalizovanih oko nekog sistema vrednosti, biće potrebno više vremena nego što meni još preostaje. Ja sam naravno, jugoslovenski građanin sa jugoslovenskim pasošem i vratio bih se rado da Milošević nije razorio Jugoslaviju. Nemam gde da se vratim. To što on zove “Jugoslavijom” samo je krvavi, banditski brlog

Antrfile br.2

Koliko ste i kako u vezi s “Vremenom”?

Toliko što čitam “Vreme”, što sam i dalje kako se to kaže “većinski vlasnik”. To, pak, samo povlači za sobom finansijsku pomoć koju dajem kada i koliko mogu, jer želim da list preživi. Nikada i apsolutno ni na koji način nisam uticao na uređivačku politiku, iako se ne slažem ni danas sa mnogim stavovima redakcije. Znam da je to nerazumljivo u današnjoj Srbiji. Moja ideja je bila i ostala da okupim ljude koji su dobri novinari i pošteni ljudi i da im omogućim da rade po svojoj, ne po mojoj ili bilo čijoj drugoj savesti i uverenju. To je uspelo – ja sam vrlo zadovoljan. “Vreme” je danas u Srbiji jedna od retkih demokratskih i civilizovanih institucija. To je, takoreći, čudo.

***Intervju: Slobodan Pavlović,
“Borba”, Beograd,
13.09.1993.***

Taj se klin klinom ne izbija*

Poštovani gospodine Popoviću!

Prvo sam pomislila da je Vaše pismo g. Klintonu novinarska patka. Na žalost nije tako. Pismo postoji, Vi ste ga potpisali, i opet bi ga, kažete, potpisali. Iako je veoma teško razumeti zašto bombardovanje traže pisci i humanisti, koji su i sami bili nesrećne žrtve (J. Brodski, Č. Miloš, E. Vizel) još manje mogu da razumem otkud među njima i Vaše ime. Jer, Vi g. Popoviću, tražite bombardovanje sopstvene zemlje. Kakva god da je (a takva je kakvu ste je opisali) – Vaša je!

I ko bi u tom bombardovanju bio žrtva? Oni krivci koje pominjete i na koje ste godinama, s pravom upozoravali, sedeće u bunkerima i neće im, baš kao ni Sadamu, zafaliti ni dlaka s glave. Stradaće opet dvadesetogodišnji, vojnici i civili. Silom protiv sile dobićete samo dve sile i umnoženu nesreću. Taj se klin klinom ne izbija! Da li je moguće da, posle svega što se poslednjih godina zbivalo u svetu, mislite da bi bombardovanje vojnih ciljeva bio “kraj zločina i politički poraz Miloševića...?”

Ni Vi, ni oni koje pominjete – oprostite što ću da citiram Vaše grube reči – ne biste smeli da budete tako “glupi i lakoverni”. Milošević bi upravo bombardovanjem dobio najjači dokaz da je bio u pravu, da je uistinu ceo svet protiv nas i da je nameračio da nas sve uništi. A onda, kada bi jednog dana izašao iz bunkera, među ruševinama (kao da ih je i dosad bilo malo!) dočekao bi ga preostali narod – na kolenima... Videli smo kako je to izgledalo u Iraku.

Mogu da razumem Vašu ogorčenost (malo je reći da sam i sama ogorčena), ali ne mogu da razumem Vašu mržnju. Baš zato što sam godinama sa pažnjom i poštovanjem pratila ono što ste govorili i ono što ste radili. A najmanje mogu da razumem kako je Vama, vrsnom advokatu, mogla da promakne tako krupna logistička greška: “... znam odlično da Klinton neće da se meša u tu balkansku papazjaniju. Područje bivše Jugoslavije strateški je potpuno beznačajno, a Srbija je danas anus mundi, nevredna ne samo i jednog američkog života, već i jednog metka...”, kažete.

Ako već tako “odlično” znate da smo nevredni ijednog američkog života, ijednog metka, zašto onda od Klintona tražite da bombarduje (i Vas) “anus mundi”!?

---

*Reagovanje čitateljke “Borbe” – na tekst “Opet bih potpisao!”

Posle svega što ste napisali u “Borbi”, ne sumnjam da biste i treći put (bez razmišljanja) potpisali. Ali razmislite makar o ovoj velikoj, za Vaš ugled nedopustivoj grešci: zašto tražite ono što (odlično) znate da se neće dogoditi?!

Jelica Milosavljević – Teslić

Beograd

(“Borba” 21.09.1993.)

Nesreća nije rezervisana za druge*

Želim da odgovorim na Vaše otvoreno pismo, jer je iskreno, pošteno, pametno, izaziva poštovanje i pokreće prava pitanja. Izdvajam tri glavne teme iz Vašeg pisma:

(1) Kažete da ne razumete kako mogu da tražim “bombardovanje sopstvene zemlje” i dodajete “Kakva god da je... Vaša je”.

Ako ste pismo stvarno čitali, ja ne znam šta je objavljeno, možete videti da ne tražim “bombardovanje sopstvene zemlje” već isključivo vojnih aerodroma, uništavanja aviona iz kojih se bombarduju nevini civili u Bosni. Da li ste pisali otvoreno pismo Miloševiću, vrhovnom komandantu te vojske, kada su njegovi avioni bombardovali muslimanske civile, decu, žene i starce? Zašto niste? Kažete: “Silom protiv sile dobićete samo dve sile i umnoženu nesreću”. Nije li to malo komotno? Dok “mi” bijemo “njih”, šta se tu može, ali ako se oni brane ili ih drugi brane, time se samo “umnožava nesreća”. Zašto ste nesreću rezervisali za druge? Da li zato što je u pitanju “naša zemlja – kakva god da je”?

Postoje dve vrste patriotizma. Jedan kaže “Pravo je ono što je dobro za nas” (Adolf Hitler), i druga, meni bliža, koja kaže “za moj narod je dobro samo ono što je pravo”. A pravo je da se žrtva brani od agresora – i za srpski narod je samo to dobro, jer je srpsko rukovodstvo agresorsko, kao i srpska vojska (svih vrsta i imena). Protiv ste toga da se upotrebi “sila protiv sile”, a čime drugim se može nepravedna sila zaustaviti?

(2) “Stradaće opet samo vojnici” pišete. Pa vojnici vode rat (svaka čast dezerterima), vojnici su upravo bili ti koji su rušili Vukovar, Sarajevo, palili, silovali, pljačkali, bombardovali. Svaki rat vode vojnici i u njemu stradaju. Zamislite koliko je u Drugom svetskom ratu stradalo nemačkih “vojnika”, dvadesetogodišnjih mladića”, kako Vi kažete. Da li je zato trebalo propovedati toleranciju prema nemačkom nasilju? Zato rat nije trebalo počinjati, niti u njega ići (a mnogi su išli čak kao dobrovoljci), zato je o tome trebalo razmišljati kada se glasalo za ratne huškače i ratni program (dva puta na slobodnim izborima), zato je trebalo podržati Antu Markovića, zato je trebalo glasati za Panića, zato je opozicija trebalo da se ratu odupre. Sve to smo propustili da učinimo. Sada smo odjednom protiv sile, “Borba” se zgraža u naslovu: “Bombe u ime demokratije”. Pa? Hoće li to da se kaže da se bombe smeju bacati samo u ime fašizma, a da demokrate imaju prava samo da dobijaju batine (kao što je to u Srbiji običaj)? Zakasneli “pacifizam”

---

* *Odgovor čitateljki “Borbe”*

agresora kome je zagustilo, izgleda jako sumnjivo, licemerno. Podseća na ono Danojlićevo: “Kada dripac zapadne uz škripac u njemu se, kratkovek, rađa čovek”.

Da li je rat u Bosni dripački, tj. agresorski u to valjda ne sumnjate, i sama srpska vlast priznaje da je on započet “preventivno”. Nikakvi dokazi, čak ni tvrdnje, nisu postojali o diskriminaciji Srba u novoj državi Bosni, niti ih je i moglo biti jer je Srbija tu državu napala čim je nastala. (Ili možda nekako drugačije nazivate prvu ratnu akciju, akciju Arkanovaca 6. aprila 1992. godine u Bijeljini?) Srpska ratna propaganda je govorila: ako naprave tu državu oni će (možda) nas da ubijaju! Možda, a možda i neće. Za možda se ne ubija, sem ako hoćete rat po svaku cenu. “Preventivnim” razlozima opravdavali su i Austrijanci napad na Srbiju 1914. i Nemci svoju agresiju u Drugom svetskom ratu.

Svi agresori zovu svoje ratove “preventivnim”.

Razgovaram često sa Beogradom i čujem taj isti ton: ja nisam ni o čemu odlučivao, ja nisam ni za šta odgovoran, ja se u to nisam mešao, ja sam glasao protiv toga, ja sam se samo zezao. Ja, za razliku, mislim da sam kriv, da sam odgovoran, da smo krivi i odgovorni što Srbima danas vladaju ljudi koji u naše ime čine zločine.

Svi smo kolektivno krivi što su u tome uspeali. To se zove istorijska krivica – i pokušaj da bilo ko sebe lično iz te krivice “ispiše” je neodgovoran i nemoralan, dok ne uspemo da krivicu iz sebe izlučimo. Nije mi bilo stalo da ističem da sam Srbin, dok Srbi nisu ogrezli u zločin. Sada od toga, nažalost, nema izvlačenja.

(3) Na kraju buni Vas moja “logička greška”: tražim vojnu intervenciju, a znam da je neće biti. Moj potpis znači da mislim da međunarodni pravni poredak treba zaštititi, ako je potrebno i silom, od onih koji silom menjaju granice usput vršeći genocid (nije valjda i genocid sporan? postoje tone dokaza o njemu, koje Vam rado mogu staviti na uvid, kao i ostalim čitaocima “Borbe”). Ta zaštita napadnutog je pravna obaveza Ujedinjenih nacija, kao što je i pravna obaveza sprečavanja genocida svim sredstvima. Tražio sam da međunarodna zajednica izvrši svoje obaveze. Tražio sam uvek da svako izvršava svoje pravne obaveze, bez obzira da li sam verovao da to može da proizvede ikakve posledice, jer mislim da je jedina alternativa unutrašnjem i međunarodnom pravnom poretku, vladavina jačeg i zakon džungle. Šta u tome ima nelogično? Ja postupam po svojoj savesti, drugi kako hoće i kako mogu.

Ozbiljnost Vašeg pisma daje mi nadu da se sada malo bolje razumemo.

S poštovanjem,

Srđa POPOVIĆ

Njujork
(“Borba”, 25-26.09.1993.)

Iz pera jednog kolumniste

Obim stradanja i užasa koji je doživela Bosna i Hercegovina tek sada u potpunosti izlazi na videlo. Od sasvim dokazanih masakara i silovanja koje su vršile srpske i hrvatske vojne i paravojne snage, još strašnije izgledaju oni opisani u sve većem broju izveštaja posvećenih sektaškom konfliktu u bosanskom taboru. U toj fazi muslimanski gangsteri su počeli da pljačkaju građane Sarajeva, a muslimanski fundamentalisti da govore kao da bosanski ekvivalent Božanske stranke samo što nije osnovan.

Za sekularne i kosmopolitske snage koje su tako dugo odolevale, ovo su možda nagore vesti. One će uz to obradovati one koji su lažno predstavljali rat kao plemensko razračunavanje. Istini za volju najnoviji događaji su pre rezultat politike podele nego opravdanje ili potvrda iste. Da NATO snage nisu podvrgle Bosnu odvratnom embargu na sopstvenu samoodbranu, onda bi tek rođena republika i njeno jezgro oružanih snaga bili primaoci oružja i obuke, i kao takvi u stanju da uguše grabljive milicije (Ne bi trebalo nikada smetnuti sa uma da je pomoćnik šefa Bosanske armije Srbin, a da se u Bosanskom predsedništvu rotiraju Srbi, Hrvati, Muslimani i Jevreji.) No logika podele je ta da oni koji se zalažu za podelu dobijaju oružje, i oprostjenje onih spolja.

U takvim okolnostima čini se skoro besmislenim zadržavanje nevojnih sankcija protiv Srbije, a uz to se već diže "humanitarna" buka u vezi grozних posledica koje one mogu da imaju po obične građane. Ali oni koji tako govore trebalo bi da se sete odgovornosti Slobodana Miloševića i njegovih saludaka po pitanju sprovođenja etničke i religiozne čistote, to jest onih koji su izazvali tu pošast u sopstvenoj zemlji i međ sopstvenim narodom. Jedan od onih koji na to ukazuje i to sa izvesnim autoritetom je istaknuti srpski advokat Srđa Popović.

Popović je bio aktivan u promociji demokratije od 1965, u zemlji koja je nekada bila Jugoslavija. Te godine on je branio građanina uhapšenog zbog osnivanja opozicione stranke. U potonjim suđenjima branio je maltene svakog disidenta u starom režimu, uključujući i one čije se politike gnušao (On je na primer branio Franju Tuđmana iz Hrvatske kao i sadašnjeg višeg savetnika bosanskog Predsednika Alije Izetbegovića). On je saosnivač *Vremena*, jedinog preživelog opozicionog nedeljnika u Beogradu. Nedavno je dao intervju *Borbi*, beogradskom dnevnom listu. Intervju je objavljen 13 septembra, a prevela ga je moja prijateljica Branka Magaš. Evo izvoda iz toga intervjuja:

POPOVIĆ: “Zaoštravanje nacionalne, umesto klasne borbe, ne samo da je dovelo do raspada Jugoslavije-o čemu su se mnogi već saglasili, ne shvatajući da tako nešto uopšte ne bi bilo potrebno ili razumno da se strasti nisu uskomešale na manipulativan način-već i do opasne destabilizacije celog Balkanskog regiona.

BORBA: Imate li nešto da dodate na tu temu?

POPOVIĆ: Rekao sam im pre dve godine kuda vodi Miloševićeva politika: to jest da vodi ka raspadu, ratu, međunarodnoj izolaciji, siromaštvu...Ja sam oduvek smatrao Slobodana Miloševića najvećim neprijateljem srpske nacije, čovekom koji je izdao interese te nacije-pre svega njen interes da živi u istoj državi. A sve to je uradio samo da bi ostao na vlasti.

BORBA: U vezi pisma (Predsedniku Klintonu u kojem se zalažete za vojnu intervenciju u Bosni)... Da li biste ponovo potpisali to pismo?

POPOVIĆ: Naravno da bih ga potpisao...ja nemam problema sa činjenicom što je ovo pismo bilo upereno, kako vi kažete samo protiv srpske strane, ili tačnije, protiv Miloševića, Karadžića i pre svega Mladića, jer ja njih smatram ratnim zločincima, dok srpski narod smatram nemoćnim ili pak krivim što je pao na njihove manipulacije...

Vojna intervencija protiv ratnih zločinaca je bolja opcija od neodgovarajućih sankcija sa kojima se narod brutalno kažnjava za politiku na koju nije mogao da utiče. A i da ne govorim o činjenici da baš oni koji donose odluke-režim-profitiraju od sankcija, pljačkanja naroda u sprezi sa raznim kriminalcima sa kojima dele plen.

BORBA: Da li želite još nešto da dodate?

POPOVIĆ: Želim da dodam da sasvim sigurno znam da Klinton ne želi da se interveniše u ovom balakanskom brlogu. Oblast bivše Jugoslavije je strateški sasvim beznačajna, a Srbija je danas anus mundi: nije vredna ni jednog jedinog američkog života ni metka. Mediji gaje jedno perverzno interesovanje za Srbiju: zapadni mediji su fascinirani odvratnošću spektakla i dubinom pada. Jer vest o kanibalima u srcu Evrope je izvesno novina! Zapad ne poseduje moralnu snagu za bilo šta bolje...Tako da se Milošević švercuje svestan motoa “Nek se ubijaju međusobno, dok se ne umore od toga”; “Što bi nas bilo briga za takva ubijanja, uvek su tako živeli.”

* * *

Popović je završio tako što je pozeleo svojoj ‘sopstvenoj’ vladi “vojni poraz i zarobljeništvo.” Za tako nešto je potrebna moralana i fizička hrabrost, kao što su to otkrili i Karl Liebkneht i Vili Brant kada su insistirali da je “glavni neprijatelj onaj u sopstvenoj kući.” No čast Srbije su u

međuvremenu spasli ljudi poput Popovića, koji su bez bilo kakvog zapadnog podsticaja ili ohrabrenja, progovorili protiv vojnog fašizma.

I ja sam osetio šta znači poželeti smrt ili hapšenje ‘sopstvenog’ rukovodstva pre neki dan, kada je Klinton naveo reči Džona Mejdžora da bi “njegova” vlada pala kada bi se ukinuo bosanski embargo. Znači u tom grmu leži zec! Ne postoji strah od proširenja rata ili ugrožavanja mirovnih snaga, ili neka druga ‘drugarska’ izvinjenja, već samo strah za Mejdžorovu sopstvenu kožu. Poželim da ubijem zna-se-koga svaki put kada pomislim da Bosanci, ili Bosna, umiru da bi bledunjavi mediokritet Džona Mejdžor mogao da nastavi da žanje plodove svoga položaja.

Kristofer Hičins
THE NATION, London
22 November 1993

Kriza modernizma

Moderni svet nastao iz Francuske i Američke revolucije, oblikovan industrijskom revolucijom, proizveo je jedan manje-više univerzalni pogled na svet i sistem vrednosti, koji se može nazvati modernizmom. Njega karakteriše ideja progresa, urbanizacija, industrijalizacija, komercijalizacija, tehničko-tehnološki napredak, internacionalizam, naučni pogled na svet demokratija, ideja ljudskih prava. Univerzalnost modernizma obezbeđuje ekonomska premoć Evrope. On je zato evrocentričan, politički, ekonomski i kulturno hegemonističan.

Preuzimanjem ekonomske dominacije od strane Sjedinjenih Država ništa se nije promenilo, jer su SAD dugo ostale pod kulturnom hegemonijom Evrope. Tek sa hladnim ratom centar hegemonije se delimično prenosi na SAD zbog njene vojne premoći. Pa i onda SAD se javlja, pre svega kao faktor evropske bezbednosti. Evropa je samo prinuđena da trpi onaj vid ideološkog diskursa koji nameće SAD u hladnom ratu. Bezbednosna dominacija SAD naterala je Evropu da, privremeno i nevoljno, odustane od svoje nezavisne politike. Tendencija kulturne amerikanizacije Evrope nailazile su na poseban otpor. Ipak, SAD su postale centar zapadnog modernizma vojni, ekonomski i delimično kulturni, hegemon zapadnog sveta.

Sovjetski savez, naročito posle Drugog svetskog rata, postao je hegemon istočnog modernizma. Njegova hegemonija bila je nestabilnija, naročito u Istočnoj Evropi kojom je dominirao vojno i ekonomski, ali je bio kulturno odbacivan (u Aziji i Africi, gde je SSSR često donosio civilizacijski napredak a dominacija je bila stabilnija). Povezivanje SSSR-a sa modernizmom zahteva izvesno objašnjenje. Prvo, marksizam je bio evropska ideologija i sa zapadnim modernizmom je delio sve navedene karakteristike, sistem vrednosti i pogled na svet. Ideološki spor između istočnog i zapadnog bloka svodio se na spor oko sredstava, ne oko ciljeva. Na političkom planu bio je to, naravno, i spor oko vojne i ekonomske prevlasti, jer je ishod tog spora odlučivao o nametanju sredstava. Socijalističke ideologije dovele su u svet samo do spora oko sredstava kojima će se ostvarivati ciljevi modernizma, ciljevi i ideali su bili zajednički.

Modernizam je tako bio nametnut svetu iz dva centra, sukobljena oko izbora sredstava tako snažno da je zajednica cilja bila delimično zamagljena. Delimično, jer je pored sukoba postojala i neka svest o potrebi saradnje: Ujedinjene nacije, miroljubiva saradnja, detant, pregovori o razoružanju,

zajednički jezik (demokratija, mir, progres, internacionalizam). Ova zajednička modernistička platforma najjasnije je bila izražena u antifašističkoj koaliciji, jer je fašizam bio pokušaj ideološke negacije modernizma. Tek kada je on zajedničkim snagama istočnog i zapadnog modernizma poražen, u prvi plan je izbio spor unutar modernizma, spor oko ekonomsko političkih sredstava i pokušaj vojnog nametanja tih sredstava.

Hegemonija centara u hladnom ratu držala je pod kontrolom ceo svet, ne dozvoljavajući da se pitanje cilja modernizma uopšte dovede u pitanje.

Boreći se oko pitanja ko je autentičniji zastupnik modernizma ova dva centra bila su, takoreći, prinuđena da modernizam snažno i sistematski potvrđuju. Hladni rat bio je zlatno doba modernizma. U interesu svoga hegemonističkog centra niko i nigde se nije usuđivao da ga dovodi u pitanje.

Završetak hladnog rata (ekonomski kolaps istočnog modernizma), ispoljio se pre svega kao kraj hegemonije dva centra: Moskve i Vašingtona. Prvi odlučujući potez Gorbačova bio je javno odricanje od hegemonije. Time je hegemonija SAD izgubila svoj prevashodno bezbednosno-vojni, *raison d'être*. Zapadni modernizam, izgubivši svoju važnu internacionalnu karakteristiku upao je u krizu. Povrativši svoju nezavisnu politiku, zemlje Zapadne Evrope vratile su se svojim tradicionalnim politikama suspendovanim u korist centra tokom hladnog rata. Vratile su se prvo svojim nacionalnim ekonomskim interesima (nemačke kamate, raspad EMS, kriza ekonomske zajednice), ali i spoljnopolitičkim programima (balans snaga između Nemačke i francusko-britanskog bloka, rivalitet na Balkanu). Nacionalističke partije su u usponu širom Evrope, a pojavljuju se i neofašizmi. Kriza Zapadnog modernizma čija je snaga zavisila od hegemonije centra ispoljava se kao tradicionalizam. Nakon prve zbunjenosti, SAD odustaju od uloge hegemonona i prihvataju kao neizbežan "novi svetski nered": ratove, nestabilnost, ekonomska suparništva, formiranje balansa sila, okreću se i same uže shvaćenom nacionalnom interesu i traže svoje, skromnije, mesto u bipolarnom svetu, na koji više ne mogu onako odlučno uticati kao tokom hladnog rata. Ne samo Moskva, već i Vašington, odriču se hegemonije, i time odbijaju odgovornost za modernizam kao globalni koncept.

Završetak hladnog rata stvorio je zato tešku krizu modernizma. Spor oko sredstava dobio je zapadni modernizam, ali je pitanje cilja izbilo u prvi plan, naročito na poraženoj strani. Sa nestankom hegemonije centra, osamostaljene u razmišljanju, a poražene, zemlje Istočne Evrope odlučile su da su poraženi sami ciljevi modernizma, jer su ga i iskusile jedino u obliku (poraženog) socijalističkog modernizma. U Istočnoj Evropi su malobrojni bili oni koji su ostali verni modernizmu u njegovom zapadnom obliku. Većina se vratila predmodernom tradicionalizmu: vraćanje korenima,

etnifikacija sveta oslobođenog hegemonu, vraćanje religiji i starim vrednosnim sistemima, tradicionalnim državnim formama kao što je monarhija, patrijarhalnim uzorima, ksenofobiji, izolacionizmu, preferiranju kulture nad civilizacijom, lokalnog nad globalnim, partikularnog nad univerzalnim.

Vraćanje fašizmu, kao hronološki najbližem poslednjem protivniku modernizma, takođe je izgledalo mnogima "logično". Zaneti ovim pravcem kretanja neki su otišli još i dalje (Srbija) u agresivno odbacivanje ne samo modernizma, već same civilizacije koja je taj modernizam donela, a u korist oslobađanja modernizmom (i civilizacijom) represiranih zona identiteta, oslobađanja i samopotvrđivanja narcističkih agresivnih primarnih nagona "ideologizovanih" veličanja iracionalnog, paganskih kultova, magije. To je reakcija koja se naziva primitivizmom jer ispituje same korene ljudskog iskustva na pozadini sveta kao tabulae rasae. "Pojam ponovnog rađanja nije umesan u opisivanju ovog procesa" kaže J. Friedman, i dodaje da ovakvo radikalno rekreiranje identiteta "može voditi snažnim emocijama primarnog narcisističkog sveta". Politički izraz ovakvih primitivističkih procesa najčešće dobija (nesvesno pozajmljuje) istorijski najbliže fašističke, forme. Za razliku od tradicionalizma koji predstavlja vraćanje nacionalnoj kulturi, on je antikulturalan u otporu prema formi kao takvoj, dajući prednosti biološkim vezama zajednice nad kulturnim. Religijski primitivizam je predhrišćanski (paganski) jer mu smeta moderan internacionalizam hrišćanstva. Ekonomski, on teži redukovanju potreba i samodovoljnosti, oslanjanju na poljoprivredu, i industrijskoj kontrarevoluciji. Njegova socijalna baza su primitivna ruralna područja koje je modernizam uvek ugrožavao naporom i disciplinom koju zahteva, i istovremeno obezvređivao njihov težak manuelni rad u odnosu na efikasnu i jeftinu industrijsku proizvodnju, marginalizovani društveni slojevi, ali i umetnici i novinari. Njegov glavni protivnik je srednja klasa i urbana populacija, nosilac modernizma kao kosmopolitizma, komercijalizma, nauke, racionalnosti.

Tip i snaga odgovara na krizu modernizma (tradicionalizam, primitivizam) zavisio je od relativne udaljenosti od centra hegemonije. Tamo, prema periferiji, gde je uticaj modernističkog hegemonu bio slabiji, jača je bila verovatnoća da će tradicionalistički odgovor biti jači, odnosno da će doći do primitivističkog odgovora, i obratno.

Katakлизma Jugoslavije rezultat je njenog ekstremnog perifernog položaja u odnosu na oba centra, povrhu čega su uticaji modernizma bili uzajamno poništavani protivrečnim oblikom (zapadni/istočni) u kome su se pojavljivali. U političkom smislu Jugoslavija nije bila "nesvrstana", već ekvidistancirana od oba bloka, na periferiji i jednog i drugog (najmanje socijalistička i najmanje kapitalistička). religijski, periferna zemlja katolicizma, pravoslavlja i islama. Istorijski, periferija Otomanske i Austro-

Ugarske monarhije, jedno vreme periferija Trećeg rajha i periferija sovjetskog bloka. Kulturno, periferija zapadne kulture i Vizantije. Na periferiji zapadnog tehnološkog sveta i istočnog trgovačkog sveta. Zbog takvog svog položaja modernizam je u Jugoslaviji uvek bio priman sa skepsom, kao nešto čemu u stvari ne pripadamo. S druge strane, ukoliko je prihvaćen, modernizam je u Jugoslaviji bio prihvaćen u vrlo čistom vidu, očišćen od deformacija zapadno/istočne recepcije. Slaba i malobrojna jugoslovenska srednja klasa bila je vrlo modernistička, zato je njen modernizam kasnije tako radikalno i bio odbačen i poražen. Bitno je, međutim, da je modernizam u Jugoslaviji, kao apsolutnoj periferiji, bio površan. Ispod njega su tinjali snažni antimodernistički porivi.

U političkom smislu, to je činilo od Jugoslavije nestabilnu zemlju. Identitet Jugoslavije građen je uglavnom negativno, distanciranjem od oba centra modernizma. Ovaj tip identifikacije proširivao se i na unutrašnje uređenje Jugoslavije. Jugoslavija nije bila zemlja realnog socijalizma (ona je bila samoupravna, mada je ta odrednica bila prazna). Jugoslavija nije bila kapitalistička. Jugoslavija nije bila unitarna, ali nije bila ni federalna. Federacija nije imala suverenitet, ali ga nisu imale ni republike. Kosovo nije bilo pod političkom dominacijom Srbije, ali nije bilo ni autonomno. Jugoslavija nije “zajednica naroda”, ali nije bila ni skup republika. To je sve odgovaralo ličnom režimu koji nije trpeo da mu se vežu ruke bilo kakvom pozitivnom identifikacijom sistema. Prazninu je ispunjavala volja diktatora, koji je sistem definisao ad hoc, prema potrebi. Draža Marković (u naslovu Politike): “Mi smo zemlja bez predsedana”. Antimoderno je u svemu tome bilo izbegavanje forme.

Zašto je Srbija bila u centru ovih zbivanja? U borbi za vlast koja je nastala u vakuumu kreiranom Titovom smrću, Milošević je slučajno nabasao na ogromnu političku energiju ruralnih, kulturno zaostalih, politički marginalizovanih masa (kosovskih Srba) i shvatio kako takvu energiju može upotrebiti prvo u borbi protiv rivala u modernističkoj komunističkoj vlasti (Stambolić, Kučan, Račan, i dr.), a zatim i protiv zapadnog modernističkog modela koji je u krizi komunističkog legitimiteta pokušao da stupi na njegovo mesto (A. Marković). Etnicitet tih masa tu nije bio odlučan, on je bio koristan jer je apelovanjem na nacionalnu solidarnost i buđenjem srpskog nacionalizma bilo moguće upregnuti slične mase i u samoj Srbiji, Hrvatskoj, Bosni. Miloševićev plan bio je osvajanje vlasti u Jugoslaviji (u početku preko Partije, legalnim putem, a zatim jednim produženim pučem: rušenje organa vlasti u Vojvodini, Kosovu i Crnoj Gori, nametanje svojih ljudi u Predsedništvu, osvajanje kontrole nad Armijom, pokušaj zavođenja vanrednog stanja, ukidanje zajedničkog tržišta, upad u državnu blagajnu, otpuštanje Slovenije, podrška “otcepljenju” Krajine, neprimenjivanje saveznih zakona, miniranje savezne vlade to su sve bili protivustavni,

protivzakoniti, ekstralegalni akti jednog pučiste koji se oslanjao na “kuku i motiku”). Probuđeni nacionalizam srpskih tradicionalista tu je bio zgodan saveznik, ali samo kao “saputnik”, poput mnogih drugih saputnika na putu od projugoslovenske i protitovske “antibirokratske”, preko srpske nacionalističke, do primitivističke revolucije. Antibirokratsku je pregazilo vreme (pad berlinskog zida), srpsko nacionalistička stranka je podržavala program ali dovodila u pitanje vođu, primitivistička nije pitala ništa.

Dok je pučistički balon Slobodana Miloševića bio pun vrelog vazduha pobune i dizao se brzo, u njega su se ukrcavali svi, uplašeni da ne ostanu prizemljeni... kada je vazduh počeo da se hladi on ga je dizao bacanjem balasta: petokraka, Titove slike i biste, radnička klasa, bratstvo i jedinstvo, Kadijević i Adžić, praćeni gomilama generala, slike Gorbačova i Jeljcina, zatim su poletele četiri kompletne vlade, general Panić, još ranije Bošković i Babić, uhapšeni ministri, Božović, pre njega Radmilo Bogdanović i Mitević, Jezde, i Dafine, Crkva i Akademija, Matija i Dobrica Ćosić, patrijarh Pavle, poslednji je Šešelj i “nacistkinja” Biljana Plavšić, za njima će verovatno leteti kninska Krajina i Karadžić. Balon se opasno prizemljio, a balasta je sve manje, mada se vrši ukrcavanje Dragoljuba Mićunovića i Demokratske stranke, oni bi valjda trebalo da održe balon u vazduhu tokom sledeće hladne zime, a da budu izbačeni kada se dignu sankcije. Je li to dovoljno?

***

Kakva je dalja sudbina modernizma? Da li su odgovori tradicionalizma i, posebno, primitivizma privremene pojave na prolaznu krizu modernizma ili se radi o početku nekih trajnih procesa? Je li modernizam prevaziđen, kakve mogu biti njegove reakcije na krizu? Ako je prevaziđen, čime je prevaziđen? Kakva je uloga inteligencije u ovim procesima? Predstavlja li inteligencija i dalje oslonac racionalizma, internacionalizma, univerzalnih vrednosti? Šta se događa unutar nacionalnih inteligencija? Kako one odgovaraju na krizu modernizma? Je li još moguće internacionalno povezivanje inteligencije na programu modernizma, ili je te bitke korisnije voditi unutar nacionalnih inteligencija? Ako nije moguć zajednički otpor tradicionalizmu, da li je moguć internacionalni blok moderne i tradicionalne inteligencije prema primitivizmu? Ako jeste kako ga organizovati? Kako treba da izgleda kritika primitivističke inteligencije? Koji su njeni argumenti, koja sredstva.

***“Republika”, Beograd,
tekst povodom izdanja knjige
Danilevskog “Rusija i Zapad”,
tematski broj 8 – januar 94. godine***

Politička opozicija u Srbiji

Od samog početka jugoslovenske krize analitičarima je bilo jasno da će njen ishod u velikoj meri zavistiti od snage i karaktera opozicije u Srbiji, najvećoj republici. Analitičari su isto tako bili saglasni da je srpska opozicija izvor dubokog razočarenja i da je njena slabost uglavnom doprinela negativnoj spirali događaja u bivšoj Jugoslaviji. Razlozi te slabosti su brojni, ali u krajnjoj analizi svode se na dva: relativna politička izolacija srpske inteligencije iz koje se regrutuje opozicija, i politički nesofisticirano, zbunjeno i sramežljivo biračko telo osetljivo na manipulaciju elektronskih medija koji nisu dostupni apelima opozicije.

Ali pošto su isti faktori bili prisutni i drugde u istočnoj Evropi oni sami po sebi teško mogu da objasne relativnu slabost srpske opozicije. Ono što je bilo različito u Srbiji bila je snaga komunista, ili tačnije snaga njihovog lidera Slobodana Miloševića, i njegov odgovor na globalnu krizu komunizma i njen odraz u bivšoj Jugoslaviji.

Bilo bi bolje reformulisati pitanje, to jest, umesto pitanja: zašto je srpska opozicija bila toliko zatomljena, postaviti pitanje: šta je stajalo iza Miloševićeve snage u Srbiji? Najočigledniji odgovor jeste da je Milošević bio najdelokovidniji i najpragmatičniji da zauzme nacionalistički stav na samom početku krize komunističkog režima, predstavljajući se kao *komunističko-nacionalistički* lider Jugoslavije. Za vreme prvih višepartijskih izbora u Jugoslaviji on je paradoksalno zauzeo i nacionalistički stav, koji su u drugim delovima Jugoslavije i drugde u istočnoj Evropi zauzeli anti-komunisti, ali je ujedno zastupao i komunistički stav, koji je kao i drugde, zastupala stara komunistička nomenklatura i aparat. To je obezbedilo Miloševiću najbolje od dva sveta: popularnu podršku nacionalističkog talasa koji je svugde narastao, i nedirnutu resurse, vernost, iskustvo i efikasnu organizaciju Komunističke partije i državnog aparata. Kratko rečeno Milošević je uspeo u paradoksalnom poduhvatu da sebe prikaže i kao branioca status kvoa i vođu revolucionarne, nacionalističke opozicije.

Zauzimanje ova dva kontradiktorna stava, iziskivalo je stvarno izuzetnu ekvilibristiku. Lord Owen je jednom ironično, ali verno opisao Miloševića kao "rođenog političara." To naravno odgovara istini ako se pod rođenim političarem podrazumeva čovek potpuno lišen ubeđenja, posvećenosti bilo kakvoj grupi ideja i odan samo jednom cilju: sticanju što veće lične moći. Miloševića su često netačno opisivali kao vatrenog nacionalistu i posvećenog komunistu, mada je on u stvari poluprazan pehar kojeg su u

samozavaravanju napunili drugi njihovim sopstvenim ciljevima, neostvarivim željama i političkim energijama. Sa druge strane njegov manipulativni “politički genije” čak ni u kombinaciji sa njegovom beskrupuloznošću ne može da u potpunosti objasni toliki njegov uspeh, jer isti je velikim delom određen jedinstvenom zaostavštinom Titove multi-etničke Jugoslavije, kombinacije koja nije postajala drugde u Istočnoj Evropi.

U kasnijim fazama Miloševićev položaj na domaćoj sceni je ojačan jedno neadekvatnim reakcijama međunarodne zajednice i unutrašnjom logikom rata koja je demagoški diktirala da se svaka opozicija nazove izdajnicima. No Miloševićevi ciljevi i strategija u dugoročnom smislu vode ka potpunom porazu. Zato je on svoj najveći protivnik. Podrška koju je inicijalno imao nastavlja da se osipa: na osnovu novijih istraživanja pala je sa 86% u 1989 na 24% u 1994. Opadajuća popularnost njegove Socijalističke stranke nadalje odražava taj trend: ona je prvo sa 33% zabeleženih u 1990 pala na 27% maja 1992, a zatim na 20% na izborima decembra 1992. Politička privlačnost Velike Srbije smanjuje u skladu sa realizacijom da ona nije ostvariva kao i sve većom ekonomskom, društvenom i političkom cenom koju treba platiti radi njenog ostvarenja. No paradoksalno je da ni opozicija neće profitirati iz ovakvog stanja stvari, pošto, očarana Miloševićevim inicijalnim trijumfima, nije uspela sebe da predstavi kao izrazitu političku alternativu.

Titova zaostavština: pogodne okolnosti za Miloševićev uspon

U cilju legitimisanja svoje vladavine, posebno u očima Zapadnih lidera, Tito je često tvrdio da njegova Komunistička partija predstavlja “cement Jugoslavije”. No kad je taj cement izgubio svoju vezivnu moć Milošević je među prvima shvatio političke implikacije tog fenomena i preduzeo odgovarajuće političke akcije. On je shvatio da Titova komunistička Jugoslavija više ne postoji, da je “Jugoslavija” sužena od političkog entiteta na geografsku formu ispražnjenu od sadržaja, prostor u “prirodnom stanju” kojim će vladati najjači. Da bi popunio taj vakum on je shvatio da mora da uskomeša srpski nacionalizam i sebi obezbedi podršku Jugoslovenske armije.

I postupajući baš tako, on je sebi gradio bazu na Titovoj zaostavštini. Ključ za potonje bila je njegova vladavina pomoću manipulacije, to jest huškanje raznih etničkih grupa jednih protiv drugih, kako bi težnje jedne grupe nastojale da blokiraju one koje je pokazivala druga grupa. Rezultat toga bio je taj da su sve etničke populacije u Jugoslaviji mislile da njima vlada neka druga nacionalna grupa. Lokalna rukovodstva identifikovala su potrebe njihove sopstvene populacije, pojačala zahteve za nužnim reformama, ali onda su ih, kao po pravilu, sputali, “drugi.” To je pojačalo

klimu univerzalne podozrivosti i sumnjičavosti, osećanje da “bismo mi mogli bolje, da nema njih...drugih”, osećaj da su nam “drugi” naudili - drugim rečima, etnocentričke fantazije i separatističke tendencije.

Milošević je prvi kanalisao ovo osećanje “da nama vladaju drugi” u Srbiji uperivši ga protiv Kosova i Vojvodine. Kada je aneksirao ove dve autonomne pokrajine pretežno naseljene Albancima i Mađarima, pod izgovorom da štiti Srbe od “strane vlasti,” on je osnažio srpski nacionalizam i sebe proglasio za “glavnog zaštitnika srpskih interesa.”

Jugoslovenska vojska je isto tako bila Titova zaostavština. Ona je pod Titom bila indoktrinirana da štiti Jugoslaviju, “socijalizam” i samog Tita. Za takvu vojsku je bilo sasvim prirodno da se okrene Miloševiću, koji je sebe predstavio kao novog “čvrstorukaša” koji brani Jugoslaviju i socijalizam od prozapadne, anti-komunističke zavere koja se kuje u Hrvatskoj i Sloveniji.

Jasno je da ova dva cilja nije bilo lako pomiriti, ali to ipak nije bilo nemoguće.

Milošević: dobara ekvilibrista

Da bi napravio funkcionalnu koaliciju srpskih nacionalista i Jugoslovenske armije Milošević je morao da smisli vrlo neodređen i širok program. To je iziskivalo njegovu umešnost da ubedi oba koaliciona partnera da je odan poziciji svakog od njih, istovremeno lukavo nagoveštavajući svakom partneru posebno da je koalicija sa onim drugim samo brak iz računa koji će se okončati prvom zgodnom prilikom. Prvo je postojao jednostavan program za “zaštitu Jugoslavije,” od hrvatskog, to jest inicijalno slovenačkog “fašističkog separatizma.” Ta “zaštita” je bila dovoljno neodređena da dopusti Jugoslovenskoj vojsci da interpretira ovaj program kao zaštitu Socijalističke Federativne Jugoslavije sa Miloševićem na čelu kao novim Titom, to jest kao odbranu status kvoa. Milošević je istovremeno pozvao srpske nacionaliste da ovu “zaštitu” interpretiraju kao vaspostavljanje Jugoslavije kojom će dominirati Srbi, čime bi se završio proces započet prisajedinjenjem Kosova i Vojvodine.

Da bi ova formula funkcionisala Milošević je morao da indukuje hrvatski i slovenački separatizam. To je postigao tako što se prvo založio na krajnje agresivan, nefleksibilan i arogantan način za recentralizaciju Jugoslavije, jer je znao da je tako nešto neprihvatljivo za Slovence i Hrvate kod kojih se uveliko nastavlja trend decentralizacije. Slovenci i Hrvati su reagovali na predvidljiv način to jest pružajući otpor centralizaciji, ali oklevajući da se priklone secesiji iz straha od intervencije Jugoslovenske vojske i neodobranja Zapada, dugoročnog hladnoratovskog zaštitnika integriteta Jugoslavije. Potreban im je bio samo još jedan podsticaj i Milošević im ga je pružio kada je javno izjavio da se Srbija ne protivi secesiji Slovenije. Naravno njegov plan je bio da natera Hrvate da reaguju panično, sledeći

primer slovenačkog izlaska iz Jugoslavije. Samo u tom slučaju on je mogao da udruži protiv zajedničkog “neprijatelja” srpske nacionaliste koji su se protivili ideji da srpska manjina ostane u drugoj državi kao i Jugoslovensku armiju koja se protivila bilo kakvom remećenju Jugoslavije.

Tako su i srpski nacionalisti, sa jedne strane, i komunistički aparat i jugoslovenska armija sa druge strane bili u mogućnosti da projektuju svoje sopstvene planove na Miloševićev namerno neodređen i dvosmislen program. Kontradikcija između dva različita plana nije ih brinula, jer su obe strane bile sigurne da se njihov koalicioni partner jednostavno “iskorišćava.” Još je važnije bilo to što su obe strane prihvatile Miloševića kao jedinog lidera sposobnog da sprovede njihov plan, jer je on objedinio, makar privremeno, političke energije masa i vojnu moć Armije. To je dalo Miloševiću ogromnu prednost nad opozicijom, čak i pre nego što je ona bila konačno legalizovana, posle jednog mučno i namerno otegnutog procesa u Srbiji.

Srpska politička arena

Kada je u jesen 1990 opozicija bila konačno legalizovana, srpska politička arena već je bila ozbiljno ograničena. Milošević je zauzeo desničarski, nacionalsitički stav, anti-komunističku poziciju koja je bila najpopularnija u drugim delovima Jugoslavije i drugde u Istočnoj Evropi, pri čemu nije morao da se odrekne starog komunističkog monopola na ekonomiju, medije i policiju. On je isto tako promenio ime Srpske komunističke partije u Socijalističku stranku da bi nadalje zbunio glasače i da bi se bolje zaštitio od levice. Dve političke organizacije koje su podsećale na prošlost ponovo su se pojavile: Komunisti za Jugoslaviju, stranka vojnih oficira, koja se nazivala “Generalskom strankom,” a koju je vodio komunistički general Veljko Kadijević, šef generalštaba Jugoslovenske vojske i Komunistička partija, beznačajna grupa ortodoksnih komunista stare garde. U pokušaju da proširi kontrolu Milošević je dao u zadatak svojoj supruzi, profesoru Beogradskog univerziteta, da se javno deklariše kao jedan od osnivača “Generalske stranke.” To nije predstavljalo baš diskretno pružanje uveravanja Vojsci koja ga je podržavala. “Generalska stranka” nije učestvovala u prvim izborima. Cilj njenog stvaranja bio je otvoreno pokazivanje političkog prisustva Vojske u savezu sa Miloševićem, a ujedno i upućivanje prikrivene pretnje protivnicima.

Na ekstremnoj desnici formirane su dve glavne stranke, Četnici (kasnije nazvani Radikalna stranka) koje je vodio Bosanski Srbin, Vojislav Šešelj, otelotvorenje ultranacionalističkog programa za Veliku Srbiju, i Srpski pokret obnove, koje je vodio Vuk Drašković, sa bukvalno nepostojećim programom, koji je sada vezan za povratak monarhizma. Za vreme prvih izbora Milošević je bio u mogućnosti da se predstavi kao umereni, srpski

nacionalista u odnosu na “ludake” iz redova dve ratoborne, ultranacionalističke desničarske stranke.

U to vreme glavnu pretnju Miloševiću predstavljala je centristička Reformistička stranka koju je vodio jugoslovenski premijer Marković. On je formulisao koncept moderne Jugoslavije sa tržišno orijentisanom privredom, integrisanom u Evropsku zajednicu -”Evropa bez granica”- u čijem kontekstu bi unutrašnje granice između jugoslovenskih republika izgubile svaki značaj. No ipak, pod postojećim okolnostima, Milošević je imao neke prednosti nad Reformistima, a najveća je bila ta što je sam Marković bio Hrvat što ga je diskreditovalo kod srpskih nacionalista i zato što je potonji u svom zagovaranju kapitalizma otuđio srpske komuniste (sada nazvane Socijalistima) i Jugoslovensku armiju. I nacionalisti i Armija počeli su Markovića da smatraju “zapadnim agentom.”

Još jedna stranka centra, Demokratska stranka nije imala nikakve šanse, jer je bila pritešnjena između Reformista i Socijalista. Delovala je jednostavno kao stranka bez identiteta, a privlačila je umerene nacionaliste sa blago levičarskim stremljenjima. Ova stranka je etiketirana kao oportunistička i ona nikada nije prevazišla nedostatak dobro definisanog programa, koji joj je smetao od samog nastanka.

Rezultat gore pomenutog je bila ubedljiva pobeda Miloševića na izborima, pri čemu je i njegova Socijalistička stranka osvojila većinu poslaničkih mesta u parlamentu. Pri tome treba pomenuti da je pre izbora komunistički parlament koji je kontrolisao Milošević, već doneo ustav koji je Predsedniku republike dao znatnu vlast nad parlamentom. Sam Milošević je bio jedino odgovoran pred Ustavnim sudom, čije je članove on sam imenovao. To mu je u stvari dozvoljavalo da po svom nahođenju raspusti parlament. On nije imao nikakvog razloga za zabrinutost, čak i da nije imao kontrolu nad parlamentom. Posle izbora takvi predsednički prerogativi i ubedljiva pobeda socijalista su još više dekuražirali ionako slabu i potištenu opoziciju. Reformistička stranka u Srbiji se jedostavno raspala. Milošević je stajao sam u centru političkog spektra, okružen slabom desnicom i komunističkom starom gardom.

Stvaranje “naroda” iz podklase

Miloševićev uspeh može se jedino objasniti na zadovoljavajući način ako se bar površno opiše njegova društvena baza u Srbiji. Polse Titove smrti 1980, globalne propasti komunističke ideologije i pada Berlinskog zida, bilo je jasno da se jedna era završava. Jugoslovenska federacija je bila paralizovana vakuumom vlasti u samom centru posle Titove smrti i dubokom ekonomskom krizom u koju je zemlja upala. To je uz strah stvorilo i mnoge puste snove, koje je Milošević, kao pravi populistički demagog do

maksimuma i to lako, iskoristio. U stvari dve glavne klase jugoslovenskog društva počele su da se raspadaju u reakciji na krizu.

Reakcija radničke klase bila je ambivalentna. Prema zvaničnoj ideologiji, radnička klasa je već bila “na vlasti”, mada je u realnosti bila potpuno marginalizovana od strane “elite,” Komunističke partije. Zato je njen odgovor na krizu bio konfuzan. Neki su bili spremni da brane status kvo, koji im je nominalno davao izvesnu sigurnost u smislu zaposlenja, penzija, zdravstvenog osiguranja, itd., mada su se oni pojedinci sa aspiracijama srednje klase već opredelili za reformisanje sistema. Siromašniji i manje kvalifikovani su priželjkivali povratak na ortodoksne komunističke ideale garnizonskog egalitarizma koje je izdala birokratija Komunističke partije. Bez obzira na različite reakcije, sasvim opravdani cinizam i demoralizacija su uglavnom prevagnuli. Ekonomska kriza je uzimala danak baš od radničke klase, koja je polako počela da tone u lumpen-proletarijat.

Srednja klasa se sastojala uglavnom od partije i državne birokratije i društvenog sloja menadžera i intelektualaca korumpiranih od strane prvih. Prema zvaničnim statistikama samo 37% jugoslovenskog duga se koristilo za investicije, dok je ostatak išao na kupovinu političke lojalnosti srednje klase, vezane za aparat koji je zagovarao održavanje status kvoa, po potrebi, čak i silom. Drugi u poslovnim krugovima zagovarali su ekonomsku i političku liberalizaciju udružujući snage sa mekim komunistima i raznim reformistima. Inteligencija je bila podeljena između tradicionalista i nekolicine koja se opredelila za kapitalizam, demokratiju zapadnog tipa i modernizaciju. Srednja klasa u Srbiji pokazala se krajnje nekompetentnom da formuliše koherentnu i zajedničku strategiju rešavanja krize.

Jasno je bilo da oba krila srednje klase skoro da i nisu bila zainteresovana za one koji su čak i u najboljim vremenima živeli na marginama društva: siromašne zemljoradnike, urbani lumpen proletarijat, nekvalifikovane radnike, penzionere, domaćice i nezaposlenu omladinu. A baš su oni prvi osetili rastuću nemoć države da kupi socijalni mir. Oni su bili najogorčeniji i naočajni. Njihova ogorčenost je pre svega bila uperena na srednju klasu, imućne, gradove i one koji su još uvek vladali zemljom i nisu bili izbiljno pogođeni ekonomskom krizom.

Iz ovog sloja je Milošević regrutovao svoje najvernije pristalice. Osim činjenice da su ove grupe sadržale ogromnu negativnu političku energiju, one su bile i najprijemčivije za političku manipulaciju odozgo-nesofisticirani, podložni laskanju, neobrazovani, strašljivi, autoritarni i krajnje ksenofobični. Kada su sa oduševljenjem reagovali na Miloševićev poziv na “anti-birokratsku revoluciju,” odbacivanje “strane vlasti” i uspostavljanje srpske dominacije, Milošević ne samo da ih je proglasio voks populijem, već samom biti srpskog naroda. Svako ko bi se usudio da dovede

u sumnju “srpski narod” bio je žigosan kao izdajnik, kosmopolitski elitista i agent strane zavere.

Korumpirana inteligencija, ophrvana grižom savesti zbog duge saradnje sa Komunističkim režimom, prva je pala na ovu ucenu, stajući na stranu “srpskog naroda,” mada je privatno prezirala ove ljude i gnušala ih se. Bilo je drugih intelektualaca u Srbiji koji su se u međuvremenu razočarali u svoj sopstveni “narod” i rešili da se povuku iz političke arene. Populistički pokret je reagovao tako što je odmah predstavio svoje vođe koje je Milošević pouzdano mogao da pozove da zamene razočarane intelektualce.

Politika za vreme rata

Milošević je morao da prilagodi svoju politiku vojnom porazu Jugoslovenske armije u Hrvatskoj, koji mu je, s obzirom na to da cilj svrgavanja Tuđmana i okupiranja Hrvatske nije uspeo, nametao promenu političkog cilja od očuvanja Jugoslavije na skromniji cilj stvaranja Velike Srbije. Ove nove realnosti diktirale su da se Milošević distancira od generala Jugoslovenske komunističke armije i gravitira ka srpskim nacionalistima.. U skladu sa tim on je očistio armiju od pro-jugoslovenskih, komunističkih oficira i zamenio ih srpskim nacionalistima-uglavnom Srbima iz Bosne i Hrvatske. Uz to je doneo novi ustav pročišćen od svih socijalističkih težnji i komunističkih simbola.

Morao je da prihvati novog partnera, ultranacionalističku Radikalnu stranku, koja je zagovarala stvaranje Velike Srbije, inicijalnog Miloševićevog političkog cilja. Odmah zatim je počeo politički uspon ove stranke. Ona je dala paramilitarne trupe koje su se borile u Hrvatskoj, i kasnije u Bosni, obavljajući gro prljavog posla, to jest etničkog čišćenja. Ova stranka je u velikoj meri profitirala od rata koji je homogenizovao srpsku političku arenu. U vreme rata “nacionalno jedinstvo” zahtevalo je da se sve političke razlike zaborave s obzirom na opasnost od “anti-srpske zavere”. Ovu zaveru su navodno kovali Hrvatska, Slovenija, sve muslimanske zemlje, Vatikan, Evropska zajednica predvođena Nemačkom i Sjedinjene Države. Ekonomske sankcije uvedene protiv Srbije bile su “živi dokaz” ove zavere, a njihove posledice osećali su svi, a posebno obični građani. Izveštaji o zverstvima koje su počinile srpske snage bili su tako strašni da je najbezbolniji način suočavanja sa njima bio njihovo totalno negiranje, što je zauzvrat još više osnažilo teoriju zavere i sjajno se uklopilo u program Radikalne stranke. Radikalna stranka je blatila svu unutrašnju opoziciju nazivajući je “mekim Srbima,” ili jednostavno izdajnicima. Na taj način ona je pobeđivala samog Miloševića u njegovoj sopstvenoj igri. U to vreme ova stranka je kritikovala Miloševića jedino zato što je “komunista.”

Radikalna stranka je štaviše učvrstila svoju bazu privlačeći sledbenike iz redova hrvatskih i bosanskih izbeglica srpskog porekla koji su nadirali u

Srbiju. Ona je zato mogla mnogo bolje i silovitije da artikuliše srpski nacionalistički program od Miloševića, koji je bio sputan potrebom da balansira između osećanja komunističkih oficira i reakcija međunarodne zajednice. Već 1992 Radikalna stranka je po popularnosti i moći bila druga stranka u Srbiji odmah iza Socijalističke stranke, a već je kontrolisala jednu trećinu parlamenta. Ove dve stranke su postale maltene ravnopravni koalicioni partneri, bez kojih se nije mogao doneti ni jedan zakon. Ostatak opozicije bio je totalno potisnut, jer je stalno bio nadglasavan u parlamentu, a uz to i fizički napadan ne samo u ovom telu već i na ulici od strane pristalica koalicije.

Sadašnjost

Godinu dana po uspostavljanju koalicije Radikali su odlučili da ih više ne zadovoljava uloga mlađeg partnera. Smatrali su da su uspešno saterali Miloševića u neodrživ položaj. Posledice sankcija postale su vrlo ozbiljne: siromaštvo, nezaposlenost, inflacija i razne nestašice su rasli, kao i kriminal i korupcija. Milošević je izgledao spreman da popusti pred rastućim međunarodnim pritiskom i da napusti svoj najambiciozniji cilj inkorporiranja Sarajeva, nekih delova istočne Bosne i Hrvatske Krajine, naseljene Srbima, u Srbiju. Srbi u samoj Srbiji jedino su želeli da se sankcije ukinu. U slučaju da Milošević odluči da popusti pred ogromnim pritiskom, Radikali bi ga nazvali izdajnikom; ako ne popusti sankcije će izazivati dalji pad životnog standarda i Radikali će optužiti vladu da izaziva ekonomsku katastrofu, rast kriminala i korupcije.

Ili je bar tako Šešelj, vođa Radikalne stranke, loše iskalkulisao kada je nedavno pokušao da zbacilo Miloševićevu vladu. Uhvaćen u zamku Milošević je morao da isceni brutalni kontranapad na Šešelja, preko svoje Socijalističke stranke, koja je javno proglasila jučerašnjeg partnera za "ratnog zločinca" i "fašistu", što je Šešelj naravno i bio sve vreme. Da be sprečio pad svoje vlade Miloševiću nije preostalo ništa drugo nego da raspusti parlament i raspiše nove izbore.

Novi izbori će se održati 10 decembra. Opozicija, osim Šešelja, nema jedinstven stav oko učešća na njima. Ma kakva bila finalna odluka izbori će se svesti na okršaj između Miloševića i Šešelja. Ako prevagne Milošević tako što će Srbima obećati mir i skidanje sankcija on će ostaviti Šešelja kao jedinog branioca sve nepopularnije politike "rata u cilju zaštite Srba u Hrvatskoj i Bosni." To znači da će Milošević pokušati da napravi zaokret od 180 stepeni, da prihvati sve ponude koje mu nude mirovni posrednici, a da pritom cinično izjavi da je njegov rat već dobijen. Sa izuzetkom Radikalne stranke, to bi totalno marginalizovalo opoziciju. Ona je odlučila da prati Miloševića dok je vodio ratove, jer on je ratove učinio popularnim. Zato će

ta ista opozicija iz istog razloga krenuti njegovim stopama kada se on odluči da okonča rat.

S obzirom da mesečna hiperinflacija iznosi nekoliko hiljada postotaka, da se Srbija suočava sa nestašicom hrane, goriva, lekova, opadajućom proizvodnjom, rapidno devalvirajućom valutom i nezaposlenošću od preko 50%, srpski glasač je politički apatičan, razočaran i totalno preokupiran svakodnevnim opstankom. Za vreme izbora ovo će se pretvoriti u još veći absentizam i odbacivanje Šešeljeve maksimalističke politike, koja zahteva neodustajanje od ratnog programa. Opozicija je jednostavno suviše slaba da ponudi bilo kakvu novu realnu alternativu, osim da sledi Miloševićeve akrobatske obrte. Sve to vodi ponovnoj Miloševićевой pobedi zbog slabosti konkurenata.

Prava demokratska opozicija

I konačno trebalo bi reći nekoliko reči i o *pravoj* Miloševićевой opoziciji. Ma kako da je ona slaba, postojala je i postoji stvarna opozicija koja je stalno kritikovala Miloševićev militantni nacionalizam, protivila se ratu u Hrvatskoj i Bosni i borila se za demokratiju i ljudska prava u Srbiji. Tu opoziciju predstavlja *Građanski savez*, stranka koju su formirali bivši članovi Reformističke stranke bivšeg jugoslovenkog premijera Markovića, 1990 godine. Kako je federalna vlada bivala sve više marginalizovana, a pogotovo posle Markovićevog pada u zimu 1992, njegovu stranku su napustili kako oportunisti tako i oni koji su bili krajnje razočarani raspadom Jugoslavije. Oni koji su ostali u njoj, iskreno su prigrlili pojmove civilnog društva, interetničke tolerancije- sa ili bez okvira Jugoslavije-ljudska prava i demokratiju. Vesna Pešić, beogradski sociolog, okupila je bivše članove srpskog ogranka Reformističke stranke i stvorila Građanski savez, stranku koja nema ni jedno jedino poslaničko mesto u srpskom parlamentu, ali je jedina politička stranka koja konsistentno odbacuje rat i teorije zavere generisane ratom. Cena za takvu politiku je etiketa koja je nalepljena ovoj stranci, to jest žig da je stranka nacionalnih izdajnika u Srbiji.

Bliske ovoj stranci u Srbiji su tri nepolitičke grupe, Srpska nedržavna organizacija *Centar za anti-ratnu akciju*, grupa koja se aktivno zalaže za osnivanje Međunarodnog suda za ratne zločine; *Fond za humanitarno pravo*, grupa posvećena prikupljanja dokaza o ratnim zločinima; i takozvani *Beogradski krug*, debatni klub liberalnih i kosmopolitskih beogradskih intelektualaca, umetnika i pisaca. Njihovi naponi se ili ignorišu ili satanizuju od strane zvaničnih medija i nacionalističkih stranaka. Njih jedino podržava nezavisni, privatni beogradski nedeljnik *Vreme* i radio stanica B-92, čija je urednička politika bliska politici ovih grupa. Uticaj ovih grupa je zanemarljiv, jer je uglavnom ograničen na urbane, dobro obrazovane i mlađe elemente populacije. Ovi segmenti su relativno slabi, a njihovi redovi su se

još više proredili masovnim odlaskom mladih iz Srbije, kada je zemlja upala u stanje primitivne nacionalističke hysterije. Procenjuje se da je preko 400,000 stanovnika Beograda napustilo zemlju u poslednje četiri godine i da je preko 200,000 studentata emigriralo da bi izbeglo mobilizaciju. Zbog takvog egzodusa izgledi da neka masovna demokratska opozicija dobije istaknutiju ulogu u političkim zbivanjima u bliskoj budućnosti su krajnje smanjeni.

Budućnost

Izgledi opozicije u Srbiji i dalje će biti slabi dok traje oružani konflikt i granice budućih država i dalje budu nestabilne. Kraj rata se ne nazire. Bosanska vlada oseća da je vreme na njenoj strani i stoga odbija da kapitulira. Pitanje hrvatske pokrajine Krajine se jedino može rešiti silom. Tuđman neće preživeti u Hrvatskoj ako ne uspe da povрати kontrolu nad Krajinom, a Milošević iz istih razloga ne sme da je preda Hrvatskoj. Pitanje je da li on u ovom trenutku uopšte i može da kontroliše krajinske Srbe. Kako Albanci na Kosovu tako i Milošević teže da u potpunosti kontrolišu Kosovo; to je još jedan spor koji se ne može razrešiti mirnim putem. U Crnoj Gori se narastajuće secesionističke tendencije i mogućnost građanskog rata suzbijaju zahvaljujući prisustvu 60,000 trupa.

Sve dok bude trajala ovako nestabilna situacija okolnosti će i dalje ići na ruku Miloševiću, umesto opoziciji. Međunarodna izolacija će se nastaviti, stvarajući plodno tlo za Miloševićeve "teorije zavere," logika rata će mu dalje omogućivati da blati celu opoziciju kao nepatriotsku i nelojalnu, a on sam će i dalje potvrđivati svoju gravitacionu moć pozivajući se na nacionalno jedinstvo. Seobe, osiromašenje i de-proleterizacija će se nastaviti, što opet ide na ruku Miloševiću. Ruralni bosanski Srbi, žrtve muslimanskog i hrvatskog etničkog čišćenja, nastaviće da u velikom broju beže u Srbiju, dok će egzodus mladih i obrazovanih slojeva srpske populacije i dalje slabiti socijalnu bazu opozicije u samoj Srbiji, jačajući istovremeno Miloševićevu. Rat i izolacija, širenje siromaštva i očaja, još više će generisati apatiju i očajanje kod srpskog glasača, smanjujući političku energiju koja je potrebna za značajniju promenu.

Bolno je jasno da ovakve okolnosti idu u prilog jednostavnih, autoritarnih rešenja koje nudi Milošević, u odnosu na sve ono što opozicija sada može da ponudi. Demokratski program u Srbiji pod takvim okolnostima nažalost izgleda nerealan, utopijski i nažalost opterećen potrebom za ogromnim žrtvama i nepopustljivom disciplinom. Što je još važnije takav program bi zahtevao dubinsku i mučnu procenu i priznanje neizrecivih užasa i zločina koje je počinio Milošević i Jugoslovenska armija, i to u trenutku dok oba faktora uživaju punu podršku srpskih glasača. Nacija jednostavno nije ni približno spremna da se lati takve procene i priznanja.

Kao što je već rečeno Milošević ostaje sam sebi najveći protivnik. Jasno je da je on dugoročni gubitnik, ali pošto na obzorju nema neposredne alternative, perspektiva Srbije je zaista mračna. Milošević neće otići mirnim putem. Njegovo skidanje sa vlasti verovatno će se zbiti usred haosa, socijalnih nemira i mogućeg građanskog rata u samoj Srbiji.

*New Politics,
winter 1994*

I Treći Reich je bio pravna država

Srđu Popovića, beogradskog intelektualca i dugogodišnjeg odvjetnika, desetljećima vlast nije mogla “ukrotiti” – branio je naizgled neobranjive ljude, u političkim procesima u kojima je učešće uvijek bilo opasno. Praćen od policije, godinama bez pasoša, uporno se zalažući i u tvrdom komunizmu za “vladavinu prava”, napustio je Beograd i Jugoslaviju (onu prethodnu, tad je još postojala) i otisnuo se u Ameriku, gdje je nakon dvije godine dobio pasoš UN-a. Ne radi kao odvjetnik u Americi, već kao ekspert raznih međunarodnih foruma, od kojih je među značajnijima Lawyers Committee, u čije je ime i došao, s hrvatskom vizom u još neoštambiljanom pasošu, u Hrvatsku. No o tome nismo razgovarali.

Već tri godine niste u Srbiji, odnosno Jugoslaviji. Zašto?

Otišao sam onog dana kad je vojska ušla u Sloveniju. Kad sam video da se pribeglo sili, shvatio sam – ako neću da pucam, ako ne mogu da stavim pušku u ruke, onda bolje da idem. Kad počne da se puca, reći više ne znače ništa.

Tadašnjoj saveznoj vladi premijera Markovića bile su nudene alternative, čak i ponuda iz inozemstva da nam daju pet milijardi dolara, da se ne tučemo. Vi ste tad, o toj ponudi, pregovarali u ime Evropskog pokreta?

Očigledno je da ovaj balkanski čovek iracionalne motive stavlja iznad svoje koristi. Stojan Cerović je dobro kazao: „Kad čovek više ne ume da izgubi pare, znači da je izgubio pamet“, i to se nama desilo. Kada sam u maju 91. godine razgovarao sa Krajišnikom njegova reakcija me zgranula, i shvatio sam da nema nikakve šanse da se spreči krvoproliće. Kazao je: „Prvo mi da svršimo ova naša posla“. Ja sam mu rekao: „Ja vrlo dobro razumem ta vaša posla, to je krv do kolena“, a on je sasvim hladno odgovorio: „Pa, ako treba krv do kolena, onda krv do kolena“. Taj čovek je bio predsednik Skupstine BiH!

Kada na ključnim mestima u političkim vrhovima sede i takvi ljudi, onda je stvarno, videlo se, situacija posve beznadežna. To su bili ljudi koji imaju apokaliptične vizije budućnosti, koji su imali pod sobom nasleđeni komunistički aparat, medije, novac, organizaciju, a neki čak i vojsku, što je bilo kobno, kao Milošević, na primer. Kad sam se vratio iz Sarajeva, podneo sam molbu za američku vizu. Video sam da ih niko ne može sprečiti.

Mislite li da je u svim republikama tada postojala namjera opstruirati program ekonomskog ozdravljenja Jugoslavije?

Oni su svi došli na vlast, u svim republikama, zahvaljujući međunacionalnim konfliktima i nikome od njih nije išlo u račun da se konflikti mirno rešavaju. Niko nije želeo sporazum, jer oni su imali smisla, Miloševića tu stavljam na prvo mesto, i Alija Izetbegović, i Tuđman, samo kao vođe tih nacija u sukobu. Oni bi postali bespredmetni, suvišni, irelevantni... smešni da je Jugoslavija mogla da se demokratizuje kako je to zamišljao Ante Marković.

Je li se tadašnja Jugoslavija, koja je danas „tamnica naroda“ i za Srbe i za Hrvate, i za Muslimane, i kao da svi pate od amnezije da su živjeli u državi koja se tako zvala, mogla demokratizirati?

Očigledno nije mogla. Sada kada je ona nemoguća – Jugoslavija je apsolutna prošlost, i zato sad mogu da kažem a da me niko ne optuži da hoću da uspostavljam novu Jugoslaviju – mislim da je s obzirom na cenu podele, vredelo pokušati da se nešto napravi. Mislim da su svi bili jako nestrpljivi, i da je uvek bilo vremena za razlaz. Čovek čak stiče utisak da su se mnogi plašili da je demokratizacija Jugoslavije moguća. Tada bi nacionalni lideri izgubili svaki smisao – pitanje granica više ne bi bilo značajno jer je Evropa imala program Evrope bez granica. Drugo, mislim da je vrlo značajna uloga koju je odigrala Jugoslovenska armija, sa svojim partikularnim interesom, koja bi takođe stradala u demokratizaciji, jer bi demokratizacija značila i demilitarizaciju, tako da su, na žalost, i oni kao najveća fizička sila u Jugoslaviji, bili za zaoštavanje sukoba.

Zašto JNA nije spriječila međunacionalne sukobe, nego se priklonila jednoj strani u sukobu, napadaču?

Ona to nije mogla. To je bila prava ideologizovana Titova armija, ona je branila ono što se zvalo socijalističke vrednosti – Titovu ličnost i Jugoslaviju. To je bila njena doktrina. Kad je Tito umro, oni su ostali obezglavljeni. Predsedništvo je bilo paralisano i ta ogromna sila je bila bez jahača. Kad se pojavio Milošević 87. godine, mnogi tvrde da je njega vojska dovela, ali sećam se pesama koje su se tad pevale: „*Narod se pita, Slobu za Tita*“, to je i vojska mislila, s tim što je ona smatrala da će to biti neki Tito s kojim će oni moći da upravljaju. Savez između Miloševićevog nacionalizma i armije indoktrinirane i materijalno zainteresovane za očuvanje Jugoslavije, bio je koban, pa i za Antu Markovića, zato što je njegovo zalaganje za Jugoslaviju bilo kompromitovano zalaganjem vojske i Miloševića za Jugoslaviju. Inače mislim da je komunistički sistem velikim delom zapravo zaslužan za ovo što se događa. Mislim da je Tito svesno manipulisao nacionalizmima i nije zastupao interes ni jedne nacije u Jugoslaviji, mada sad svi tvrde da je bio upravo protiv njih. On je to radio u interesu svoje

lične vlasti, jer mu je odgovaralo da se stalno pojavljuje kao arbitar u međunacionalnim sukobima, koje je blago podsticao, do jedne granice podržavao, a onda bi okupio sva druga rukovodstva i skidao one koji su počinjali da mu smetaju. I to je kod svih naroda u Jugoslaviji stvorilo osećanje da njima vladaju drugi. Jer, ti drugi su uvek učestvovali u skidanju onih partijskih rukovodstava koja Titu nisu odgovarala. Latinka Perović o dobu maspoka u svojoj knjizi piše o jednom susretu Tita i Marka Nikezića, gde oni sede sami, i Tito ga pita: „Marko, šta zameraš ti hrvatskom rukovodstvu, pa ću ja tebi da kažem šta oni tebi zameraju“, a Nikezić kaže: „Ja njima ništa ne zameram“. Ona opisuje kako je Tito u tom trenutku poludeo i kazao mu: „*Pa je l' tako ti, Marko, meni?!*“ Drugim rečima, on je shvatio da Marko prozire tu manipulaciju, da neće da učestvuje u njoj, i to ga je izbezumljivalo.

Postoji teorija da je na maspok u Hrvatskoj 71. godine Titov odgovor bila sječa liberala u Srbiji?

On je uvek koristio priliku – kad udari na jednu stranu, udari i na drugu, kad udari na levo, udari i na desno, kad udari na Hrvate, udari i na Srbe. Tako se održavao jak centar, jer niko na periferiji nije mogao ništa da postigne bez pristanka centra. Ko god je hteo vlast u Jugoslaviji, morao je da traži od Tita da mu delegira parče vlasti. I zato svako ko se bavio politikom, bilo kakvom, pa čak i maspok, morao je najpre da kaze „*druže Tito, mi tebe volimo*“, prvo je moralo da se klekne. I autonomija data Kosovu i Vojvodini – tu su Srbi u pravu – data je da se najbrojniji narod dovede u ravnotežu s ostalima u Jugoslaviji. Naravno, nije on to radio zato što je bio antisrpski raspoložen, nego prosto zato što je smatrao da postoji opasnost od Srba, višestruko, zato što su Srbi imali u Draži Mihajloviću kakav-takav, ja to ne precenjujem, ali neki rivalski pokret otpora u Srbiji. Tito je došao namesto srpske dinastije, kao čovek koji je odrastao u Austro-Ugarskoj uvek je imao nepoverenje prema toj srpskoj hajdučiji, koja postoji. Srbi su bili glavni IB-ovci, njih je trebalo svakako, na neki način, ograničiti, i on ih je ograničio tim autonomijama. A to je onda Miloševiću bila odskočna daska.

Da li je tačna teza da su po Ustavu 74. godine i po republičkom, srpskom ustavu do novog „krvavog srpskog Ustava“, autonomije bile viša vlast od republičke i da su mogle izbjeći svaku odluku Republike?

One su stvarno imale položaj republika, bile su, to se tako i zvalo konstitutivni element federacije. Ustav iz 74. godine, bio je, u stvari, pobjeda maspoka – Tito je čelnike maspoka pohapsio, a njihove ideje uneo u Ustav. On je mogao da donese ustav kakav je hteo, jer je jedini tumač Ustava bio on. On je imao komunistički prezir prema pravnim aktima uopšte, i za njega je svaki zakon bio papir, pa i Ustav. Prema tome, on je napravio konfederalni Ustav koji je mogao da zadovolji Hrvate, ali je sebi zadržao

pravo da ga tumači i primenjuje. Kad je Tito umro, svi su počeli da čitaju Ustav i svi su shvatili da je Ustav protivurečan, jer je govorio da je Jugoslavija i zajednica republika i zajednica naroda. Te dve stvari su protivurečne i oko toga se sad vodi rat. Jer, ako je zajednica naroda, onda su konstitutivni elementi Jugoslavije bili narodi i mogu iz nje da izlaze narodi. Ako su bile republike, onda važe unutrašnje granice, i onda iz nje mogu izlaziti republike. Ta protivurečnost Ustava bila je čista pragmatika, koja je dovela do toga da je posle njegove smrti svako počeo da tumaci Ustav onako kako mu odgovara, a mogao se tumačiti legitimno na sve te načine. I onako kako ga je tumačila Hrvatska, i onako kako ga je tumačila Srbija. Oba su potpuno ravnopravna. Kada je spor oko tumačenja Ustava došao do ivice iza koje se videlo da se ne može postići sporazum, bilo je jasno da spor može preći u fizički obračun, gde će se oružjem dokazivati koje je od ta dva tumačenja Ustava ispravno.

Koje bi rješenje, iz današnje perspektive, nakon svega, vidjeli za kompletan ovaj prostor?

Ja ne vidim rešenje. Potpuno sam siguran da će granice negde da se povuku. To mora da se slegne u neko pravno stanje. Svet je sklon da podrži jačega, zato što je to najbrži put do stabilizacije. Naravno da je to nemoralno, nepravedno, ali mislim da će to biti put. Gde će te granice biti, kako ćemo se svi mi ovde sporazumeti oko granica, oko odnosa, federacija, konfederacija, to niko ne može da vidi, i ja mislim da to još dugo neće biti gotovo. Rešenje će se još dugo tražiti. Sad mogu da kažem, pošto mislim da je Jugoslavija nemoguća, jedno rešenje je postojalo, iako nesavršeno i loše, zato što je ta Jugoslavija uvek bila nedemokratska, od svog nastanka. Politički režim je bio nedemokratski, međutim, ja mislim da je takav državni okvir dozvoljavao da se zadovolje aspiracije naroda koji su živeli na teritoriji Jugoslavije. Hrvatska je mogla imati državu unutar Jugoslavije, a Srbi su mogli živeti svi u okviru jedne države. To je bilo moguće, onda se pitanje Bosne uopšte ne bi ni postavilo, a pitanje Bosne i ne može da se rešava drugačije nego ovako, uz stotine hiljada žrtava. I lako je sada i Hrvatima i Srbima reći – pa neka košta šta košta, zato što cenu plaća neko treći. Plaćaju je Muslimani.

Mislite li da Tuđman i Milošević dogovorno dijele Bosnu?

Sigurno, s tim što je na Srbiji i srpskom rukovodstvu glavna krivica zato što oni su počeli taj rat u Bosni, oni su provalili u Bosnu, a Hrvati su u takvoj situaciji ušli da uzmu svoj deo plena.

I Hrvati su u Bosni napravili svoju „državu u državi“, tzv. Herceg-Bosnu, a to pravo osporavaju Srbima u Hrvatskoj, pa se opet vraćamo na pitanje jesu li suverene republike ili narodi.

Mislim da u ovoj situaciji, u kojoj smo se vratili u prirodno stanje u kojem je svaki od naroda pokušavao oružjem da izbori ono što misli da mu pripada, principijelnog rešenja neće biti. Neće važiti logika – pa ako vi tako sa Srbima u Krajini, mi ćemo onda tako sa Albancima na Kosovu. Nastaje posve pragmatična situacija u kojoj će da odlučuje ko je šta osvojio na terenu, ko kakve saveznike ima, šta su njegovi saveznici spremni da učine – to je sad real-politika na delu. Principi su davno odbačeni, a za to je velikim delom krivica na međunarodnoj zajednici, pre svega Evropskoj zajednici koja u kritičnom trenutku nije mogla da se odluči koji će od dva osnovna principa međunarodnog prava da zastupa, da li teritorijalni integritet država ili pravo na samoopredeljenje. U prvom su trenutku branili Jugoslaviju zato što je vladao helsinški princip nepromenljivosti granica. Kad se proglasilo ujedinjenje Nemačke i promenjene granice u Evropi, oni su od toga odustali i počeli da brane pravo naroda na samoopredeljenje, i tako su svojim kolebanjem podsticali naše unutrašnje sporove, jer su davali za pravo čas jednima, čas drugima. Dok su branili teritorijalni integritet Jugoslavije, oni su išli na ruku JNA i Miloševića koji je želeo da centralizuje Jugoslaviju, ali je želeo Jugoslaviju. Bar je to bila njegova retorika, mislim lažna, zato što je on bio najveći separatista u Jugoslaviji od samog početka, pričao je jedno, a radio drugo, „branio“ je Jugoslaviju da ju lakše razbije. Ali je suština da je međunarodna zajednica, kada je priznala pravo na samoopredeljenje, podstrekla prvo secesiju Slovenije, a secesija Hrvatske bila je nužni sledeći korak. Hrvatska nije mogla ostati u Jugoslaviji bez Slovenije, a time se smesta dolazi do onoga na šta su svi koji su želeli da izbegnu rat upozoravali od početka – problem Bosne. Jer Bosna se podeliti ne može bez pola miliona žrtava. Ide to i dalje – kad su proglasili pravo naroda na samoopredeljenje, dali su argumente Srbima u Bosni – „pa dobro, i mi se samoopredeljujemo, mi Srbi nećemo da živimo u ovoj zemlji, zašto mi ne bi imali pravo na samoopredeljenje“.

Gdje je u svemu tome pozicija Kosova?

Kosovo je večni problem Srbije. Kosovo predstavlja onu vrstu problema koje mnoge države imaju sa nekim svojim jakim manjinama, i to je problem sa kojim može da se živi. Da Srbija nije želela da instrumentalizuje problem Kosova i na njemu raspaljuje srpski nacionalizam, pitanje Kosova se moglo, ne kažem rešiti, ali rešavati. Kosovo je još Jugoslavija pogrešno tretirala. Albanci su etnički drugačiji od slovenskih naroda kojima su okruženi, govore drugačiji jezik, kulturno su vrlo specifični, pri čemu mislim naročito na njihovu porodicu, na položaj žene u porodici, na tu strašnu demografsku eksploziju koju oni doživljavaju. Jugoslavija za Albance nikad nije imala sluha, ona uopšte nije pokušala da integriše Albance. Oni su ostavljeni sami sebi, i to je dovelo i do 81. godine, i situacije da će Kosovo jednog dana biti albansko.

Zašto međunarodna zajednica na Kosovu ništa ne preduzima?

Zato što je to unutrašnja stvar Jugoslavije. Ona može da se pojavi pred međunarodnim forumima jedino kao pitanje ljudskih prava na Kosovu i kao pitanje manjinskih prava albanske manjine u Srbiji. Međunarodna zajednica je vrlo oprezna da ne podstiče secesionizam, da ga ne podržava i ohrabruje, zato što bi to predstavljalo vrlo opasan presedan za neke druge situacije. Međutim, kad se kaže: Albanci su na Kosovu izolovani, ja ipak mislim da Srbi na Kosovu vladaju kamenjem, životom vladaju Albanci organizujući život potpuno van svih struktura. Nad njima postoji policijski teror, ali njihovim životom ne upravljaju Srbi. Oni sami upravljaju sobom već sad.

Problem Makedonije?

U današnjim ratnim uslovima na teritoriji bivše Jugoslavije, oni su stvarno jako ugroženi. Prvo zato što nisu naročito brojni, što imaju tu veliku albansku manjinu koja, naravno, po sistemu spojenih sudova, deli osećanja Kosova, i prirodno, solidariše se sa kosovskim Albancima, i što su apetiti svih država kojima je okružena Makedonija u ovim fluidnim vremenima počeli da rastu. Varnica će verovatno doći od albanske manjine, čak postoje priče da Srbi naoružavaju albansku manjinu u Makedoniji, što je moguće, jer ovde svi svima prodaju oružje! Lično mislim da je Špegelju KOS prodao oružje, i to je bilo pozorište, jer nisu mogli napasti goloruki hrvatski narod, nego su prvo morali da ga "malo" naoružaju, da to snime na televiziji, da proglase da se sprema oružana pobuna i tako nađe opravdanje za rat s tobožnjim pobunjenicima u okvirima Jugoslavije. Dakle, ta trgovina oružjem ima prednost pred svim nacionalnim interesima i taj biznis ovde caruje. Obrću se velike pare, Srbi naoružavaju Muslimane, Hrvati Srbe, i Srbi Hrvate, bez ikakvih prepreka.

Kako se uopće moglo dogoditi da se u tako kratko vrijeme narodi na ovom prostoru tako jako nacionalno mobiliziraju?

Moja je teorija o tome pomalo apstraktna. Suprotno onome što sad svi pričaju, mislim da su ljudi koji su živeli u celoj Istočnoj Evropi, ali naročito u komunističkoj Jugoslaviji, u velikom delu prihvatili sistem u kojem su živeli. Ja ga nisam prihvatao i večno sam osećao koliko je malo ljudi bilo u Jugoslaviji koji ga nisu prihvatili. Samo je ta hladnoratovska antikomunistička propaganda, koju danas usvajaju antikomunisti po teritoriji cele Jugoslavije, tvrdila besmislicu da tu, tobože neka manjina nekom silom i nekim strašnim terorom vlada nad narodom koji bi želeo u demokratiju i neki drugi sistem. Bilo je nezadovoljstva, jasno, s razlogom. Međutim, većina je prihvatila taj sistem. Ona nije verovala u vrednosni sistem tog političkog sistema, nije verovala ni u samoupravljanje, ni u bratstvo i jedinstvo, ni nesvrstanost, ni socijalizam, ali se svejedno, uprkos toga, socijalizovala oko tih vrednosti. Te su vrednosti prihvatili i oni koji nisu u

njih verovali. Ljudi su konformisti koji hoće da žive u svim okolnostima, i gledaju da nađu neki *modus vivendi* između političkog sistema kakav god on bio, i svog ličnog života. I mnogi su ga našli. To je bilo utoliko lakše što se Jugoslavija sve vreme zaduživala i što je novac korišćen da se kupi socijalni mir. Socijalizam i komunizam u Jugoslaviji nisu se srušili iznutra, oni su se srušili kada je došlo do globalnog kolapsa, kada je ceo svet počeo da priča da je s komunizmom gotovo, i toga trenutka Jugoslovenima je rečeno da sve te vrednosti oko kojih su se oni socijalizovali, da je sve jedna ogromna laž. U tom trenutku jugoslovensko društvo počelo je da se raspada kao društvo, jer se društvo definiše kao zajednica ljudi koji prihvataju jedan vrednosni sistem. Ljudi su se razbili na pojedince što je, u kolektivističkom duhu u kojem smo živeli, za mnoge bilo nepodnošljivo. Odjedanput su bili prepušteni sami sebi, ničeg nema, ničem ne pripadaju. Elementi tog straha su se mogli videti, ako danas pogledate one stare snimke kad je Tito umro, ljudi su bili u panici, jer su shvatili šta se dogodilo. Već tad su shvatili. Šta ćemo sad, ko smo sad? Onda su ih odmah utešili – nemojte ništa da brinete, ti si Hrvat, ti si Srbin, ti si Albanac, dakle, natrag korenima. I to je bio jedini oblik pripadanja, jer više niste pripadali društvu koje ima svoj vrednosni sistem, nego ste pripadali praznoj kategoriji. Šta znači biti Hrvat? Šta znači biti Srbin? To nema nikakvu sadržinu, jer ima raznih Srba, ima raznih Hrvata, a ta identifikacija je moguća jedino u sukobu s drugima. Onda postaje jasno: ko je Srbin? – Srbin je onaj koji mrzi Albance, ko je Hrvat? – Hrvat je onaj ko mrzi Srbe... Šta radi Srbin? – Srbin se bori s Albancima, Srbin se bori s Hrvatima. To onda postaje program. To je ono s čim je Musolini pobedio u Italiji sa programom „Italia a noi“, što nije nikakav program. Sadržina odrednica Srbin-Hrvat znači – učesnik rata. Zna se, Srbin je onaj što se bori da osvoji Krajinu, a Hrvat je onaj što se bori da je oslobodi. Srbin je onaj što hoće pola Sarajeva, a Musliman je onaj što mu ne da pola Sarajeva. Sukob je bio nužan da se tim praznim odrednicama da neka sadržina i da se one pretvore u program – a program je rat! Mislim da je situacija i danas takva, jedino što svuda raste broj ljudi koji vide da je taj program poguban za sve te narode.

Iz toga proizlazi Vaša teza da ovdje problem nije politički, nego da su problem društva koja su postala ljuštore bez ikakvih vrijednosti.

I bez vrednosnog sistema. I danas u Srbiji, a mislim da je situacija donekle slična i u Hrvatskoj, nema opštevažećih društvenih normi. Ne postoje norme koje su prihvaćene od celog hrvatskog društva ili od srpskog društva. Krađa i kriminal koji vlada u svim istočnoevropskim zemljama, a posebno ovde u ratnim uslovima, nisu društveno osuđeni. Nema opšte osude. U doba dok je postojalo jugoslovensko društvo, i opet kažem da ga ja nisam mnogo voleo, ali nije se moglo kazati: *Srbi su svinje, Albanci su stoka*, ne samo zato što je to bilo kažnjivo, nego zato što je svako osećao da to

pristojan čovek ne govori. Bilo je opšteprihvaćeno da ne možete nekoga uvrediti samo zato što pripada drugoj naciji. Danas se to može, zato što takva društvena norma više ne postoji, i mnoge takve društvene norme više ne postoje. Ne postoji više ni društvena norma koja je postojala (ne zato što smo živeli u socijalizmu) da se ne može bogatiti baš po svaku cenu, da nije baš sve dozvoljeno u razvijanju tzv. tržišnih odnosa, da postoje neke granice, neka elementarna norma, gde nećete nekoga dovesti do prosjačkog štapa da bi se vi obogatili.

Kad se vratimo tri godine unazad, u Hrvatskoj je osnovna teza bila da se nije smjelo reći da je netko Hrvat i da su Hrvati u Jugoslaviji nosili teret optužbe “genocidnog naroda”. Taj “epitet” očito čeka, u ovim okolnostima, Srbe. Kako da i jedni i drugi s tim izađu na kraj?

Prvo, ja sam to čuo u Srbiji, od srpskih nacionalista da čovek nije smeo da kaže da je Srbin. To je ordinarna glupost, ko nije tad smeo da kaže da je Srbin, taj to neće smeti nikad. Ja sam vaspitan u agnostičkoj porodici, koja je slavila Božić, i slavu i prosto sledila tradicije, to je bilo nasleđeno. Naprotiv, onaj ko je hteo da pravi karijeru, ko je hteo da bude u Partiji, ko je hteo da se uključi u politički sistem, taj nije smeo ni da slavi Božić, ni da kaže da je Srbin, ne zato što je zbog toga mogao biti kažnjen, nego zato što je mogao izgubiti neke privilegije koje je imao u tom sistemu. I sada, paradoksalno, ti koji su imali privilegije u onom sistemu, javljaju se prvi da kažu da nisu smeli da kažu da su Srbi. Pa smeli su, ali nisu mogli praviti političku karijeru!

Pitanje genocidnih naroda – ja načelno ne mogu da prihvatim nikakvu priču o inherentnim razlikama među narodima. Po meni, ne postoje bolji i gori narodi, zato što pre svega smatram da je narod politički konstrukt koji puni onaj ko može, na način koji mu se sviđa da ga napuni. Videlo se kako je Srbima koji, u proseku, ne znaju ništa ni o svojoj tradiciji, ni o svojoj kulturi, ni o svojoj istoriji, Milošević objasnio šta znači biti Srbin! To sa srpskom tradicijom i srpskom kulturom i istorijom nema nikakve veze. Bojim se da se to događa i ovde, to se vidi i po nezadovoljstvu intelektualnih nacionalističkih elita koje vide da se od toga radi kič, da je pogrešno, naopako, suludo to što se narodu servira kao njegova istorija. Kao što sam smatrao da Hrvati ne mogu biti genocidan narod, jer ne postoji na kugli zemaljskoj genocidan narod, postoje genocidni režimi koji mogu vrlo često da zalude čitave narode, tako mislim da ni srpski narod nije genocidan. On ima istorijsku krivicu što je dozvolio da bude tako izmanipulisan. To je istorijsko iskustvo, gde narod nije nikad odlučivao o svojoj sudbini, gde je uvek pristajao na to da ga neko vodi za rogove, gde je obeshrabren i ne veruje da glas jednog čoveka može išta da izmeni, gde unapred pristaje jer misli da se sa vlašću ne može boriti!

Poslije Drugog svjetskog rata nitko se nije suočio sa svojim zločinima, 50 godina se šutjelo o tome, od Jasenovca je napravljen mit i igralo se s brojkama mrtvih ljudi. Sad postoji tendencija da se povijest nanovo „prekroji“ i da se kaže da to nije bilo tako. U međuvremenu, imamo nove jame, nove logore, nove zločine... Koliko će to biti opterećenje za budućnost na ovim prostorima?

Pre svega, mislim da je i iskustvo Drugog svjetskog rata falsifikovano i počišćeno pod tepih u celoj Evropi. Austrija je ispala žrtva, Francuska je izmislila pokret otpora, mada je u tom pokretu bilo pet ljudi, zaboravljeno je da je Švedska sve vreme trgovala sa Trećim Rajhom i isporučivala čelik, Švajcarska je vraćala Jevreje sa svojih granica - sve se to zaboravilo. Kada su saveznici pobedili, odjedanput je ispalo da je šačica nacista i SS-ovaca vladala Evropom. Ništa od toga nije tačno. Kolaboracija je postojala u Francuskoj, u Hrvatskoj, i u Srbiji, u Sloveniji. Sve se to zaboravilo 1945. godine i svi su počeli da izmišljaju svoje slobodarske istorije i da ih falsifikuju. Denacifikacija Nemačke provedena je jadno. Imam podatak da je 1964. godine 48 odsto službenika u Bavarskoj bilo bivših pripadnika Nacional-socijalističke stranke. Mislim da je dobro što se odigrao Nürnberg, ali to je bilo pozorište koje je trebalo da ponudi svetu simboličku katarzu, posle koje više ne moramo da se brinemo i da razmišljamo ko je šta radio u tome ratu. U Nemačkoj se mnogo toga dogodilo u ovih 50 godina, ali neki su autori приметili da se stalno govori o žrtvama, i Nemci stalno govore o žrtvama, a niko ne govori o počiniocima. Gledam šta se sad događa sa ovom srpskom agresijom, i sa srpskim genocidom. Sve slike koje vidite, svi intervjui, sve reportaže su o žrtvama. Nema reportaža, nema podataka, nema intervjua s počiniocima. Dakle, ta tendencija da se istorija falsifikuje, je večna. Druga je stvar što je i kod toga velika uloga inteligencije u svakoj zemlji kao instrumenta samosvesti naroda, koja bi morala svom narodu da objasni da je u nacionalnom interesu da narodi znaju sve o sebi. Jasenovac, genocid nad Srbima, stvarno u Hrvatskoj nikad asimilovan, nikad se s njim nije suočilo. Imam za to jedno opravdanje – to je ona pragmatičko-politička tendencija komunističkog režima, da sve drži u stanju krivice, i ja mogu da razumem da je to stvaralo otpor u hrvatskom narodu da se s tom krivicom obračuna, kada mu to zatraži Tito, koji je počinio u Blajburgu slične stvari. Međutim, zrela nacija morala bi tome da se odupre i da shvati je, da bez obzira na sve te okolnosti, u njenom sopstvenom interesu da dođe u sklad sa svojom savešću. Dokle god ta stvar ostaje nesvarena, ona je kao kamen u svesti, a i na real-političkom terenu. Hrvatskoj bi danas bilo mnogo lakše u međunarodnoj zajednici da je to svršila sa sobom. Stalno to neko poteže, i to će trajati dok se ne nađe unutrašnje snage da se ljudi sami sa sobom oko toga suoče.

Bio je jedan razgovor, u nizu susreta hrvatskih i srpskih intelektualaca, negde 90. godine u Zagrebu. Zastupao sam tezu koju i danas zastupam, da mi nemamo šta da razgovaramo dok sa sobom ne raščistimo. U Hrvatskoj je u to doba postojala tendencija da se celokupno komunističko razdoblje prikaže kao okupacija Hrvatske od strane komunista, a ja sam dolazio na suđenja u Zagreb, gdje su optuženi bili Hrvati, ali su to bili i tužioci, i policija, i sudije, pa čak su i lažni svedoci bili Hrvati. Prema tome, ne bi trebalo izbegavati suočavanje s tom situacijom rečenicom – to su nama nametnuli neki spolja, nego bi trebalo da svi sednu i da se zapitaju kako je to moglo da nam se desi, i gde je ko bio, šta je ko radio. Samo tako može da dođe do katarze iz koje će da nastane nešto novo. Naravno da to važi, možda i više, za Srbiju. Isto se radilo i u Srbiji, koja isto sad tvrdi da su nju neki komunisti, ko s Marsa da su došli, okupirali protivno volji srpkog naroda, i da oni s tim sistemom, tako reći nemaju ništa.

Toni Nobilo, pomoćnik tužitelja u procesu Artukoviću, na zaprepaštenje jednog dijela hrvatske javnosti, nedavno je izjavio da se ponosi time što je bio tužitelj ratnom zločincu. U to doba, vi ste Artukoviću bili branitelj, pa su vam neki zamjerali što vi kao Srbin branite ustaškog ratnog zločinca.

U to doba sam u jednom intervuu kazao: ja nisam Srbin, ja sam advokat. Imao sam na tom suđenju jednu dilemu u strategiji odbrane. Kada je u pitanju tako jedno veliko suđenje, često sam imao tri-četiri odbrane koje se međusobno isključuju. Jedna odbrana koju sam odbacio, a koja me jako zavodila, jer je bila legalistička, a ja volim legalističke odbrane – to je ono gde se pokazuje kakav je ko pravnik – bila je da se pozovem na *član 1 Konvencije o ratnim zločinima*, gde se kaže da se strana koja je sama činila ratne zločine ne može pozivati na konvenciju. U toj varijanti odbrane, mislio sam da izvučem Blajburg, Kočevski Rog, i da im kažem – SFRJ nema prava da se poziva na Konvenciju. Ono što mi se tu dopadalo, bilo je to što je to bilo toliko provokantno, ali s druge strane činilo mi se da bi to izazvalo takav raskol, takvu diferencijaciju u ocenama tog argumenta, da bi to bilo politički opasno i nepoželjno. To je valjda jedini slučaj gde sam ja iz političkih razloga odabrao drugačiju odbranu, jer mislim da je to pravno bilo najbolja odbrana koju je Artuković mogao da ima, i vrlo bi me zanimalo kako bi druga strana na to reagovala. Moja je ideja bila da ponudimo dokaze na tu okolnost, da ponudimo članke, knjige, svedočenja, koja bi oni odbili da izvedu, ali bi pokazala da je malo čistih izašlo iz tog rata.

Nije li to razlog na kojem može pasti Haški sud, sada formiran za zločine počinjene u ovom ratu, s obzirom da je evidentno da su sve strane činile zločine?

Ja jesam za taj sud, čak i ako ga neće biti. Ne znam koliko je iskrena želja za taj sud, čak i onih koji su ga stvorili. Ali, ja tu ne mogu da se postavim ni

nepristrasno, ni objektivno, jer ne želim ni da pomislim da takvog suda neće biti. Na ovom celom prostoru ne može biti života dok krivice ostanu kolektivne. Kolektivne krivice samo vode novim sukobima, revanšizmima, i tome nema nikad kraja, to je jedan začarani krug koji ovde večno traje. Ako bi jedanput mogli da se individualiziraju učinioci, njihovi zločini i odgovornost, možda bi onda bilo lakše tim kolektivima nacionalnim da opšte jedni s drugim.

Profesor Visković ima tezu da je stvaranje ovog suda ispravljanje greške načinjene nakon prošlog rata kad su pobjednici sudili poraženima.

To je svakako bila najveća zamerka Nirnebrškom sudu, mada su mnogi Nemci bili suđeni kasnije i po tzv. Zakonu broj 10, od strane nemačkih vlasti. Ali, to je bio sud pobjednika, mada se zvao međunarodni, iako je bio stvoren od strane Francuza, Engleza, Amerikanaca i Rusa. Bilo je idealno kad bi svako osudio sam svoje zločince, ali ne znam koliko je to moguće, iako svuda počinje da se priča o sopstvenim zločinima. Postoje u srpskom narodu ti ljudi koji vide da je svačiji interes da se suoči s istinom. Pravi interes svih tih nacija jeste da se suoče s istinama. To može na kratak rok da izgleda kao nešto što će nama škoditi, što će nam naneti sramotu, gde će isplivati mnoge stvari koje ne bi trebalo da isplivaju, što će, kao što se govorilo pod komunistima, neprijatelji iskoristiti, ali ima svuda i ljudi koji se za to zalažu. Mislim da ništa bolje nije za srpski narod nego da sude svojim zločincima, ali se bojim da do toga neće doći, zato što su ti zločinci na vlasti u Srbiji. Milošević je arhezločinac ovoga rata, jer je počinio osnovni zločin – zločin protiv mira, iz čega je sve ostalo proisteklo. Njegov osnovni zločin je što je počeo rat, hladno, bez povoda, bez provokacije, čak bez podrške, sa profesionalcima. Bojim se da njemu za to neće biti suđeno. Često mi kažu – i drugi su vršili zločine. Mene ti drugi ne zanimaju, jer ja s tim drugima ne živim u istom društvu. Hoću da živim u društvu gde se zločinci kažnjavaju.

Kako vidite ulogu medija u ratu i proizvođenju sukoba? Neki govore i o tome da i novinare treba staviti na optuženičku klupu za ratne zločine?

Mislim da postoje, ono što Nemci zovu, “ubice za pisaćim stolom”. Tu nisu samo novinari, tu su, bar u Srbiji, “književnici”, “naučnici”, tzv. inteligencija. Što se, pak, medija tiče, tu su najvažniji elektronski mediji, jer oni kod nesofisticiranog i politički naivnog, i često i nepismenog građanina, a pritom mislim na sva naša područja, imaju strahovitu snagu. Moj prijatelj Cerović kaže: “Kad se ovaj rat svrši, ovim narodima bi trebalo zabraniti da gledaju televiziju narednih 50 godina, jer oni to ne umeju da gledaju”, i to je tačno. Ljudima koji su malo politički skeptičniji ne možete prodati baš sve. Za ovaj narod, sve što je video na televiziji, bila je suva istina. A još kad mu to puštate šest sati na dan, on ne može toj hipnozi da se odhrve. Uloga televizije je bila fatalna za ovaj sukob. Sve strane su se utrkivale da što pre

pokažu na ekranu svoje leševe, jer to gledaoca pogađa direktno u stomak. Iza toga ne postoji nikakvo “ali”, “*Naše ubijaju!*” – tu nema “ali”... To pogađa duboke slojeve psihe, tu skoči adrenalin i više se ne pita ništa! U toj situaciji, svako može da vikne “za mnom!”, i to je svrha takve televizije. Uloga inteligencije zanimala me i pre rata, jer sam video kako se munjevito prestrojila, u hod, i kako je izdala svoju osnovnu društvenu ulogu, da stoji po strani i pokuša da unese skepsu i kritično i svestrano razmotri svaki argument. Pokazalo se da je inteligencija u komunizmu bila korumpirana i da je novi gazda vrlo lako mogao ponovo da ih korumpira. I čak dodatno – da im da indulgenciju za prošlu korupciju, trebalo je samo uzviknuti u Srbiji: “Ja sam Srbin i podržavam srpsku stvar” i da se zaboravi da je taj isto tako vikao za komunističkog režima. Druga je stvar što će u drugoj fazi, kad više nisu potrebni, jer su odigrali ulogu, oni opet postati kritični. Verovatno je i u Hrvatskoj, kao i u Srbiji, inteligenciji postalo jasno kako je upotrebljena.

Možete li, kad je o demokratizaciji riječ, povući paralelu između Hrvatske i Srbije?

Čini mi se da je u Srbiji situacija gora u osnovnom smislu – mislim da je srpska vlast otvoreno kriminalna. U Srbiji se to opravdava sankcijama, preživljavanjem. Američke su novine objavile vrlo ozbiljan i detaljan članak o vezama koje je srpska vlast napravila sa mafijama i organizovanim kriminalom u svetu, pre svega ruskom mafijom, a postoje i podaci da su italijanskoj mafiji prodavali oružje. U Srbiji se pere novac od trgovine drogom, povezani su sa bivšim agentima Sekuritatea koji se sad svi bave biznisom u Rumuniji. Postoji organizovan šverc nafte, trgovina oružjem, i to je u stvari jedna monstrum-država koja smatra, to je njena ideologija, da je ceo svet u zaveri protiv nje i da je i kriminal sredstvo kojim se može poslužiti za preživljavanje. Posledica je ta da Srbijom stvarno vlada mafija. Tu su čak političke odrednice suviše ljubazne za tu vlast, i kad neko kaže to je fašizam, to je kompliment za tu vlast, jer je to gangsterska država. Koliko sam mogao da vidim, situacija u Hrvatskoj je nešto drugačija, svi se žale na korupciju i privatizaciju koja se odvija divlje, van svih institucija, kroz lične veze i poznanstva i fiktivne forme, i to više liči na ono što je postojalo u počecima svih kapitalističkih društava, na prvobitnu akumulaciju, na opštu otimačinu u kojoj, naravno, otima svako ko može, a može vlast i onaj koji je njoj blizu.

Kad bi američke novine objavile da je kompletna predsjednička obitelj korupcijom i nezakonito stekla golemo bogatstvo, kakve bi bile konzekvence?

Tu bi se odmah formirala skupštinska komisija, kojoj bi bilo malo lakše nego ovde iz prostog razloga što svako ko dolazi na javnu funkciju u Americi treba da podnese kompletan spisak svoje imovine. I kad napušta

funkciju, opet se radi isto, i može mu se desiti da ga kontrola upita: “Čekaj, odakle tebi ovi milioni najedanput? Kako si to zaradio na ovoj funkciji?” Ne kažem ja da u Americi nema korupcije, stalno se o tome govori, ali onog trenutka kad se pojavi jedan dokaz, jedna indicija protiv nekoga, tome spasa više nema. Ta stvar ima da se istraži do kraja i da se podnesu sve konzekvence, uključujući i robiju. Jedan od najmoćnijih kongresmena u Americi odgovara zato što je poštanske marke prodavao kongresnoj pošti i zaradio 20 hiljada dolara, što je u našim prilikama smešna suma za zadovoljavanje nekoga ko ima političku moć. Ponuđen mu je najpre “deal” da prizna da je kriv, pa da ga malo blaže sude, on nije na to pristao, i sad teče suđenje i naravno, nikome iz administracije ne pada na pamet da ga brani. On je politički mrtav čovek.

Vjerojatno to ovisi i o stanju javnosti – naša na takve stvari ne reagira, čemu su pridonijeli i mediji na ovom prostoru.

I to je nasleđe iz onog sistema, iskustvo da su to stvari na koje ne može da se utiče i da će političke korupcije biti uvek. Ljudi kod nas pristaju kao na normalnu stvar da onaj ko dolazi na vlast treba prvo da se nakrade.

Nemate dobra iskustva s onom “starom” policijom. Kakva je nova?

To je ista policija, samo što ima druge zadatke. Ona UDBA koja je mene pratila i slušala u komunizmu, ušla je u političke partije, u opoziciju. Međutim, svi mehanizmi, svi kontakti, sve veze, sva preduzeća koje je UDBA stvorila u inostranstvu da iz njih finansira svoju delatnost, sve je ostalo nepromenjeno. Veliko je pitanje i otvaranja dosijea koje je napravila. U Srbiji to ne poteže niko, jer misli da je to beznadežno, a u okviru vlasti postoji tuča ko će da kontroliše te podatke, jer su na tim spiskovima i u dosijeima i svi oni, pa to služi ne za raščišćavanje istorije, nego za međusobne ucene.

Kako izgleda situacija s poštivanjem ljudskih prava u ovim državama?

Mislim da to, na žalost, nije velika tema, i slažem se s onim što su komunisti govorili da je pitanje ljudskih prava od strane zapadnih vlada bilo instrumentalizovano, jer je to bio idealan način borbe protiv sistema. I sam sam se time koristio na taj način, pričajući da mene politika ne zanima, jer se ja bavim ljudskim pravima, ja sam advokat, ali taj sistem to nije mogao da podnese. Danas, kada njima stižu sve te slike porušenih sela, kad se govori o 20 hiljada silovanih žena i 200 hiljada mrtvih ljudi, i ne znam koliko miliona izbeglih, pojedinačne nepravde i represije, u poređenju sa tim masovnim zločinom gube težinu. Na nivou vlada, podaci o pojedinačnim povredama ljudskih prava ne izazivaju apsolutno nikakvo interesovanje, niti je to neka tema.

Svi se pozivamo na pravnu državu, kako ju se može definirati?

Ja pre svega nisam takav obožavalac pravne države, jer pravna država bi značila državu koja poštuje svoje zakone. U tom smislu Treći Reich je bio prvorazredna pravna država, oni su svoje zakone provodili nemilosrdno! Ali, priroda tih zakona je bila užasna, tako da ja radije govorim o vladavini prava. Vladavina prava podrazumeva da postoji pravna teorija koja će definisati i to kakvi zakoni treba da budu.

Na kome je teret promjena, ako je građanska klasa potisnuta i srednji sloj uništen ovim ratom?

Mislim da su socijalne pretpostavke vrlo slabe za promene na bolje. Čujem da je u Hrvatskoj situacija slična srpskoj, da postoji odliv mozgova. U Srbiji je to uzelo ogromne razmere, tako reći svako ko ima fakultet otišao je. Građanska klasa je nestala, a ona koja je bila činovnička, policijska, partijska, je razvlašćena. Kao posledica rata i sankcija, ekonomski je propala, i cela Srbija je pauperizovana. Prema tome, socijalna baza za opoziciju ovom populizmu, ne postoji. Stvoriće se nova srednja klasa, na žalost od lopova, špekulanata, crnoberzijanaca, pljačkaša, ubica, ali mnoge su se srednje klase tako stvarale. Pa će oni svoju decu da odškoluju na Oxfordima, Cambridgeima, Harvardima, pa će ta njihova deca želeti da svoj socijalni status cementiraju u nekom pravnom poretku, pa će oni početi da se bore za pravni poredak i osvajanje neke legitimne društvene pozicije. I to će valjda da bude početak nekog normalnog života, ali to je jako daleko. A u Srbiji, mislim, uz sve to biće potrebno i pisanje prave istorije ovoga rata, jer dok se Srbi ne suoče s istinom, s onim što je učinjeno u njihovo ime u ovome ratu, ostaće izolovani, parijski u svetu, i neće moći da se uključe ni u šta.

Osjećate li se emigrantom, u klasičnom smislu te riječi?

Moja je emigracija srazmerno ugodna, ja ne delim sudbinu svih onih ljudi koji su bez ičega izašli, i našli se u svetu u kojem ne znaju da se okrenu, ali postoji ono osećanje koje svi dele, da je život koji ste živeli u stvari završen, kao da ste umrli. Sad živite jedan dodatak, koji s onim životom vrlo malo ima zajedničkog. Da mi je trideset godina, ja bih to lakše podneo. Postoji definicija emigranta – to je čovek koji ne može da se bavi svojim poslom, i to je najteže. Što se tiče povratka, to može da se promeni, ali u ovom trenutku ja to ne želim, možda zato što sam izgubio suviše prijatelja u Srbiji. Kad je ovo počelo, bio sam preneražen šta se dešavalo sa nekim ljudima s kojima sam proveo decenije, koje sam mislio da poznajem i smatrao ih časnim i pametnim ljudima. Taj nacionalistički virus ne gleda gde udara.

Dojam iz Zagreba?

Moj je dojam o Zagrebu verovatno mnogo bolji nego vaš!

Je li to posljedica nostalgije?

Jeste, delimično, naravno. Ja ne želim da padnem u klopku i kažem ono što sam Srbima uvek zamerao, da gde god da dođu kažu – ja se osećam kao kod svoje kuće, ne shvatajući da ljudi kod kojih si došao ne vole da se ti tako osećaš, jer treba da se osećaš kao gost i da budeš pristojan. Ali, ja sam toliko vremena proveo u Zagrebu da se ovde uvek osećam prijatno, kad čujem jezik koji mi je blizak, vidim ljude koje želim da vidim, s kojima mi je lako razgovarati i s kojima se razumem, s kojima delim mnoga mišljenja, i koji nisu zaraženi virusom. Kad bih tu bio duže, verovatno bi video i nešto što ne bi toliko voleo!

***Intervju: Tatjana Tagirov,
“Arkzin”, Zagreb, 1994.***

Ruganje mrtvima

Najvažniji princip međunarodnog prava koji potiče iz vremena Nirnberškog procesa nacističkim ratnim zločincima, bila je ideja da je započinjanje agresivnog rata samo po sebi zločinački čin.

Po prvi put u istoriji Povelja međunarodnog vojnog tribunala definisala je “pripremu, planiranje, započinjanje ili vođenje rata agresijom ili učešćem u zaveri ili zajedničkom zavereničkom planu da se postigne sve gore navedeno”, zločinom protiv međunarodnog zakona. Tokom priprema za suđenja sudija Robert Džekson zalagao se za to da se zločinačko delo “ilegalnog rata agresije” uvrsti u Statut. Po rečima sudije Džeksona “zločin koji uključuje sve manje zločine je zločin izazivanja neopravdanog rata”. Po njegovim rečima “oslobađanje planera i počinitelaca bilo bi ravno ‘ruganju mrtvima i pretvaranju živih u cinike’”.

Statut o ratnim zločinima u bivšoj Jugoslaviji nije uključio zločine protiv mira, te je tako sa udice skinuo takozvane “velike ribe”, poput srpskog predsednika Slobodana Miloševića i generala Veljka Kadijevića, počinitelaca “ratnih zločina koji u sebi sadrže manje zločine”. Time se “mrtvi izruguju, a živi pretvaraju u cinike”. Zbog toga se Haški tribunal uglavnom sagledava kao “smokvin list za kukavičku pasivnost 'međunarodne zajednice' spram srpske agresije”.

Niko uopšte nije ni sumnjao u činjenicu da je Milošević, predsednik Srbije, zajedno sa Borisavom Jovićem, “predsednikom” nepostojećeg “jugoslovenskog predsedništva”, i “generalom” Kadijevićem, “šefom generalštaba” nepostojeće “jugoslovenske armije”, planirao, pripremao, započeo i vodio rat protiv država Hrvatske i Bosne. U svojoj knjizi *Raspad Jugoslavije*, objavljenoj u Beogradu 1993, Kadijević otvoreno opisuje zaveru skovanu mnogo ranije, to jest pre 1991, da se ovi zločini počine.

Među opravdanjima za “ispuštanje” zločina protiv mira iz Statuta najviše ima onih koja se oslanjaju na “teoriju građanskog rata”. Mada nema sumnji u to da su se posle srpske agresije protiv Hrvatske i Bosne, pobunjeni manjinski Srbi pridružili, ili da su bar morali da se pridruže agresorima iz Srbije, to ne menja činjenicu da su napade na Hrvatsku i Bosnu planirali zaverenici iz Srbije, profesionalci iz onoga što se nazivalo “jugoslovenskom vojskom”, srpska policija i grupe kriminalaca, organizovani, naoružavani i predvođeni “jugoslovenskom vojskom” i srpskom policijom. “Građanski rat” koji je usledio bio je neizbežna posledica agresije.

Zagovornici teorije o civilnom ratu ističu još jedan argument i to da Hrvatska i Bosna nisu bile priznate kao nezavisne države na početku neprijateljstava. Tačno, ali irelevantno.

Nezavisne države Hrvatska i Bosna postojale su od dana kada su proglasile nezavisnost, odnosno juna 1991. i aprila 1992. Čin potonjeg priznavanja ove dve zemlje i njihovo pristupanje članstvu Ujedinjenih nacija ne menja činjenicu da su ove dve zemlje postojale nezavisno od juna 1991. i aprila 1992. Zato je Miloševiću tako teško da prizna Hrvatsku i Bosnu. Naime, on zna da bi činom priznavanja ove dve države on ujedno potvrdio njihovo postojanje “od juna 1991. i aprila 1992.” i istovremeno priznao agresiju.

Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija, kako je definisana u svom sopstvenom Ustavu (član 2), prestala je da postoji onda kada su Slovenci napustili Jugoslaviju, 27 juna 1991.

Posle toga Jugoslavija više nije postojala. Stoga nije postojalo ni jugoslovensko predsedništvo ni jugoslovenska vojska. Naređenja koja je predsedništvo dalo vojsci da deluje protiv Hrvatske i Bosne bili su dela srpske Vlade predvođene Miloševićem koji je skovao zaveru sa bivšim jugoslovenskim zvaničnicima iz Predsedništva i vojske da napadne nezavisne Hrvatsku i Bosnu u pokušaju da sruši njihove vlade i reintegriše ih silom u novu Jugoslaviju. Sada su skoro svi zaboravili da je uprkos Miloševićevim ciničnim tvrdnjama da "Srbija nije u ratu" on lično potpisao sa drugima (sa Kadijevićem) bar tri sporazuma o prekidu vatre.

Zagovornici teorije o građanskom ratu nadalje tvrde da se manjinska srpska populacija, osećajući se ugroženom, usprotivila vladama Hrvatske i Bosne, kao i nezavisnosti. To je možda istina, ali hajde da opet citiramo sudiju Džeksona:

“Važno je da se suđenje ne pretvori u istragu o uzrocima rata. Ne može se vaspostaviti da je hitlerizam bio jedini uzrok rata, tako nešto ne bi trebalo ni pokušavati. S druge strane, isto tako verujem da ne bi trebalo ulagati vreme i napor u 'raspoređivanje' odgovornosti za rat na mnoge nacije i pojedince koji su u njega bili upleteni. Pitanje uzroka je vrlo važno i o njemu će se raspravljati mnogo godina, ali njemu nema mesta na ovome suđenju, koje umesto toga mora prilično rigidno da se pridržava doktrine da je planiranje i lansiranje agresivnog rata bilo ilegalno, bez obzira na faktore koji su naterali optuženike da ga planiraju i lansiraju. Optuženi mogu da se pozivaju na raznorazne faktore koji su doprineli takvom ratu samo pred sudom istorije, ali ne pred ovim sudom”.

Zašto onda zločini protiv mira nisu bili uvršćeni u Statut Haškog tribunala? Iz jednostavnog političkog razloga što bi tako nešto kompromitovalo “neutralnost” Ujedinjenih Nacija i “njihovo traganje za

političkim rešenjem”. Članovi Saveta bezbednosti, nemajući apetit da ispune svoje međunarodne obaveze “pravljenja mira” i sprečavanja genocida, od početka su vrlo pažljivo izbegavali i samo pominjanje reči “agresija” ili “genocid”.

Kod kuće, suočeni sa kritikama zbog njihovog saučesništva u zločinima protiv mira kao i genocida, njima je bilo korisno da podrže Miloševiću teoriju o građanskom ratu – građanskom ratu koji je izbio “spontano”, kao rezultat “vekovne mržnje između raznih etničkih grupa” i “slepih istorijskih sila”. To je dovelo do toga da su agresori i njihove žrtve bili opisani kao “zaraćene strane”, kao i do zauzimmnja “neutralnog stava”. Od samog početka je namera bila da se Milošević amnestira i da se izvrši pritisak u cilju postizanja “političkog rešenja” kao protivusluge za tu amnestiju.

To je, u najmanju ruku, bila loša diplomatija. Milošević je odmah na početku shvatio da će mu amnestija biti data radi samo-interesa članova Saveta bezbednosti i da će se ona poštovati bilo da on održi svoj deo dogovora ili ne. Međunarodna neutralnost tako se svela na držanje strane Srbiji: Srbima je oproštena njihova agresija i genocid, a da oni pritom ništa za uzvrat nisu dali. To je podstaklo i još uvek podstiče nefleksibilan stav srpske strane. Oni nemaju nikakav podsticaj da pregovaraju ili da tragaju za “političkim rešenjem”.

Najnoviji događaji u Bosni jasno pokazuju da je UN misija bazirana na tim “mirovnjačkim” premisama propala. Srbi jasno poručuju UN-u da napusti Bosnu. Oni uopšte ne mare, niti su ikada marili za “UN rezolucije”, pošto svet evidentno nema stomak da zaustavi agresiju i genocid. Ceo “mirovni proces” se ukazao u svom pravom svetlu, to jest onakav kakav je bio od samog početka, smokvin list za pasivnost i saučesništvo. Savet bezbednosti ne može da se odluči da kazni zločine koje uopšte i nije pokušao da spreči. Jedino moguće rešenje je bilo – negiranje.

Statut Haškog tribunala i “propuštanje” da se u njega uključe i zločini protiv mira stoga predstavlja ozbiljan korak unazad od principa Nirnberga. Sudija Džekson je napisao: “Mi smo pritисnuti ozbiljnom odgovornošću da naše ponašanje tokom ovog nemirnog perioda ukaže svetu da je čvršća primena zakona o međunarodnom ponašanju nužna, kao i da učini neprivačnim vođenje rata svima onima koji u svojim rukama drže vlade i sudbine naroda”.

Zapadni lideri su se ponovo suočili sa tako velikom odgovornošću i njihov pokušaj da se nose sa njom – nije uspeo.

Srđa Popović je beogradski advokat koji živi u Njujorku.

Tribunal
(publikacija Instituta za izvještaje o ratu i miru
– London, br. 1/avgust 1995.)
Prevela: Ivana Damjanović

Proizvođači mržnje, straha i smrti neće stići u Hag

Dejton je daleko od Versaja i možda pravo mjesto za one koji su sahranili Jugoslaviju, za koju advokat Srđa Popović vjeruje da je bila najbolje rješenje. U svađi koja je nastala oko podjele imovine ubijena je četvrtina miliona ljudi. Da li će neko za to odgovarati?

Razgovor, ipak, počinjemo pitanjem o pregovorima.

S.P.: Otkad je počeo rat, Amerikanci se nisu angažovali, na ovakav način, na Balkanu. Tome je, naravno, uzrok predizborna kampanja. Šta će pregovori, zaista, doneti teško neko danas može reći. Verujem da će pregovarači potpisati neki papir, doći će do nekakvog sporazuma. Niko, time, neće biti zadovoljan. Ali, prosto, sada je svima u interesu da se te užasne slike sa Balkana više ne pojavljuju, da se ako se ne iznađe rešenje – a ono barem sve zaledi

A ne da se konačno riješi balkansko pitanje?

Ne, jer mnogi će problemi ostati nerazrešeni. Navešću vam samo neke – istočna Slavonija, zapadna Bosna... Uzmite zapadnu Bosnu: Banjaluka, okružena muslimanskim i hrvatskim teritorijama, prosto ne može da opstane, u njoj neće moći da se normalno živi. Srbi će ići sa tih teritorija ako ih niko i ne bude terao, jer oni osećaju da je tu normalan život nemoguć. Dakle, mape će i u slučaju istočne Slavonije, i u slučaju Banjaluke ostati zaleđene. Bojim se da će se menjati, ne dogovorom, nego nekim novim ratom, za godinu, dve, pet... Naravno, ni Muslimani neće biti zadovoljni onim što će dobiti u Dejtonu.

Izgleda da niko nije zadovoljan, prosto jer su svi izgubili.

Pa, svi su izgubili. U osnovi tog neuspeha nešto je mnogo dublje, a to kao da malo ko vidi. Oni su rasturili Jugoslaviju, rešenje koje je, verujem, imalo smisla, ne zato što smo mi bratski narodi, nego prosto stoga što smo upućeni jedni na druge. Jugoslavija nije bila idealna zajednica, ali ona je uništena, a tek se sada otkriva da boljeg rešenja nema. I stoga je svak nezadovoljan, jer podeljeni svi mi imamo manje. Jugoslavija je bila više nego prost zbir njenih delova, sada kada se deli, nema dovoljno za svakoga.

Ne zavaravam se da je moguća neka nova Jugoslavija, jer su iskustva njenog uništenja suviše krvava i strašna, ali šta mi to dobijamo umesto onog što smo izgubili? Male nacionalne države, strah, nestabilne granice, ratove...

Mnogi, ipak, vjeruju da ovo vodi kakvom-takvom miru?

Dugo još mira neće biti. Ne može biti mira dok se, da tako kažem, te države ne slegnu u one okvire u kojima mogu opstati i u kojima će ih drugi tolerisati. Sada kada smo daleko od toga, jer Srbi drže, i pored gubitaka poslednjih meseci, veliki deo teritorija koje su u ovom ratu osvojili, Hrvati imaju nadmoćnu vojnu silu, a Muslimani su na nadmoćnim moralnim pozicijama. Svako će se truditi da prednost kapitalizuje. Neće se, dakle, zadovoljiti rešenjima koja se traže u Dejtonu.

Srbija je, kada se govori o miru, u još gorem položaju od ostalih, jer Milošević je stvorio takav poredak i takvu vlast koji mogu da funkcionišu samo u ratnim uslovima. Njemu, prosto, rat spašava vlast, to je takav poredak.

Znači li to da je njegovo mirotvorstvo samo odmor, pauza do nekog novog rata?

Tako je. Milošević nema dugoročne ciljeve. Liči na čoveka koji ide po potoku, skačući sa kamena na kamen. Kako mu se koji kamen namesti, on će tako i skočiti. Sad se "namestilo" mirotvorstvo i on je na tome kamenu. Kako bi se reklo šahovskim jezikom, on sada igra izgubljenu završnicu, maestralno, iako je partija teorijski izgubljena. Divo mu se njegove pristalice, nazivaju ga genijem. A taj je genije izgubio sve čega se dotakao. Izgubio je Kosovo, izgubio je Krajinu, uništio je privredu, rasturio je zemlju. Jedini njegov uspeh je što se održao na vlasti. I to je ono zbog čega će se on uvek odricati interesa Srba, srpskih nacionalista, Karadžića i Mladića, Crkve i Akademije, bosanskih i krajinskih Srba... Jer, svi su oni samo materijal pomoću koga Milošević održava vlast, kojima manipuliše. Sa Miloševićem su izgubili svi Srbi, izgubili su i srpski nacionalisti, i komunisti, i vojska. Jedini dobitnik na srpskoj strani je Slobodan Milošević.

Njemu trenutno treba skidanje sankcija i on igra tu igru mirotvorca. Ako bude trebalo da zaigra na novu kartu rata, on će zaigrati, zatalasaće Kosovo, Makedoniju, sve će uraditi samo da ostane na vlasti. Njega ne shvataju zapadni političari. Oni ne mogu da razumeju čoveka koji nema politički program i cilj. Sretao sam diplomate koji su verovali da negde, ipak, postoje granice te Miloševićeve bezobzirnosti i drskosti. Prosto, ljudi u normalnom svetu ne mogu da pretpostave da neko ko upravlja jednom zemljom ne poseduje mehanizme da sam sebe ograniči, ne mogu da shvate da neko, da tako kažem, deluje van normalnih ljudskih standarda. Dugo nisu shvatili da će on ići tim svojim suludim putem, dok mu neko ne postavi zid. Zid je sada tu...

Zar to što sada pregovaraju sa njim nije znak i da su mu oprostili?

Da oprostili su mu, ali davno pre Dejtona, onda kada su donosili Statut Međunarodnog suda u Hagu, tada su mu oprostili. Sada Amerikanci gledaju pragmatično. Nisu ga slučajno smestili u Dejton, u vojnu bazu okruženu žicom... Drže ih tamo sve izolovane, kao da nisu u Americi, kao da su na

ničijoj zemlji. Oni pregovaraju sa Miloševićem, ali se vidi da to rade sa gađenjem. Naokolo govore da se i sami sebe gade što sede sa njim za istim stolom, a to predstavljaju kao nužno zlo. Mislim da je Holbruk smislio celu ovu formulu, pošto je dobro upoznao Miloševića. Dakle, daj da ga pozovemo, da ga zaključamo u tu bazu. Svetu ćemo objasniti da tako prosto moramo... Daj, da spasemo narod tih užasa, a i nas od zločina koje posmatramo... Daj da prestanu te strašne slike...

Pored pravdanja što u Dejtonu “prave mir” sa Miloševićem, oni ubjeđuju sopstvenu javnost da ovim “paketom” održavaju jedinstvenu Bosnu.

To je, zaista, cinično. Jer ono što Bosna dobija na papiru, ne može se sprovesti u život, i to svi znaju. Pogledajte samo zapadnu Hercegovinu – tamo se viore hrvatske zastave, koristi se hrvatska valuta. Narod smatra da je taj deo Hercegovine Hrvatska, i tako se ponaša. Da ne govorimo o Karadžićevoj tvorevini. Nikakav Ohajo i papir iz Dejtona neće to promeniti. Uostalom, šta znače papiri na Balkanu, šta znače ustavi i sporazumi... Naročito sporazumi koje potpisuje jedna posve nelegitimna vlast. Pogledajte ko predstavlja te narode – jedan Tuđman, Milošević... Autoritet njihovog potpisa je ništavan.

U Dejtonu se ne traži ništa više od potpisivanja prekida vatre, do izbora novog američkog predsednika. To traže Amerikanci, to će i dobiti, što se vidi najviše iz načina na koji oni tretiraju pregovarače. Tretiraju ih prosto kao objekte, okružili su ih vojskom i žicom, doneli im gotov papir i rekli: dok ovo ne potpišete – nećete ići kući. Ima tu da sedite dok se ne dogovorite... Mislim da su i pregovarači to kanačno shvatili i niko od njih neće pokušati da nešto suštinski promeni. Naravno, probaće da izvuku neku sitnu korist, neki gas za domaćinstvo na dva meseca, da koriguju malo mape...

Mnogi smatraju da ni do tog prekida vatre ne bi došlo da nije bilo srpskog debakla u Krajini.

Posve se sa tim slažem. Ali do poraza je došlo mnogo ranije. Srbi su davno izgubili ovaj rat, to sam tvrdio kada su bili najmnocniji, kada su držali najviše teritorije, i svi su se čudili. Srbi su diplomatski izgubili još pre nego što su se digli na oružje. A nema tog oružja kojim se može dobiti diplomatski izgubljen rat. Kulminacija poraza je Krajina, kada su Srbi iskusili tu medicinu koju su drugima davali, kada su stradali od terorije koju su sami stvorili: Ne možemo živeti sa drugima! Ne možete? E, pa sada lepo živite sami, ali u Srbiji...

Suštinski, srpki poraz se desio u trenutku najveće euforije, onda kada je Milošević ceo svet proglasio za neprijatelja, kada je rekao da može sam protiv svih, kada je tvrdio da Srbija može pod sankcijama hiljadu godina... Tada je počeo sunovrat. Da ne procenjujemo u moralnoj nego u pragmatičnoj ravni: takva politika je moguća jedino ako je vodi neka

supersila. A ni supersile se tako ne ponašaju. Amerika zna da negde mora popustiti, napraviti kompromis.

No, izgleda da je svijest o tom porazu jasna tek nakon izгона Krajišnika?

Da, možda je to uticalo na Miloševića da sedne za pregovarački sto. Za tim stolom on ništa ne može tražiti. Ništa. On je došao da potpiše kapitulaciju. Moraće konačno da napusti Karadžića i Mladića, moraće da napusti politiku srpskog ekspanzivnog nacionalizma, na kojoj je jahao sve ovo vreme. Potpisaće poraz, ali bojim se da se sa tim neće pomiriti. Opet će početi da traži neku novu pobjedu, možda na Kosovu, možda u Makedoniji.

Kažete da će morati da se odrekne Karadžića i Mladića. A da li će ih izručiti Sudu u Hagu?

Ne verujem da će Milošević to uraditi. To bi mu stvorilo suviše velike probleme. Jedina delotvorna opozicija u Srbiji je nacionalistička, ona koja već sada Miloševića optužuje za izdaju Bosne i Krajine. Zamislite kakve bi mu probleme tek pravili kada bi izručio Karadžića i Mladića. Ali, Milošević im neće dati azil u Srbiji, jer više mu ništa ne trebaju. Trebali su mu dok je ušvršćivao vlast, a sad su mu samo teret. Iako ih je kontrolisao sve vreme rata u Bosni, jednostavno će reći: Ja taj rat nisam ni vodio, vi ste to radili, neka vam bude kako vam bude, ne tražite sklonište u Srbiji. Ali ih neće izručiti.

No, to je jedan od osnovnih zahtjeva u Dejtonu.

Zahtev je generalnije formulisan. Traži se da Milošević, i ostali naravno, prihvate nadležnost Haškog suda. Milošević, koji kao pravnik uživa u pravnim formalizmima, potpisaće i taj zahtev. Kasnije će tvrditi da on saraduje sa Sudom i saradivaće, na način na koji on misli da treba. Teško je formulisati šta znači ta obaveza – saradivati sa Sudom.

Zar to ne bi moglo značiti da se – ako ne Srbi iz Bosne, jer Milošević se uvijek može pravdati da je to druga država – Sudu predaju oni ljudi koji žive u Srbiji, a sumnja se da su počinili zločine u Bosni i Hrvatskoj?

Milošević ne može izručiti bilo koga ko je značajan. Sitne izvršioce zločina on može, čak i predati, ali ne i ljude koji bi i sami srpskog Predsednika uvukli u zločin. Pa, Šešelj je davno pretio – idem u Hag, ali sa Miloševićem. Srpski Predsednik ne može izručiti nikoga od onih ljudi koji bi počeli da govore da ih je naoružavala srpska vojska, policija, da su bili legalizovani od vlasti u Srbiji, da ih je ta vlast, sa punim znanjem Miloševića, slala na frontove, da su pred njenim očima i pod njenom komandom činjeni zločini.

Sva ta strašna zverstva događala su se u doba velikih srpskih pobjeda, euforije, i oni su sve činili gotovo javno, a ne sanjajući da ih jednog dana neko može pitati – šta ste radili u Vukovaru, Dubrovniku, Srebrenici...

Milošević prosto ne sme nikoga od značajnih ljudi izručiti, jer svi oni znaju užasno mnogo. Lako bi se otkrilo ko je komandovao. Može se desiti da izruči nekog ludaka, kao onog što mu sada sude negde u Šapcu, pa čak i Arkana...

Kao da Arkana nije naoružavala srpska policija i vojska?

Da, ali Arkan je kriminalac sa dugom istorijom. Malo bi značila njegova reč. A možda bi za Arkanovo izručenje Milošević dobio čak i aplauz u Srbiji. Jer, ljudi su siti kriminala, a to što se Arkan razbacuje novcem po Beogradu, što baca zlatnike na svojoj svadbi, to mnoge iritira.

Da bi postala normalna evropska država, da li je Srbiji neophodno da se desi isto što i Njemačkoj 1945. godine – vojni poraz i denacifikacija?

Da, ali ne vidim ko u svetu za to ima interesa. Srbija je mala zemlja. To nije Nemačka koja je mogla da zatrese planetu. U Srbiji je napravljena jedna gotovo neraskidiva veza između vlasti i kriminala. To se samo silom može razbiti. Milošević drži sve poluge vlasti, drži privredu, medije, vojsku, policiju. Ne zanima ga Skupština, međustranački život. On je vaninstitucionalan, da se poslužim njegovom omiljenom frazom. Vlada vaninstitucionalno, što je najavio, ako se sećate...

Govorili ste o razlikama suda u Hagu i Nirnbergu.

Osnovni problem Tribunala u Hagu je u Statutu, u Krivičnom zakonu po kome će se suditi. Statutom nije inkriminisan osnovni zločin iz koga su proistekli svi ostali zločini na terenu bivše Jugoslavije. To je zločin vođenja agresorskog rata, zločin protiv mira. Inkriminacija takvog zločina dovela bi na optuženičku klupu glavne, a to su Milošević, Kadijević, Jović i Kostić. Jer oni su započeli rat. Jugoslavija nije nestala zbog građanskog sukoba, već se radi o agresiji koju su oni izvršili.

Jugoslavija se raspala tek onda kada je Srbija donela Ustav, 28. marta 1989. Tim ustavom Srbija se izdvojila iz Federacije. Tek kasnije su izašle Slovenija i Hrvatska. Dakle, Jugoslavija ne postoji, za mene kao pravnik, od 28. marta 1989. A da ne govorimo o 25. junu 1991. godine. A to znači da ne postoji više ni jugoslovensko Predsedništvo, kao vrhovni komadant JNA, ne postoji ni JNA. Sve ono što su posle tih datuma radili tzv. krnje Predsedništvo i tzv. JNA je vaninstitucionalno. Institucija više nema, postoje samo četiri pojedinca u nekadašnjem Predsedništvu i masa naoružanih ljudi u nekadašnjoj JNA. Milošević njima izdaje naređenja, ne stoga što on nad njima ima vlast, već što su svi oni zaverenici, klika. Preko Jovića kontroliše marionete iz Crne Gore, Vojvodine, i sa Kosova, koje sede u nekadašnjem Predsedništvu. A oni opet daju naredbe Kadijeviću, koje ovaj izvršava, iako ga više ne obavezuju te naredbe, jer nema zemlje ispred čije se zastave zakleo, niti vojske kojom je komandovao. Te naoružane mase kojima komanduje Kadijević vrše zločine, kao što je onaj u Vukovaru. Rat koji se

vodi, prvo u Hrvatskoj, a potom u Bosni, vodi u stvari Predsednik Srbije uz pomoć bandi koje su nastale raspadom Jugoslavije.

Ratni zločini, u užem smislu, kao što su masakri, raseljavanja stanovništva, bombardovanja gradova, ubistva civila, genocid nad Muslimanima, samo su posledica tog osnovnog zločina, zločina vođenja agresorskog rata, zločina protiv mira. To se delo nije našlo u haškom Statutu, ne stoga što su taj Statut radili neki loši pravници, nego stoga što nije postojala jaka politička volja. Nije postojala volja da se osnovni zločin kazni. Jer, kažnjavanje takvog zločina pretpostavlja masovnu vojnu intervenciju i skidanje vlasti u Beogradu, da bi se došlo do dokumenata, kao što se u Berlinu došlo do arhiva.

Dakle, poraz Pala i Knina nije dovoljan?

Ne, to nije dovoljno. U svetu nije bilo volje da se izvrši vojna intervencija, kojom bi omogućili kažnjavanje, zato se i taj zločin prećutao u Statutu. I svi se gotovo prave kao da se nije ni dogodio. To je katastrofalno, ne samo za nas, već i za Zapad. Kada je tužilac Džekson insistirao da se zločin protiv mira uključi u načela Suda u Nirnbergu, osnovni argument mu je bio, da će, ako se to ne desi, suđenje biti podsmeh žrtvama, a od svih ostalih napraviće cinike. Javnost na Zapadu danas vidi da će i Hag ako na ovom ostane, od svih napraviti cinike.

Već sam rekao – Srbija nije Nemačka. Zapad je i tu pomalo rasistički. Čućete ovde kako kažu: ti balkanski narodi i nisu navikli na nešto bolje, sve je to isto – Milošević, Tuđman, Izetbegović, to je sve ista banda. Ne treba da žalimo ni taj narod koji ih stalno bira na slobodnim izborima. Ako se njima tako sviđa, što bismo se mi uzbuđivali...

Pa, čemu onda sve ovo, Tribunal u Hagu i čitava priča koja se podiže, ako glavni krivci neće odgovarati?

Međunarodni sud je nastao kao rezultat moralnog zgražavanja zapadne javnosti nad svim što se poslednjih godina dešavalo na Balkanu. Da bi se ludilo zaustavilo, bila je neophodna vojna intervencija. A kako do nje nije došlo, da bi se umirila javnost i savest onih koji kreiraju politiku, došlo se do ideje o Sudu za ratne zločine. To je nekakav lek.

Video sam Goldstona više puta. Ne verujem da i on tako vidi Sud. To je ozbiljan čovek, sjajan pravnik. Bez obzira na to kako se na Sud gleda u Ujedinjenim nacijama, među članicama Saveta bezbednosti, bez obzira na to kakvu su funkciju politički faktori odredili sudu – za Goldstona to nije nikakva maskarada i pozorište, nikakvo umirivanje savesti. Ali, čini mi se, da ipak, zbog toga što politički faktori Sud vide drugačije, Hag neće biti uspešan, neće se ponoviti Nirnberg.

Sud može obaviti jednu stvar koja se sada ne vidi dobro, a koja je veoma važna. Arhivi u Hagu biće naša istorija, istorija našeg zločina. Tu će istoriju

pisati neko ko je posve objektivan, ko se nalazi daleko od našeg jugoslovenskog konteksta. Mislim da je to važno za sve jugoslovenske narode. Jer, zna se kako smo mi pisali istoriju – onako kako nam se sviđa – a ratovali smo, između ostalog, i stoga što smo se svađali oko prošlosti koju smo svi drugačije videli, ratovali smo što nam se, recimo, nisu slagali brojevi žrtava po raznim jamama i Jasenovcima... Srbima sada neće dokazivati Muslimani i Hrvati šta su radili u ovom ratu. Istoriju će pisati neko drugi, u Hagu...

Neće je pisati akademici?

Ovog puta ne, nego gospodin Goldston. Srbi su dosad istoriju učili uglavnom iz narodnih pesama, a nema nade ukoliko nemate jasnu svest o sebi, pa i o onom najgorem u sebi. Identitet smo zasnivali na gomilama laži, istorijskih neistina i to nas je dovelo i dovelo. Najveći patriotski zadatak u Srbiji je da se spozna ta istina, ne samo onaj deo slavne istorije kojim se Srbi ponose, već puna istina – o porazima, klanjima, užasima koje su Srbi počinili.

Da je zločin manji, možda bi se i mogao lakše priznati. Stoga se i bojim da će sutra, kada se bude videlo da je sve ovo jedan strašan promašaj, biti lakše reći ono što govori Dobrica Ćosić: pa, mi smo jedan proklet narod – a ne: mi smo narod čija je vlast počinila toliki zločin. I ne samo vlast. Iz tog ludila nas, kao i Nemce, može izvući samo jedan nedvosmislen poraz.

Pomenuli ste Dobricu Ćosića. Mnogi smatraju da su Akademija, Udruženje književnika ili srpska nacionalistička inteligencija stvorili Miloševića i doveli do svega ovog? Da li za to mogu odgovarati?

Pomenuo sam neka imena, zato što smatram da su oni koji su imali faktičku moć da daju naređenja – najodgovorniji. Dobrica Ćosić i nacionalistička inteligencija iz Akademije i UKS spadaju u drugi ešalon, kako bi se reklo pravničkim jezikom. Sa moralnog stanovišta oni su, možda, i više krivi nego političari, jer su kolaborirali sa zločinačkom vlašću. Od intelektualaca vi uvek očekujete da bude moralno čistiji od političara, a oni su stvorili jednu ideologiju kojoj je trebao Milošević. On je njihove sulude fantazije sproveo u život. Sprovodio je ludosti Ćosića, Đoga, Crnčevića, Kapora...

Naravno, do onog trenutka do kada mu je to donosilo poene. Ali sa pravnog stanovišta, nije kriv podstrekač, koliko onaj koji izvrši delo. Mogao je Ćosić da fantazira koliko hoće, ostao bi samo kafanska luda da se nije našao neko ko je izveo tenkove, ko je razrušio Vukovar i uništio Sarajevo. Zato njih ne izvode pred sud, oni plaćaju drugačije. To su, kako Nemci kažu, “ubice za pisačim stolom”. Neće biti istorije književnosti sutra, u kojoj pored Ćosićevog imena neće stajati fusnota o sramnoj ulozi koju je imao svih ovih godina. Ta fusnota biće ispisana i pored mnogih drugih imena.

Vi ne možete kazniti svakoga ko je za ovo odgovoran. Pa, Milošević je gotovo aklamacijom osvojio vlast, ne možete pred sud izvesti ceo jedan narod. Taj narod će platiti, zato što je tako glasao, bedom, izolacijom, moralnom osudom... A intelektualci koji su u svemu ovom učestvovali platiće tim sramnim mestom u istoriji.

Jednom ste rekli da ništa od ovog užasa ne bi bilo moguće da Milošević nije proizveo strah i mržnju.

Još od Titove smrti Jugoslavijom je vladao strah. Osećalo se da je kraj jednoj epohi. Ljudi su bili uplašeni od budućnosti, strah je pojačan ekonomskom krizom prezaduženošću Jugoslavije, padom komunizma, strašnim slikama iz Rumunije. I Milošević je osetio taj strah, strah od ljudi od vremena u kome žive. I počeo je njime da manipuliše. Prvo je plašio Srbe na Kosovu Albancima, potom Srbe u Srbiji drugim jugoslovenskim narodima, onom pričom – Srbiji su vezane ruke, ona ne može ništa, jer joj drugi u svemu smetaju. Zatim je izluđivao Srbe u Hrvatskoj i Bosni. Klače vas, govorio je. Gurao je ljudima puške u ruke i ruke u zločin. Naravno, takvo ponašanje srpskog predsednika plašilo je narod. Pitali su se ljudi: zašto nas naoružava, mora da za to ima razlog? Srbi u Hrvatskoj su se bojali ne toliko Tuđmana, koliko načina na koji Milošević izaziva Tuđmana.

Kada su Milošević, Jović, Kadijević, Kostić i ostali naredili da počne ubijanje, mržnja uopšte nije bila velika. U proleće 91. godine putovao sam Jugoslavijom, sa Evropskim pokretom. Ljudi nisu verovali u rat, jer se nisu mrzeli toliko da bi rat i vodili. Zato su i zločini koje su na početku sukoba činili pripadnici JNA i Arkana bili tako strašni, vadili su oči, ubijali su masovno ljude oko Vukovara, raspirivali mržnju. Verujem da je sve to hladnokrvno smišljeno, da bi rat mogao da se hrani. Onog trenutka kad na televiziji pokažete leševe, odrubljene glave, kada ubijate nečije dete, ceo univerzum se menja. Zaboravlja se da smo se nekad, ako ne ludo voleli, a ono makar tolerisali i živeli zajedno... Nasilje, dakle, nije nastalo spontano, već je naređeno sa vrha i izvodili su ga profesionalci. Proizvodili su nasilje, leševe, strah i mržnju. Vladar je mogao mirno da vlada. Više nije bilo bitno u kakvom ćemo uređenju živeti, kako će izgledati Skupština, kakva je opozicija... Strah je sve normalno razneo kao atomska bomba.

***Intervju: Milka Tadić,
"Monitor", Podgorica,
17. novembra 1995.***

Miloševićeva zavera

Godinu dana po izbijanju rata u bivšoj Jugoslaviji, Lorens Iglberger, vršilac dužnosti američkog Ministra spoljnih poslova, par puta je nazvao srpskog Predsednika Slobodana Miloševića verovatnim ratnim zločincem. Izvesno vreme nije bilo dokaza koji bi ukazivali na Miloševićevu odgovornost za genocid nad muslimanskim stanovništvom Bosne. No sada se pojavljuju novi dokazi koji ukazuju na obim njegove uloge u tom genocidu, koji je ranije bio zamagljen raznim zavereničkim metodama i paralelnim strukturama vlasti.

No još nema znaka da će Tribunal za ratne zločine u Hagu pokušati da pokrene krivični postupak protiv Miloševića. Glavni razlog za to je nedostatak političke volje među zapadnim silama, za koje srpski Predsednik nije više potencijalni krivac, već stub dejtonskog mirovnog sporazuma. U Dejtonu je Milošević zamoljen da okonča rat. On je to i učinio, čime je na paradoksalan način dokazao da on odlučuje o svemu. Zapad je proglasio diplomatsku pobjedu, dok je Milošević sebe proglasio mirotvorcem.

Istina je izbila na videlo prvo kroz nekoliko kapi, a onda u mlazu kada je Miloševićev režim počeo da truli iznutra i kada su razni politički protagonisti, saučesnici i zaverenici počeli međusobno da se okrivljuju, da se prepiru i upuštaju u svođenje računa. Glavni svedoci protiv Miloševića pojavili su se kada se on okrenuo ka miru: njegovi saučesnici i dželatili u strahu da ne postanu žrtveni jarci i kao takvi budu izručeni Haškom sudu, pomislili su da im je jedina zaštita da obelodane da su delovali u skladu sa naređenjima samog Miloševića.

Počeli su da obnaroduju Miloševićevu ključnu ulogu u zločinima počinjenim u ratu u bivšoj Jugoslaviji. Kroz članke, intervjuue i memoare, broj dokaza je stalno rastao. A ti dokazi su jasno ukazivali da je Srbija bila glavni akter rata u Hrvatskoj i Bosni, i da je taj rat vodio samo jedan čovek: Slobodan Milošević.

Milošević je imao stvarnu mada neformalnu kontrolu nad jedinicama bivše Jugoslovenske narodne armije (JNA); delovima bivše JNA koji su promenili ime i oznake i ostali u Bosni kao Armija Bosanskih Srba; Krajinskom vojskom u Hrvatskoj; i paramilitarnim jedinicama koje su operisale u Hrvatskoj i Bosni. On je uspostavio vlast nad ovim vojskama preko institucija koje je već formalno i stvarno kontrolisao: Socijalističkom partijom Srbije i Srpskom teritorijalnom odbranom i njenom policijom.

Policija je bila i ostala glavna baza Miloševićeve moći. Većina policijskih zvaničnika je bila imenovana na te funkcije za vreme njegovog političkog uspona između 1987 i 1991. Za to vreme Milošević je zadržao kontrolu ne samo nad Srbijom već i nad federalnim jedinicama i srpskim vođima van Srbije. Radovan Karadžić i general Ratko Mladić u Bosni, i Milan Martić i Milan Babić u Hrvatskoj trajali su dok je to Milošević želeo. Milošević je isto tako kontrolisao navodno privatne institucije, poput banki čiji su zvanični vlasnici bili Jezdimir Vasiljević i Dafina Milanović. Ove banke su finansirale rat kroz pljačku građana preko piramidalnih šema. Iza tih institucija stajala je stvarna moć-policija i njen gazda, Milošević.

Policija je učestvovala u vojnim operacijama u Hrvatskoj i Bosni na dva načina. Kao prvo je direktno učestvovala u takozvanim "Crvene Beretke" jedinicama, kojima su komandovali srpski policijski oficiri direktno pod Miloševićevom kontrolom: Jovica Stanišić, šef državne bezbednosti i pomoćnik Ministra unutrašnjih poslova; njegov zamenik Franko ("Frenki") Simatović, Radovan ("Badža") Stojčić, sada šef snaga Srpske javne bezbednosti i pomoćnik Ministra unutrašnjih poslova i Mihalj Kertes, zamenik Ministra unutrašnjih poslova. Kao drugo ona je kontrolisala paramilitarne jedinice i njihove vođe- Željka ("Arkana") Ražnjatovića (za kojim su izdate poternice zbog pljački u par evropskih zemalja), Dragoslava Bokana (u zatvoru zbog pljačke izvršene u Srbiji), Vojislava Šešelja, Mirka Jovića, Danijela Snedena ("Kapetana Dragana") i Vojina ("Žuču") Vučkovića.

Ovi paravojni vođi izjavljuju da ih je naoružavala JNA i policija, i da su im stavljane na raspolaganje vojne kasarne, transportna sredstva, uniforme, obuka i komandno osoblje. Oni su vozili policijska vozila. Policija i vojska su ih upućivali na specifične lokacije u Bosni i Hrvatskoj i koordinisali njihove akcije sa onima koje je preduzimala vojska. U celoj Srbiji su imali na raspolaganju policijsku pratnju, i nesmetano su prelazili srpske granice sa susednim republikama, čak im je dozvoljavano da uvoze ratni plen u Srbiju. Prilikom svakog obilaska svojih jedinica Šešelj je putovao vojnih helikopterom.

O svemu gore navedenom javno su svedočili neki Šešeljevi dželatili- Ljubiša Petković, Branislav Vakić, Slobodan Miljković i Branislav Gavrilović -i Marko Nicović, viši policijski oficir. Milošević je u to vreme tvrdio da ne zna ništa o paramilitarnim jedinicama i da "nikada nije čuo" za Arkana, mada su paramilitarne jedinice bile regrutovane pred kamerama državne televizije. Učešće srpske policije u ratu i njihova kontrola nad paramilitarnim jedinicama može se dokazati na osnovu samih objavljenih izjava, dok je Miloševićeva stvarna i zvanična kontrola nad srpskom policijom neosporna. Najgore zločine- ubistva, silovanja, masakre, paljevine i pljačku-vršile su paramilitarne jedinice (uključujući Crvene Beretke) i

njihova uloga svodila se na etničko čišćenje, to jest - genocid. Sve to jasno ukazuje na direktnu Miloševićevu odgovornost. Raspoložive informacije dovoljne su da se na osnovu njih podigne optužnica protiv Miloševića.

Miloševićeva kontrola nad JNA ima drugačije korene. Srbija je 1990 usvojila sporni Ustav, na osnovu kojeg više nije bila obavezna da poštuje savezne zakone. Uz to je imala i svoje snage Teritorijalne odbrane, kojima je komandovao Milošević. Na osnovu Saveznog ustava, Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija (SFRJ) prestala je da postoji 27 juna 1991, kada je Slovenija napustila Jugoslaviju. Pravna situacija postala je zamršena kada je Badinterova komisija, osnovana da odredi legalni status SFRJ, izjavila da je "SFRJ u procesu raspadanja." Vojin Dimitrijević, profesor prava na Beogradskom univerzitetu, izneo je suštinu problema kroz sledeći zaključak: pravo ne priznaje privremene oblike legalnog statusa. Pravo traži da se jasne granice povuku između različitih pravnih situacija. Stoga su u pravnom smislu može reći da SFRJ i jeste i nije postojala 28 juna 1991.

Otuda su sa prestankom SFRJ, prestale i da važe funkcije saveznih organa i institucija, pre svega Predsedništvo SFRJ i Jugoslovenska vojska. Stoga se da zaključiti da posle 27 juna 1991 legalno više nisu postajali ni Predsedništvo ni JNA.

Milošević je iskoristio konfuziju koju je stvorila Badinterova komisija kako bi ubedio ljude u tim institucijama i međunarodno javno mnjenje da SFRJ još uvek postoji. Zajedno sa šaćicom bivših članova bivšeg Predsedništva, i preko Veljka Kadijevića, bivšeg ministra odbrane, preuzeo je kontrolu nad povećom armijskom grupom koja je preostala posle raspada JNA. U pravnom smislu, ta grupa bi se u najboljem slučaju mogla nazvati privatnom Miloševićevom vojskom.

Ta vojska je prihvatila Miloševićevu interpretaciju, delimično zato što su ti oficiri bili indoktrinirani jugoslovenizmom i komunizmom, a delimično zato što je Milošević bio taj koji je mogao da ih plaća.

Samoproklamovano predsedništvo umesto osam članova koji bi predstavljali republike i pokrajine SFRJ, sada je imalo samo četiri člana: Borisava Jovića, čoveka broj dva u Miloševićevoj Socijalističkoj stranci; Branka Kostića iz Crne Gore i dva predstavnika iz Vojvodina i Kosova, dveju bivših autonomnih pokrajina Srbije. Po Jovićevom dnevniku rat je vodilo jedno nezvanično telo koje je vršilo kontrolu nad ostacima Jugoslovenske armije. Jović naziva to telo Glavnim ratnim štabom, pri čemu primećuje da je Milošević izričito zahtevao da se tom telu ne da nikakvo ime. Članovi tela bili su: Milošević, Jović, Kadijević, Kostić, šef generalštaba Blagoje Adžić, i predsednik Crne Gore Momir Bulatović. Jović je potvrđivao naređenja Vrhovnog ratnog štaba u ime takozvanog Predsedništva, a general Kadijević ih je prosleđivao vojsci, predstavljajući ih

kao naređenja Vrhovnog komandanta. Oni su funkcionali kao Miloševićeva oružana banda. Njegova uloga u bandi nije imala nikakve formalne ili institucionalne veze sa njegovim položajem Predsednika Srbije.

Sve gore navedeno otkriva suštinu Miloševićevih političkih metoda: građenje paralelne baze vlasti iza paravana formalnih institucija. Odkako je došao na vlasti, a možda čak i ranije, Milošević je stalno pravio zavere protiv zvaničnih institucija, istovremeno se krijući iza njih, uskraćujući im informacije i prisiljavajući ih da “glasaju” kroz odluke, dok je istovremeno oko sebe okupljao sazaverenike kroz zastrašivanje, ucenu i potkupljivanje.

Zato je prilično porazno kada se u *Guardian-u* od 3 februara 1997 pročita izjava Luis Arbur, Glavnog tužioca Haškog tribunala, da je za dizanje optužnice protiv nacionalnih vođa, poput Miloševića, potrebno dokazati “legalni komandni lanac.” To je baš onaj smer kojim Milošević želi da krene istraga. Organizatori Dejtona pokazali su mnogo zdraviji cinizam i razumevanje: oni su sklopili mir sa Miloševićem, mada on nije imao formalni prerogativ za donošenje odluka u ratu u kojem Srbija nije zvanično učestvovala. Niti je postojao “legalni komandni lanac” koji bi mu omogućio da primeni sporazum. Miloševićeva vlast nad zaverenicima (osim kada je reč o srpskoj policiji) bila je neformalna i zaverenička. Sasvim prirodno ovakva vrsta kontrole se mnogo teže dokazuje, jer je njena suština-tajnost. No to ne znači da se dokazi ne mogu vaspоставiti i odgovornost dokazati.

Milošević je ostavio brojne tragove svoje neformalne kontrole, ali niko ne prati te tragove. Jedini izuzetak je knjiga “*Prima facie* slučaj za optužnicu protiv Slobodana Miloševića,” autora Pol Vilijamsa i Normana Cigara. Autori su sakupili ogromu količinu detaljnog materijala o stvarnoj Miloševićевой kontroli nad svima onima na srpskoj strani koji su počinili ratne zločine i izvršili genocid. Haški sud bi grdno pogrešio kada bi prenebregao taj materijal.

***TRIBUNAL (Publikacija Instituta za
izveštaje o ratu i miru - London)
br. 7 februar - mart 1997***

Intervju za "Feral Tribune", 1998. godina

Srđa Popović (61), ugledni i svjetski znani beogradski odvjetnik, široj je javnosti najpoznatiji kao čovjek koji je 1986. na procesu u Zagrebu branio Andriju Artukovića, ministra unutarnjih poslova NDH. Popović, koji je svojedobno branio brojne disidente, među kojima i Paragu i Marka Veselicu, i koji je iz jugoslavenske metropole emigrirao u SAD 1990. godine, danas živi u New Yorku, ima jugoslavensku i UN-ovu putovnicu, ali se više ne bavi odvjetničkim poslom. "Ne radim više u struci, bavim se više financijskim poslovima". Popović je većinski vlasnik beogradskog tjednika *Vreme* (posjeduje 55 odsto dionica), član je Upravnog odbora Helsinki Watcha i vjerni čitatelj *Ferala*, koji redovito kupuje u 42. ulici. "*Feral* je najbolji list koji se ikada pojavio na području bivše Jugoslavije", kazat će Popović, čija je omiljena uzrečica: "Ja nisam Srbin nego advokat", i čija je odvjetnička tvrtka imala i takve klijente kao što su American Express, Chase Manhattan Bank, Rank Xerox ili Coca Cola Export.

Budući ste bili branitelj Andrije Artukovića na procesu u Zagrebu 1986. godine, zanima me jesu li vas možda zvali i iz tabora Dinka Šakića ne biste li bili i njegov odvjetnik na predstojećem suđenju u Zagrebu?

Nije me nitko zvao, a ja Šakića i ne bih mogao zastupati pred hrvatskim sudovima jer to mogu samo hrvatski državljani.

No, recimo, da vam se ipak pruži mogućnost obrane Dinka Šakića, biste li prihvatili tu ulogu?

Ne znam, to nikad čovjek ne zna unaprijed. Ja principijelno nisam nikoga odbijao, i što je slučaj teži, više me zanima. Međutim, kako se više ne bavim odvjetništvom, i ne razmišljam u tom pravcu.

Kakva su vaša predviđanja glede predstojećeg suđenja Šakiću, odnosno, što bi, po vama, u tom procesu moglo biti najintrigantnije? Zamolio bih vas isto tako da pokušate povući paralelu između suđenja Artukoviću i Šakiću.

Prilikom suđenja Artukoviću postojala je jedna velika pravna smetnja da on bude osuđen i mislim da je on tada osuđen protivno postojećim jugoslavenskim zakonima.

Govorite, pretpostavljam, o skandaloznom ponašanju suca Gajskog, koji je mirne duše Artukovića osudio na smrtnu kaznu premda ta presuda

nije imala zakonsko uporište jer se temeljila na "nepotpunom spisu" i na lažnom svjedočenju krunskog svjedoka optužbe Avdića?

Da. Na stranu to je li Artuković za nešto kriv ili nije, to je druga stvar, ali da je zakon pogrešno primijenjen u Artukovićevu slučaju, to je, bez sumnje, nedvojbeno.

Nije li presuda imala primarno politički karakter?

U karakter suđenja i motive procesa uopće ne želim ulaziti, ali mogu vam objasniti što je, tehnički kazano, bila bit smetnje za suđenje Artukoviću. Mene bi, recimo, zanimalo je li u današnjim hrvatskim zakonima i Ustavu otklonjena ta smetnja, koja se u ono doba ogledala u tome da je po tadašnjem Ustavu SFRJ bila zabranjena retroaktivna primjena zakona. Zakon o ratnim zločinima i genocidu, po kojemu je suđeno Artukoviću, donesen je u Jugoslaviji 1951. godine; djela za koja je Artukoviću suđeno učinjena su ranije, prema tome, taj zakon nije se mogao retroaktivno primijeniti na Artukovića. A takva odredba stajala je i u krivičnom zakoniku SFRJ.

Što je, međutim, s onom poznatom odredbom da ratni zločini nikada ne zastarijevaju?

Sjećam se, isto je pitanje onda postavilo i tužilaštvo kada sam ja iznio prije spomenutu argumentaciju. Vaša opaska je točna, ja sam se s njom složio i na suđenju Artukoviću, ali sam dodao, u jednoj pomalo čudnoj situaciji, da ona vrijedi samo za buduće ratne zločine, ali ne i za prošle. Tužitelji i ostali tada su me pogledali kao da ratni zločini više nikada neće biti počinjeni.

Jesu li tadašnji jugoslavenski zakoni možda bili, u stanovitoj mjeri, u suprotnosti s međunarodnim konvencijama o ratnim zločinima?

Ne, taj problem postoji od početka, postojao je i u Japanu, a postojao je i nakon Drugoga svjetskog rata kada se sudilo ratnim zločincima. Pravnici su na sljedeći način riješili taj problem: retroaktivno djelovanje zakona nije bilo sporno, bilo je načelno regulirano krivičnim zakonom. No, oni su za ratne zločince donosili specijalne zakone u kojima je izričito pisalo da će biti primjenjivani retroaktivno. To se onda nazvalo načelom pravičnosti, jer se nije moglo dopustiti da takvi zločini ostanu nekažnjenima premda i dalje ostaje na snazi načelo da retroaktivna primjena zakona nije dopustiva. Ja ne znam ima li Hrvatska ili namjerava li donijeti takav specijalni zakon. Primjerice, kad je uhvaćen Eichmann, donesen je specijalni zakon po kojemu je on suđen.

Danas se često u Hrvatskoj može čuti, pogotovo od nekih vaših kolega odvjetnika - Olujića, Gabelice, Šeksa i nekih drugih - da se o Dinku Šakiću, bez obzira što nije nimalo sporno da je bio zapovjednik

ustaškog logora u Jasenovcu, ne može i ne smije govoriti kao o ratnom zločincu sve dok sud to, eventualno, ne ustvrdi. Kakvo je vaše mišljenje o tome?

Kazat ću vam što se dogodilo u Nürnbergu: tamo je jedan od tužilaca tijekom suđenja nazvao nekoga od optuženih ratnim zločincem, zbog čega je obrana tražila izuzeće tog tužitelja. Izuzeće je i dobila. Drugim riječima, svatko je nevin dok ne bude pravosnažno osuđen. U pogledu krivične odgovornosti ništa ne može biti nedvojbeno. Ako vi nešto "nedvojbeno" znate, otidite na sud pa svjedočite, pa će sud utvrditi je li vaš iskaz nedvojben ili nije.

Tu neminovno dolazimo do pitanja morala kod obrane ratnih zločinaca, odnosno do odnosa između prava i morala. Jeste li vi, tijekom branjenja Artukovića, u nekom trenutku možda bili u kakvim moralnim dvojabama?

Kod odvjetnika taj je moment uvijek prisutan, jer uglavnom branite ljude koji na kraju ispadnu krivi. No, Artuković ili netko drugi može vam osobno biti nesimpatičan, njegova djela mogu vam biti odvratna, ali vi tu uvijek branite i nešto više od tog konkretnog čovjeka - branite pravo svakog čovjeka da bude pravedno suđen. Ja ne smatram da je Artuković, s obzirom na zakonske okolnosti o kojima smo govorili, trebao biti osuđen, premda ja osobno nemam nikakvih simpatija prema njemu. Ali smatram da je mnogo važnije obraniti javni poredak i legalitet u jednoj zemlji, i da se zakon poštuje upravo onda kad nam to nije ugodno.

Kod prihvaćanja Artukovićeve obrane postavili ste dva uvjeta koje je Artukovićev sin prihvatio: da ne možete braniti ustaštvo i NDH i da ne možete negirati genocid. Mislite li da bi odvjetnik koji bude branio Šakića mogao postaviti iste ili slične uvjete ili ste skloniji tezi da će se Šakićeva obrana i njegovi branitelji zaputiti u nekom drugom, možda posve suprotnom smjeru?

Meni je to vrlo teško reći, pogotovo zato što je hrvatska javnost trenutačno previše podijeljena upravo u odnosu na ocjenu povijesnog naslijeđa NDH.

Hoće li Hrvatska, po vama, suđenje Šakiću iskoristiti za konačni obračun s dijelom vlastite prošlosti koja je bila obilježena NDH i fašizmom ili možda prije, za relativizaciju ili čak za obranu i banalizaciju ustaških zlodjela?

Sve ovisi o tome koga vlast odabere da brani Šakića, jer su, mislim, i odvjetnici podijeljeni, kao uostalom i cijelo društvo u pogledu ocjene NDH.

Da ste kojim slučajem Šakićev odvjetnik, na čemu biste temeljili njegovu obranu?

Prvo bi me zanimalo da vidim ono o čemu smo malo prije govorili - dopuštaju li hrvatski zakoni i Ustav retroaktivno djelovanje zakona. Drugo, zanimalo bi me, ako hrvatski zakon ne dopušta retroaktivno djelovanje zakona, je li donesen specijalni zakon za suđenje Šakiću; treće - ali to se ne bih usudio upotrijebiti, priznajem, iz političkih razloga, kao što se nisam usudio upotrijebiti taj argument ni tijekom suđenja Artukoviću - pokušao bih dokazati da strana koja je i sama činila ratne zločine nema prava da se poziva na Konvenciju o ratnim zločinima. SFRJ, odnosno, komunisti poslije rata, vršili su ratne zločine...

Tu ste ih mislili prozvati, koliko mi je poznato, za Bleiburg, Kočevski rog i neka druga zlodjela?

Da, i na toj osnovi bi se doista mogao iskonstruirati jedan zanimljiv tip obrane...

Naravno, tada se postavlja pitanje u kojoj je mjeri i je li uopće sadašnja hrvatska država svojevrsna "pravna sljednica" NDH. Iako, po Tuđmanu, koji svojim riječima i postupcima zapravo nabacuje argumente na volj onima koji su skloni takvim tezama, to nije nimalo sporno. Dapače...

Mogu zamisliti da to ipak nekome može pasti na pamet, i mislim da to ne bi bilo dobro. Ja u takvoj obrani ne bih sudjelovao.

Što će, po vašem mišljenju, biti primarni interes Dinka Šakića, koji je izjavio da ima puno povjerenje u hrvatsko pravosuđe: da ne bude osuđen i ostane u zatvoru, da obrani svoju čast i dostojanstvo ili možda da dokaže da NDH nije bila baš tako crna i fašistička kao što se govori?

Njegov je glavni interes da se brani, a njegovo je suđenje sigurno vruć krumpir za hrvatsko pravosuđe, baš zato što je društvo podijeljeno. Suđenje Šakiću bit će više politički negoli pravosudni ispit.

Kakve su vaše prognoze u pogledu tijeka suđenja, u kom će (političkom) pravcu ono teći?

Šakić mora biti osuđen i on će biti osuđen. U to sam siguran. No, ako je javnost podijeljena, onda, za vlast, nijedna odluka nije dobra. U svakom slučaju, obrana u ovom procesu neće imati nikakvu ulogu, jer je odluka o Šakiću toliko politički značajna da će ona biti i donesena na političkoj razini. Bez obzira ponavljam, kako se obrana bude postavila i bez obzira koliko bude djelotvorna. Rezultat će jednostavno morati biti donesen na najvišoj političkoj razini i tu nikakve pravne okolnosti neće imati nikakvog bitnog značenja.

Za aktualnu hrvatsku vlast zasigurno bi bilo najbolje da do suđenja nije ni došlo, nije li tako?

Tako je. Oni će pokušati naći neki srednji put da zadovolje i jedne i druge, a neće zadovoljiti nikog. Neće zadovoljiti nikoga zato što su ta dva dijela hrvatske javnosti dijametralno i beskompromisno suprotstavljena.

Znači, ne dajete šanse opcijama po kojima bi Šakić mogao biti, iz raznovrsnih razloga, oslobođen?

Ne, ali to sada govorimo o politici, ne o pravu. U političkom smislu, Šakićevo oslobađanje bila bi prava katastrofa po Hrvatsku, osobito gledano izvana, tako da to uopće na dolazi u obzir.

Ne znam koliko ste upoznati s nekim novim hrvatskim zakonima, ali me zanima što mislite o zakonima koji štite duševno zdravlje političara i na osnovi kojih sud mora zakazati suđenje - u pravilu protiv novina i novinara - u roku od osam dana?

Takav oblik zaštite ljudi koji se nalaze na političkim funkcijama poguban je za svaku demokraciju. Kad se nalazite na nekoj političkoj funkciji, vi imate golem broj privilegija, ali s time ide i vaša eksponiranost u javnosti, i sve to na neki način morate platiti. Morate šutke otrpjeti kritike, pa čak i uvrede. Takvi su zakoni uvijek vrlo opasni za prirodu političkog sustava. Političaru mora biti jasno da je na milosti i nemilosti javnosti. I to tako treba biti, čak i ako prelazi granicu dobrog ukusa, jer je sve to, zapravo, u interesu kontrole vlasti.

Kakvo je vaše mišljenje o Haaškome tribunalu?

U početku sam bio veoma skeptičan prema tome sudu, jer je on prvobitno bio organiziran samo da bi opravdao odsutnost međunarodne vojne intervencije u bivšoj Jugoslaviji. No, kad sam prvi put susreo suca Goldstonea, on mi je kazao da će Haaški sud postojati još trideset godina.

Mislite li da bi se pred njim, jednoga dana, u ulozi optuženih mogli pojaviti i Milošević i Tuđman?

Ja ne isključujem tu mogućnost. Samo, ako bi do toga došlo, to bi onda značilo da bi oni izgubili političku moć u zemlji.

Znači, oni bi Haag mogli vidjeti tek nakon silaska s vlasti?

Da, zato se tako grozničavo i drže te vlasti. Milošević je popalio sve mostove za sobom, on nema kud: ako nije na vlasti, on će biti ili suđen ili će ga netko ubiti.

Biste li prihvatili poziv da u Haagu branite Miloševića?

Prihvatio bih, i znam kako bih ga branio.

Možete li otkriti kako biste ga branili?

Zločini koji bi se njemu mogli staviti na dušu, golemi su. Ali onda se postavlja pitanje kako može jedan čovjek - to je pitanje i on sam postavio u

jednom intervjuu - imati toliku moć. On ju je imao, ali tko mu je tu moć dao? Koliko je još ljudi suodgovorno s njim za izvođenje djela s takvim pogubnim posljedicama. To se ne može slomiti na jednome čovjeku. Trebalo bi vidjeti što se zbivalo sa srpskom intelektualnom elitom koja je poticala te zločine i što je bilo s tim ljudima koji su četiri puta glasali za njega dok je on radio zločine. Bilo bi uputno vidjeti na koga sve i u kojem postotku pada odgovornost. Lako je osuditi Miloševića, ali pravo je pitanje kako je on uopće mogao doći u situaciju da učini to što je učinio.

Međutim, Miloševića bih branio jedino ako bi i on sam pristao da (ga) se brani na taj način.

Što bi se moralo dogoditi da se vratite za stalno u Beograd, iz kojega ste u SAD otišli 1990. godine?

Ja to uopšte ne mogu zamisliti. Jer, ja sam otišao u onom trenutku kad sam vidio da ja više tome društvu na pripadam. Živio sam s komunistima i s njima svašta doživljavao, ali to mi nije teško padalo. Ali kada sam vidio da je stvoreno jedno društvo u kojemu meni nema mjesta, u kojemu niti mene tko treba niti ja koga trebam, niti ja znam što bih mogao raditi u takvom društvu, osjetio sam se naprosto suvišnim i otišao sam.

Čini li vam se uputnim povući paralelu između sadašnjega društvenog i političkog trenutka u Srbiji i Hrvatskoj?

Najprije, ja tu pravim jednu osnovnu razliku, i to nikada ne propuštam kazati: nije bila ista uloga srpskoga i hrvatskog političkog rukovodstva u odnosu na rat. Raspad Jugoslavije i rat, inženjering je Slobodana Miloševića i ljudi oko njega. Srbi su bili agresori u Hrvatskoj, tu za mene nema uopće nikakve sumnje. Oni su prvenstveni krivac, a onda i svi oni koji su ih podržavali u raznim fazama. Međutim, govoreći o sadašnjim političkim sustavima Srbije i Hrvatske, mi smo toliko dugo živjeli zajedno da se dosta dobro znamo, pa se ni danas mnogo ne razlikujemo: bezdušna je otimačina prisutna na obje strane. Slovenija je uvijek bila druga priča. Hrvatska vlast je, čini mi se, usprkos svemu, ipak više sklona prihvaćanju primjedaba i kritika Zapada, dok se srpska odlučila za totalnu izolaciju, i suprotstavljanje cijelom svijetu podignula je na razinu ideologije.

Intervju: Darko Vukorepa

Srpski spas zove se Haag

Kako vi gledate na aktualne NATO-ove napade na SRJ? Podsjetimo se, vi ste iz rodnoga Beograda otišli 1991. godine, kao žestoki protivnik Miloševićeva režima. Danas ste stanovnik New Yorka...

Ja mislim da je NATO ušao u tu intervenciju takoreći nevoljno. Po mome mišljenju, on svoje motive i političke i vojne ciljeve nalazi u hodu, tako da sada sve to skupa ne izgleda dobro, ali mislim da će NATO, kako se situacija bude dalje razvijala, sve jasnije i jasnije vidjeti kojim putem treba ići.

Kažete da je NATO ili Zapad predvođen SAD-om u intervenciju protiv Jugoslavije krenuo nevoljno. No neki je razlog ipak trebao biti presudan za početak napada. Što je po vašem mišljenju prelilo čašu, intenziviranje genocida nad kosovskim Albancima ili nešto drugo?

Mislim da oni nisu shvatili da se Milošević bori za svoj život, i da će, naravno, biti spreman da žrtvuje, kao što je uvijek na to bio spreman, i živote, tuđe naravno, i infrastrukturu Srbije, kao i dugoročnu budućnost naroda samo da ostane na vlasti. Jer ako siđe s vlasti, morat će se brinuti i za svoj biološki život.

Šta se, po vašem mišljenju, zapravo krije iza ove intervencije Zapada – briga za kosovske Albance, nakana da se Miloševića napokon svrgne s vlasti... ili su pak u igri interesi koji se ponajprije tiču samoga Zapada?

Da vam kažem nešto, a ja sam ovdje već osam godina: Zapadu je Milošević, nakon svega što je radio u Hrvatskoj, Bosni i na Kosovu, postao jednostavno – nepodnošljiv. Više se nije moglo tolerirati. Ovo što se sada događa, Zapad radi zato što to nije učinio kada je to bilo potrebno. A to je bilo potrebno, po mome mišljenju, kada je postalo jasno šta se radi u Vukovaru ili kada je počela opsada Sarajeva ili kad se dogodila Srebrenica. Bilo je milijun povoda... Oni su se neprestano nadali da Miloševića mogu primiriti i s njim postići nekakve sporazume, da mu mogu ponešto progledati kroz prste, a da će on zauzvrat biti taj “faktor stabilnosti” u regiji, kako su to govorili srpski mediji. Sada se međutim pokazalo da su to bile čiste iluzije, da Milošević ima prirodu zvijeri, koja mora stalno ulaziti u nove konflikte i krize, i time sebi davati na važnosti, nudići se kao nezaobilazni sugovornik i bitan politički faktor. To je Zapadu jednostavno dodijalo.

Neki vaši kolege tvrde da se ovom intervencijom narušava suverenitet SRJ na temelju međunarodnog prava. Šta vi o tome mislite?

Ja se s time ne slažem, jer mislim da se Jugoslavija još nalazi u stanju raspada. Novu Jugoslaviju nisu priznale ni zemlje članice EU-a ni SAD, ona nije ni članica Ujedinjenih naroda. Potvrđeno je isto tako da nema kontinuiteta između bivše i sadašnje Jugoslavije, odnosno Srbije i Crne Gore... U takvim okolnostima ne može uopće biti riječi o punom suverenitetu te tvorevine. Stoga držim da ova intervencija nije suprotna međunarodnome pravu.

Kako će se po vašem mišljenju raspleti tzv. kosovska kriza?

Teško je to reći, zato što je NATO-ova intervencija tek u procesu samodefiniranja. Smatram da je velika pogreška učinjena kada su zapadne zemlje propustile osuditi "JNA" i Miloševića za ono za što su oni doista krivi, a to je – genocid. I to genocid u povratku – nakon genocida izvršenog u Bosni, oni sada vrše novi genocid na Kosovu. Ovdje u Americi ta riječ se teško izdvaja i upotrebljava jer židovska zajednica želi, kako da kažem, sačuvati monopol na tu kvalifikaciju govoreći da se ne radi o genocidu jer da je pravi genocid izvršen nad njima, što je besmisleno. Kao što ima raznih ubojstava, tako ima i raznih genocida. Sigurno je da genocid koji vrši Milošević – koji se ne može usporediti s holokaustom samo zato što on nema dovoljno snage za zločin onakvog obujma – zadovoljava sve one kriterije koji postoje u Konvenciji o prevenciji i kažnjavanju zločina genocida iz 1951. koju su potpisale i SAD i Jugoslavija.

Kakav je vaš stav prema bombardiranju, to jest prema "odgojnim mjerama" koje trenutačno prema SRJ primjenjuje SAD?

Ja sam od početka shvatio da će odmah nastati takva situacija koja će zahtijevati neminovno slanje NATO-ovih kopnenih snaga i apsolutno sam siguran da će kopnene snage biti i upućene u Jugoslaviju.

Samo na Kosovo ili na područje cijele SRJ?

Mislim da će kopnene snage biti upućene samo na područje Kosova, da će NATO zaposjesti cijelu pokrajinu i, zapravo, izuzeti je iz jurisdikcije Jugoslavije. Možda ne i formalno, dajući Kosovu odmah nezavisnost, ali smatram da će Kosovo u svakom slučaju doći pod protektorat Zapada tako da srpska vlast na tome području neće imati apsolutno nikakve ovlasti. Politički je bilo jako teško pred svjetskom i zapadnom javnošću kao cilj postaviti slanje kopnenih snaga na Kosovo, upravo zbog toga što je Zapad vrlo dugo štedio Miloševića i pokušavao od svoje javnosti sakriti njegovo pravo lice. Ali sada, da bi objasnili javnosti zašto poduzimaju to što poduzimaju, oni su pokazali pravu sliku Slobodana Miloševića i pravu sliku svega onoga što se na ovim prostorima događalo; na taj su način učinili nemogućim i nepotrebnim svako dalje pregovaranje s Miloševićem. Svi su shvatili da se rješenje mora namtetnuti silom. Ja sam bio zapanjen brzinom

kojom je ovdašnja, američka javnost to shvatila, premda je istina dugo bilo prikrivano upravo zato što Zapad nije htio intervenirati.

Ovdje je objavljeno nmoštvo emisija i članaka o Miloševiću i njegovru režimu, i onome što je on učinio na prostoru bivše Jugoslavije: nedvosmisleno je proglašen glavnim krivcem za raspad Jugoslavije, za rat u Hrvatskoj i genocid u Bosni. Pokazano je pod kakvim su terorom živjeli Albanci, pokazane su posljednje srpske akcije, kojima je počinjen genocid nad albanskim stanovništvom i milijun ljudi istjerano preko granice... To je potpuno izmijenilo stav javnosti, ovdje u Americi, tako da mislim da više nema govora o povratku u Rambouillet i na njegove dokumente. Sada sve to otpada.

Mislite li da je sada glavni cilj rušenje Miloševića s vlasti, možda čak i njegova fizička likvidacija?

Prije nekoliko dana u New York Timesu pojavio se članak koji je napisao Caspar Weinberger, bivši ministar obrane predsjednika Reagana, u kojemu on definira pobjedu NATO-a time da se Miloševića odvede u Haag. No, mislim da su američka administracija i javnost oš daleko od toga, ali sam potpuno siguran da će im, ako to ne učine sada, Milošević i u budućnosti dati povoda da ponovno razmisle o toj soluciji.

Recite mi kako osobno, intimno, doživljavate bombardiranje grada u kojemu ste živjeli i u kojemu vjerojatno i danas imate rodbinu, prijatelje...

Naravno da sve to vrlo emotivno doživljavam, teško mi je gledati kako padaju bombe na grad u kojemu sam rođen. No, ja sam tu vrlo ambivalentan. Premda, nije ni meni lako reći “neka ih bombardiraju”. Tamo imam rodbinu, stan, vikendicu... No, s druge strane mislim da je za budućnost srpskog naroda i Srbije dobro ovo što se događa. Oni su se našli na slijepom kolosijeku, ta je politika kao neki autobus koji već deset godina bez kočnica juri nizbrdo, i bilo je jasno da jednog trenutka mora udariti u neki zid.

Kako objašnjavate najnoviju homogenizaciju Srba? Svi su, naime, kao što je to točno u nedavnom intervjuu CNN-u rekao Akan, postali, bez imalo zadržke, “Slobodan Milošević”. I njegovi dojučerašnji više ili manje žestoki kritičari stali su na branik SRJ i Miloševćeva režima...

To je dosta lako objasniti. Prvo, da je Zapad postavio kao svoj cilj odvođenje Miloševića u Haag, mislim da bi situacija bila sasvim drukčija. To što ljudi protestiraju, posve je normalno: nitko neće reći, “u pravu ste, samo vi mene bombardirajte”. Međutim, tu je posrijedi i nešto drugo – što mislim da se nije dovoljno shvatilo – a to je da je jedan veliki broj ljudi, pogotovo onih koji su sudjelovali u protestima 1996. 1997. naprosto očajan, i to ne toliko zbog samog čina bombardiranja koliko zbog shvaćanja da su

šanse Srbije da poslije ovoga uđe u Europu – minimalne. Oni su očajni zato što vide da će Milošević iskoristiti ovo protuzapadno raspoloženje da ovjekovječi svoju vladavinu. I mnogi ljudi koji sudjeluju u ovim protestima protiv bombardiranja, to čine zapravo zato što shvaćaju da je Zapad od Srbije digao ruke.

Hoće li, po vašem mišljenju, Zapad, kada sruši Miloševića i njegov režim, ipak ulagati svoj kapital u Srbiju kako bi time smanjio ruski utjecaj na tim prostorima?

Kada bi Milošević i kompanija bili odvedeni u Haag, mislim da bi se situacija u Srbiji izmijenila za 180 stupnjeva. Odjedanput biste čuli mnoge kako govore da se dogodilo nešto povoljno, i nešto što može preokrenuti historiju toga naroda, i završiti ovaj strašan historijski pad koji su doživjeli. Mislim da bi Zapad onda imao sluha da im pomogne, ali uvjet za to je rušenje Miloševićeva režima.

Držite li izvjesnim da bi Zapad uskoro ipak mogao i formalno podignuti haasku optužnicu protiv Miloševića?

Mislim da za to postoje velike šanse. On je u posljednjih desetak dana toliko detaljno opisan da tu više nema nikakvih iluzija o tome tko je i kakav taj čovjek.

Kako će se, po vašem mišljenju, sada odnosno u bliskoj budućnosti, Zapad ponašati prema Tuđmanu i njegovu režimu? Hoće li ga, možda, znatno jače pritisnuti?

Znate što, Tuđman i Milošević su, po mojem mišljenju, od početka bili kao spojene posude. Znam da ta teza možda nije popularna u Hrvatskoj, ali meni se čini da su se njih dvojica čak sporazumjela i oko toga da će i “malo da ratuju”. Za mene je naravno, i dalje glavni krivac Milošević, jer je unio tu logiku u cijelu priču. Ovo je apsolutno za cijelu tu regiju kraj jedne epohe.

Kada smo razgovarali prošle godine u svibnju, kazali ste kako predviđate da će suđenje Dinku Šakiću biti “više politički negoli pravosudni ispit”. Pratite li suđenje, i što vam se čini, odavde iz New Yorka, kako teče proces?

Slušajte, stvarno ne znam što se događa na tom suđenju. Vrlo malo pratim, ovdje nema nikakvih informacija o tome, a ja, od hrvatskih novina, katkad pročitam samo Feral i ništa drugo.

Šakić se nekoliko puta smijao na iskaze svjedoka, prilično se bahato ponaša...

Naravno, on očito osjeća, nekako, da je tu kao kod kuće.

Kako tumačite nakanu Srbije da se pripoji uniji Rusije i Bjelorusije?

To su takve gluposti da to, mislim, ne treba ni komentirati. Sve je to kazalište koje oni stalno igraju, to su neke Šešeljeve ideje. Niti Rusiji treba Milošević...

Kako procjenjujete sadašnju stvarnu moć, Rusije, može li se vojno umiješati u “kosovsku krizu”?

Rusija ima vrlo dugoročne i vrlo ozbiljne zajedničke interese s Amerikancima. Davanje verbalne podrške Miloševiću samo je predstava za domaću publiku, oni nemaju nikakve ozbiljne namjere da se miješaju u ovaj sukob.

Prošle godine ste kazali da biste prihvatili poziv da u Haagu branite Miloševića? mislite i dalje, nakon Kosova, isto?

To se kod mene ne mijenja, ja bih Miloševića branio ako bi on pristao da linija njegove obrane bude kako on nije jedini krivac, kako odgovornost dijeli s mnogim drugima u Srbiji. Jer jedan čovjek stvarno ne može napraviti sve ovo što je on napravio.

Antrfile:

Što sam rekao Anti Markoviću?

Već sedam godina pišem, ali ne znam zašto. Pišem o onome što nikoga više i ne zanima, ali htio bih ostaviti trag o onome kako je izgledao komunizam i politička suđenja u bivšoj Jugoslaviji, imao sam prilike 1989. i 1990. Razgovarati s mnogim ljudima, ponajprije sa srpskim intelektualcima, ali vodio sam razgovore i s drugima, Gligorovom, Antom Markovićem, Izetbegovićem, Lončarom... Mene je 1990. zvao Ante Marković – nigdje o tome nisam govorio, sada vama prvi put o tome govorim – da ga posjetim. Kad smo se susreli, kazao mi je da on prati intervju koje sam ja u to doba davao i lijevo i desno, u nadi da mogu nešto promijeniti u javnom mnijenju, i ponudio mi je da kao nezavisni kandidat idem protiv Miloševića na izbore u Srbiji, a da će mi njegova stranka pomoći.

Ja sam mu kazao da mu je glupo ići na izbore u Srbiji, kada već nije išao na izbore u Hrvatskoj i Sloveniji, da će to izgledati jako loše. To je jedno, a drugo, kazao sam mu, “vi ćete te izbore izgubiti i tek onda će se vidjeti koliko ste slabi. Vi ste savezni premijer, i najviše možete učiniti s te pozicije. Mislim da ste pogriješili što ste uopće napravili stranku, a ako ste je već napravili, nemojte izići na izbore”. Na to mi je Marković kazao da se on mora oduprijeti Miloševiću. Odgovorio sam mu da bi mu bilo bolje da, prije svega najprije uhapsi Babića, koji neustavnim putem narušava teritorijalni intergritet Hrvatske, a ako mu Milošević pruži podršku, da potom uhapsi i

njega: a da Tuđmana onda može staviti u kućni pritvor, tek da se vidi da među njima ipak postoje neke razlike.

“Vi to meni predlažete hapšenja?” Upitao me tada Marković. Odgovorio sam mu da će, ako ne postupi na taj način, ovdje biti krvi do koljena. Uzvratio mi je: “Imam ja svoju ekonomsku reformu!”

***Intervju: Darko Vukorepa
“Feral tribune”
Split, 19.04.1999.***

U kaosu će profitirati Šešelj

Srđa Popović, poznati jugoslovenski odvjetnik, branitelj optuženih u brojnim političkim procesima, već odavno ne živi u Beogradu. No kao osnivač i vlasnik nezavisnog tjednika “Vreme” – u čiju su uređivačku koncepciju ne miješa – i iz New Yorka blisko prati srpsku političku scenu.

Jesu li NATO-ovi zračni udari imali smisla?

Ja sam pacifist i protiv sam svakog nasilja. No ipak mislim da se intervencija morala dogoditi. I došla je vrlo kasno. Javno sam rekao da je to trebalo učiniti posle Vukovara ili najkasnije, kad je počela agresija na BIH. Postalo je jasno da se Milošević drukčije ne može zaustaviti. Da se to dogodilo, bile bi sprečene mnoge žrtve, i intervencija bi pomogla i srpskom narodu. Naime, ne bi bili počinjeni mnogi zločini zbog kojih su na zlu glasu i Srbi kao nacija.

Vojni je poraz bio potreban srpskom narodu i iz psiholoških razloga, da shvati kako je cela ta politika bila pogrešna. Kao da je celi narod na jednom raskršću krenuo pogrešnim pravcem i tonuo sve dublje i dublje u katastrofu. Kosovo je izgubljeno, ali ne zbog intervencije, već je izgubljeno davno, pre deset i više godina.

Prije početka bombardiranja mnogi su očekivali da će Milošević ipak ustuknuti pred realnom prijetnjom, ili da će pristati na neki sporazum nakon prvih udara...

Od početka sam govorio da će pustiti da bude bombardovan. Ciljeve je ostvarivao silom ili pretnjom sile i kad bi uzmaknuo pred jačom silom, uništio bi u Srbiji celi svoj kredibilitet. Vrlo često su kritikovali našu opoziciju zbog slabosti, ali Milošević ju je, kao i celi narod, stavio pred težak izbor, pred dilemu koja glasi: ostavite me na vlasti ili ćete imati građanski rat. Mnogo ljudi je glasalo za njega, jer su shvatali da neće sići s vlasti mirnim putem.

Kad bi definitivno izgubio na nekim izborima, on bi silom zadržao vlast. Ako bi se podignule demonstracije on bi tukao, pucao po njima... Davno je to dao na znanje, još 1988., 1989... On i Mirjana Marković su govorili da je ta vlast osvojena puškom, pa će se puškom i braniti. Ne čudim se ljudima koji su smatrali da je sve bolje od građanskog rata.

Ipak, sada se u Srbiji podigao dosta širok val antimiloševićevskih demonstracija. Kako ocjenjujete njihov domet?

Moji prijatelji znaju mi ovih dana reći - “on je gotov”. Ja odgovaram: “Kako zamišljaš taj trenutak kad on silazi s vlasti? Zar će Milošević izaći pred tv kamere i reći, evo moje ostavke...” To je nezamislivo. Od početka sam bio uveren da on može otići samo u kaosu i taj kaos je sada na pomolu. Jedina alternativa je da ga skinu ljudi iz njegove vlastite okoline, u šta sumnjam. I oni znaju da baš njemu duguju svoj opstanak na vlasti. Korumpirao ih je raznim lopovskim poslovima i znaju da bi njegovim odlaskom i oni došli na red. Oko 20 posto ljudi u državi direktno finansijski zavisi o vladajućem aparatu i već je to značajna podrška režimu. Paranoidni Milošević pobrinuo se i da u vojsci budu ljudi koji su mu verno odani.

Ipak, nikad ne znate. Na dvorovima uvek ima zavera i intriga. Počnu li ulični nemiri većih razmera, bojim se da će sve biti kao u Albaniji pre nekoliko godina: kaos, raspad svih institucija. Buknuće pobuna izazvana bedom, hladnoćom, očajem i gnevom ljudi... Razbijaće se trgovine, otimati ko šta stigne. Totalni raspad. Opozicija to neće moći kontrolisati i tu, na žalost, šansu ima jedino Šešelj!

Kako to mislite?

Šešelj je jaka ličnost, a njegova je partija tako organizovana da može najviše profitirati u tom haosu. Ljudi su naoružani, politika mu je bezobzirna i celo vreme koketira sa fašističkim idejama “reda”, “zavođenja reda”, diktature, podilazeći autoritarnoj svesti koja je jaka u srpskom narodu. Da se zna ko je gazda, da se zna ko naređuje, da svak mora poštovati naredbe... U slučaju velikog straha koji bi pratio nered, Šešelj bi sigurno isplivao kao neofašistički “spasitelj”.

Ne bi li on opet krenuo ratovati sa svim i svakim...

Srbija je slaba i više ni s kim ne može ratovati. To jest, gotovo. Za razliku od Miloševića Šešelj ipak nema aparat činovnika nasleđen iz prošlog sistema. Milošević je nasledio i novac, kontrolu nad ekonomijom, ljude u medijima... Šešelj je u odnosu na Miloševića, ipak puno slabiji. No u scenariju s dolaskom Šešelja prvi put bi se pojavila prava opozicija – građanska opozicija, napokon, jer posle Šešelja više nema ništa. No Šešelj bi bio tek prelazna figura, jer ko god dođe posle Miloševića neće trajati dugo.

Šta mislite o ljudima koji su nekad bili dio Miloševićeve vlasti – poput Nebojše Čovića ili Vuka Obradovića – a sada su lideri opozicijskih stranaka. Imaju li prednosti u borbi za vlast, budući da poznaju sistem iznutra?

Podrška Obradoviću isto odražava autoritarne tendencije u narodu o kojima sam govorio. Sviđa mi se što je on general. Slično kao i kod Tuđmana. General je, za te ljude, uvek nešto više nego čovek. Ne verujem da Obradović ima kakvog uticaja na vojsku, i teško je proceniti dokle može dogurati.

A crnogorska politika Mila Đukanovića?

Pa, ja poprilično pamtim i sećam se kako ga je na scenu izbacila “antibirokratska revolucija”. Bio je vrlo mlad, ali pristajanje na takvu politiku dosta govori o čoveku. Opet, reč je o politici, i tu vam ne vredi puno moraliziranje. Njegov sukob s Bulatovićem možda je i počeo kao sukob ličnosti za prevlast, ali je bio značajan. Vrlo lukavo izbegava taj poslednji okršaj koji bi Miloševiću dao prednost jer kontroliše aparat nasilja. Đukanovićeve programske ideje su dosta zdrave, ali mislim da ipak nije veliki igrač na toj sceni. Nema snage da se odcepi, a Milošević nema snage da ga u tome spreči. Nejasna situacija, ko li će prvi zagristi. Sad to nije u interesu ni jednom ni drugom. Počne li velika gužva u Srbiji, a počće najkasnije za godinu dana, onda može postati jedan od igrača.

Može li se nešto očekivati od ljudi koji su dosad figurirali kao opozicionjski političari, kao što su Zoran Đinđić ili Vuk Drašković?

Vuk Drašković je najveći opozicioni balast. On ima određenu demagošku veštinu da animira i povede ljude, to mu ne poričem, ali je uspeo ljude odvesti na slepi kolosek. Deset godina sistematski uništava tako akumuliranu energiju građana. Karijerist bez ideja, strahovito tašt čovek, naneo je veliku štetu.

Bez obzira što je znao dobiti dobre batine od policije, završiti u zatvoru...

Šta očekivati od njega, kada mu je glavni motiv što se voli slikati i biti u centru pažnje. Nema nikakvih ozbiljnih uverenja, ideja ili programa. Nakon beogradskih demonstracija 1997. pokazalo se da ne može saradivati ni sa kim. Od svakoga traži da mu se potčini, menja stavove svakih šest meseci. Samo više ono što misli da ljudi vole čuti. Ne verujem da Drašković može nešto učiniti. Kada se raspala koalicija “Zajedno”, pomislio sam da je to možda čak i dobro, jer će se Vuk do kraja kompromitovati i više neće moći zavoditi ljude. No, možda sam i pogrešio.

Koji su vaši osobni favoriti?

Naravno, to je ona građanska opozicija oko Vesne Pešić, ali sam svestan da oni nemaju puno šansi. Zapravo kad pogledam šire, ne vidim nekoga ko bi sada uopšte mogao zadobiti širu podršku. Zoran Đinđić je, recimo, inteligentan i obrazovan čovek. Nema harizmu kao Vuk Drašković, suviše je oprezan, sve nešto misli od danas do sutra. Ne vidim da bi narod za njim pošao.

Razgovarao sa s njim za vreme velikih beogradskih demonstracija. Činilo mi se tada da je on najbolji materijal, bez obzira na gluposti koje je ranije radio, podržavao Karadžića... S obzirom na to da je vladalo veliko nezadovoljstvo Miloševićem, predložio sam mu da ga optuži za agresiju na Hrvatsku, Bosnu, za celu nacionalističku politiku. “Svali sve na njega, neka

tih 30 hiljada ljudi na ulici dobije žrtvenog jarca”. Mislim da bi tog trenutka to prošlo. Đinđić kaže: “Pa kako ću, znaš da sam Karadžića posećivao u Bosni...” “Priznaj grešku”, rekao sam mu, “nije to naučni simpozijum, to je politika.” Ali on se bojavao da bi time više izgubio nego dobio. Sada pak jedino Vuk Obradović to govori. On je skupio hrabrosti da javno kaže da je cela Srbija postala Miloševićev talac.

Hrvatski politički komentatori redovito su srpskoj opoziciji predbacivali natjecanje u nacionalizmu s Miloševićem.

I bili su u pravu. I sad ima takvih, ali neki mu sad počinju kritikovati celu politiku. Neki ga optužuju što nije bio uspešan, kao da se u toj politici i moglo išta uspeti.

Zar i nakon NATO akcije?

Mnogi su se ljudi osvestili, kad su videli šta se dogodilo i kad su shvatili da se tim putem išlo od početka. Mislio sam da će Milošević početi naglo gubiti vlast dođe li do intervencije, a sad nisam sasvim siguran. Teško je proceniti koliko je ta svest raširena među običnim građanima. Videli su izbeglice iz Hrvatske, izbeglice s Kosova, polako se počinju pitati zašto su sve to pretrpeli. I Srbi su pretrpeli zbog Miloševićeve politike, naravno ne kao drugi narodi, ali se polako počinju pitati što im se to dogodilo.

Priličan ste pesimist u pogledu raspleta situacije u Srbiji. No, hipotetički, kad bi nekim sretnim ishodom nakon izbora bila osnovana ozbiljna postmiloševićevska vlada, koji bi morali biti njezini prvi koraci u ozdravljenju zemlje?

Morala bi se odmah deklarirati promena u spoljnoj politici. Javno bi se moralo reći da cilj Evropa, da je to model razvoja kojem se teži, bez obzira koliko sada bili udaljeni. Okruženi smo zemljama koje su u NATO-u, ili su kandidati za ulazak, nemamo budućnost u vezivanju s Rusijom i želimo saradnju sa susedima i Evropom u punoj meri. Nova vlada morala bi iskreno napraviti tu povijestnu prekretnicu.

Trebalo bi napraviti reviziju privatizacije i nacionalizirati sve što je dosad privatizirano. Naime, Milošević je omogućio da se dosta tog ološa obogati, što bi oni u normalnim demokratskim okolnostima mogli koristiti kao strašnu polugu moći. Trebalo bi ohrabriti ljude, eto, poput mene, da se vrata u Jugoslaviju. Nju je napustila srednja klasa, mnogo mladih obrazovanih stručnjaka, ljudi koji bi mogli biti nosioci obnove.

Kako ocenjujete stanje na Kosovu?

Sada je tamo očito loša situacija. Međunarodni predstavnici još nemaju snage suzbiti revanšizam, koji na neki način razumem, jer su prema Albancima napravljeni strašni, masovni zločini. Bojim se da se NATO akcija ne kompromituje, jer će biti lako u Srbiji i Rusiji, na osnovu izveštaja o

ubistvima Srba, stvoriti raspoloženje da je NATO na strani Albanaca, da se nije radilo o humanitarnoj intervenciji, već o ratu za albansku stvar.

Upraviteljima na Kosovu i dalje je potrebna pomoć ili izgleda kao da su zapadni političari izgubili interes, nakon što je postignut glavni cilj. Nema više slave, tek težak i mučan rad na smirivanju stanja i organizovanju života. Na domaćoj sceni to više niko ne prati.

Kad je završio Drugi svetski rat imao sam osam godina. Sve to a OVK mi nekako liči na dolazak partizana. Došla je narodnooslobodilačka vojska koja traži priznanje za svoje žrtve, ne želi razvoj političkog života, želi se naplatiti. To nikad nije dobro. Ratnička klasa želi izgurati umerenije političare, jer su i sami svesni da ko zna pucati ne mora znati dobro upravljati društvom. Političari poput Vetona Surroijsa sigurno će biti favoriti Zapada, samo, čini mi se da će on, kao i građanska opozicija u Srbiji, morati prilično čekati svoje vreme. Sada je sve još crno belo, primitivno, pojednostavljeno za suptilniju politiku. U ovakvim osvetničkim danima za takve staložene ljude nema mesta.

U Sarajevu je potpisan Pakt o stabilnosti koji je, uz prisutnost zapadnih političara, prikazan kao simbolički kraj rata i početak obnove ovog područja. Što mislite o Paktu?

Simbolički, dobro ste rekli. Trenutak je odlično odabran. Izgleda da su završeni destruktivni procesi: sve što se moglo uništiti, uništilo se. Najbolji je put ekonomskog oporavka, i zapravo, jedini moguć. Sve ostalo je posle lako dogovoriti. Lako bi se ukidale vize kad bi se otvorile mogućnosti za poslovnu saradnju i videla korist od toga. Ali nisam preveliki optimist: nakon ovakvog uništavanja na celom području bivše Jugoslavije, i najbolja se vlast može tek nadati da će privući spekulativni kapital sklon riziku, koji obično traži potpunu kontrolu, polukolonijalne uslove. Ozbiljni ulagači ne ulaze u područja bez ozbiljnog sudstva, stabilne vlasti, valute... jedino što postoji jeftino je radna snaga.

S obzirom na ono što smo doživeli od naših vlasti, čak ni to nije loša varijanta.

Lokalni menadžeri i mešetari se lako prilagode i postanu deo tog sistema, stanovništvo je manje-više zadovoljno jer je nešto bolje plaćeno nego ranije, i eto... No tu se kriju dugoročne zamke.

Antrfile br. 1: Građanski neposluh

Opozicija najavljuje veliki "Marš na Beograd" u želji da mobilizira veliki broj ljudi koji bi demonstracijama isposlovali Miloševićev uzmak.

To nije dobra strategija. Milošević nije tako slab kako oni misle i opozicija bi morala napraviti dugu i smišljenu opsadu. Protivnici Miloševića morali bi koristiti snagu mnoštva, ali ne tako da je vode prema nasilju. Jer

uvek će ih na kraju rasterati njegova vojska. Trebalo bi primeniti vidove građanske neposlušnosti koji jednu vlast mogu potpuno paralisati. Prestati plaćati poreze, komunalije, mirnim demonstracijama paralisati saobraćaj. Stvoriti stanje stalne krize koje će kod ljudi još više stvoriti svest o potrebi promena, ali koja neće voditi do nasilnog okršaja. Varaju se, ako misle da Milošević neće pucati na njih. Nasilje bi smirilo opozicionare. Stali bi, likovali i osetili se kao moralni pobednici, a Miloševiću je to ionako – svejedno. Zato se s nasiljem ne treba šaliti. Mnogi ljudi u Beogradu misle da će Milošević otići zajedno s Tuđmanom. Kažu, gotov je Milošević, vidiš da je gotov i HDZ i Tuđman, isteklo je njihovo vreme. Postoji određeni osećaj da je jedna epoha gotova i da je vreme za promene.

Antrfile br.2: Razlike nisu smetnja poslovnoj suradnji

Dok su govornici u Sarajevu tražili neke dodirne točke, hrvatski predsjednik Tuđman imao je potrebu naglasiti političke i civilizacijske razlike među narodima koje sprečavaju suradnju. Mislite li i vi da su te razlike nepremostive?

Jedan od najvećih poslovnih partnera SAD-a je Meksiko, a mislim da između Srbije i Hrvatske nema takvih civilizacijskih razlika kao između SAD-a i Meksika.

Razlika ima. Nije bez značaja što je prošlost zapadnog djela SFRJ bila vezana za Austro-Ugarsku, a istočnog za Otomansko carstvo. Što su na zapadu postojali uticaji renesanse i reformacije, što je postojao priključak na tradicije Rimskog carstva, kroz rimsko pravo, itd. Postoje razlike u strukturi, u ukusima, u sklonosti prema učenju nemačkog i italijanskog nasuprot ruskom i francuskom. Postojale su, i postoje, autentične razlike. Ali ne vidim da bi to bila smetnja poslovnoj saradnji.

***Intervju:
Igor Vukić, "Novi list", Zagreb
9.kolovoz 1999.***

Od nacionalne euforije nije ostalo ništa

S kakvom ste slikom u sećanju na Beograd, Beograđane i Srbiju otišli u SAD 91. godine i kako Vam izgledaju i kakav utisak ostavljaju na Vas sada, kada ste ponovo u Beogradu?

Promenilo se sve. Pre svega – fizički. Beograd je bio, kada sam odlazio 1991. godine, prestonica jedne zemlje od preko 20 miliona stanovnika, sa živim vezama sa svetom i dohotkom od \$ 1.000 po glavi stanovnika. Taj Beograd sada postoji samo još kao leš onoga grada na kome se razvija neki drugi parazitski život, mnogo manji, orijentalan, provicnijalan, siromašan. Tom životu su nepotrebne stare kulise, veliki restorani, hoteli, ministarstva, skupštine, velelepna arhitektura predvarvarske epohe. Nju su zamenili kiosci, butici, tezge, kafići, viršlarnice, pečenjarnice, buvlje pijace. Ljudi koji su ga naselili ne znaju da upotrebljavaju grad, po ulicama lunjaju čopori napuštenih pasa, na Trgu republike penzioneri igraju tablice... drveće je takođe izraslo i zaraslo, kroz pukotine u asfaltu izbija trava. Posledice industrijske kontrarevolucije...

Ali to je samo pojavna strana promena. Mnogo je bitnija promena u tome što od nacionalne euforije i Miloševićeve plebiscitarne podrške – nije ostalo ništa. Opisan je pun krug o kome je govorila još Isidora Sekulić: od vesele i arogantne osionosti do “onih gorkih suza posle, koje dolaze zbog frustrirane agresivnosti”. Isidora je u tome krugu videla prokletstvo malih naroda, srpskog posebno, koji je stalno razdiran željama da se drugima dopadne i mržnjom prema tim drugima od čijeg suda zavisi.

Konačno, ne treba ni govoriti da je zemlja srozana na nivo onoga što se nekada zvalo “treći svet”, i to ne samo ekonomski.

Velika promena vidi se i na ljudima. Svako ima da vam kaže nešto ružno o svima drugima. Ljudi su izgubili poverenje jedni u druge, ima puno cinizma, straha, mržnje, agresivnosti. Ono što me je posebno iznenadilo je neprestana želja za samoisticanjem. Nivo obaveštenosti je takođe jako opao, verovatno zbog duge izolacije. Mnoge ljude više i ne interesuje šta se događa u svetu.

Kako su Vam iz perspektive SAD izgledali događaji u Jugoslaviji u proteklih devet godina?

Pa, bilo je strašno gledati na televiziji kako čitava zemlja tone u destrukciju, nasilje i zločin. najgore je bilo gledati četvorogodišnje

mrcvarenje Sarajeva. Svemu ostalom moglo se davati nekakvo ovako ili onako tumačenje, ali kada postavite oko jednog grada artiljeriju i snajpere koji četiri godine, kao na streljani, odstreljuju ljude, žene, decu – onda postaje jasno da se tu radi o jednom masovnom zločinu, koji se odvija, kako bi pravnici kazali jednim produženim krivičnim delom, pred televizijskim kamerama, a ceo svet nemoćno gleda to divljaštvo. Tu streljanu finansirala je i organizovala vlast u Beogradu, a čovek koji je bio poslovođa te streljane, general Mladić šeta se i danas Beogradom, posećuje fudbalske utakmice sa ostalim Beograđanima

Da li Vam se i kad činilo da je promena režima u Srbiji bila nadohvat ruke?

Prvi i poslednji put je to bilo marta 1991. godine. Imao sam tada prilike da razgovaram i sa Antom Markovićem, koji je bio Predsednik vlade i sa svim opozicionim liderima. Niko nije shvatio da je Milošević na kolenima i niko nije shvatao da se prilika neće skoro ponoviti. Pred miting 13. marta u prostorijama Demokratske stranke pitao sam lidere opozicije, pojedinačno, da li nameravaju da traže Miloševićevu ostavku na mitingu. Đinđić mi je rekao da bi to “stvorilo vakuum u vlasti”, Mićunović se bojao intervencije vojske, Vuk Drašković mi je rekao “naravno”, ali ostavku nije tražio. Ante Marković je mislio da će Milošević devetim martom biti toliko “oslabljen, da će s njim ubuduće biti lako”.

To je, međutim, bio trenutak, poslednji trenutak kada se Miloševićeva agresija mogla i morala zaustaviti, verovatno po cenu ozbiljnih potresa, ali u poređenju s onim što je došlo kasnije, ta cena bi bila bezznačajna... To je bio trenutak kada je Milošević protiv sebe imao mase na ulicama, kada je izgubio sve političke bitke u Jugoslaviji, uključujući i Saveznu vladu i ceo svet koji je podržavao tu vladu. Posle toga, mislim da nikada više nije bio u opasnosti, gurnuo je Srbiju u niz ratova, kao što se moglo predvideti, i od tada se držao na strahovima koje je ovakva situacija kod ljudi proizvodila i koje i danas proizvodi. Okrenuo je čitav svet protiv Srba, a on se postavio kao njihov “zaštitnik”. Nažalost, koga god je on štitio, taj je loše prošao.

Da li je postojala realna šansa za pad režima tokom protesta 96/97?

Bio sam tada u Beogradu. Razgovarao sa mnogim prijateljima i nisam mogao da shvatim njihovo oduševljenje i optimizam. Lupalo se u šerpe i zviždalo u pištaljke, ljudi su ispoljavali svoje difuzno neraspoloženje prema vlasti. Ali šta je sve to značilo? Protest je bio potpuno neartikulisan. A bio je neartikulisan jer se niko nije usudio da progovori ni o krivici srpske vlasti za krvavi raspad Jugoslavije, ni o zločinima koje je ta vlast činila u ime srpskog naroda. Ako o tome ne progovorite, o čemu možete govoriti? Možete samo da lupate u šerpe i zviždite.

Imao sam priliku tada da razgovaram sa nekima od lidera koalicije “Zajedno”. Zašto ne potegnete pitanje Miloševićeve krivice za protekle ratove, zašto ne pokrenete pitanje zločina? Sada imate na ulici tristotine hiljada ljudi, zašto ovoj vlasti dozvoljavate da se krije iza “naroda”, zašto ne adresirate odgovornost za zločine, zašto im dozvoljavate da se kriju iza kolektivne krivice za odluke koje su donesene u najužem krugu? Oni mi kažu” A, ne, pa to narod ne bi nikada prihvatio, to bi bilo vrlo nepopularno. “Mislim da je to bilo pogrešno, mislim da oni neprestano podcenjuju svoje birače. Ta ideja da u ime nekakvog “patriotizma” treba da jatakujemo svakom lopovu i ubici samo zato što je Srbin strahovito moralno nagrizo društvo. Recimo, zašto ne bismo ispraznili sve zatvore u Srbiji, u njima takođe robijaju srpski lopovi i srpske ubice? Zar to ne bi bilo patriotski? Zašto se bunimo što nas policija ne štiti od srpskih ubica i lopova?

Još 1990. ste rekli da “opozicija strahovito greši kada prati biračko telo umesto da ga predvodi”. Dakle to što je postojalo tada postoji i sada, 2000?

Do dana današnjeg. Opozicija stalno osluškuje biračko telo pa mu onda u predizornoj kampanji vraća te iste takozvane misli. Naravno, da onda nema nikakvog pomaka. Nevolja je čak i gora, jer oni vrlo često ne razumeju dobro raspoloženje biračkog tela, već projektuju u njega svoje predrasude. Pogrešna tehnika se još pogrešno i primenjuje. Opozicija je nasela na floskulu vlasti da nekakav “narod – zna najbolje”. Međutim, probleme ne rešavaju kolektivni, jer se ne misli kolektivno, misli se individualno, jedino pojedinac može da misli. Kolektiv onda može njegove misli prihvatiti ili odbaciti.

Ipak, mislim da je najubitačnije što je opozicija stala iza svih ratova koje je Milošević vodio. Čak i ako su oni bili popularni u biračkom telu, a to stvarno ne možemo znati jer ta teza nije stvarno nikada testirana nekom drugom, opozicija je morala tome da se usprotivi i stvori za sebe jednu kredibilnu, buduću poziciju kada Miloševićeva samoubilačka politika krahira, kao što je i kahirala.

Opozicija je to propustila da učini, odlučivši da “prati narod”, koji je opet “pratio Miloševića”, jer mu niko ništa drugo nije ni ponudio. Tako se Miloševićev poraz preneo i na opoziciju. Oni danas propadaju zajedno, a to je za Srbiju fatalno. Došla je, kako reče Šnajder, revolucionarna stanje bez revolucionarnog subjekta.

Protivljenje režimu na drugim planovima bilo je manje važno?

Kada zaratite sa celim svetom, sva druga pitanja gube bilo kakav značaj. Podržavate li taj rat ili ne, to je pitanje biti ili ne biti, ono nema nijansi. Republika ili monarhija, kapitalizam ili socijalizam, tranzicija, ta

pitanja uopšte nisu na dnevnom redu i oko toga nikakvo interesovanje birača ne možete probuditi.

Neupesi režima u Jugoslaviji na svim poljima opravdavaju se, već deset godina i zaverom "Novog svetskog poretka". Promena ondosa političkih snaga u svetu, po ovoj "teoriji" vidi se kroz jednu iskrivljenu dioptriju i tako predstavlja građanima Srbije. Kako Vi vidite "Novi svetski poredak", odn. kako vidite odnose u globalnoj međunarodnoj zajednici, posle poznatih događaja u Berlinu i Istočnoj Evropi 1989. godine?

O "novom svetskom poretku" danas se govori u nekoliko zemalja, uglavnom među istorijskim gubitnicima kojima je potrebna neka teorija zavere da bi objasnili istorijski ćorskokak u kome su se našli: to je pre svega Rusija, koja je izgubila hegemoniju nad pola sveta, i Kina, Belorusija i Srbija čiji su politički, komunistički sistemi postali anahroni i nemaju šansu da opstanu u novom svetu. Naravno, tačno je da se svet izmenio, ali se danas mnogo manje nego ranije može objasniti nekom prostom geopolitičkom formulom. Naprotiv, svet je postao raznovrsniji, dinamičniji...

Mislite da strateški interes Zapada nije u "porobljavanju sveta", kako to ovde tvrdi režimska propaganda?

Režimska propaganda to tvrdi jer je uplašena povezivanja Srbije sa svetom. Treba shvatiti da ovde još uvek vlada isti sistem koji je vladao i zadnjih 50 godina i koji je istorijski poražen na globalnom nivou. Ovde još uvek imate društvenu svojinu (mada se zove javna, ili čak privatna, ali u rukama predstavnika vlasti), imate još uvek jednopartijski sistem (mada zamaskiran maketama opozicionih partija), još uvek imate doslovno iste ljude na vlasti – sam Milošević je ponikao u požarevačkoj komunističkoj organizaciji, a na mesto predsednika je došao iz Centralnog Komiteta. Još uvek je glavni oslonac te vlasti vojska i policija, još uvek se ljudi hapse, mediji zatvaraju, ljudi vode na informativne razgovore, direktori postavljaju po političkoj bliskosti, studenti mlate. Naravno, da režimska propaganda želi da Srbiju izoluje iz sveta u kome su takva čuda postala retka. Srbija je mala zemlja, siromašna zemlja, strateški malog značaja (kome danas trebaju "baze", sa raketama ovakvog dometa), ekonomski neinteresantna, nema tržište, još je i temeljito upropašćena. Geopolitičke priče su pogotovu smešne, jer se danas uticaj i moć mere na elektronski povezanim svetskim berzama, a ne time ko zaposeda koju čuku. Sva ta priča je tužna i smešna.

Ekonomski interes Zapada, a to je ono što se ovde takođe ne razume, nije u tome da ekonomski uništi svoje partnere. To nije zero-sum-game, interes kapitaliste svuda je da njegov partner prosperira, da recimo Rusija ekonomski ojača da ima kome da se prodaju automobili, frižideri, tehnologija, da Rus ima para da kupi sve ono što danas nema, a što Zapad proizvodi. Nikome ne treba Rusija dovedena do očajanja, siromašna, u

haosu, jer se s takvom Rusijom ne može poslovati, a postaje onda i bezbednosni rizik, lak plen svakakvih avanturista i ludaka.

Tačno je da je danas Amerika u bumu, da su prestankom hladnog rata oslobođeni ogromni potencijali koji su doveli do procveta američke privrede, tačno je i to da Amerika danas drži, naročito u oblasti nove tehnologije, mesto bez konkurencije, ali je američki interes otvaranje granica i povezivanje sveta koje je u interesu svih. Tačno je i to da je to najviše u interesu Ameičke privrede kao najjače na svetu, ali to ne znači da to nije u interesu i svih drugih koji su spremni na povezivanje sa svetom.

Gde smo mi u celoj toj priči?

Mi smo u veoma kritičnoj i možda jedinstvenoj poziciji. Zato što smo fatalno zakasnili, čak i iza svojih balkanskih suseda. Metaforično rečeno, srpski organizam je toliko slab da ne može više da podnosi ni lekove. Mislim da bi nagla privatizacija, otvaranje prema svetu, u ovom trenutku izazvali u Srbiji katastrofu. A, ipak, to je jedini put za sve, pa i za nas. Razlika je jedino u tome da bi ovde, kada se jednom ovaj politički režim ukloni sa scene, trebalo temeljito razmisliti o nekom posebnom postupku po kome bi se izvela i tranzicija i uključivanje u neposredno međunarodno okruženje, a zatim i Evropsku uniju. Nekakvo čistilište ili oporavilište, ako tako hoćete. Nisam ekonomista i ne bih mogao ništa da kažem o prirodi takvog procesa. Svakako da bi o tome trebalo misliti već sada.

Kakvo je Vaše viđenje onoga što se desilo u Jugoslaviji, uzroka i mehanizama raspada Jugoslavije, rata?

Ovde, još uvek kada razgovaram sa ljudima, vidim da postoji prilična zbrka u tumačenju ovih događaja, rata, njegovog smisla, značenja, mehanizama raspada Jugoslavije, i svega onoga što se ovde za poslednjih deset godina događalo. Verovatno zato što su ljudi živeli pod stalnim stresom. Ova vlast ih drži na jednom stalnom ringišpilu gde se stalno, kao nešto događa. Kad ljudi počnu da razmišljaju o tome šta im se ono juče dogodilo već mu se nešto novo danas događa i ne stiže da misli šta mu se dogodilo juče. A sutra će opet da bude udaren nečime u glavu i opet neće stići da promisli šta je bilo pre dva dana.

Kad s ljudima razgovaram stičem utisak da svi manje-više prihvataju jednu uprošćenu sliku događaja koja glasi: *Hrvatska i Slovenija su htele da se otcepe, to su sepratističke republike. Srbi u Hrvatskoj i Bosni su bili u ugroženi i Jugoslovenska armija, koja je posle u stvari postala srpska vojska, vodila je te ratove da zaštiti tamošnje Srbe.*

Ja tako rat nisam video.

Koji su po Vama glavni uzroci?

Po meni, u početku se vodila jedna bitka između tvrdog i mekog krila u SKJ. Mekog krila koje je bilo spremno za reforme, slične onima koje su se događale u zemljama Istočne Evrope i koje je bilo spremno, u krajnjoj liniji, i da preda vlast. Sećam se da im je Milošević slovenačkim i hrvatskim komunistima prebacivao: “pa predali ste vlast opoziciji na tanjiru”.

A, s druge strane je bila ova čvrsta linija koju je predstavljao Milošević držati vlast po svaku cenu, i silom, i koja je bila politički poražena. Doživela je taj svoj konačni poraz na onom poslednjem Kongresu SKJ u januaru 90.

I onda se Milošević setio da nije još sve izgubljeno, jer glavna sila, na koju se i Tito najviše oslanjao u Jugoslaviji, nije bila partija, bila je vojska, bila je JNA.

On je shvatio da je JNA projugoslovenski indoktrinirana, da je ostala bez jahača posle Tita, da se osećala obezglavljena i da je bila ideološki indoktrinirana. To su bila tri osnovna stuba na kojima je JNA počivala: zaštita Jugoslavije kao Jugoslavije, vernost Titu, socijalizam. I on je odlučio da sve nije izgubljeno, da on pomoću vojske može zavladatai Jugoslavijom, uprkos tome što je tvrda linija politički poražena.

Njegov je problem bio što nad vojskom nije imao formalni nadzor ni formalnu komandu. Formalno je vrhovni komandant bilo Predsedništvo u kome je on uspeo preko Kosova, Vojvodine i birokratske revolucije da izboksuje pata karte, to znači da ga parališe, da ima četiri glasa u osmočlanom Predsedništvu, ali nije uspeo da ima većinu. Onda se on dosetio: ako otpustim Slovence iz Jugoslavije, ja osvajam Predsedništvo.

Sastao se sa Kučanom, to je mislim bio maj, 91. godine. Izašli su sa tog sastanka i Milošević je kazao da oni nemaju ništa protiv da Slovenija izađe iz Jugoslavije. Ustvari, on je jedva sačekao da Slovenija izađe iz Jugoslavije, a Kučan je rekao da on “razume želju srpskog naroda da živi u istoj državi”. Njih dvojica su se dogovorili.

Slovinci su jako sebično iskočili iz jednog čamca iako su znali šta će se dogoditi kada iskoče iz njega, tj. da će se prevrnuti, ali nema veze oni će već biti na drugoj obali. Kučan je bio svestan da u tim okolnostima okolnostima, kad Milošević ima većinu u Predsedništvu Hrvatska mora poleteti za njima iz Jugoslavije, jer inače su gotovi, ostavljeni na milost i nemilost Miloševiću.

Milošević je to, takođe, znao. I tu je sad, genijalnost te ideje: “Hrvati će poleteti za Slovencima, a mi ćemo onda da im kažemo, čekaj, a srpska manjina, ne dolazi u obzir da vi vodite srpsku manjinu u neku drugu državu”. Prema tome, ima *casus belli*, ima povod za upotrebu vojske i

istovremeno ima formalnu komandu nad vojskom. To znači otpuštanjem Slovenije rešava sve političke probleme koje ima.

U tom periodu koji je bio najkritičniji?

Rešava sve. Druga je stvar, koja vidim da je ovde potpuno zaboravljena, to je da je srpski Ustav iz 1990. bio prvi separatistički ustav u Jugoslaviji. U tom Ustavu, pazite to se dešava dok SFRJ još postoji, utvrđeno je postojanje srpske vojske čiji je vrhovni komandant Slobodan Milošević. Kakva je to vojska u saveznoj državi? Koja to država ima dve vojske?

On je Ustavom uspostavio drugu vojsku u Srbiji. A onda je govorio, pa mi smo taj Ustav doneli samo za slučaj da se Jugoslavija raspadne. Međutim pravo to ne poznaje. Ustav važi od trenutka donošenja. Ne postoje uslovne odredbe koje će tek nekad važiti, *ako*. Nego one postoje danas i on je uspostavio 90. godine u SFRJ srpsku vojsku i proglasio se za njenog Vrhovnog komandanta.

Mnogo je važnija jedna od poslednjih prelaznih odredbi gde se doslovno kaže: da će Srbija poštovati samo savezne zakone koji su u njenom interesu. To znači, kad prevedete na srpski, da neće poštovati savezne zakone. Jer ono što ja poštujem samo zato što je u mom interesu – ne poštujem zato što je zakon, poštujem što mi je interes. On je sebe isključio iz pravnog sistema Jugoslavije Ustavom iz 1990. godine.

Prvi, glavni separatista u Jugoslaviji bio je Slobodan Milošević i bila je Srbija. Memorandum je takođe bio jedan separatistički dokument i on je osetio da za time postoji raspoloženje među srpskim nacionalistima.

Odgovornost za otpočinjanje rata?

Rat je otpočeo Milošević. Hrvatska je bila nenaoružana. Muslimani su bili nenaoružani. Kako bi oni počeli rat? Kakav bi interes oni imali da počinju ikakav rat kod takvog odnosa snaga? Milošević je preko Jovića komandovao nad četvrtom najvećom armijom u Evropi i jasno je da je on počeo rat. A rat je počeo, na to se vraćam, jedino zbog toga što je osetio da je bio politički poražen unutar Jugoslavije, u samoj Srbiji posle 9. marta, što je osećao da mu se vlast trese i imao je ceo svet protiv sebe.

Jedino što je on u rukama imao to je bila vojska, kojoj je kazao: “Hajde da branimo Jugoslaviju i socijalizam, a ja ću biti Tito”. Oni su kazali “hajde”. To je ono što je vojska znala, zašta je spremna i zašta je 40 godina indoktrinirana.

Ceo smisao rata je bio u tome da on očuva svoju vlast. Da bi to sakrio, sećate se da je pričao da on uopšte i nije u ratu. Tu se zaboravlja da je Milošević, zajedno sa Kadijevićem, potpisao tri obustave vatre u ratu sa

Hrvatskom. U kom svojstvu je on to potpisivao kad nije vodio rat? Uostalom toj tvrdnji se i u Srbiji svi već odavno smeju.

Koji su bili mehanizmi eskalacije rata?

Zločin koji je vršila ta vojska, koji je vršila srpska policija premaskirana u paravojne jedinice i koji su vršili srpski kriminalci koje je angažovala i kontrolisala policija – to su zločini za koje danas Milošević tvrdi da on sa njema nema nikakve veze, jer on nije bio u ratu, nego je taj rat, tobož, spontano nastao između tih raznih etničkih grupa koje su se poklale između sebe. Elementa građanskog rata je bilo, ali tek onda kada su se svi osetili toliko ugroženim da je svak bežao svome, niko više nije verovao nikome. Tek na kraju sukoba, posle onih glavnih žrtava koje su pale od strane profesionalaca kojima je Milošević komandovao, imate sporadično to da se ljudi počinju da kolju između sebe, da se biju između sebe: Muslimani sa Hrvatima, Hrvati sa Srbima, ali najveći deo rata je obavljen do 93. godine. Do kraja 92 sve su žrtve već pale. To su žrtve profesionalaca, žrtve vojske, žrtve policije i žrtve kriminalaca koje je policija organizovala i kojima je svima komandovao Slobodan Milošević, preko onoga što je on zvao Predsedništvo, to znači preko Bore Jovića.

Formalno – pravno posmatrano, kakva je u svemu tome bila uloga Predsedništva SFRJ?

Čisto pravno kada gledamo, njegovo zaklanjanje iza Predsedništva SFRJ tokom rata i iza JNA kao JA je potpuno besmisleno, jer onog trenutka kad su Slovenija i Hrvatska iz Jugoslavije izašle, to “Predsedništvo” više nije bilo Predsedništvo, jer ta “Jugoslavija” nije više bila Jugoslavija. Jugoslavija je bila dok je bila zajednica tih šest republika. Predsedništvo je bilo telo koje je u sebi moralo da sadrži predstavnike svih tih republika.

Onog trenutka kada nije više takva Jugoslavija postojala i kad Predsedništvo više nije postojalo – to je bila samo jedna šačica ljudi iz nekog bivšeg tela koje je sebe zvalo “Predsedništvo” i koje je služilo Miloševiću. Oni su bili banda, ali nikakvo državno-pravno svojstvo nisu imali.

Isto važi i za JNA. Ne može da postoji Jugoslovenska narodna armija kada Hrvati i Slovenci nisu više deo Jugoslavije. Nema Jugoslavije, nema JNA.

Kakav je bio status te “vojske”?

To je bila jedna grupa naoružanih ljudi iz neke bivše vojske koju sad Milošević upotrebljava da mu vrši njegove lične poslove. Ljude je to zbunjivalo i unutra i napolju, i stalno su mislili da stvarno neko Predsedništvo postoji, da stvarno neka armija postoji, a ničega nije bilo. To je bilo jedna plaćenička grupa ljudi koja je štitila Miloševićeve političke interese, često ni sami ne shvatajući kako su upotrebljeni. I ta “JNA” je dugo

mislila da je još uvek JNA, a nije bila nikakva JNA. Shvatili su to tek u Bosni kad im je on kazao: “Ko hoće da ide kući može da ide kući”. I bilo je jasno da je to *njegova lična armija*. Ne kažem ni srpska, nego njegova lična armija, jer kao predsednik Srbije nad njom nije imao nikakve ingerencije ali je faktički on, njih plaćao i to je bila plaćenička vojska. U Bosni je to bila plaćenička vojska. On je njih plaćao davao im municiju, dao im je naoružanje i, naravno, komandovao im šta će da rade, pošto on ih drži, to je njegova vojska.

Koliko mislite da je ovo o čemu govorimo opšteprihvaćeno mišljenje kod nas i u kojoj meri su građanima jasni ti mehanizmi?

Oko toga ovde, među ogromnom većinom ljudi postoji sasvim drugačije mišljenje. I dalje se prihvata ta njegova osnovna priča: “Hrvati su hteli da se otepe, mi smo štitili Srbe; Bosanci su hteli da se otepe, mi smo štitili Srbe...” Nikakve to veze nema sa ovim što se događalo.

Toj priči doprinosila je i opozicija...

Tako je. I opozicija je potpuno popila tu priču.

Kako vidite ulogu SAD i Evrope u ovim događajima i konstruktivnost njihovog pristupa?

Amerika i Evropa su bile od početka prvo iznenađene žestinom tog sukoba. Oni su očekivali da će tu biti malih nereda. da će tu biti nekih čarki i u početku nisu obraćali pažnju.

Kad se stvar zahuktala, kad su počele da stižu slike sa ratišta. bilo je u njihovoj javnosti velikih pritisaka da Zapad interveniše i da to zaustavi. Međutim, ja znam za američku administraciju jer sam to pratio, oni nisu bili voljni da se izlažu unutrašnjem političkom riziku, da uđu u jedan rat u nekoj zemlji za koju mnogi Amerikanci nisu nikada ni čuli.

Devedesetdruge. godine su bili i izbori u SAD?

Jeste. Kad je smena administracije ne donose se velike odluke, a pogotovu ne tog tipa – rat. I ovde su to znali i njima je to išlo na ruku. Osećali su se slobodno da mogu da rade šta hoće.

Gledao sam u onoj emisiji koju je pravio BBC, “Raspad Jugoslavije” da Karadžić priznaje da bi intervencija Zapada u svakom trenutku smesta zaustavila rat u Bosni. On priznaje da je bila intervencija, da bi oni stali.

Međutim, kako da kažem, to je Balkan, tu postoji pomalo i jedan rasni pristup. Pa ti ljudi se večno kolju, pa oni i neznaju za bolje...

Tako da su to i bile i neke “olakšavajuće okolnosti” da nas puste da sami “rešavamo” probleme?

...Pa šta mi imamo da se mešamo, kada su u pitanju neka afrička plemena koja se otkad je sveta i veka između sebe istrebljuju. Ko će tu da podeli pravdu, ko će da se meša u to.

S druge strane, kad govorimo o Klintonu on je čovek koji vlada, osluškujući javno mnjenje. Njemu se činilo da u Americi nema dovoljnu podršku za takav neki rat koji se odvija na nekom Balkanu, među nekim plemenima, čija imena ne umemo ni da izgovorimo, o kojima ništa ne znamo, daleko od nas. Intervencija bi imala samo neku moralnu osnovu da se zaustavi zločin koji je vršen nad Muslimanima i Hrvatima, i Klinton se ustezao. To je moglo mnogo da ga košta u slučaju da bude žrtava a sigurno da bi ih bilo.

Neko brzo i lako rešenje on tu nije video. I onda da bi se opravdao pred javnošću, ovom kvalifikovanom javnošću, tu mislim na novine, tu mislim na velike gradove, na međunarodne organizacije, na organizacije za ljudska prava itd. da bi odoleo tome pritisku on je odlučio da usvoji Miloševićevu priču o događajima i tu mu je strahovito pomogao.

Što je ovoga svakako inspirisalo?

Praktično je time Klinton sankcionisao Miloševićevu propagandu i kazao pa kako možemo da interвениšemo tamo, kad su to neke vekovne mržnje, tu je građanski rat, to je udario komšija na komšiju. To je nerazmrsivo klupko nekih starih istorijskih tenzija, konflikata među tim ljudima, to je njihov vekovni problem. Ne možemo mi to da rešimo silom.

Znao je da to nije tačno. Ali je ova Miloševićeva propaganda takođe njemu pomagala da opravda zašto Amerika ništa ne čini da zaustavi Miloševića u onome što radi. To je trajalo jako dugo. Kada su se oni masakri i oni zločini u Bosni dnevno akumulirali, pritisak je postajao sve jači i jači da se nešto ipak uradi. Na kraju su se odlučili za intervenciju u Bosni 95.

Zaustavili su je prosto, doveli su Miloševića u Ameriku, da potpiše Dejton, kazali su mu: "Slušaj: što je bilo bilo je. Evo mi smo ti sve ono progledali kroz prste. Prihvatili smo tu tvoju priču o građanskom ratu, ali sada molimo te, ti nam sada garntuješ da to tamo više neće da se dogodi, da okrenemo drugi list, jel važi?" Milošević, naravno, kao i uvek što kaže: "Važi".

Mislite da je Milošević tada mogao da prođe bez ikakvih posledica?

Potpuno. Kakav Hag, kakve optužnice. Ništa. On je bio garant mira na Balkanu. Oni su shvatili kakvog sad smisla ima da isteruju neku pravdu kad mogu sad da ga upotrebe, da im bude zahvalan što je tako jeftino prošao, a da im vrši posao, pošto je on tamo najveća sila, da preko njega stabilizuju situaciju.

Milošević je svakog svog partnera na kraju izigrao. Tako je izigrao i Amerikance. Prihvatio je amnestiju koju su mu dali, a za uzvrat nije hteo da im da ništa. Ono stavi u džep što mu nudiš, a to što ti je obećao, to zaboravi.

I kada je krenuo na Kosovu da se bori protiv terorizma koji je sam stvorio policijskom strahovladom koja je vladala 10 godina i kad su mu oni kazali: “Čekaj bre, lakše malo!” on im je odgovorio: “Ovo je unutrašnja stvar i nemojte da mi pričate ništa.” Oni su se osetili prevarenim. “Pa dobro a ono što smo se dogovorili.” - “To nema veze”. - “A jel tako?”

Onda je usledio onaj Rambuje, onda je usledilo bombardovanje i onda je on doveo, naterao ljude da konačno intervenišu lično protiv njega, da mu gađaju spavaću sobu. On je uvukao nas u tu priču.

U optičaju je ovde bila i priča da su oni jedva čekali da počnu sa bombardovanjem?

Ne. Ta društva bogata, stabilna gde se živi normalno, vrlo nerado koriste silu. Njihov narod to ne voli, njihove administracije to ne vole. Ti ljudi žive na jedan način, gde se rat vidi kao neka divljačka, anahrona pojava u kojoj oni više sebe uopšte ne mogu da vide.

Ta priča koju i ja ovde čujem, oni su jedva čekali, netačna je, taj rat tamo niko nije voleo. Milošević ih je svojim stavom od 91. godine naovamo jednostavno naterao na intervenciju. Njemu odgovara izolacija Srbije jer stvara anti-zapadno raspoloženje, gura zemlju u ruke Rusije i Kine, njegovih “saveznika”. Stavljam “saveznike” pod navodnike, jer je za Rusiju i Kinu Milošević samo pion u natezanju sa Zapadom u kome trguju Jugoslavijom kada traže ekonomsku pomoć, kredite, trgovinske olakšice itd.

Svojevremeno (1990.) bili ste član nezavisne komisije UJDI, zajedno sa Dejanom Jančom i Tanjom Petovar, koja je uradila jedno ozbiljno istraživanje u vezi Kosova i javnosti prezentirala svoj Izveštaj. U njemu ste se založili za jedan drukčiji, racionalan pristup problemu Kosova i predložili istinski dijalog za rešavanje ovog problema. Izveštaj je objavljen i kao knjiga “Kosovski čvor: drešiti ili seći?”

Prošle godine kosovski problem je “presečen”. Cena toga je ogromno i još neprekinuto stradanje ljudi i faktički gubljenje te teritorije iz sastava Srbije.

Da li bi komentarisali “presecanje” kosovskog čvora?

Sve je počelo na Kosovu. Kosovo je bio jedan problem srpske države koji je bio vrlo ozbiljan. Neću da ponavljam ono o čemu smo pričali u onom izveštaju nezavisne komisije – još 1990. godine ali između ta dva naroda tradicionalno nikada nije bilo došlo ni do asimilacije ni do koegzistencije, nego je uvek vladao taj model dominacije. Jedna grupa dominira nad

drugom grupom. Pa se izmene neke okolnosti pa ona druga grupa dominira nad onom prvom.

Iz mnogih razloga od kojih je verovatno najvažniji njihov jezik i položaj albanske žene u albanskom društvu Albanci se nikad nisu integrisali ni u Srbiju ni u Jugoslaviju. Oni su živeli kao strano telo u Jugoslaviji i cela Jugoslavija ih je smatrala za građane drugog reda. Niko ne može da me uveri u suprotno. S prezirom se govorilo: "Šiptar", onako kako američki rasisti govore, na primer: "Niger", osoba niže vrste. Tako da je Kosovo bila jedna rana, celog društva, i jugoslovenskog i srpskog. Ali bila je rana s kojom je moglo da se živi.

Milošević je iskoristio, kad se na Kosovu ustalasala situacija, da demagoški, propagandno iskoristi tu Kosovsku priču, da angažuje srpski nacionalizam koji je trebao da mu da onu društvenu podršku za ratnu avanturu za koju se on inače iz svojih ličnih i vlastoljubivih razloga spremao.

U tome su ga podržali i inteligencija, SANU, SPC?

Da. I njegova je situacija, u tom trenutku, to je zanimljivo, bila prilično teška i on je dosta vešto odigrao. Šaputao je ovim komunistima kojih je bilo u armiji: " Nacionalisti su samo saputnici. Njih ćemo posle da se oslobodimo, nema veze, vi ste moji. Njih ćemo samo da upotrebimo."

A nacionalistima je šaputao: "Pa treba nam vojska, ja s njima moram da pričam ovu komunističku priču, inače ne bih mogao da ih upotrebim. Posle ćemo mi to lako, samo da nam oni svrše poslove".

I tako je on upotrebio i jedne i druge. Više od njegove veštine, mene i danas zapanjuje lakovernost i jednih i drugih. Bilo je, ipak, sve jasno ako niste bili zaslepljeni ideološki.

Nacionaliste je zadovoljio kada je anektirao Kosovo. Ja to zovem aneksijom, zato što je oduzimanje autonomnog statusa Kosovu bilo protivustavno tada po važećem Ustavu SFRJ. I on je bio prvi u Jugoslaviji koji je pogazio Ustav SFRJ, kad je anektirao Kosovo, a da ne govorimo kad je doneo Ustav iz 1990. Opet vidimo da je Milošević bio glavni razbijač Jugoslavije.

Komuniste u JNA je zadovoljio pričom da se na Kosovu bori protiv "kontrarevolucije", da se Hrvatskoj odupire da spreči secesiju, tojest da je njegov program socijalistička Jugoslavija. To je Armiji odlično odgovaralo, to je bilo na liniji njene indoktrinacije: Tito, socijalizam, Jugoslavija.

Nacionaliste je zadovoljio time, što Albance ne samo što je razvlastio i oduzeo im autonomiju, nego ih je i svesno ponižavao. Na žalost, to je nacionalistima vraćalo čast i dostojanstvo.

Tamo je zavedena jedna policijska država koja je bila apsolutno ravna jednoj neprijateljskoj okupaciji. To znači da je svaki Albanac bio slobodna lovina. Svako je mogao biti uhapšen, svako je mogao biti tučen, a svako je mogao biti i ubijen. Ljudi su zaboravili da je još devedesete u februaru mesecu, Milošević ubio 28 ljudi na tim mirnim demonstracijama na Kosovu i niko se u Srbiji, uključujući i opoziciju, nije ni okrenuo na to. Dopalo im se da se nad nekim sile.

Albanci su jedan narod koji ima jednu veliku unutrašnju koheziju, jer je to jedno u mnogome plemensko društvo, a pod tim pritiskom su otvrdnuli kao dijamant. Milošević ih je spojio u jedno biće.

Čime im je, dugoročno, pomogao...

Milošević je najzaslužniji za rađanje nacionalne svesti Albanaca na Kosovu (u tako kratkom vremenu i u tako masovnom obliku) da bi mogli da prežive taj teror. Napravili su to svoje alternativno društvo i nisu hteli nikako da mu daju povoda da upotrebi protiv njih silu jer su znali da je to sila pred kojom su oni nemoćni.

Tu bi hteo nešto da pomenem što mislim da bi bilo zanimljivo u ovome trenutku da se ljudi podsete a to je da je Milošević Albancima pretio ratom još 90. godine, još tada upotrebljava se reč rat. (“... čak se i u skupštinskim dokumentima počelo davati na znanje da će se poštovanje ‘istorijskih prava’ na suverenitet na Kosovu, ako treba, obezbedjivati i ratom” (*Program za ostvarivanje mira, vidi “Kosovski čvor – drešiti ili seći”, str. 28 – prim. red.*).

On je, dakle, Albancima još 90. godine dao do znanja da ako ne prihvate status koji im je on namenio da je za njih jedina alternativa rat. Taj njegov teror na Kosovu je postao neidržljiv i generacije koje ne znaju ni za šta drugo, koje su odrasli u tom periodu, jednog su trenutka shvatili da ta Rugovina, gandijevska politika ne vodi ničemu, da to može trajati večno. A naročito su bili razočarani što Dejtonskim sporazumom nisu bili obuhvaćeni. što nije bio obuhvaćen njihov problem, što nije rešen taj njihov problem, što se oni nalaze pod protektoratom, pod okupacijom srpske policije.

I onda su počeli, kao svi mladi ljudi, koji se nađu u takvoj situaciji, da shvataju da toj sili jedino možeš silom da se odupreš. Terorizam se nigde i nikada ne pojavljuje bez razloga i koliko god da je terorizam jedna pojava koju svi osuđuju, i ja je osuđujem, ona uvek ukazuje na postojanje nekog ozbiljnog problema koji se politički nerešava tako da ljudi postaju spremni da se bore za rešenje i silom, rizikujući tuđe, ali i svoje sopstvene živote. I iza svakog terorizma vi možete uvek da nađete neku jako pogrešnu politiku i veliku frustraciju koju ta politika izaziva.

Kako ste Vi videli reakciju režima na porast nasilja?

Ova borba protiv terorizma, kako je Milošević nju zamislio, nije bila nikakva borba protiv terorizma, nego je bila jedna kaznena ekspedicija, koja je trebala da čitav jedan narod nauči pameti, da ga obeshrabri da za sledećih 20 godine ne sme da pisne. A to znači: “Nećemo da jurimo teroriste, jurićemo njihove jatake, jurićemo njihove komšije, jurićemo njihove porodice, palićemo kuće. Ima da ih naučimo pameti”. To se tako zove, to je bila jedna kaznena ekspedicija koja treba čitav jedan narod da nauči pameti. Otpor koji je UČK pružao njih je potpuno iznenadio. Jer ceo narod je bio doveden na ivicu očajanja. To se nije moglo ni dobiti, to je bilo kao Vijetnam. Ne možete ga vi nikad, ma koliko da je onaj vojno slabiji, ako je njegovo okruženje prijateljsko i podržava ga, satrti.

Na šta je Milošević odgovorio još jačom represijom.

Karakter i temperament Miloševića je da kad naiđe na teškoće ne razmisli o promeni svoje strategije nego nastavi da eskalira u onoj grešci koju je već jedanput napravio. Pa, pogledajte, nije mu valjao Vlasi koga su Albanci doživljavali kao kolaboracionistu, dobio je Rugovu, nije mogao sa Rugovom da razgovara, dobio je Tačija, napao je Tačija, dobio je NATO... glavom kroz **SVE ZIDOVE**. To je samoubilačka politika. Takav je bio i pokušaj da sve Albance izbaci silom iz Jugoslavije, da ih jednostavno protera preko granice. To je bilo nešto nad čime se svet zgranuo.

Da li možda možete da zamislite šta bi bilo da rumunska država odluči da svoje Mađare izbaci iz Rumunije silom? Da Mađarska odluči da svoje Slovake izbaci iz Mađarske?

Oni su posle pričali kako taj egzodus Albanaca je prouzrokovalo bombardovanje, a vi imate izjavu Šeseljevu i Miloševićevu, datu još za vreme Rambujea, kad su im pretili bombardovanjem: „Pa mi ćemo onda sve te Albance da izbacimo napolje“. Postoje izjave, Milošević je to izjavio nekom od ovih stranih predstavnika. Šešelji, posto je luđi, izjavio je, tako da su svi mediji u Srbiji zabeležili tu njegovu izjavu. Prema tome, oni su doneli odluku pre ikakvog bombardovanja, da će oni da se oslobode Albanaca na način na koji se Tuđman oslobodio Srba. Možda čak i misleći ako je prošlo Tuđmanu, kad može on tamo, možemo i mi ovde.

Režimska mediji su to predstavljali kao bežanje Albanaca od bombardovanja NATO?

To je bilo toliko brutalno, i to pred kamerama svih svestskih televizija. Ja sam gledao te slike, tog naroda koji izlazi, kako mu onaj milicioner oduzima pasoš, na pr., i baca u jednu veliku plastičnu kesu, da ne može više nikad da se vrati, da ne može nikad da dokaže da je uopšte tu bio. Prema tome, ta neka priča kako su oni bežali od bombardovanja, pa se našli u Makedoniji i Albaniji je stvarno smešna, oni su bežali ispred srpske policije.

Što je verovatno njihovu frustraciju dovelo do usijanja...

Posle svega toga, kako su Albanci prošli sa Srbima, mogu da kažem da oni imaju opšte razumevanje kad kažu nikad više pod Srbima nećemo živeti. I nikakva rezolucija 1244 tu ne pomaže, jer čitav jedan narod, posle toga iskustva koje je tu imao, neće pristati da bude pod „zaštitom“ srpske države. I svi se prave ljudi, uključujući i međunarodnu zajednicu, uključujući, naravno, srpski establišment, uključujući opoziciju, da to ne razumeju. A to je svima jasno: Kosovo je izgubljeno. Izgubljeno je na isti način na koji je izgubljena Krajina, na isti način na koji su Srbi izgubili rat u Bosni.

Koji su drugi, civilizacijski mehanizmi zaštite manjine jednog naroda od njegove matice?

Srbi su istorijski kao narod imali jedan veliki problem, a to je što su teritorijalno razbacani po jednom velikom prostoru i žive izmešani sa drugim narodima na mnogim teritorijama na kojima su manjina. To je bilo tako u Slavoniji, to je u velikim delovima Bosne, to je u Krajini, to je na Kosovu.

Kad imate jedan takav problem i ako hoćete da pomognete tim delovima svog naroda koji živi daleko od matice, okružen drugim narodima vi onda morate da imate jednu finu diplomatsku politiku. Vi onda često morate i da popustite čak i pred nepravičnim zahtevima i nepravičnim uslovljavanjima i morate da tražite saveznike u svetu koji će vam pomoći da tu svoju manjinu tamo zaštitite; da imate prijatelje. Pa da ti naši prijatelji onda imaju razumevanja za nad i koriste svoj uticaj da nam pomognu. pa i oni utiču na njih. Jer srpska politika je umnogome uvek tako izgledala. Onda se pojavio Milošević, čovek nasilnog temperamenta koji je kazao: „Ma šta, mi ćemo to sve silom da ostvarimo! I ne treba nam niko. Mi ćemo to protiv celog sveta ako treba, makar i silom da ostvarimo.“ Rezultat je, naravno, bio porazan, Srbi su morali da beže iz Krajine, iz delova Bosne, iz Slavonije, sa Kosova... Njihov “zaštitnik” ih je unesrećio.

Sa nesagledivim posledicama...

To je bila katastrofa za te Srbe koji su živeli kao manjina na tim teritorijama i njima je život upropašćen. I sve te izbeglice s Kosova, iz Krajine, iz Bosne, iz Slavonije, svi to danas znaju.

Oni su mu naravno prvog trenutka poverovali, da kako je on neka sila koja će da obezbedi njima sve što treba, jer ima vojsku, ali taj problem nije mogao tako da se reši. Jer nema te vojske koja može da čuva te Srbe u Krajini od njihovih komšija. Nema toga koji na Kosovu može sad te Srbe da čuva.

Kako vidite opoziciju u Srbiji danas i mogućnosti za političke promene?

U Srbiji, danas, ustvari nema opozicije, jer nema političkog života, jer nema društva: na jednoj strani imate vlast sa njenom poslugom na drugoj masu izolovanih pojedinaca koji nastoje jedino da prežive. Vlast je oslonjena na jedan dosta tanak sloj novopečenih “biznismena”, ljudi kojima je vlast dozvolila da pokradu bivšu društvenu svojinu. To su delom ljudi iz aparata, delom ljudi koji aparat moraju da služe za uzvrat. Milošević od svih njih povremeno naplaćuje harač za potrebe policije, vojske, svoje partije. To je, bez ikakve metafore, sloj lopova koji je stvorila država i koji krađu i za sebe i za tu privatnu državu Slobodana Miloševića. Sve ostalo je - atomizovana masa, ostavljena na milost i nemilost lopova i žandara, što je u ovom slučaju jedno isto.

Govorite o potpuno razorenom društvu u Srbiji?

Da, jer društvo nije prosto bilo koja velika skupina ljudi. To su ljudi u određenim, definisanim socijalnim i ekonomskim ulogama, a pre svega ljudi koji dele neki osnovni zajednički sistem vrednosti. To više ovde ne postoji.

Radnička klasa ne postoji, sem nešto lumpen-proletera, srednja klasa je uništena još na samom početku populističke revolucije, što je bilo relativno lako učiniti jer je bila uglavnom činovnička, to znači zavisna od vlasti. Mladi i stručni ljudi, posebno oni vitalni i sposobni, emigrirali su i emigriraju. Klika na vlasti potkrada građane, a građanima je dozvolila da potkradaju buduće naraštaje. To je jedna opšta destrukcija.

Česta je povika na lidere opozicije, ali čini mi se da osnovni problem nije u nesumnjivoj sujeti njenih lidera. Problem je u ovom raspadu društva u kome se ne mogu prepoznati realni interesi pojedinih društvenih grupa i slojeva na koje bi se opozicija mogla osloniti i nastupiti kao reprezentant tih interesa, čime bi zadobila i podršku. Opozicija ne zna uopšte koga predstavlja. Zato se i vrti sve oko ličnosti, ko je za Vuka, ko je za Šešelja... Opozicija se bori za glasove nekakvog fantomskog “naroda”, baš kao i vlast. Ona nema svoju socijalnu bazu i zato se i svi sukobi pretvaraju u sukobe ličnosti i psihologija. Pitanje je ko će biti poglavica plemena. To je biologija, to nije politika.

Taj fantomski “narod” je pri tom obezglavljen, izmučen, na granici opstanka i vlast ga drži u šaci: Milošević je ne samo najveći poslodavac u Srbiji, već u ruci drži i batinu. Ni ne vlada političkim sredstvima nego nasiljem i korupcijom. Opozicija, naravno, u tome ne može da mu konkuriše. S druge strane, ono čime opozicija pokušava da motiviše ljude, kao privatizacija, tržište, Evropa, demokratija – to je sve na vrlo dugačkom štapu. Ljude, pak interesuje šta će biti sutra.

Ako postoji nešto što se može zameriti opoziciji, odnosno njenim liderima, to je što su jako pomogli da se razori srpsko društvo, da se pretvori u "narod". Sada je vrlo teško odatle naći izlaz. Tome je bilo moguće odupreti se kasnih osamdesetih, sve do proleća 1991. godine, međutim, opozicija je tada kapitulirala, pristala je na agresivnu nacionalističku politiku, a njihova anahrona antikomunistička retorika nije vodila nikud, sem što je Miloševiću obezbedila lojalnost bivših komunista, naročito onih u Armiji i policiji i pomogla mu da sačuva stari aparat.

Inače, pričati danas o privatizaciji, Evropi, demokratiji nije realno i ljudi to znaju. Za sve to je kasno. Demokratije nema bez relativno bogatog društva sa relativno jakim srednjom klasom, privatizacija je nemoguća jer bi dovela do eksplozije nezaposlenosti i ogromnih socijalnih potresa, a u takvoj situaciji ulazak u Evropsku uniju je na dugo vreme odložen. Paradoksalno je da Milošević danas opstaje upravo na beznađu koje je sam proizveo. Paradoksalno je takođe da njegovo smenjivanje, takoreći više nije važno, da bi se svelo na nekakvo kažnjavanje, jer svu štetu koju je mogao da napravi on je već davno napravio tokom ovih deset godina.

Da li je naša pozicija sada gora nego Mađara ili Čeha 90-te?

Mnogo gora. Ovde je režim deset godina opstajao i obezbeđivao socijalni mir tako što je prećutno dozvoljavao da se jede sama ekonomska supstanca, proizvođeni su gubici, trošilo se nemilice na rat, a ipak se živelo. Ništa se nije ulagalo u amortizaciju, o svežim investicijama i da ne govorimo. Dopuštano je da se infrastruktura raspadne, da se izgube tržišta, da se prepolovi zaposlenost. Dr Madžar je dobro primetio da su u tome, nažalost, svi našli neku svoju kratkoročnu računicu, i oni koji su budžašto otkupljivali stanove, i oni koji su na prinudnom odmoru, o lopovima i da ne govorim. Glavni gubitnici biće, ipak, buduća pokolenja. Mislim da bi unutar opozicije bilo vrlo važno formulisati nekavu spoljnu politiku. O tome se u opoziciji nedovoljno govori. Možda zato što je to ekskluzivni zabran Miloševićev, možda su impresionirani ovim optužbama za izdaju. U svakom slučaju stiče se utisak da ne postoji nekakva jasna slika o tome šta su naši spoljnopolitički prioriteti, kako bi se ova zemlja jednog dana, po smeni vlasti, uključila u političku i ekonomsku sliku sveta. Svi ti kontakti opozicije u Evropi i SAD su najviše simbolički i protokolarni.

A ovaj poslednji potez sa putem u Rusiju bio je nepromišljen. Opozicija ne može da se nadmeće sa Miloševićem za naklonost Moskve. Time se zemlja dovodi u odnosu na Rusiju u klijentski položaj, pogotovu što Rusi nisu iskreno zainteresovani i samo nas upotrebljavaju za potkusurivanje sa Zapadom i Amerikom. Da i ne pominjem da su oni slabi saveznici i sami u velikim nevoljama, i sami stalno u potrazi za kreditima i pomoći. Pri tom, sa susedima nikakve odnose. Recimo, mi smo okruženi ili NATO zemljama

ili zemljama koje pretenduju na članstvo u NATO-u. Kakav strah opozicija uopšte ima prema toj činjenici? Nigde to nisam pročitao. Rekao bih da oni o tome ne smeju da progovore. A o tome se mora i misliti i govoriti, bilo kakav stav da imate.

Jer, Milošević zagovara samoizolaciju. On želi od zemlje da napravi ono što je Albanija bila 40 godina. Njegov režim je anahron i on se boji otvaranja. Zato i pokušava da zastraši svakoga da misli o odnosima sa okruženjem, bližim i daljim. Opozicija tako ponekada procedi nešto o “idenju u Evropu”, ali čim im se napomene da su to “agresorske, zločinačke zemlje”, razgovor prestaje. Ustvari, spoljnopolitički program je ovde važniji od unutrašnjepolitičkog, a njega nema.

Šta mislite o sankcijama Zapada protiv režima u Srbiji? Kako bi komentarisali stav da bi se njihovim ukidanjem ubrzao pad režima i da li bi to moglo da se dovede u vezu?

Prvo, mislim da sankcije nisu osnovni uzrok naše bede, te se njihovim uklanjanjem ne bi ništa bitno promenilo. Režimu svakako odgovaraju sankcije, jer je to dobar izgovor za ekonomsku situaciju, a opet odgovara mu i skidanje sankcija, jer bi to režim uknjižio kao svoju pobjedu nad mrskim Zapadom. Sasvim je drugo pitanje da li su sankcije efikasne u borbi protiv ovakvih režima. Zanimljiva je, međutim, i zaslužuje komentar jedna logika koja sankcije osporava, jer se njima “kažnjava narod”, a ne režim.

To je tačno i to je svakako nepravedno. Ali ta logika propušta da vidi da se za pogreške režima uvek i svuda kažnjava narod. Politiku režima uvek plaća narod, a ne režim. Odnosno režim plaća jedino ako ga narod zbog toga sruši, a da li će ga srušiti ili ne zavisi opet od onih koji su taj režim i doveli na vlast, koji su glasali za njega, recimo jedno četiri puta, i koji su ga podržavali dok je činio greške.

Pored toga, ta logika gubi iz vida jednu nezgodnu činjenicu da smo mi počinili toliko nepravdi prema drugima, Hrvatima Bosancima, Albancima, da naše zakasnelo pozivanje na pravdu izaziva priličnu ravnodušnost.

Kaže se da se time Milošević izjednačava sa narodom?

Pa, to je verovatno zbog toga što je Milošević imao plebiscitarnu podršku dok je drugima pretio “budućim bitkama”, zastrašivao, ucenjivao, žario i palio, kada je rasturio Jugoslaviju i vodio ratove. Naravno, da je jedna manjina bila protiv svega toga, ali ona se utapa u fantomski “narod”. Čak i u Trećem Rajhu bilo je onih koji su bili protiv, a naravno, cenu su platili svi. U našem slučaju važno je svakako i to da naša javnost, pa i opozicija, nikada nije jasno progovorila o tome ili o zločinima koji su činjeni u ime srpskog naroda, kao što nikada nije odgovorila ni na pitanje – kako nam se uopšte “dogodio Milošević”? Ko je za to odgovoran? Pitanje sopstvene

odgovornosti ovde je potpuno potisnuto i na kolektivnom i na individualnom nivou a od svih drugih se traži da budu odgovorni i pravedni. Mi smo mala zemlja, ekonomski i strateški nezanimljiva, zaostala, uništena i siromašna. Naivno je očekivati nekakvo razumevanje ako ništa ne činimo da nas drugi razumeju. Naprotiv, mi idemo naokolo i delimo crvene kartone, osuđujemo, krivimo i grdimo, božji pravednici i silnici. To je strahovito kontraproduktivno i glupo.

Uostalom, rekao sam, sankcije nisu glavna nevolja. Ova zemlja vodi deset godina ratove. Znaš šta koštaju ti ratovi? Bogatije zemlje ne bi izdržale da vode 10 godina rat.

Ovo što su Amerikanci učestovali sedamdeset dana u NATO bombardovanju, to se stalno tamo priča, pa, koliko to košta, pa čekaj zašto trošimo te pare? Onako bogatstvo i onakva ekonomska sila o tome vodi računa. Mi smo bili relativno siromašni kad je sve ovo počelo. Onda 10 godina hraniš tu vojsku, kupuješ oružje, kupuješ municiju, oblačiš ih, izvukao si ih sa njihovih radnih mesta, izvukao si ih sa polja, to je osnovni i glavni uzrok tog osiromašenja nacije.

A režimu odgovara to siromaštvo, on ne želi da to nekud krene, jer čim ti stvoriš ekonomski nezavisne i jake subjekte odmah dobiješ otpor i odmah dobiješ neku konkurentnu silu. Kad ti imaš masu siromašnih pojedinaca kojima je voda došla do nosa, on ne sme da se mrdne, jer ti možeš da ga potopiš kad hoćeš. To ti je logika koncentracionog logora. I onda i korupcija vlada. U koncentracionom logoru možeš da kupiš čoveka za jedan krompir.

U SAD postoji brojna emigracija i iz sadašnje Jugoslavije. Hoćete nam reći nešto više o našoj emigraciji u SAD?

U Americi postoje, uglavnom, tri vrste emigranata. Jedna je vrlo stara, ljudi koji su u Americi već tri-četiri i više generacija, druga je ona četničko-ljotićevska koja je napustila zemlju posle Drugog svetskog rata, treća se sastoji od mladih ljudi koji su napustili zemlju poslednih deset godina da izbegnu ratove, bedu i socijalno i moralno srozavanje čitavog društva.

Prve dve grupe su u početku podržavale Miloševića, najviše pod uticajem Pravoslavne crkve, Akademije i književničkih emisara, kojih sada nigde nema. Sada je i dijaspora okrenula list, sada je Milošević antihrist.

Neki od njih su se pojavljivali u javnosti za vreme bombardovanja kao neka vrsta lobija, uglavnom oni stariji, ali nisu bili naročito efikasni. Gubili su svaku kredibilnost budući da su generalno poricali postojanje bilo kakvih zločina, ne samo na Kosovu, nego i u Hrvatskoj i Bosni.

Nasuprot svih dokaza koji o tome postoje?

Zločini koje je počinio ovaj režim su tako dobro dokumentovani u raznim publikovanim izveštajima organizacija za ljudska prava, u novinskim reportažama, televizijskim emisijama, knjigama, da je njihovo poricanje delovala prosto autistično, gotovo detinjasto.

Paralelno sa njima, tokom trajanja bombardovanja, u Njujorku je aktivna bila i diplomatska misija Jugoslavije. Kako je izgledalo njihovo delovanje?

Pa, ista stvar, s tim što se od njih to i očekuje, pa se oni doživljavaju pre kao cinični. U svakom slučaju, čak i sa stanovišta ovog režima bilo je bolje da se uopšte nisu pojavljivali, delovali su kontraproduktivno. Recimo, ministar spoljnih poslova poriče da su Albanci isterivani sa Kosova, tvrdi da su bežali pred bombardovanjem. Televizija posle toga danima pokazuje desetine hiljada ljudi koji prelaze granicu, a na granici se vide milocioneri koji im oduzimaju isprave i bacaju ih u crne plastične kese za đubre, kako nikada ne bi mogli da se vrate ili dokažu svoje prebivalište i državljanstvo. Onda novinari citiraju izjave Miloševića i Šešelja, date pre bombardovanja, u kojima prete da će u slučaju napada NATO-a proterati sve Albance preko granice. Ta srpska diplomatija izgledala je ili autistično ili cinično, ponekada i jedno i drugo.

Kakve su mogućnosti za povratak ljudi koji su u proteklih 10 godina napustili zemlju u slučaju demokratskih promena u Srbiji?

Znam da mnogi, naročito mladi ljudi, i danas pokušavaju da emigriraju, ali emigracija je teška. Mnogi su nostalgичni, mnogi teško žive i rado bi se vratili. Stalno gledaju da li je trenutak. Ponadaju se, pa se razočaraju. Svakog ko dolazi iz Beograda pitaju “kako je tamo, hoće biti nešto”, a odgovor je po pravilu “loše je, neće biti ništa”. Da li će se oni ikada vraćati zavisi od toga da li ovde nešto može da se izmeni uskoro, jer kako vreme prolazi oni se obeshrabruju, ali i završavaju škole, zapošljavaju se, stvaraju porodice, puštaju korene. Svakim danom, sve je teže još jedanput čupati korene. Posle pet-šest godina čak i oni koji misle da bi se vratili, ustvari mislim da to više ne mogu. Naviknu se na izvesnu sigurnost, red, ono elementarno uzajamno poštovanje koji postoje u stabilnim društvima. A ovde je sve problem, nema benzina, nema ulja, nema autobusa, redovi, nasilje, demonstracije, hapšenja, tuče, nema posla... svako samo gleda da se dokopa kuće i zatvori u svoju sobu. To nije privlačno, čak ni za ljude nostalgичne.

Kakve su pretpostavke za postojanje ustavnih monarhija u zemljama u kome postoji ovaj oblik državnog uređenja i hipotetički, šta bi za Srbiju takav oblik vladavine mogao da znači?

Prvo, sve je manji broj monarhija u svetu i u Holandiji, na pr. postoji jedan ozbiljan i vrlo širok pokret, i za ograničavanje kompetencija monarha i za ukidanje monarhije. U nešto manjoj meri imaš sličnu stvar i u Engleskoj.

To je nešto anahrono i nešto što ne pripada ovom vremenu. U zemljama gde postoji, monarhija se održava kao neki element nacionalne tradicije. Kod nas je i ta tradicija prekinuta. Prekinuta je za punih 50 godina. Ja lično mislim da ogromna većina ljudi ne bi prihvatila vaspostavljanje monarhije.

Ne mogu da zamislim da bi ljudi ovde ozbiljno, za bilo koga više mogli da govore "Vaše veličanstvo". Jer to je nešto neprirodno i ponižavajuće, uostalom. Ako je to deo neke tradicije pa dobro, ljudi to nekako podnose, nesmeta im, nije važno. Ali kad jedanput prekineš za 50 godina takvu tradiciju ti se tome ne možeš stvarno više vratiti.

Kralj, da ga nekim čudom neko ovde dovede, nikada ne bi mogao da ima autoritet koji ljudi, ti koji se zalažu za monarhiju misle da bi on imao. A to je suština monarhije i to je funkcija koju monarh tradicionalno u tim društvima ima. To znači da ih objedinjuje iznad stranaka i iznad dnevne politike, kao neki autoritet koji je dat od boga i koji se ne dovodi u pitanje i koji pomaže da se konflikti u društvu ublaže, da se relativizuju. Tu instancu ljudi psihološki više ne bi prihvatili.

Ni stranke to ne bi prihvatile. Ne bi ni te stranke koje se danas zalažu za taj program ne bi prihvatile da im neko arbitrira odozgo. Ja mislim da je to jedna markentiška priča, bez ikakve sadržine i prilično glupava.

Monarhije podrazumevaju i postojanje plemstva?

Monarhije podrazumevaju i nasleđivanje. Dovoljno je pretpostaviti da se može desiti da neki kralj ima za sina Marka Miloševića pa da zamisliš kako bi to izgledalo?

U Srbiji su još uvek vrlo često podižu optužnice protiv protivnika režima, dezertera, postoje razni oblici represije prema medijima itd. Vi ste jedan od branilaca koji su do 90. godine intenzivno učestvovali u ovakvim procesima. Da li biste napravili paralelu političkih suđenja do kraja osamdesetih i posle?

Postoji, pre svega, jedna velika razlika između političkih suđenja pod komunizmom i svih oblika političke represije danas. Pod komunistima ti si imao jedan pravni sistem, organe gonjenja i sudstvo, koji su savim jasno, bili pristrasni i radili na očuvanju i konzerviranju jednog političkog sistema. I pravila su bila savršeno jasna. Ko je bio politički suđen pod komunistima, obično je vrlo tačno znao i vrlo svesno je prešao granicu. Znao je tačno gde počinje linija rizika i pojedini čovek, ako mu je to bilo važno, rešavao je da prekorači tu granicu, pa da vidimo šta će da bude?

Istovremeno, to je bio režim, koji je najviše zahvaljujući Titu, koji je imao te globalne ambicije, jako pazio da neke privide sačuva. Da sačuva privid nezavisne advokature, da sačuva privid poštovanja nekakvog postupka, da sačuva privid neke zakonitosti. To je bio privid.

U svim tim slučajevima političkih suđenja nije se poštovala ni zakonitost, ali se sve to radilo sa jednom rezervom da bar izgleda, kako tako pristojno. Jer, Jugoslavija je bila otvorena zemlja, i bilo im je vrlo važno da sačuvaju nekakav međunarodni ugled. Naročito da pokažu da su u pogledu poštovanja ljudskih prava, u pogledu funkcionisanja sudova, zakonitosti, ispred zemalja realnog socijalizma. I postojao je pre svega Tito, kome je bilo jako važno do njegovog ličnog ugleda u svetu. I spoljni faktor je mogao vrlo često da utiče, čak i u konkretnom slučaju, dokle će da se ide, kako će da se ublaži ta represija, kako će se ograničiti, kakav će da bude ishod.

Ovaj režim već dugo nema nikakav ugled više da štiti. To su ljudi koji su optuženi za zločine od međunarodnih sudova i međunarodnog tužilaštva, ljudi kojima je jasno da tu nikakav privid ne može da se stvori, jer su pročitani. Tako da oni osećaju da slobodno mogu da rade, apsolutno, sve što hoće, da ne poštuju ni sopstveni ustav. Da tu represiju sasvim proizvoljno, po nahođenju, često i ličnom, sprovode. Ceo pravni sistem je ovde, u stvari, u funkciji policije. Policija je osnovni represivni organ u ovoj zemlji, ne sud, ne tužilaštvo. Policija diktira sudu i tužilaštvu, a policiji diktira direktno Milošević. Tako da je to razlika kao između neba i zemlje. I ono je bilo loše, a ovo je ubi bože, što se sad tu događa. To je totalna samovolja. Tu vlada jedna totalna samovolja. Ovde, kada bi neki visoki politički faktor odlučio da tebe ili mene ubije – potpuno bi nekažnjeno to mogao da uradi, da se čak niko ne zgrane, da niko ne protestuje, a i ako protestuje da zbog toga nikoga ni glava ne zaboli. To je strahovito ponižavajuće, da ovde čovek za svoj život može da zahvali samo tome da nikom nije palo napamet da mu ga oduzme.

Odbrana, mogućnosti odbrane, onda i sada...

Nemam neposrednog iskustva kako sada izgleda odbrana i njene mogućnosti, ali mogu da zamislim. Pravo na odbranu garantuju sudovi, nezavisni sudovi, ako takvi sudovi ne postoje, a videlo se najbolje da ne postoje za vreme izborne krađe 1996. godine, onda, naravno, da je i pravo na odbranu lakrdija. Razgovarao sam pre neki dan s jednim kolegom, koji mi se pohvalio kako je rekao sudiji i tužiocu: “Niti ste vi sud, niti ste vi tužilac, vi ste samo izvršioc nečije političke volje”. To je svakako hrabro reći, ali je neshvatljivo i protivrečno. Ako to stvarno misliš i ako to možeš nekažnjeno da kažeš, onda stvarno nije jasno šta kao advokat u tom sudu uopšte tražiš. Zašto si naplatio klijentu honorar? Kakvog smisla i kakvog rezultata može imati takav nastup advokata? Hoću da kažem da su u pravosuđu očigledno

raširio jedan opasan cinizam, ne samo na strani suda i tužilaštva, nego i na strani odbrane, na strani advokata, a taj cinizam onda sam sebe reprodukuje i opravdava.

Jedan broj Vaših branjenika koji su odgovarali za politička krivična dela – aktivno se tokom devedesetih godina uključio u politiku: od zalaganja za demokratska načela do najcrnjeg šovinizma i raspirivanja rata Da li je, možda, ta činjenica da ste ih nekad Vi branili bila predmet šale među Vašim prijateljima u Americi?

Sin mi je jednom u šali rekao: “Šta rade ovi tvoji klijenti, bolje da si bio zubar”. Ali to nije baš šaljivo. Za mene je bilo porazno kako su se neki od tih ljudi izmenili. Tu naročito mislim na one sa kojima sam decenijama bio prijatelj, koje sam mislio da poznajem. Ispostavilo se da su mnogi od njih bili spremni da svesno šire mržnju, da svesno huškaju na nasilje, da podupiru etničke ratove. Oni su izmenili moje shvatanje ljudske prirode. Pokazalo se da su ljudi sposobni za metamorfoze koje su nepredvidljive, da su prijateljstva nepouzdana, da se ljudi u nekim okolnostima mogu pretvoriti u monstume. Pokušavam još uvek da razumem kako se to dešava. Ne uspevam. Znam da su neki želeli da utrče u vlast, da su se zaneli jeftinim aplauzima, da su neki korumpirani, ali ipak ne razumem taj pomor razuma, časti, pristojnosti, ljudskog saosećanja...

List “Vreme”, čiji ste Vi osnivač a koji uskoro navršava deset godina izlaženja, popeo se na sam vrh listova koji, u uslovima represije i sveopšte manipulacije, izlaze u Srbiji (analitičnost, pouzdanost...). Koji su bili Vaši motivi za njegovo pokretanje?

Motiv za pokretanje je bio taj, što ja ni tada, 90. godine u stranke nisam verovao mada znam da su od mene tada mnogi očekivali da uđem u neku stranku, da se bavim nekom politikom. Nisam verovao iz dva razloga. Jedan je bio dosta principijelan, drugi je bio tehnički.

Principijelno nisam verovao da je moguće da se naprave stranke koje bi se smisleno opredelile za neke prave programe u zemlji u kojoj ne postoji javno mnjenje. Mora da se pojavi neko javno mnjenje u kome će se videti koje su opcije. Onda se stvaraju stranke koje zastupaju te različite opcije. Jugoslavija je bila zemlja u kojoj je štampa bila apsolutno kontrolisana. Nije mogla nikakva nezavisna štampa da postoji pod komunistima. Javno mnjenje je bilo nepostojeće. Dakle, nije se znalo šta uopšte ljudi misle. I meni se činilo da je u takvim okolnostima osnivanje stranaka besmisleno, privremeno, i činilo mi se da je mnogo važnije da počne da se pravi neka mreža nezavisnih glasila koja bi pomogla da se prvo uspostavi neka javnost.

Drugo, onda je to koincidiralo sa tim ranim pokušajem Miloševića da zavlada štampom i medijima. Silni novinari su bili, u tom prvom naletu posle Osme sednice, izbačeni i to su bili izbačeni, naravno, prvo oni koji su

bili najbolji novinari, koji su bili najnezavisnijeg duha - upravo najbolji. I meni se učinilo da je tog trenutka možda najkorisnije što može da se učini da se pokrene jedan politički nedeljnik. Mi smo to uradili čak u vreme kad to po zakonu u Srbiji nije bilo dozvoljeno. Otišli smo na Rijeku, tamo smo osnovali preduzeće jer je po Hrvatskom zakonu to već bilo moguće. I tako se sa "Vremenom" krenulo.

Uvek mislim da je to jedna od najboljih stvari što sam u životu uradio. Danas mislim da se ni u toj oceni nisam prevario, jer je javno mnjenje mnogo važnije nego stranke. A naročito što sam mislio, sad malo preskačem, što je jedan od razloga što sam mislio da u stranke ne treba ići, što je meni bilo totalno jasno, i sećam se da sam i o tome pisao u to doba, da u formiranju novih stranaka UDBA učestvuje u jednom ogromnom procentu.

Onoga trenutka kada je režim pritisnut događajima i u Srbiji, ali i u Jugoslaviji i u svim tim bivšim komunističkim zemljama morao konačno da prihvati višestranački sistem, što nije želeo, naravno, angažovao je UDBU da se razleti po tim strankama da bi držali kontrolu. To je bilo moguće zbog toga što u bivšoj Jugoslaviji nije postojao neki jak disidentski pokret i nisu postojale jasne biografije. Nisu postojali ljudi koji su svojim ranijim političkim delovanjem pod komunistima pokazali da su oni stvarno u nekoj opoziciji. Prema tome, ko god je hteo, 90. godine kad su se stranke osnivale, da vikne "Dole komunisti!", "Dole crvena banda!", on je bio automatski primljen kao opozicionar. Šta je radio dotle, niko ga nije pitao, jer je vrlo malo bilo njih koji su dotle išta radili. Zato je UDBI bilo tako lako da se infiltrira u te stranke. Zato, dakle, što čistih biografija nije bilo. Niko nije imao čistu biografiju. Prema tome, i taj udbaš, koji nema čistu biografiju isto je mogao da uđe u neku stranku, niko ga nije pitao: "Šta si radio do sada?"

Kako ocenjujete njegovo dosadašnje izlaženje?

Što se tice "Vremena, ja mislim da je njihov najbolji period bio dok je trajao rat. Mislim da je tu "Vreme" bilo objektivno. Mislim da su mnoge teme, naročito te vezane za ratne zločine, da su pomogli u njihovom otkrivanju i stavljanju na tapet. Mislim da su tu pokazali veliku hrabrost, jer je to bilo jako teško. Mislim da su prošli kroz velike i razne pritiske, i ne samo na ovu javnu defamaciju, koju i danas trpe, nego i kroz pretnje i kroz kidnapovanja i kroz nedostatak papira i kroz pretnje štamparijama i kroz pretnje pojedincima.

Manje mi se novina sviđa otkad se rat završio, jer mi se čini da nemaju više tako jasnu političku koncepciju, kao što su imali u doba rata. Mislim da ne postoji neka politička matrica u kojoj bi događaji bili tumačeni i bio im davan značaj koji im pripada. U ovom difuznom stanju bez toga se ne zna šta je vest, ne zna se šta je stvarno važno. Bez te matrice, vi ne znate šta je stvarno važno, vi ne znate da li je uopšte nešto vest. I kad naiđete na

neku vest ne znate u kakvom odnosu ona stoji sa nekom drugom veću jer ne umete da joj date smisao. Ja to otkrivam u celokupnoj nezavisnoj štampi u Srbiji, pa i u "Vremenu". A to je ono što smo govorili kad smo govorili o strankama.

Srbija je potrošila kao država, misao pripada Stanku Ceroviću, da je ne prisvajam, dva jedina državna koncepta koje je imala, koncept Jugoslavije i koncept Velike Srbije, i sad se nalazi u jednom stanju lebdenja, potpuno konfuznog, potpuno nedefinisanog. I kako stranke, tako i nezavisni mediji, bar ti koji pretenduju da budu ozbiljne političke novine, morali bi da pomognu da se neka nova koncepcija, te države definiše, da se ona bar analizira...

Kad pogledam ceo period mislim da "Vreme" jedna novina, koja je osvojila za sebe neki ugled i neko mesto i bez obzira što mislim da poslednjih godina možda prolaze kroz izvesnu, kako bih kazao, krizu ideja, mislim da će ona opstati i ne brine me čak ni ovo. Ni jedna, ni od najvećih novina, nije uvek na svojoj visini. Sve novine prolaze kroz dobre periode i kroz manje dobre periode. Mislim da će ta novina opstati, već kad je opstala 10 godina u ovako teškom periodu. Mislim da će opstati i da će zadržati sebi neko mesto u ovom društvu. Pa čak i u ovim najslabijim svojim periodima ja shvatam da ljudi njih čitaju zbog jednoga razumnog jezika kojim "Vreme" govori o stvarima. Već to je dovoljno ljudima, koji su izbezumljeni u ovom haosu, da se ponudi nekakvo uporište i nekakva svest o tome šta se događa. Ono što sam najčešće čuo od ljudi koji su ovde hvalili "Vreme" to je: "Da nije njih ja bih poludeo do sad". Razumete. Jer to je jedna svest da još neko misli kao ja. Još nekog ima ko nije izgubio razum. Još nekog ima ko nije poludeo. To je već uteha.

Njihovu pouzdanost svakako potvrđuje i to da je "Vreme" najcitiranija novina iz Jugoslavije u svetskim redakcijama a prednjači i u novim formama multimedijalnim prezentacijama?

To je tačno, oni su mnogo citirani. I to ne samo u inostranoj štampi, čitao sam puno knjiga koje su izašle o Jugoslaviji a izašlo ih je na stotine, kad pogledam onu bibliografiju, tu se redovno nalazi "Vreme". Takođe, ljudi su vremenom osetili da je to najobjektivnija pozicija među srpskim medijima i ako su pokušavali da nađu neku informaciju, najviše su joj verovali ako su je nalazili u "Vremenu". Kad je reč, kako kažete u "multimedijalnoj prezentaciji", mislim da to ide zajedno. Vi ako hoćete da ostanete u nekoj komunikaciji sa svetom na sadržajnom nivou, vi onda nalazite i te forme koje taj svet upotrebljava. A ako ste prihvatili ovu izolaciju politički vi ćete je prihvatiti i tehnički.

Rekli ste mi da "Vreme" redovno kupujete u New Yorku. Kada stiže tamo?

Stiže obično sredom i razgovarao sam sa prodavcima. Stiže u tako malom tiražu tako da ga u četvrtak već nema. Mislim da je u pitanju skupa poštarina, distributer se ne usuuje da šalje preko Okeana više primeraka nego što je apsolutno sigurno da će biti prodato.

Ukratko, Vaše mišljenje o postojećem Zakonu o informisanju?

I u SFRJ su postojale represivne metode ograničavanja slobode štampe, ali ništa nalik ovom što se sada događa. Zakoni o štampi su bili rastegljivi, osnovi za zabrane podložni interpretacijama, sudovi svesne poliičke osetljivosti ovih slučajeva, ali sada se mediji kažnjavaju na osnovu zakona koji je protivustavan i to od strane sudija za prekršaje, koji uprkos svoga imena nisu deo sudske vlasti, oni su jednostavno deo upravnog aparata, kao policija. Zbog te terminološke zbrke mnogi i ne razumeju da “sudija” za prekršaje nije sudija.

Da li bi za ovo kratko vreme, koliko ovde boravite, mogli da ocenite stanje duna u beogradskim intelektualnim krugovima danas i drugo, pomalo lično, Vi i Vaši prijatelji danas?

Nisam ovde dovoljno dugo da bih mogao da govorim o stanju u beogradskim intelektualnim krugovima. a najmanje da dajem neke ocene. Uopšte, mislim da ako ne živite ovde sa ljudima iz dana u dan i nedelite njihovu sudbinu morate biti prilično uzdržani u ocenama, a pogotovu savetima. Šta ja znam kako bih mislio da sam sedeo ovde poslednjih deset godina.

Jedino načelno mogu da kažem nešto što važi uopšte za intelektualce iz istočnoevropskih zemalja i što je verovatno posledica njihovog položaja pod komunističkom vlašću: Oni nekako sebe zamišljaju kao sloj izolovan iz društva. Bilo da govore o odgovornosti, bilo da kritikuju vlast ili opoziciju, bilo da ocenjuju stanje u društvu, oni sebe ne vide kao aktivne činioce, već više kao nekakve posmatrača. Slušao sam pre neki dan jednu diskusiju o trenutnoj političkoj situaciji i začudila me je neka samozadovoljnost, neki akademski nivo, ogromna distanca sa koje se stvari gledaju. To deluje prilično sablasno kada pogledate šta se naokolo događa: pre svega mislim na ta masovna hapšenja nedužnih mladih ljudi, na brutalnost policije, na bezakonje, na očajnu ekonomsku situaciju. Kada se jedno društvo nađe u ovakvoj situaciji svi su u jednom čamcu, svačiji doprinos je podjednako nužan i podjednako važan i ne vredi podela na one koji misle i one koji rade.

To zapažam pomalo i u “Vremenu”. Recimo u onom ironičnom tonu kojim se oni služe. ironija kao izraz nemoći je demotivišuća u ovakvom vremenu, to je suviše luksuzna pozicija. To je pomalo kao kada bi kuća gorela, a vatrogasci ispoljavali svoju duhovitost ili nas podučavali o fizičkim svojstvima plamena.

Što se tiče prijatelja, tu se mnogo što-šta izmenilo. Događaji poslednjih 10 godina u Jugoslaviji su bili tako ogromni, tako značajni, tako važni, da su se mnoga prijateljstva morala preispitati. Naime, odnos prema tim događajima nije bio samo javni čin ili politički stav, on je zadirao duboko u naše privatne živote, u kvalitet naše ljudskosti. Tako je bilo i u mom slučaju. Neke prijatelje sam morao da napustim, mnogi su se odrekli mene. Ovi drugi mi nisu mogli zaboraviti što sam javno tražio intervenciju protiv vojske koja je vršila genocid po Jugoslaviji. Za mene tu nije bilo izbora. Postoji međutim i treća vrsta prijatelja, a to su oni s kojima volim da se vidim kad god ovde dođem. Njima sam zahvalan što su ostali verni sebi, bolje reći mojoj slici o njima, a neki su me zapanjili svojom čvrstinom i integritetom. Tu mi odmah pada na um Miša Stanisavljević, koga sam oduvek voleo, poznajemo se preko trideset godina i jedno vreme smo se i prilično intimno družili. Njegovo lucidno, uporno, neustrašivo pisanje mislim da u Srbiji nema premca za poslednjih 10 godina. Uz sve to Miša je čovek monaške skromnosti i asketskog poštenja, čovek kom bi bilo neprijatno da ovo čita.

Naravno, da on nije jedini, bilo je dosta ljudi koji su uspeli da se sačuvaju u ovim nemogućim okolnostima, od kojih je svakako bila najteža raskid sa mnogim ranije bliskim ljudima.

Vidate li se sa ljudima iz bivših jugoslovenskih republika?

Odlazio sam nekoliko puta u Zagreb i Sarajevo, viđao sam se uglavnom sa kolegama. Volim da ih vidim, čini mi se i oni mene. Prolazili smo dosta toga zajedno i lepog i ružnog, družili smo se u dosta dramatičnim okolnostima, takoreći pod nadzorom UDBE, ne samo po kafanama nego i po sudnicama i zatvorima. Neki od nas žale za Jugoslavijom, mnogi ne, ali žalimo jedni za drugima, bar ja za njima. Mislim da se prema raspadu Jugoslavije drugačije odnose ljudi koji su i ranije imali uzajamne kontakte i prijateljstva, a drugačije oni koji su oduvek živeli zatvoreni u svojoj sredini. Ovi drugi uvek su govorili kako Srbijom vladaju drugi, ali nisu znali da se i drugi tako osećaju, jer je nad svima vladao jedan nedemokratski, autoritarni režim, koji je uz to manipulisao nacionalnim pitanjem.

Šta mislite o odnosima Srbije i Crne Gore danas i perspektivi zajedničke države?

Već sam davno negde to kazao da sve događaje u Jugoslaviji od 1990. godine naovamo vidim kao jedan jedinstven događaj: nastojanje svih i svakoga da postave neku granicu između sebe i jednog opasnog čoveka – Slobodana Miloševića. Mislim da to važi i za Sloveniju i za Hrvatsku i za Bosnu i za Kosovo i za Vojvodinu i za Sandžak i za Crnu Goru. Mislim da je to tačno i u slučaju emigranata, samo što oni nisu mogli da odcepe iz

Jugoslavije svoj stan, nego su morali da se odcepe lično, ostavljajući sve za sobom.

Naravno da razlika između Đukanovića i Miloševića postoji, ali ona nije nastala iz nekih načelnih razloga. Mene taj rascep podseća na Rezoluciju Informbiroa: Staljin je hteo da zбриše Tita tek toliko da pokaže celom bloku da sva vlast dolazi samo od njega a Tito se onda setio da to proglasi svojim otporom staljinizmu. Slično je postupio i Đukanović. Naravno, bez obzira na motive takav sukob na kraju postane, ipak, politički i načelan, makar iz nužde.

Sada u tim odnosima postoji jaka tenzija, Crna Gora je praktično otepljena, ali niti mislim da ima snage da to formalizuje, niti mislim da Milošević ima snage da Crnu Goru vrati pod svoju jurisdikciju. To je jedno stanje koje sada najbolje odgovara i jednim i drugima, mada svakako više šteti Miloševiću, kao ilustracija činjenice da on gubi legitimitet, jer nije u stanju da vrši vlast nad velikim delovima zemlje.

Kako vidite budućnost nas i ovog prostora?

Ni budućnost nije ono što je nekad bila. Ovoj zemlji predstoji teško puzanje iz crne rupe u koju se ukopala tokom poslednje decenije. Režim je klinički mrtav, bez obzira koliko još dugo opstajao uz pomoć sile, ali ni kada padne stvari neće biti lake.

Ekonomski oporavak biće spor i mučan, jer smo izgubili za ovih deset godina mnogo više vremena, recimo četvrt veka. Poslednja decenija donela je u svetu pravu tehnološku revoluciju i porast produktivnosti kakav se generacijama ne pamti. Mi smo za to vreme pretečeni od mnogih koji nam pre deset godina nisu mogli konkurisati. Izgubili smo kapital, infrastrukturu, kvalifikovanu radnu snagu, tržišta, pojeli rezerve državne i privatne, moralno smo klonuli. Da išta krene potreban je spoljni kapital, a jedino čime ga možemo privući je jeftina radna snaga. To znači da će taj kapital ući jedino ako mu se pored radne snage obezbedi ono što kapital uvek traži, i pre profita, to je sigurnost, pravne garancije. Taj kapital obećanjima ne veruje, on će želeti da ima sigurnu kontrolu, a to znači politički uticaj, pa će se oko njega brzo skupiti jedna kamarila, slična ovoj koja danas opslužuje Miloševića, koja će za komad kolača obezbeđivati pravne interese toga kapitala. To je klasičan opis jednog polukolonijalnog stanja iz koga se posle dugo čupate. A čak i to polukolonijalno stanje biće doživljeno, s pravom, kao napredak. Nisam ekonomist, tako ipak vidim logiku situacije.

Ali mi se čini da za nas, čak ni to nije najvažnije u jednom dugoročnom smislu. Ovde je doživio krah čitav jedan istorijski kulturni obrazac, patrijarhalan, epski, ksenofobičan, tradicionalistički, anahron, slep i gluv za drugog i za vreme u kome živi. Pokazalo se da je strategija ovog obrasca stvorenog još nakon nacionalnog oslobođenja u devetnaestom veku,

sasvim nepodesno, u stvari katastrofalno kontraproduktivno sredstvo za rešavanje problema nacije danas, u ovom svetu. Da parafraziram Miloševića, Srbi se moraju promeniti ili propasti. Znam, šanse su uvek na strani života, ali i Latinka Perović je u pravu kada opominje da postoje istorijski presedani da su nestajali narodi koji nisu uspeli da pronađu odgovore na pitanja vremena.

*Intervju: Zoran Purešević,
Beograd, leto 2000.*